JAKÓ ZSIGMOND

PHILOBIBLON TRANSILVAN

Traducerea: LIVIA BACÂRU

Studiile *Începuturile tipografiei de la Blaj* şi *Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu* au fost traduse de Kiss András
Indice de nume: Luminiţa Stoichiţescu

BIBLIOTECA KRITERION

apare sub îngrijirea lui Domokos Géza

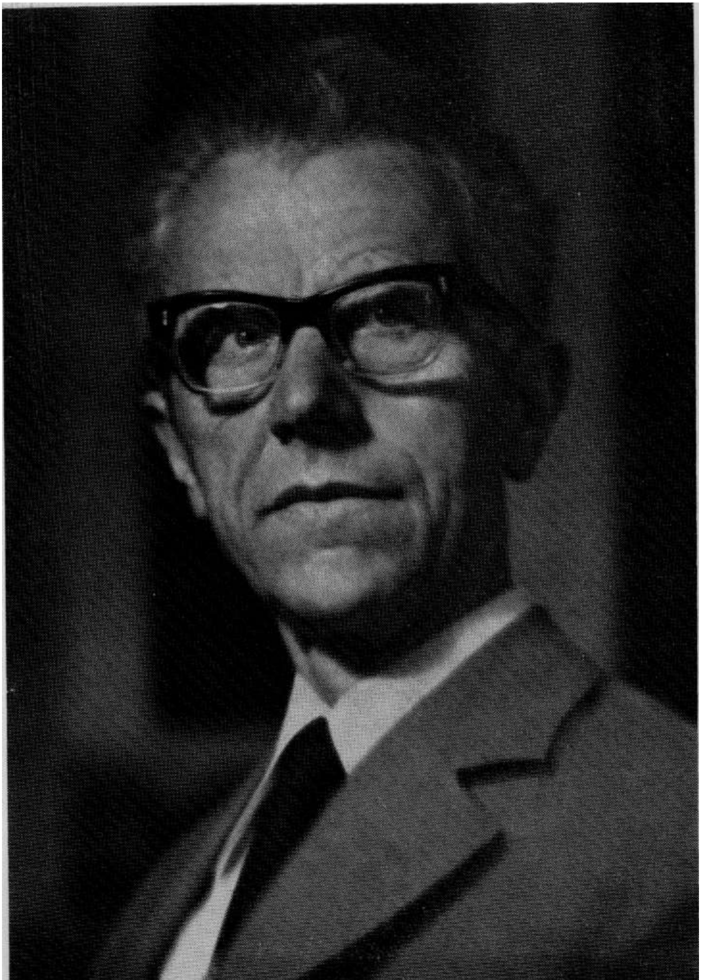
JAKÓ ZSIGMOND

PHILOBIBLON TRANSILVAN

Cu o introducere de
prof. dr. VIRGIL CÂNDEA

EDITURA KRITERION
Bucureşti, 1977

Coperta de VASILE SOCOLIUC

INTRODUCERE

Volumul de faţă cuprinde cele mai însemnate contribuţii la cunoaşterea istoriei cărţii, tiparului şi bibliotecilor maghiare din Transilvania publicate vreodată în limba româna. Ele sînt datorate unui cărturar care s-a devotat de mulţi ani, cu aceeaşi pasiune şi competenţă istoriei culturii, bibliologiei, codicologiei. Privilegiu rar în cîmpul ştiinţelor umane, Jakó Zsigmond întruneşte toate calităţile de erudiţie şi metodă capabile să-i îngăduie, cu autoritate, cercetarea domeniului atît de exigent al evoluţiei ideilor descifrată în documente, în manuscrise sau tipărituri vechi.

Specialiştii şi în general iubitorii de cultură români, cărora li se adresează deopotrivă această carte, vor afla în toate paginile ei, şi mai cu seamă în studiul sintetic din încheiere, o amplă evocare a contribuţiei pe care cărturarii maghiari din Transilvania au adus-o la creaţia culturală prin scris şi tipar din ţara noastră, la răspândirea învăţăturii şi a ideilor prin cărţi şi biblioteci. Vechi scriptorii din mănăstirile catolice ardelene care au cultivat la noi, odată cu limba şi literele latine, studiul patristicei şi scolasticei apusene, apoi al clasicilor antichităţii căutaţi fie pentru îmbogăţirea moralei creştine cu argumente stoice, fie, mai tîrziu, din curiozitate renascentistă; venerabile biblioteci conventuale, episcopale, princiare, colegiale, apoi, mereu mai multe, par-

ticulare, care au adunat în rafturile lor toate operele majore ale cugetării şi beletristicei antice, medievale sau moderne din Europa şi multe din Orientul arabo-persan, favorizînd lărgirea orizontului cultural, geneza unor atitudini noi în problemele grave ale vieţii şi schimbul activ de valori între Apus şi Răsărit; o impresionantă galerie de cărturari populată cu anonimi copişti de manuscrise sau harnici meşteri tipografi, celebri mecenaţi, teologi conservatori sau îndrăzneţi reformatori ai credinţei, filozofi umanişti sau adepţi ai Luminilor, pasionaţi bibliofili şi modeste doamne care şi-au făcut din cultivarea lecturilor edifiante, în liniştea reşedinţelor lor provinciale, o nobilă pasiune; învăţaţi moderni a căror sete de cunoaştere le-a întins relaţiile pînă în marile centre ale Occidentului, Mediteranei şi Orientului apropiat, din care au recoltat doctrine noi, descoperiri ştiinţifice, amiciţii literare şi cărţi de valoare, iată ce înfăţişează larga frescă zugrăvită de Jakó Zsigmond în al său Philobiblon transilvan.

Valoarea deosebită a cărţii constă însă şi în detaliile ei, în rezultatele cercetărilor întreprinse cu pasiune şi sagacitate de autor. Ipoteze de lucru severe care pot conduce la reconstituirea bibliotecilor medievale din Oradea – între care aceea a umanistului Vitéz János– şi la evaluarea rolului lor în viaţa culturală a Transilvaniei; identificarea cărturarului care în 1518 recomanda în versuri ediţia operelor lui Pomponius Mela, în persoana lui Martinus Haczius, umanist de origine română (din Haţeg), foarte probabil posesor al unui rar codice Ptolemeu păstrat azi la Biblioteca Naţională din Viena; recapitularea avatarului transilvănean a trei cărţi corviniene şi examenul critic al legendelor privind amploarea şi destinul celebrei biblioteci a regelui Matei; argumentarea limpede că cea mai veche tiparniţă ardeleană a funcţionat la Sibiu, înainte de aceea braşoveană a lui Johannes Honterus; date noi privind soarta Bibliotecii Colegiului Bethlen din Aiud, continuatoarea ce-

lei princiare din Alba Iulia care n-a fost integral distrusă în 1658 de pîrjolul turco-tătărăsc, aşa cum s-a crezut pîna la cercetările lui Jakó Zsigmond; impresionanta, calda evocare a „Fenixului transilvănean", cărturarul şi tipograful Misztótfalusi Kis Miklós, celebru în arta europeană a imprimeriei, a cărui viaţă şi operă înfăţişează exemplar ciocnirea brutală, dramatică dintre inteligenţa creatoare şi dezinteresată a vizionarului patriot şi incomprehensiunea, răutatea sau indiferenţa contemporanilor săi; originile Bibliotecii Colegiului din Odorheiul secuiesc în colecţiile lui Tolnai István Fabricius şi Rozgonyi János şi îmbogăţirea treptată a acestui aşezămînt cu numeroase fonduri de cărţi cărora autorul le arată cuprinsul şi importanţa; cartea învăţatului clujean corectează vechi imagini culturale, adaugă detalii şi nuanţe altora, deschide perspective şi sugerează căi de urmat în numeroase direcţii cercetătorilor de mai tîrziu.

Specialiştii vor înregistra cu legitim interes informaţiile noi privind istoria culturii româneşti în contactele ei cu cultura maghiară.

Am amintit mai sus de umanistul Martinus Haczius, născut din aristocraţi români de la Ostrov, în Haţeg. În afara celebrului Nicolaus Olahus încă un cărturar umanist, de origine română, Csulai Móré Filip, este menţionat de profesorul Jakó. O informaţie din anii 1752–1763, pentru prima oară semnalată, priveşte existenţa în Biblioteca din Sibiu a contelui Bánffi Dénes a Catehismului luteran *în versiune românească, pierdut în prezent, imprimat de Filip Moldoveanul la Sibiu în 1544. Se dă cu acest prilej o confirmare a ipotezei din 1848 a lui Timotei Cipariu în legătură cu formatul ediţiei. Examenul producţiei tiparniţei cu litere latine din Sibiu (1528–1580, cu întreruperi) arată că din 35 de tipărituri numai trei au fost editate cu caractere chirilice de Filip Moldoveanul, în anii 1544–1553, dar ele reprezentau 1/3 din totalul paginilor imprimate, ceea ce,*

remarcă autorul, „aruncă suficientă lumină asupra naturii diferite a producţiei tipografiei cu caractere latine faţă de cea cu caractere chirilice”, cuprinzînd cărţi fundamentale, alături de firave ediţii didactice sau foi volante ocazionale. Sînt evocate personalitatea, opera şi mai ales relaţiile culturale ale medicului sibian Köleséri Sámuel (1663–1732) cu cărturari munteni ca stolnicul Constantin Cantacuzino, voievozii Constantin Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat sau învăţaţii din anturajul acestora ca Ioan Avramie, Mihail Schendo, Theodor Basilios, Niccoló de Porta, Stephan Bergler. Petru Pavel Aaron, episcopul unit de Blaj, a folosit pentru modernizarea tiparniţei sale româneşti serviciile a trei meşteri maghiari, Székely Páldi István, format în Olanda, Becskereki Mihály, tipograf arădean, probabil bănăţean de origine, şi Tekelt Péter, cel numit în ediţiile blăjene ale vremii Petru Sibianul. În această perioadă au fost introduse în imprimeria Blajului literele latine turnate cu matriţele marelui artist Misztótfalusi Kis Miklós. Un ucenic al lui Páldi, anume Ioaniţiu Endredi era român, devenit după 1761 conducătorul tiparniţei din Blaj, după care activitatea a fost preluată de meşteri aduşi de la Rîmnicu Vîlcea.

Principala contribuţie a lui Jakó Zsigmond la istoria culturii româneşti este negreşit, în acest volum, istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu. Alcătuit pe baza izvoarelor arhivale păstrate şi după migăloase încercări de identificare a volumelor păstrate, studiul pune în toată lumina posibilă deocamdată colecţia de documente, manuscrise şi cărţi a filologului şi luptătorului blăjean, care-şi subordonase activitatea unui ideal românesc cultural, dar deopotrivă politic. Este, declară prof. Jakó, un omagiu personal adus părintelui filologiei ştiinţifice româneşti, dar totodată şi un îndemn pentru tinerii specialişti care vor trebui să continue cercetarea acestei importante colecţii pornind de la demonstraţiile definitive ale învăţatului clujean: „1. Biblioteca lui Cipariu

constituie unui dintre cele mai însemnate produse ale procesului de dezvoltare a bibliotecilor româneşti din secolul al XIX-lea; 2. Colecţia aceasta nu a fost complet distrusă în 1849 (cum s-a crezut pînă acum, n.n.), *suferind doar pagube importante; 3. Din cele de mai sus reiese, de asemenea, că această colecţie este, poate, cea mai veche bibliotecă ştiinţifică românească de specialitate, provenită în mare parte dinainte de 1848 şi conservată într-o stare destul de bună; 4. De aceea în viitor ea va trebui îngrijită şi valorificată ca unul dintre cele mai importante monumente ale istoriei ştiinţei româneşti din secolul al XIX-lea".*

Am ajuns astfel la urzeala de idei care au călăuzit cercetările şi studiile de istoria tiparului ale lui Jakó Zsigmond. Învăţatul din Cluj-Napoca consideră, pe bună dreptate, istoria cărţii, a tiparului, a bibliotecilor drept discipline deschise, vii, menite unei notabile dezvoltări în condiţiile de azi, cînd cartea veche este considerată parte integrantă a patrimoniului cultural naţional şi cercetarea ei o cale sigură de valorificare a creaţiei şi tradiţiei culturale a generaţiilor precedente. Acestea sînt, fireşte, numai principiile unei activări a studiilor asupra moştenirii culturale concretizată în manuscrise, cărţi şi biblioteci, în vederea refacerii celor mai vechi colecţii, analizării lor ca produs şi vehicol al cugetării şi atitudinilor mentale ale înaintaşilor noştri. În practică multe sînt încă de făcut, deoarece, cum bine observă autorul, puţini sînt şi astăzi aceia care, în una sau alta din vechile biblioteci, văd întruchipată istoria culturală a oraşului, regiunii sau ţării lor, iar în volumele înşirate în rafturi, pe martorii cei mai autentici ai sferelor de gîndire şi ai moştenirilor rămase din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat. Şi nu pentru toată lumea este de la sine înţeles că şi bibliotecile pot fi monumente, întocmai ca vechile mănăstiri, biserici sau cetăţi, şi că li se cuvine şi lor toată ocrotirea şi preţuirea de care se bucură, pe bună dreptate, monumentele istorice deve-

nite locuri de pelerinaj pentru turişti". Fără îndoială, monumentele scrisului se lasă mai greu descifrate, solicită un mai mare efort de înţelegere şi preţuire decît monumentele de piatră. Dar ni se pare că preocupările valorificării lor sînt, azi, încurajatoare. Examinînd bibliografia studiilor privind istoria cărţii, tiparului şi bibliotecilor vechi publicate în ultimele două decenii constatăm că există nu numai cercetătorii cu pregătirea complexă cerută de aceste domenii, dar şi bunăvoinţa caselor editoriale gata să publice asemenea studii şi, faptul cel mai îmbucurător, publicul cultivat dornic să le citească. Calda pledoarie pe care Jakó Zsigmond o face tinerilor cercetători şi bibliotecari de a se consacra şi mai mult cunoaşterii, restaurării şi valorificării vechilor biblioteci de la noi, invitaţia pe care le-o adresează de a trata această parte a zestrei noastre culturale ca pe un fond unic îndrumă, precum se pare, către atitudinea corectă, atît în lumina istoriei, cît şi a realităţilor contemporane, de promovare a acestui cîmp al cercetărilor umane.

Studiul tradiţiilor culturale ale naţionalităţilor conlocuitoare din România nu poate fi abordat de cercetător exclusiv în numele faptului că aceste naţionalităţi au convieţuit alături de români, timp de secole, pe acelaşi teritoriu. Pornind de la această împrejurare temeiurile acestor studii devin incomparabil mai largi considerate într-o perspectivă sintetică şi comparatistă. Tratarea împreună a fenomenelor culturale din trecutul ţării noastre ne rezervă răspunsuri la o serie de întrebări privind fiecare din civilizaţiile spirituale care s-au manifestat în cuprinsul vechii Dacii.

Folosind repere culturale luate exclusiv din această carte constatăm o serie de fenomene paralele, uneori asociate în chiar geneza lor. Tiparniţa din Sibiu a fost folosită, în secolul al XVI-lea, de cărturari transilvăneni, indepedent de naţionalitate sau confesiune. În ace-

laşi secol ei desfăşoară eforturi comparabile de introducere în viaţa spirituală a limbilor vernaculare, vii, vorbite în popor; limbile de prestigiu, latina ca şi slavona încep să cadă în desuetudine. În veacul următor, al XVII-lea se înmulţesc bibliotecile de şcoală şi ale învăţaţilor. La exemplele citate, ale bibliotecilor colegiale din Alba Iulia – Aiud, sau acelea ale şcolilor reformate din Cluj, Sighet, Zalău şi Orăştie se pot cu uşurinţă alătura bibliotecile academiilor princiare din Bucureşti şi Iaşi, din care venerabile şi însemnate resturi, vădind continuitate, se păstrează pînă astăzi. După cum, frumoasele biblioteci particulare ardelene din secolele XVII–XVIII ne amintesc că în aceeaşi vreme cărturari români – Cantacuzinii la Mărgineni, Dosoftei la Iaşi, Cantemir la Constantinopol, apoi în Rusia, Brâncoveanu la Bucureşti, Mavrocordaţii la Văcăreşti – îşi constituiau colecţii de manuscrise şi cărţi preţioase rîvnite în Apus, din care volume de seamă fac azi mîndria marilor biblioteci din Paris, Viena, Leningrad sau Moscova.

Exemplul lui Misztótfalusi Kis Miklós, care în a doua jumătate a secolului al XVII-lea s-a străduit să netezească traducerea, apoi să imprime Biblia *în limba maghiară (editată la Amsterdam în 1685), ne sugerează imediat paralela cu învăţatul Spătar Nicolae Milescu care, între anii 1661–1664, traducea integral în română, la Constantinopol,* Vechiul Testament, *cu mitropolitul Simion Ştefan care imprimase la Alba Iulia* Noul Testament *în 1648 şi cu principele Şerban Cantacuzino, cu al cărui sprijin a fost editată* Biblia *în greceşte (Veneţia, 1687) şi în româneşte (Bucureşti 1688), după cum, evocînd activitatea de gravor de caractere orientale şi promotor al tiparului în limbi exotice nu putem evita asocierea lui Kis Miklós cu opera contemporanului său Antim Ivireanul, care a introdus tiparul în Gruzia natală şi a dăruit primele cărţi imprimate în limba lor, la Snagov, Bucureşti şi Alep, arabilor ortodocşi din Siria şi Liban.*

Sînt acestea simple coincidenţe între culturi exterioare, care s-au dezvoltat pe căi divergente datorită limbilor şi orientărilor lor confesionale, ideologice şi politice deosebite? Fără îndoială că nu. Ţinînd obiectiv seama de toate aceste particularităţi, este evident că împărţirea în clase şi pături sociale caracteristică evului mediu prelungit din Europa răsăriteană, monopolul cultural al aristocraţiei şi clerului, precaritatea condiţiilor de viaţă rezultată din presiunea politică a marilor imperii care au înconjurat şi dominat toate populaţiile din această zonă geografică, exigenţele dezvoltării care impuneau educarea, deci luminarea poporului prin carte, în limba vorbită de popor, au reprezentat tot atîţia factori care trebuiau să ducă la rezultate comparabile. Este de aşteptat, deci, că întreprinse din această perspectivă, studiile de istoria comparată a culturii din ţara noastră prin carte, tipar şi biblioteci vor înmulţi constatarea de convergenţe ca acelea menţionate mai sus, izolînd şi explicînd totodată, mai limpede ca pînă acum, ceea ce este specific creaţiei spirituale a fiecărei naţionalităţi.

Pentru asemenea studii cartea de faţă este un valoros protreptic. Ea reprezintă în acelaşi timp un nou pas spre mai buna cunoaştere a tradiţiilor culturale din ţara noastră în diversitatea, dar şi în unitatea lor.

Prof. dr. VIRGIL CÂNDEA

ORADEA ÎN ISTORIA BIBLIOTECILOR NOASTRE MEDIEVALE

Istoria bibliotecilor – practica bibliotecară

Printre oamenii care-şi iubesc cu adevărat profesiunea, cu greu s-ar găsi vreunul pe care să nu-l intereseze cine au fost şi cum au trudit cei ce l-au precedat în domeniul activităţii sale. Pentru a ilustra rezultatele obţinute în educarea tinerei generaţii prin cultivarea de acest fel a tradiţiilor, este suficient să ne referim la istoria medicinei, care de multe decenii este obiect de studiu la facultăţile de medicină. Cînd este vorba de cei ce lucrează în biblioteci, considerate adevărate „arsenale ale memoriei" omenirii, cunoaşterea trecutului profesiunii oferă mai multe avantaje practice chiar decît în cazul instruirii medicilor. Bibliotecarii sînt aceia care azi, mîine şi în secolele îndepărtate trebuie să cunoască precis amănuntele privind modul în care se realizau cărţile din epocile anterioare, organizarea şi conservarea lor de atunci, transmiterea lor, – de multe ori plină de vicisitudini, – de la un posesor la altul, pînă au ajuns în zilele noastre. Fără acestea anevoie ar putea îndeplini condiţiile puse de cea mai eficientă utilizare a fondurilor de către cercetători. Cultivarea istoriei bibliotecilor deci nu ne este cerută numai de respectul pentru

tradiţie. Ea satisface interesul comun al cercetătorilor şi bibliotecarilor, pentru că roadele ei pot să scutească de multe căutări de prisos, de oboseală inutilă, atît pe mînuitorii, cît şi pe beneficiarii monumentelor de cultură scrisă.

Cu toate că bibliotecile din ţara noastră, nu odată cu trecut multisecular, conservă monumente ale scrisului european produse începînd cu secolul al IX-lea, din istoricul colecţiilor de la noi cunoaştem, cel mult, şi doar în linii mari, evoluţia ultimelor două sute de ani. Deosebita anomalie a acestei situaţii constă în faptul că abundenţa colecţiilor ce ne-au fost transmise din vremurile vechi este cu mult mai mare decît cea a lucrărilor bibliologico-istorice menite să faciliteze utilizarea materialelor cuprinse în ele. În afară de cercul restrîns al cercetătorilor istoriei noastre culturale, de exemplu, abia de se mai găseşte cineva care să cunoască temeinic cît de variate sînt din punct de vedere al conţinutului, genului şi formei cărţile noastre dinainte de secolul al XVII-lea, ce colecţii întregi sau fragmentare s-au păstrat la noi şi ce iniţiative bibliotecare poate prezenta ţara noastră. Trebuie deci să facem totul ca datele dezvăluite pînă acum sau cele care se vor dezvălui să ajungă cît mai repede la bibliotecarii în custodia cărora se află moştenirea seculară de cărţi. Aceasta nu pentru că a le cunoaşte este cea mai mică datorie a bibliotecarilor faţă de colecţionarii şi organizatorii pe a căror activitate se înalţă munca lor cotidiană. Şi nici numai pentru că în fondurile vechi ale bibliotecilor nu se poate adînci, într-un mod eficient, decît bibliotecarul care se identifică cu înaintaşii săi şi cu munca acestora, clădind pe ea şi perfecţionînd-o acolo unde se dovedeşte necesar în cursul dezvoltării. Custozii de astăzi ai bibliotecilor vechi trebuie să cunoască riguros trecutul colecţiilor date lor în grijă, pînă şi scrisul autograf al înaintaşilor, căci, în cele mai multe cazuri, numai ast-

fel pot clarifica provenienţa unor volume, numai aşa pot desfăşura o muncă de prelucrare bibliotecară de calitate, numai în felul acesta pot da cercetătorilor îndrumări cu adevărat utile.

Alături de cele mai acute sarcini ale organizării documentaţiei moderne, printre îndatoririle viitoare ale bibliotecarilor noştri se conturează şi prelucrarea modernă a tipăriturilor moştenite, importante şi sub raport internaţional, prin care ţara noastră îşi asigură un loc proeminent între statele din răsăritul Europei. Problematica, şi aşa complexă, a valorificării ştiinţifice a cărţilor moştenite se prezintă şi mai compozită în cazul Transilvaniei. O bună parte a bibliotecilor vechi de aici au luat naştere ca produse ale dezvoltării culturale (diferenţiate chiar între ele) ale naţionalităţilor maghiară şi germană. Pentru exploatarea valorilor culturale cuprinse în ele, care de multe ori interesează îndeaproape şi străinătatea, personalul ce le mînuieşte trebuie, aşadar, să se înarmeze şi cu unele cunoştinţe aparte de care n-ar avea neapărată nevoie pentru a-şi duce la bun sfîrşit activitatea profesională în cazul altor colecţii din afara Transilvaniei. Din păcate, cercetătorii noştri în domeniul istoriei cărţii au neglijat, chiar mai mult decît se obişnuieşte, clarificarea acestor relaţii specific transilvănene. În mare măsură, aceasta este cauza pentru care capitolele de început ale istoriei cărţii de la noi sînt anemice şi neclare, iar în cuprinsul lor se pierd firele care încă din evul mediu legau dezvoltarea ţării noastre de aceea a Europei întregi, atît pe linia scrisului chirilic, cît şi a celui latin. Înzestrarea bibliotecarilor noştri cu cunoştinţe istorice de specialitate necesare mînuirii materialelor vechi, manuscrise şi tipărite, nu este, evident, o sarcină limitată la o provincie, ci una naţională. Dar nu se pot sconta rezultate bune din această pregătire decît în cazul că, pornind de la situaţii reale, se ţine seama de particularităţile şi necesităţile regionale.

Nu este însă de ajuns să constatăm doar că pentru mînuirea adecvată a vechilor noastre patrimonii bibliotecare sînt necesare cunoştinţe preliminare deosebite, diferenţiate după provinciile istorice. Pentru această sarcină trebuie să-i şi pregătim din timp pe toţi acei bibliotecari care simt că au înclinaţia, interesul şi forţa necesară pentru a se ocupa de tipărituri şi de manuscrise vechi. Istoriei cărţii şi bibliotecilor, cultivată cu exigenţe ştiinţifice la nivelul culturii contemporane, îi va reveni – după părerea autorului acestor rînduri – marele rol ca atunci cînd şi în ţara noastră va ajunge la ordinea zilei valorificarea vechiului patrimoniu bibliotecar, să existe în fiecare bibliotecă deţinătoare de asemenea fonduri cîte un bibliotecar tînăr care, cu deplină competenţă, să poată lua locul cedat în mod treptat de generaţiile mai vîrstnice, îmbătrânite.

Rîndurile de mai jos doresc să-l familiarizeze pe cititor cu specificul acestor raporturi transilvănene, ale trecutului bibliotecar din ţara noastră. Chiar schiţînd evoluţia bibliotecilor medievale dintr-un singur oraş, Oradea, putem avea o mostră a diferitelor probleme şi cunoştinţe despre istoria dezvoltării, în care mînuitorii fondurilor de cărţi din Transilvania trebuie să fie versaţi. În cele din urmă însă aceste investigaţii caută răspunsul la o întrebare de metodologie: în ce fel s-ar putea anima, îmbogăţi şi colora capitolele medievale ale istoriei cărţii din ţara noastră prin aplicarea unei concepţii medievistice moderne şi prin folosirea mai completă a materialelor informaţionale din Transilvania?

Pentru acest experiment, cel mai potrivit oraş din Transilvania ni s-a părut a fi Oradea. În urma fragmentării surselor şi a multiplelor dispersări ale colecţiilor, problemele cercetării evoluţiei bibliotecilor sale medievale sînt mai apropiate de stadiul general al dezvoltării similare din ţară, decît cele ale trecutului bibliotecilor din oraşele săseşti mai apărate, scutite de devastările turceşti.

Biblioteci mănăstireşti în Oradea

De la răscrucea veacurilor XI–XII, Oradea medievală, dezvoltîndu-se ca domeniu al episcopiei şi capitlului catedral romano-catolice mutate aici din Biharea, a devenit oraş şi centru cultura.[1] Bibliotecile sale s-au dezvoltat şi ele în acest cadru ecleziastic neschimbat pînă la mijlocul secolului al XVI-lea, cînd reforma religioasa a pus capăt acestei exclusivităţi ecleziastice, deschizînd drum şi pentru dezvoltarea bibliotecilor laice.

Dieceza din Biharea era una din cele zece episcopii romano-catolice instituite aici de regele maghiar Ştefan I dar, în urma repetatelor răscoale păgîne (1046–1061), abia în timpul domniei lui Ladislau I situaţia bisericii din această regiune s-a consolidat într-atît încît s-a putut purcede la alcătuirea unor colecţii de cărţi, întrucît ambii regi i-au obligat pe episcopi să înzestreze noile biserici cu cărţile necesare slujbei religioase[2], chiar dacă apreciem cu cea mai mare prudenţă, putem stabili începuturile colecţionării şi copierii cărţilor liturgice în Oradea spre sfîrşitul secolului al XI-lea.

De la începuturile ei, îndeletnicirea cu cărţile a avut două ramuri distincte la Oradea: cea monahală-mănăstirească şi cea episcopală-capitulară. Cum în domeniul manuscriselor chirilice slave din ţara noastră, istoria cărţii a stabilit importanţa primordială, ba chiar caracterul predominant al mănăstirilor în activitatea de copiere şi colecţionare a cărţilor, şi noi ne vom începe cercetările tot cu colecţiile monahale[3].

În oraşul medieval Oradea existau mănăstiri ale ordinelor dominican, franciscan şi augustin, cum şi cea a călugăriţelor clarisse. Dar din punct de vedere cultural, putem considera că şi conventul premonstratenşilor din Dealul Orăzii ţinea de centrul orădean, ca şi mănăstirile din Căpîlna şi Oşorhei ale paulinilor, apoi

casa din Sîntion a cavalerilor ioanniţi, respectiv mănăstirea şi claustrul de călugăriţe care i-au luat locul în urma reformei religioase toate aceste instituţii ecleziastice s-au destrămat la mijlocul secolului al XV-lea, iar mărturiile scrise ale activităţii lor, împreună cu materialele din bibliotecile lor, s-au dispersat şi în cea mai mare parte s-au şi distrus fără urme. Dintre toate aceste instituţii ecleziastice, cel mai devreme a luat fiinţă conventul premonstratenşilor din Dealul Orăzii, întemeiat între anii 1116 şi 1131[5]. Ca prim cenobiu de aici al ordinului, el depindea direct de abaţia Prémontre din Franţa şi conducea celelalte mănăstiri ce aparţineau acestei provincii (*circaria*). El însuşi a întemeiat singur şi a populat, pînă la sfîrşitul secolului al XIII-lea, 14 mănăstiri filiale[6]. Înzestrarea cu cărţi a mănăstirilor pre-monstratenşe va fi fost, aşadar, sarcina conventului din Dealul Orăzii. Din centrul francez al ordinului riguros centralizat erau aduse exemplarele model ale cărţilor necesare care erau copiate în scriptoriile de aici, cel puţin pentru claustrele filiale. Aceasta explică de ce, din statutele ordinului, întărite de papă în 1214, a fost adus de la Roma exemplarul întocmit pentru circaria maghiară, pe care, în 1270, îl mai păstrau încă la Dealul Orăzii[7]. Tot aşa, în 1234, monahul Andrei, trimisul mănăstirii din Dealul Orăzii, a adus cu el de la Prémontre „pentru ca liturghia să fie identică cu cea a bisericii de acolo, lectionariul, antifonariul complet, gradualul, liturghierul cu note (muzicale), collectaneul, martirologhiul, calendarul şi cartea obiceiurilor”[8].

Chiar în cel mai vechi statut al premonstratenşilor se prevedea precis cu ce cărţi trebuie să fie dotate, neapărat, mănăstirile nou înfiinţate. Cum numărul acestora se ridica la cel puţin 12–13 volume, activitatea de copiere din scriptoriul orădean al ordinului, începînd din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, trebuie să fi fost relativ importantă şi din punct de vedere cantita-

tiv[9]. Aceste codexuri, ce-i drept, erau în mare parte cărţi de cult, deoarece ordinul considera că are misiunea să se îngrijească de activitatea pastorală şi de religiozitatea liturgică, dar şirul lor se va fi completat de-a lungul vremii şi cu opere teologice şi filozofice sau cu volume care veneau în ajutorul practicii pastorale, ca, de exemplu, culegerile de predici etc.

O asemenea ipoteză ne este sugerată de inventarul fragmentar al cărţilor mănăstirii premonstratenşe din Leleş, care urma în rang imediat după cea din Dealul Orăzii[10]. În acest inventar datînd din timpul reformei figurează 26 de titluri de cărţi, din care 19 au caracter liturgic şi anume: 13 sînt liturghiere, cinci sînt cărţi de cîntări din care 3 denumite graduale şi două antifonare, precum şi o psaltire. Literatura patristică este reprezentată de exegezele biblice ale lui Ambrosius; creaţiile antescolastice din evul mediu timpuriu ale lui Isidorus, episcopul Sevillei; scolastica lui Anselmus, episcop de Canterbury şi trei culegeri de oraţii, printre care una din secolul al XV-lea a unui franciscan (Robertus Caracciolus de Licio) şi alta a unui predicator dominican (Johannes Herolt) ambele din secolul al XV-lea. În catalog există un singur titlu, o scriere despre psalmi, care ar putea fi considerată, eventual, o creaţie literară a unui autor local din ordinul monahal[11]. Nu s-ar putea crede că biblioteca abaţiei premonstratenşe din Dealul Orăzii va fi avut codexuri de componenţă substanţial mai modernă şi mai variată decît cea din Leleş.

Gradul de religiozitate al acestui ordin, depăşit – chiar după concepţia epocii – încă din secolul al XIII-lea, nu cerea o deosebită cunoaştere a literaturii ecleziastice mai noi, întinerită prin scolastică. Limitarea şcolilor sale mănăstireşti la predarea cunoştinţelor necesare unei bune păstoriri (psalmodierea, celebrarea liturghiei etc.), rezerva faţă de trimiterea la studii superioare în străinătate a membrilor ordinului, făceau imposibil, de la început, ca în cercul premonstratenşilor, chiar

în principalul centru local al lor, să se desfăşoare o activitate de creaţie literară mai importantă pe baza căreia să se constituie o bibliotecă mai mare[12]. Desele călătorii în Franţa ale monahilor din Dealul Orăzii, mai ales în secolul al XII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIII-lea, au putut, ce-i drept, să mijlocească multe influenţe culturale (de exemplu, în domeniul scrierii documentelor şi acela al artelor plastice)[13], dar în ce priveşte cultura cărţii de la noi, ei vor fi influenţat doar literatura liturgică catolică. Componenţa codicelor din biblioteca mănăstirii cisterciene din Igriş, împrumutate din Franţa în jurul anului 1200, confirma şi ele această constatare[14]. Dar inventarul amintit mai dovedeşte că, pe lîngă literatura ecleziastică mai veche, în cenobiile noastre de origine franceză au putut realmente să ajungă pe această cale şi alte valori culturale. În acest fel au parvenit în colecţia călugărilor din Igriş, de exemplu, codicele ce conţineau operele lui Cicero, Seneca, Quintilianus. În rezumat, putem spune deci că legăturile din cadrul ordinelor premonstratenş şi cistercian au îmbogăţit incontestabil cultura cărţii latine manuscrise din Transilvania, dar n-au devenit mijlocitori atît de vii ai rezultatelor literare ştiinţifice clericale din Europa apuseană, pe cît ar fi putut să fie dacă nu rămîneau reprezentanţii religiozităţii tradiţionale şi ai culturii ecleziastice conservatoare.

Aceasta din urmă va fi fost şi ea o cauză că mănăstirea premonstratenşilor din Dealul Orăzii, – după ce, pe la mijlocul secolului al XV-lea a ajuns pe mîna uzufructuarilor –, s-a depopulat complet în cîteva decenii, în pofida bogăţiei sale. După 1490 au vrut să aşeze între zidurile ei mai întîi pe membrii ordinului şartrezilor, care aveau preponderenţă în activitatea de copiere a cărţilor, apoi, pe la 1495, au transformat-o în capitlu colegial[15]. Aşa se explică de ce această casă a ordinului cu mare faimă în trecut n-a mai avut nici un rol în cultura cărţii ce începuse să prospere la Ora-

dea în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea şi nici viaţa culturală nu i-a putut fi abătută într-o direcţie mai sănătoasă de mişcarea reformistă dezvoltată după 1504 în ordinul premonstratenşilor[16].

În istoricul monahismului catolic medieval, constituirea ordinului franciscan, dominican şi al eremiţilor augustini în cursul secolului al XIII-lea a însemnat un capitol cu totul nou[17]. Aceste ordine au fost înfiinţate pentru stăvilirea ereziilor ce se răspîndeau vertiginos şi pentru propovăduirea religiei romano-catolice. Tocmai de aceea, mănăstirile lor nu s-au întemeiat în locuri lăturalnice care să asigure meditaţia şi evlavia, ci în oraşe, în cartierele locuite de săraci. Ordinul îşi instruia cu grijă membrii pentru ca avînd o bună pregătire teologică, să poată polemiza cu ereticii. O atenţie deosebită li se acorda predicilor, ca unuia din cele mai operante instrumente medievale pentru convingerea mulţimilor. Scopurile lor comune au dat naştere unor atitudini şi dispoziţii identice în toate trei ordinele în privinţa şcolarizării, a colecţionării cărţilor şi a activităţii de creaţie literară. În cenobiile lor mai mari ei au înfiinţat şcoli în care toţi călugării îşi însuşeau cunoştinţele teologice de bază. Pentru tinerii mai înzestraţi se organiza în fiecare provincie cel puţin cîte o şcoală superioară (*studium generale*) a ordinului monahal. O astfel de şcoală au avut dominicanii la începutul secolului al XVI-lea la Sibiu, iar franciscanii la Oradea. În cadrul acestor şcoli nu puteau fi aleşi ca lectori sau ca purtători ai unei funcţii mai importante în ordin decît cei care urmaseră şi o universitate străină[18]. În secolul al XV-lea, franciscanii, neprecupeţind nici o cheltuială, trimiteau anual cîte doi membri ai ordinului la studii universitare într-o ţară apuseană[19]. În mănăstirile lor domnea deci o atmosferă mult mai favorabilă pentru constituirea bibliotecilor decît în cele premonstratenşe.

Mănăstirea din Oradea, denumită după întemeietorul ordinului, se poate să fi fost una din cele mai timpurii cenobii franciscane din această parte a Europei[20], înfiinţată probabil înainte de invazia tătară, aproximativ între 1232 şi 1240. În tot cazul, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea este unul din centrele importante ale franciscanilor conventuali (*mariani*) de mai tîrziu, fiindcă aici a avut loc, în 1298, primul capitlu cunoscut al provinciei ordinului[21]. Popularitatea călugărilor franciscani este relevată de faptul că, după ce s-au scindat, în urma unor controverse privitoare la interpretarea sărăciei ordinului, ramura cu o orientare mai riguroasă, denumită observantă ori salvatoriană, a ajuns să aibă, în 1448, o provincie autonomă şi, în 1490–1491, şi-a întemeiat o a doua mănăstire la Oradea[22]. Această chinovie purtînd numele Sfîntului Duh a fost cea mai populată mănăstire a observanţilor pînă la reforma. De la început, şcolile ambelor cenobii instruiau novicii destinaţi mănăstirilor franciscane din cele mai îndepărtate părţi, dar ele au ajuns la un rol deosebit de important în deceniile precedente reformei. În timpul tulburărilor ce au urmat dezastrului de la Mohács, observanţii şi-au transferat aici, din Esztergom [Strigoniu], şcoala superioară a ordinului, fără îndoială, cu cărţi cu tot şi, un timp, instruirea teologilor s-a făcut sub conducerea a doi lectori. Din biblioteca orădeană a casei ordinului împrumutau cărţi şi franciscanii din părţile îndepărtate[23].

Mănăstirea Sfîntul Duh a fost distrusă în timpul asediului din 1556–1557 al oraşului şi nu s-a mai putut repopula, datorită triumfului reformei. Tot atunci se vor fi nimicit şi cărţile ei pe care nu le-a putut salva în prealabil din Oradea încercuită.[24] Se ştie că la 22 august 1556 monahii orădeni i-au încredinţat lui Bajomi István, spre păstrare, lucrurile de preţ şi valoroasele obiecte de cult, ale ordinului, dar, încă înainte de 21 aprilie 1557, regina Izabella a pus să fie sechestrate

şi scoase cu forţa din cetatea Bajom[25]. Odăjdiile lor ornate cu perle, mantiile şi alte odoare bisericeşti au fost transportate în cetatea din Ecsed a lui Andrei Báthori, alt patron al lor[26]. Cărţile cele mai preţioase le vor fi trimis cu acest prilej în mănăstirea lor din Gyöngyös. Provincialul Tövisi Imre, cel puţin, care dirijase salvarea lucrurilor de valoare ale mănăstirii orădene, a trăit mai tîrziu în chinovia din Gyöngyös. Într-adevăr, astăzi se găsesc acolo anumite exemplare din biblioteca medievală a casei ordinului de la Oradea[27].

Este îndeobşte cunoscut că ordinul franciscan a constituit colecţii de cărţi bine înzestrate, cu conţinut variat, corespunzătoare scopurilor sale. Provincialul s-a îngrijit de creşterea lor centralizată şi planificată, de legarea cu gust a noilor achiziţii, de inventarierea fondului ordinului şi de apărarea lui de deteriorări şi pierderi, prin interzicerea împrumuturilor[28]. Cum centrul ordinului se afla în Italia, conducătorii lui de aici participau adesea la marile capitluri de acolo, iar monahii se duceau la studii în acea parte a Europei. Prin intermediul franciscanilor deci în Oradea şi ţara noastră au putut pătrunde mai ales influenţe culturale italiene[29].

Cu toate că despre nivelul dezvoltat al practicii scrisului în ordinul franciscanilor avem mărturia neîndoielnică a formularelor care ni s-au conservat, produsele activităţii de copiere din mănăstirile lor orădene au dispărut aproape cu desăvîrşire. Poate pentru că la început ei nu copiau mult şi pentru că întocmeau codice în majoritatea lor ieftine, de o simplitate puritană, pe care nimeni n-a considerat că merită să le salveze în timpul dezastrelor. Aceste codice, aşadar, nu puteau conta pe interesul colecţionarilor ca manuscrisele de lux, bogat miniate. E drept că literatura de specialitate relevă şi scriptorii franciscane în rîndul atelierelor mănăstireşti, dar, deocamdată, din creaţiile lor nu sînt cunoscute decît cărţi de cult cu execuţie mai îngrijită[30]. Ni s-au mai conservat informaţii şi despre faptul că ceno-

biţii se ocupau şi cu legarea cărţilor. Pentru această muncă însă ei nu puteau să primească bani, ci erau datori s-o îndeplinească gratuit, din dragoste reciprocă[31]. Singurul vestigiu cunoscut al activităţii creatoare literare ce decurgea în mănăstirea observanţilor din Oradea ar fi aşa-numitul dicţionar latin-maghiar din Gyöngyös dacă s-ar confirma presupunerea că el a fost alcătuit la Oradea între anii 1531–1533 de Atyai Péter, conducătorul de atunci al şcolii[32].

Nivelul vieţii intelectuale a mănăstirilor franciscane din Oradea poate fi şi el apreciat prin intermediul operelor lui Pelbartus de Themeswar [de Timişoara] apărute în nenumărate ediţii tipărite şi căutate şi în străinătate. Opera literară a popularului predicator indica, sub toate aspectele, cea mai înaltă culme în rîndul franciscanilor transilvăneni. Monahul Pelbartus avea o cultură ecleziastică în spiritul vremii, cunoştea excepţional de bine întreaga literatură teologică veche şi nouă, dar era versat şi în filozofie, ştiinţe naturale, astrologie[33]. În orice caz erudiţia lui face sa apară într-o lumină favorabilă nivelul bibliotecilor din mănăstirile franciscane mai mari, asemănătoare celei orădene.

Asupra atmosferei spirituale ce domnea la începutul secolului al XVI-lea în cenobiul observanţilor din Oradea aruncă o lumină deosebit de interesantă legăturile, relevate de cele mai noi cercetări, între războiul ţărănesc din 1514, iar mai apoi între Reformă şi curentul opoziţionist franciscan[34]. Unul din centrele opoziţiei din cadrul ordinului va fi fost chiar mănăstirea din Oradea. De aici va fi provenit şi popa Lörinţ, cel mai remarcabil dintre căpeteniile lui Doja. El şi confraţii lui renitenţi „apostaţi” din ordin au avut probabil o importantă contribuţie la întoarcerea cruciadei împotriva stăpînilor feudali. Din această cauză, prima ciocnire sîngeroasă dintre armata ţărănească şi cea nobiliară a avut loc chiar lîngă Oradea.

Mănăstirile franciscane aveau şi la Oradea, ca instituţii complementare, o casă a beghinelor sau terţiarelor şi un claustru al clarisselor. Prima era obştea religioasă a acelor femei laice solitare, care, rupînd legătura cu familia, se adunau, la început în mod spontan, iar după 1311 organizate după canoanele franciscanilor, şi trăiau conform celei de a treia reguli a lui Francisc de Assisi, lucrînd şi făcînd devoţiune în comun[35]. Prima informaţie ce o avem despre casa beghinelor construită peste drum de franciscanii (conventuali) din Oradea datează din 1318, iar despre claustrul clarisselor se ştie că a fost clădit între anii 1338 şi 1340 de episcopul Andrei Báthori[36]. De supravegherea, conducerea şi viaţa duhovnicească a ambelor comunităţi de femei se îngrijeau franciscanii din Oradea. Deoarece aceste femei nu ştiau latineşte, deşi printre ele erau multe de origine aleasă, franciscanii care se ocupau de ele trebuiau să traducă în limba maghiară textele religioase destinate instruirii lor[37]. Din această activitate de traducere au luat naştere apoi codicele maghiare în cursul secolului al XV-lea, cînd şi membrele acestor comunităţi şi-au însuşit scrisul, cititul şi devoţiunea individuală. Numai unor capricii ale distrugerilor li se datorează faptul că de la Oradea nu ne-au rămas codice în limba maghiară, în vreme ce de la casele beghinelor şi claustrele clarisselor mult mai puţin însemnate se cunosc asemenea scrieri[38]. Fragmentele conservate din bibliotecile clarisselor de la Óbuda şi Bratislava fac să se presupună că, odată cu distrugerea, în timpul reformei, a fondului de cărţi aflat în posesiunea ordinului călugăriţelor franciscane din Oradea, şi primele scrieri literare în limba maghiară vor fi suferit pierderi serioase. Cum clarissele care au plecat din Oradea în 1566 au dus cu ele la Tirnavia şi mai apoi la Bratislava documentele privitoare la mănăstirea lor, chiar dacă vor fi reuşit să salveze anumite cărţi, acestea trebuie să existe în colecţii din Slovacia, Ungaria sau Austria, printre rămăşiţele bibliotecilor or-

dinului, dispersate la sfîrşitul secolului al XVIII-lea[39].

După franciscani, la Oradea s-au aşezat eremiţii augustini, probabil la răscrucea veacurilor XIII–XIV, dar prima informaţie sigură despre mănăstirea lor datează din 1339[40]. Pe la mijlocul secolului al XV-lea chinovia lor se depopulase într-atît, încît, la 1449, episcopul Vitéz János şi guvernatorul Ioan de Huniade au vrut să instaleze în ea, cu aprobarea papei, călugări dominicani sau observanţi[41]. Acest lucru nu s-a întîmplat totuşi şi mănăstirea a continuat să prospere pînă la reformă, primind noi membri în ordin chiar şi în anul 1539[42]. Distrugerea ei şi risipirea bibliotecii trebuie să fi avut loc tot în timpul asediului din 1556–1557.

Informaţiile noastre, peste măsură de fragmentare, nu spun nimic nemijlocit despre biblioteca cenobiului şi activitatea intelectuală desfăşurată între zidurile ei. Prin analogie cu străinătatea, se poate crede însă că şi eremiţii augustini de aici aveau un nivel cultural ridicat şi se împărtăşeau atît din instruirea ştiinţifică, cît şi din cultivarea sistematică a literaturii teologice[43]. În privinţa pregătirii, ei stăteau în fruntea societăţii monahale. Titlurile universitare frecvent alăturate numelor membrilor ordinului dovedesc nu numai că mulţi dintre ei au urmat cursurile unor şcoli superioare din ţările străine, ci şi că în *Studium generale* din ţară, organizat în 1290 şi ajuns la rang universitar pe la mijlocul secolului al XV-lea, decurgea o pregătire temeinică. Acestui fapt se datorează că mai mulţi membri ai ordinului de aici au devenit profesori la universitatea din Paris sau la alte şcoli superioare de peste hotare[44]. Datorită pregătirii lor, mai mulţi augustini s-au înălţat la demnitatea episcopală.

Despre strînsele lor legături cu cartea se găsesc mărturii elocvente pînă şi în sursele răzleţe care ni s-au păstrat. Una din ele este, de exemplu, cea mai timpurie reglementare a activităţii de copiere a cărţilor desfăşurate în mănăstirile latine de aici. În aceste prescripţii,

date înainte de 1334, asupra transcrierii cărţilor liturgice ale augustinilor, se pot citi următoarele: „Se dă dispoziţie călugărilor ca în graduale, antifonare, nocturnale şi alte cărţi de cîntări să deseneze note muzicale dreptunghiulare şi să zugrăvească patru linii, toate cu roşu, fără negru. Literele să le scrie clar şi segmentat astfel ca nota să ajungă deasupra literei ce-i corespunde. Liniile să fie la distanţe potrivite unele de altele ca nu cumva să strîmtoreze notele dintr-o parte sau alta. Al doilea, să se folosească tot timpul acelaşi tip de literă, aceeaşi notă muzicală, aceeaşi legătură de litere (*ligatura*) şi acelaşi semn de pauză care se află în exemplarul model, verificat cu mare grijă. Să nu se adauge şi să nu se scadă nimic intenţionat. Al treilea, tuturor cărţilor transcrise după copii executate pe baza exemplarului model să li se corecteze cu sîrguinţă atît textul, cît şi notele muzicale, înainte de legarea sau aşezarea lor în cor, ca nu cumva aceste lucrări, lipsind verificarea lor, cum se mai întîmplă, să se umple de greşeli. Tot aşa să se procedeze şi cu cărţile de cult, breviarele şi liturghierele, după ce le vor primi la mînă... Asemenea opere să nu fi-e date unor persoane laice pentru copierea textului sau a notelor, dacă se găsesc în ordin membri care se pricep şi cunosc model de scriere şi notare muzicală a acestor cărţi liturgice. Iar dacă nu se pricep, superiorii lor să-i constrîngă să înveţe, căci fraţii laici, orice text ar copia sau orice note muzicale ar scrie, fac greşeli...”[45].

Cercetările de pînă acum n-au scos la iveală nici un codice despre care să se poată dovedi că a fost copiat în mănăstirea ordinului augustin din Oradea. Se cunosc însă două manuscrise care, cu mare probabilitate, pot fi puse în legătură cu activitatea intelectuală desfăşurată în cercul augustinilor de acolo. Una din ele este opera unui monah numit Augustin, intitulată *De summa trinitate et fide catholica,* închinată de el, în jurul anului 1297, unui preot orădean numit János[46]. Cealaltă conţine comentariul la *Cîntarea cîntărilor* (Commentarius

in Canticum Canticorum) a eremitului augustin Váradi János [de Oradea]. El şi-a ales, pentru a o comenta, o temă care constituia o vie preocupare pentru teologii medievali. Din cauza modului său de expunere, poetic şi metaforic, *Cîntarea cîntărilor* era foarte populară în cercul adepţilor misticului. În schimb, în elaborarea acestei viziuni, cu o mare influenţă asupra gîndirii medievale, au avut un rol important magistrii augustini ai şcolii de pe lîngă mănăstirea Sf. Victor din Paris[47]. Opera fratelui Váradi János s-a conectat, la nivelul timpului său, cu aceste antecedente din cadrul ordinului. Cu toate că în interpretările sale şi el a urmat, – la fel cu alte comentarii medievale ale *Canticum*-ului –, sistemul alegoric, datorită petrarchismului ce pătrunsese în cultura augustinilor de la mijlocul secolului al XV-lea, în concepţia lui se pot constata şi elemente noi. Pe baza acestora, literatura de specialitate mai recentă a putut să-l considere pe Váradi János un reprezentant maghiar timpuriu, caracteristic, dar rezervat, al Renaşterii care-şi facea apariţia în cultura ecleziastică[48]. Elementele umaniste ale culturii lui Váradi János pot fi înţelese prin circumstanţele externe ale vieţii sale.

După noviciatul şi instruirea de bază de la Oradea, superiorii ordinului său l-au trimis, în 1455, pe tînărul şi înzestratul călugăr la universitatea din Florenţa pentru pregătire teologică. Acolo a învăţat împreună cu Marsilio Ficino, o personalitate de mai tîrziu a umanismului italian, cel mai mare neoplatonician renascentist, cu care a legat o strînsă prietenie. Ce-i drept, Váradi nu şi-a urmat colegul în studierea filozofiei antice păgîne şi astrologiei, fiind atras mai mult de literatură, dar în ciuda acestui lucru, prietenia lor a continuat chiar după ce, în urma celor opt ani de studiu, el s-a întors, de data aceasta în mănăstirea din Buda a ordinului său. Aici el a putut menţine legătura cu umaniştii italieni de la curtea regală şi, în 1484/1485, continua să corespondeze cu Ficino.

Celelalte creaţii literare care ne-au rămas de la Váradi János sînt caracterizate de rafinamentul dobîndit prin cultivarea lecturii clasice şi de înclinarea spre poezie. S-au păstrat textele poemelor sale despre Bobotează *(De Epiphania Domini carmen)* şi despre transformare *(De rerum humanarum conditione).*

Este evident că la nivel transilvănean cariera literară a lui Váradi János poate fi considerată extraordinară. În ce priveşte începuturile lui însă vor fi avut un rol oarecare şi atmosfera culturală şi poate şi cărţile care, în casa orădeană a ordinului augustinilor mai curînd îi ajutau decît îi frînau pe cei ce aveau vocaţie.

Pînă acum, din biblioteca augustinilor orădeni, întîmplarea a scos la iveală o singură carte. Acest volum tipărit în 1508 la Roma conţine regulile augustine, comentariile lui Hugo de St. Victore legate de ele, precum şi textul privilegiilor ordinului. Din mărturia însemnărilor manuscrise de pe foile lui, făcute în legătură cu primirea novicilor, reiese că volumul a fost păstrat, cel mai tîrziu din 1524 înainte, la cenobiul orădean[49]. Întrucît la sfîrşitul secolului al XVI-lea această carte a ajuns în colecţia episcopului catolic din Transilvania, Náprágyi Demeter, cunoscut pentru bibliofilia lui, se poate emite ipoteza că, cel puţin anumite exemplare din biblioteca augustinilor orădeni, s-au răzleţit în Transilvania. Se ştie că partea principală a colecţiei lui Náprágyi Demeter, existentă şi azi la Győr, este alcătuită din publicaţiile scoase în 1600 din Transilvania şi mai ales din biblioteca din Alba Iulia a principilor. Se putea întîmpla deci ca şi unele valori ale bibliotecii din Oradea să fi fost trecute în fondul princiar în timpul lui Ioan Sigismund (1556–1571). Dar nu este exclus ca volumul să fi ajuns la Alba Iulia între 1580 şi 1585, cînd Ştefan Báthori a strîns cărţile catolice de cult, care se mai puteau găsi, în scopul unei cît mai bune înzestrări a mănăstirilor iezuite din Cluj şi Alba Iulia[50]. Oricum ar sta lucrurile, se pare că merită să se facă cercetări

în biblioteca seminarului din Győr şi pentru descoperirea exemplarelor provenite din colecţia medievală a augustinilor orădeni.

Între ordinele monahale din evul mediu, dominicanii aveau şcolile cu cel mai înalt nivel. De aceea, este de presupus că ei vor fi avut cele mai bogate colecţii de cărţi. Ordinul nu considera ca mănăstire cu drepturi depline decît acea obşte în care activa un *prior* (egumen) şi un lector, deci exista şi învăţămînt[51]. Începînd cu primii ani ai secolului al XIV-lea ei au avut şcoală superioară la Buda, iar după 1525–1530 şi la Sibiu. La prima din ele erau trimişi să predea şi membrii ordinului care ţineau cursuri la universităţi străine. În majoritatea mănăstirilor dominicane mai mari, funcţionau aşa-numitele *Studium particulare* sau *maior schola,* unde fraţii mai tineri erau înzestraţi cu cunoştinţele preliminare necesare studiilor teologice din şcolile superioare sau universităţi[52]. Pentru aprecierea socială extrem de pozitivă a şcolilor ordinului este caracteristic faptul că Matei Corvin a vrut să facă din şcoala superioară a dominicanilor nucleul universităţii pe care intenţiona s-o înfiinţeze la Buda[53].

Ordinul lor n-a putut să obţină o mănăstire într-un important centru economic, comercial şi de comunicaţie, cum era Oradea, decît la sfîrşitul secolului al XV-lea[54]. La aceasta va fi contribuit, pe lîngă marea popularitate a franciscanilor, eventuala lor gelozie şi antipatia faţă de dominicani a preoţilor mireni din reşedinţele episcopale observată în Franţa. Ideea aşezării acestui ordin aici – după cum am văzut – s-a născut pentru prima oară în anul 1449, datorită depopulării mănăstirii eremiţilor augustini, dar ea s-a realizat cu o întîrziere de o jumătate de secol. După ce episcopul Farkas Bálint a dat în grija dominicanilor parohia Tuturor Sfinţilor din Velenţa Orăzii, între 1490 şi 1493, ordinul a constituit o mănăstire lîngă biserica parohială[55]. Se poate presupune

că acest cenobiu, cu toate că era nou constituit, nu a rămas printre cele neînsemnate ci, în deceniile ce au precedat reforma, şi-a înfiinţat o *maior schola* proprie şi o bibliotecă. Este doar un lucru îndeobşte cunoscut că şi frumosul local de bibliotecă al dominicanilor din Cluj, existent şi astăzi, este contemporan cu clădirea mănăstirii întemeiate pe la mijlocul secolului al XV-lea. Faima bună a şcolii şi bibliotecii lor va fi determinat dieta transilvăneană din anul 1557 să instaleze în mănăstirea dominicanilor din Oradea unul din cele trei colegii protestante ce urmau să fie constituite[56]. Poate că şi această mănăstire a fost distrusă în timpul asediului din 1556–1557. Valorile ei au fost adăpostite în prealabil în cetatea Bajom de unde regina Izabella a pus să fie duse în vistieria princiară. Ultima menţiune cunoscută despre această casă a ordinului datează din 1560 şi este legată de zălogirea bunurilor sale[57].

Organizarea unitară a ordinului dominicanilor şi dirijarea lui de la centru face posibil ca, în pofida distrugerii surselor directe, să ne putem făuri o imagine cu ajutorul analogiilor despre atmosfera culturală a mănăstirii orădene şi cultura cărţii din sînul ei.

Pentru desfăşurarea intensei lor activităţi pastorale şi a celei de propovăduitori, „fraţii predicatorii” (adică dominicanii) aveau nevoie, pe lîngă şcoală, şi de un fond de cărţi corespunzător pentru lectură. Din această cauză, dominicanii au dat o atenţie deosebită creşterii, mînuirii şi conservării bibliotecilor ce aparţineau ordinului lor. Marele capitlu al ordinului, ţinut la Buda în 1254, a reglementat cu minuţiozitate munca bibliotecarilor mănăstireşti. În comentariile lui Hubertus de Romanis, care a participat la marele capitlu, aceste reglementări sînt astfel formulate: „Ţine de funcţia bibliotecarului să se îngrijească, pe cît se poate, ca să aibă la dispoziţie o încăpere bună şi sigură pentru instalarea bibliotecii. Să fie un loc ferit de vînt şi de ploaie, dar – aşa cum cere buna conservare a cărţilor – să fie suficient

de aerisit. Dulapul în care se aşază cărţile să se facă din lemn ca astfel cărţile să fie şi mai ferite de putrezire şi umezeală. Să fie înzestrate cu multe rafturi şi cărţile aparţinătoare cîte unui domeniu să fie aşezate pe ele în aşa fel, încît cele ce aparţin unui domeniu să nu se răzleţească, ci să se adune laolaltă, prevăzîndu-se cu indicatoare de cote. Cotele trebuie să fie indicate şi pe raft ca să putem stabili unde se găseşte ceea ce căutăm.

Tot el are obligaţia să însemneze pe o foaie de pergament toate cărţile conventului, iar creşterea să o adauge sau scăderea să o şteargă, după cum este cazul. Această listă trebuie să o predea urmaşului său cînd pleacă din slujbă; tot aşa să le preia de la înaintaşul său cînd îşi ocupă slujba, ca să poată da socoteală de cărţi oricînd îi cere superiorul său. În felul acesta nu se poate întîmpla să se piardă cărţile datorită uitării.

Tot el trebuie să aibă grijă ca, fie el însuşi, fie altcineva, după cum va dispune priorul, să repare cărţile, sa le îmbrace cu piele şi să le lege bine. Să facă însemnare pe cotorul fiecărui volum, ce fel de carte sau cărţi conţine, scrierea sau scrierile cui sînt cuprinse în el, iar pe prima foaie să fie scrise următoarele: Aceasta este cartea conventului N. al fraţilor predicatori. Dacă apreciază că merită să se amintească şi donatorul cărţii, să mai adauge: pe care a dăruit-o N. pentru mîntuirea sufletului său.

[Bibliotecarul] să se străduiască să sporească numărul cărţilor comunităţii în timpul cît va funcţiona, fie – dacă e posibil – din milosteniile strînse în acest scop, fie prin novicii care dispun de cărţi la intrare [în ordin], fie îngrijindu-se ca din cărţile fraţilor decedaţi sa ajungă unele între cele ale obştei. Dar să se silească să le sporească şi prin orice alte mijloace posibile. Să se mai îngrijească să procure şi cărţile care lipsesc din anumite discipline...

O dată sau de două ori pe an, împreună cu colegul său delegat în acest scop, să strîngă laolaltă toate căr-

ţile şi sa le ducă într-un loc potrivit. Acolo apoi să le răsfoiască pe toate şi să stabilească, nu cumva s-a pierdut vreuna, nu au distrus-o carii pe alta. Dacă află că-i lipseşte o carte, să se străduiască a o găsi degrabă. Dacă alta s-a stricat, să aibă grijă să o repare, iar în viitor să o apere de tot ce vede că-i dăunează cărţii. Iar dacă va vedea vreo carte că zace în afara dulapului, să o pună înapoi la locul ei. Tot el trebuie să aibă grijă ca într-un loc liniştit şi potrivit să fie un pupitru mare, sau chiar mai multe, de care să fie înlănţuite cîteva cărţi mai des necesare fraţilor...”[58].

În linii mari, aceleaşi principii reglementau şi administrarea şi creşterea bibliotecii casei ordinului dominican din Oradea.

Cel mai vechi mijloc al creşterii colecţiilor era copierea. Codice copiate de dominicani s-au conservat pînă în zilele noastre[59]. Ele ne dovedesc că, în afara cărţilor liturgice, aceştia nu dădeau mare importanţă înfăţişării exterioare a exemplarelor, ci mai curînd puneau accentul pe criteriile de conţinut. Ei copiau, în primul rînd pentru nevoile lor personale, predici, învăţături pentru spovedanie sau manuale şcolare. Dar regimul lor de viaţă, extrem de activ, nu le permitea ca, pe lîngă studiul permanent şi munca pastorală, să consacre tot atîta timp pentru copierea cărţilor ca şi membrii ordinelor meditative. Prin urmare, activitatea lor de copişti nu putea concura din punct de vedere cantitativ cu cea a vechilor ordine contemplative[60]. Mai era obiceiul – cum am văzut – ca la intrarea în ordin a unui nou membru, acesta să predea cărţile pe care şi le procurase anterior sau să dăruiască cel puţin un volum pentru biblioteca cenobiului[61]. Nici cărţile celor decedaţi nu puteau fi sustrase de la includerea în fondul de cărţi obştesc, decît în cazul cînd respectivul monah era dispensat de îndeplinirea acestei obligaţii generale[62]. După răspîndirea tiparului s-a împămîntenit şi în rîndul dominicanilor obiceiul cumpărării cărţilor de la negustori[63].

Cu toate că, după cum am văzut, superiorii ordinelor pretindeau de multă vreme să se inventarieze cărţile, nu întotdeauna se trecea în carte şi numele mănăstirii din fondul căreia făcea parte. Din această pricină, de multe ori nu putem stabili astăzi cărei colecţii dominicane risipite i-a aparţinut ea în evul mediu[64]. Cercetarea noastră se desfăşoară pe teren ferm numai acolo unde bibliotecile mănăstirilor dominicane dizolvate au rămas în acelaşi oraş şi s-au asimilat cu bibliotecile şcolilor protestante, cum s-a întîmplat, de exemplu, în Sibiu şi Braşov[65].

Şi cunoştinţele noastre despre componenţa bibliotecii risipite a dominicanilor din Oradea ar spori considerabil prin prelucrarea sistematică a codicelor, incunabulelor şi anticvissimelor rămase din mănăstirea sibiană a ordinului şi conservate astăzi în biblioteca Muzeului Brukenthal. Dar şi pînă atunci ne putem face o idee despre fondul de cărţi orădean, pe baza cărţilor manuscrise şi tipărite ale dominicanilor din Kosice, ajunse în colecţia Batthyaneum din Alba Iulia, respectiv în alte fonduri[66].

Se pare că în colecţiile dominicanilor, pe lîngă cărţile liturgice şi publicaţiile oficiale ale ordinului, se conservau produse ale literaturii moralizatoare, manuale de omiletică şi pastorale, opere de bază ale dreptului canonic şi, evident, literatura teologică şi filozofică. Pe baza acestora din urmă, mai ales, se poate afirma că bibliotecile dominicane ţineau pasul cu evoluţia literaturii ecleziastice şi îşi procurau cele mai importante produse ale noilor curente. La aceeaşi concluzie ajungem şi dacă analizăm – sub raportul lecturilor autorului lor – operele lui Nicolaus de Mirabilibus, clujean de origine, care într-o vreme a condus şi şcoala superioară din Buda. Se poate constata astfel că bibliotecile dominicane de la noi făceau posibilă o activitate creatoare teologică la nivelul timpului. De această posibilitate uzau membrii eminenţi ai ordinului, cel puţin cei umblaţi prin străinătate[67]. De menţionat că şi călugării dominicani de

la noi făceau traduceri de texte religioase în limbile maghiară şi germană pentru claustrele lor de călugăriţe, întocmai ca franciscanii.

Celelalte mănăstiri despre care nu s-a amintit pînă acum n-au avut nici un rol sau, poate, unul foarte mic, în cultura cărţii din Oradea medievală. Cenobiul ioanniţilor înfiinţat în 1190, dar distrus în 1241 era, de la început, mai curînd, un sălaş al spadei decît al cărţii. Ştim că monahiile de pe insula Margareta, transferate aici de teama turcilor după ocuparea Budei (1541), aveau o colecţie de cărţi în mare parte maghiare, dar şederea lor pe insulă nu poate fi considerată decît episodică. După 1566 au trebuit să se retragă dinaintea reformei ce biruise aici şi s-au mutat la Tirnavia[68]. Extraordinar de popularul ordin al paulinilor avea chiar două chinovii de eremiţi pe dealurile de deasupra Oradiei. Mănăstirea, aşa-numită a Căpîlnei, va fi fost întemeiată de episcopii din Oradea la sfîrşitul secolului al XIII-lea, deşi existenţa ei nu poate fi atestată cu date documentare decît din 1321. În schimb, cea din Oşorhei a fost creată de nobilii localnici înainte de 1325[69]. Dar ordinul paulinilor le cerea membrilor săi asceză şi retragere de lume şi vădea o atitudine de refuz faţă de şcolarizarea monahilor. Marea majoritate a membrilor săi nici nu erau preoţi hirotonisiţi, ci aşa-numiţii fraţi laici, care îşi cîştigau pîinea prin muncă manuală. De aici urmează că fraţii paulini nu se străduiau să adune cărţi în cenobiile lor, iar citirea unor cărţi care nu serveau devoţiunii o considerau deşertăciune şi o interziceau. Cei mai mulţi dintre membrii ordinului, pe lîngă rugăciuni, executau diverse lucrări manuale, adeseori de un real nivel artistic. Astfel, se găseau printre ei şi copişti de cărţi, dar activitatea lor în această direcţie nu putea să fie însemnată[70]. Un codice copiat aici în 1474 ne permite să aruncăm o privire asupra muncii ce se desfăşura în scriptoriul de la Căpîlna[71]. Pe lîngă predici şi alte texte

necesare activităţii pastorale, acest codice mai conţine diferite legende.

Pe la începutul secolului al XVI-lea, cei mai buni dintre paulini au încercat să împrospăteze spiritul retrograd al ordinului, retras în conservatorism chiar faţă de scolastică, după modelul dat de *devotio moderna,* o cucernicie mai nouă. Cea mai importantă realizare culturală a acestui experiment, nereuşit de altfel, poate fi considerată elaborarea primelor cărţi de rugăciuni în limba maghiară, respectiv îmbogăţirea în această direcţie a lexicului limbii literare maghiare[72]. Ambele mănăstiri orădene ale paulinilor vor fi fost definitiv părăsite de călugări în preajma anului 1566. Poate că monahii cenobiului din Căpîlna au reuşit să salveze mai multe dintre cărţile lor, întrucît documentele şi le-au dus în Ungaria de Sus, păstrîndu-se pînă azi prin mijlocirea mănăstirilor pauline de acolo.

În rezumat, se poate stabili că bibliotecile medievale din mănăstirile orădene s-au înfiinţat pentru cultura eclezіastică liturgică şi în scopul instruirii unor noi promoţii de preoţi. Rolul lor în ridicarea nivelului cultural al societăţii laice trebuie să fi fost mic şi, mai ales, indirect. Totuşi, în Oradea, aceste cenobii au fost cele mai vechi ateliere ale muncii intelectuale bazate pe scris şi citit. Rolul lor pare să fi fost de primă importanţă pentru activitatea de copiere de cărţi şi cultivarea creatoare a ştiinţelor ecleziastice pînă la începutul secolului al XV-lea. De aici încolo, importanţa colecţiilor mănăstireşti s-a restrîns la biblioteca capitlului catedral. Deficienţele interne care au destrămat ordinele monahale, răspîndirea sistemului de *„commendator"* (acordarea beneficiilor mănăstirii unei persoane străine de ordin, chiar şi laice) pe la mijlocul secolului al XV-lea, au avut, în general, o influenţă nefavorabilă asupra colecţionării cărţilor, a activităţii de copiere şi a muncii intelectuale creatoare desfăşurate în mănăstiri[73]. Totuşi, în cenobiile în care se făcea educaţia viitorilor membri ai ordi-

nului şi pregătirea pentru studii în ţări străine, stagnarea sau decăderea au putut să fie evitate. La mijlocul secolului al XVI-lea, aşadar, reforma a găsit în mănăstirile din Oradea însemnate colecţii de cărţi. În pofida risipirii acestora, cultura bibliotecară monahală a avut un merituos rol de pregătire, atît a bazelor literaturii în limba maternă, cît şi a legăturilor mai noi dintre carte şi societate în epoca modernă[74].

Bibliotecile catedralelor – colecţiile personale ale episcopilor şi canonicilor

În societatea clericală a Oradiei dinaintea reformei, diferitele pături ale preoţilor mireni alcătuiau un grup numeros, cu un efectiv ce concura pe acel al călugărilor. Canonicii, preoţii „prebendari”, şi altariştii *(magister altaris),* celor trei capitluri, unul episcopal şi două colegiale ce funcţionau în oraşul de reşedinţă episcopală, împreună cu preoţii şi capelanii ce slujeau la cele şase-şapte biserici parohiale din diferite cartiere, constituiau o tabără cu un însemnat număr de consumatori spirituali[75]. Cu toate că legăturile clerului mirean cu cartea, cu scrisul şi cititul, erau în general mai puţin strînse ca ale călugărilor, nu trebuie neglijat faptul că bogatele beneficii bisericeşti ale Oradiei exercitau o serioasă atracţie şi asupra membrilor celor mai bine pregătiţi ai intelectualităţii clericale. În aula episcopală şi în preajma capitlurilor de aici se întîlneau în toate timpurile clerici cu studii în străinătate, animaţi de ambiţii ştiinţifice şi literare, care se evidenţiau printre colegii lor şi prin dragostea pentru cărţi. Biblioteca catedrală, respectiv a capitlului a fost constituită, pe lîngă cărţile liturgice, şi din cărţile donate sau testate de ei. Astfel stînd lucrurile, în cazul acestei biblioteci nu putea să fie vorba nicidecum de o creştere planificată a fondurilor, cum

s-a putut vedea în sînul ordinelor monahale. În dezvoltarea acestora alternau stagnarea cu creşterea în salturi, apoi cu decăderea, după cum unii sau alţii îi lăsau cele mai dragi din instrumentele lor de muncă spirituală pentru păstrare şi spre a li se perpetua numele, sau vreun prelat spolia biblioteca obştească în interesul propriei sale colecţii. Acest dezavantaj era oarecum compensat de conţinutul variat al fondurilor adunate de la clericii colecţionari cu sfere de interes diferenţiate, din care nu lipseau nici creaţiile ştiinţei şi literaturii laice.

Cea mai importantă sursă de creştere a bibliotecii catedrale o constituiau, prin urmare, colecţiile personale ale episcopilor şi canonicilor din Oradea. Întrucît nici biblioteca însăşi, nici catalogul vechiului ei fond nu ni s-a păstrat, cultura cărţii în rîndurile clerului mirean orădean şi componenţa bibliotecii catedralei vor trebui stabilite prin abordarea colecţiilor personale. Din fondurile de cărţi, risipite şi ele, ale prelaţilor bibliofili din oraş ne putem alcătui o idee despre codicele care vor fi trecut dintr-însele în biblioteca catedralei, respectiv, ce cărţi stăteau în acea vreme, potenţial, la dispoziţia cercurilor clericale, menţionate, ce nivel atinsese arta plastică miniaturistică sau cultura lecturii la curtea episcopală de atunci şi în rîndurile clerului mirean din oraşul episcopal. Evident, bibliotecile personale ale episcopilor şi canonicilor n-au ajuns toate – şi nici în întregime – în biblioteca catedralei, ci s-au împrăştiat în cercurile unor prieteni sau rude ale foştilor proprietari. Arareori se mai poate stabili dacă un codice existent şi astăzi, al vreunui prelat bibliofil, ni s'-a păstrat prin intermediul bibliotecii episcopale sau pe alte căi, respectiv dacă cel care l-a colecţionat îl procurase în vremea cînd a trăit la Oradea sau a ajuns în posesia lui mai devreme, ori mai tîrziu.

Episcopii orădeni puteau înzestra bisericile catolice care se întemeiau pe plaiurile bihorene, cu cărţile liturgile obligatoriu prescrise numai în cazul în care între-

ţineau la reşedinţa lor ateliere de copiat cărţi. Din produsele cele mai frumoase ale acestui scriptoriu care funcţiona, fără îndoială, de la sfîrşitul secolului al XI-lea, au ieşit, cu siguranţă, atît o parte a cărţilor de cult ale catedralei, cît şi cel mai vechi fond de bază al bibliotecii. Începuturile acestea însă au fost complet distruse de năvălirea tătarilor din anul 1241 şi dovezile care ne-au rămas despre continuitatea bibliotecii datează abia de pe la sfîrşitul secolului al XIII-lea. Despre manuscrisul pe pergament al episcopului orădean Benedek, conservat la Biblioteca Naţională din Viena[76], se poate dovedi că a făcut parte din fondul bibliotecii catedrale, de la sfîrşitul secolului al XIII-lea pînă la mijlocul secolului al XV-lea. În acest volum provenit din Italia, pe lîngă unele lucrări ale lui Aristotel, Priscianus, Honorius Augustodunensis, se află conceptele mai multor scrisori ale lui Benedek, socoteli asupra veniturilor sale din dijme şi a cheltuielilor, şi două din predicile sale despre regele Ladislau I, sfîntul protector al episcopatului său[77]. Peregrinările codicelui pot aduce mărturii preţioase şi în privinţa destinului colecţiei orădene. După moartea lui Benedek, volumul s-a păstrat în biblioteca catedrală din Oradea pînă cînd, pe la mijlocul secolului al XV-lea, episcopul Vitéz János l-a inclus, probabil, împreună cu alte manuscrise, în propria sa bibliotecă. În 1465, cînd Vitéz a fost numit arhiepiscop de Esztergom [Strigoniu], acest volum a ajuns în noua sa reşedinţă împreună cu biblioteca lui personală. De aici, el a fost dus la Salzburg de arhiepiscopul Beckensloer János, laolaltă cu alte codice ale lui Vitéz, iar de acolo, la începutul secolului al XIX-lea, transferat în colecţia imperială din Viena. Din toate acestea reiese că la mijlocul secolului al XV-lea biblioteca catedrală avea în urma ei o dezvoltare continuă de aproape două veacuri.

Acest volum, cel mai vechi printre manuscrisele cunoscute din colecţia catedralei, merită atenţie şi pentru

faptul că ambele predici scrise la Oradea, menţionate mai sus, sînt cele mai timpurii produse ale literaturii scolastice omiletice maghiare. Din conţinutul lor reiese că, la sfîrşitul secolului al XIII-lea, şi manuscrisul legendei regelui Ladislau se afla în biblioteca orădeană[77]. Cunoscînd studiile şi cariera episcopului Benedek, se poate presupune că el va fi dispus de o colecţie şi mai însemnată şi că din moştenirea lăsată de el vor fi intrat în biblioteca catedrală din Oradea chiar mai multe volume, în primul rînd cu conţinut juridic. Ştim despre el că a învăţat şi a obţinut doctoratul în drept la universitatea din Padova, iar cu Bartholomeo de Brescia, vestitul profesor de drept canonic, a continuat să corespondeze şi după ce a revenit acasă[78]. În privinţa fondului existent la sfîrşitul secolului al XIII-lea în biblioteca catedrală din Oradea, respectiv a nivelului lecturii preoţilor din preajma ei, se poate trage o concluzie şi din faptul că, într-un document din 1302, capitlul orădean citează mai multe rînduri din *Ars poetica* a lui Horaţiu [79].

Secolul al XIV-lea a fost o epocă prosperă pentru Oradea. Numărul instituţiilor ecleziastice a sporit; şcoala capitlului a luat avînt, ceea ce a atras creşterea numărului de cărţi: catedrala aleasă de mai mulţi regi Angevini să le fie loc de înmormîntare a fost lărgită de două ori. Dar, în pofida reconstrucţiilor gotice de mare anvergură, majoritatea cărţilor se conservau tot în sacristie, împreună cu odoarele şi odăjdiile. Cînd, în ultimii ani ai secolului, în sacristie a izbucnit un incendiu de la o lumînare uitată aprinsă, distrugînd o parte din lucrurile aflate în catedrală, colecţia de cărţi a fost decimată şi ea[80]. În timpul renovărilor interioare făcute, se pare, sub episcopatul lui Andrea Scolari, cărţile rămase şi cele nou adunate au fost mutate din sacristie în capela Sf. Ecaterina, mai retrasă, mai apărată. Aceasta a fost clădită deasupra intrării apusene a catedralei de epis-

copul Meszesi Demeter, în timpul reconstruirilor gotice[81], aşa că era bine separată de celelalte părţi ale bisericii. Pe lîngă noul local, în apărarea cărţilor mai venea şi faptul că, încredinţîndu-se unei singure persoane atît conducerea şi administrarea capelei, cît şi cea a bibliotecii, s-a creat o bază materială pentru întreţinerea instituţionalizată a colecţiei. Trebuie să apreciem că este un fapt important, chiar dacă sfera de activitate bibliotecară a clericului care mînuia cărţile ar putea fi considerată secundară în raport cu celelalte funcţii ecleziastice pe care le avea. Deşi această prevăzătoare soluţie de perspectivă bibliotecară i se datorează cu siguranţă episcopului italian al Oradiei, însăşi ridicarea problemei este o dovadă elocventă că biblioteca episcopală era de dimensiuni neobişnuite.

Episcopul Andrea Scolari provenea dintr-o aleasă familie florentină din care mai mulţi membri au jucat un rol important la transpunerea culturii şi artei renascentiste în Banatul şi Partiumul de mai tîrziu. În timpul episcopatului său a strîns în jurul lui, la Oradea, o adevărată colonie intelectuală italiană, constituită din florentini, şi s-a străduit să introducă şi în capitlu canonici care studiaseră în universităţile italiene[83]. Prin permanentele şi strînsele legături ce le avea cu oraşul său de baştină, a făcut din Oradea, la începutul secolului al XV-lea, cel mai important loc de pătrundere în ţara noastră a curentelor culturale italiene. Cu toate că din biblioteca lui cunoaştem o singură biblie de dimensiuni mici, luxos executată, scrisă cu „litere franceze", care la moartea sa a fost evaluată la 36 de forinţi[84], perseverentul său ataşament la formele culte de viaţa din Italia ne îndreptăţeşte să presupunem că amintita „direcţie a bibliotecii" a fost organizată la Oradea tot în timpul episcopatului lui Andrea Scolari şi tot el va fi dat un nou impuls dezvoltării colecţiei de cărţi a catedralei.

Informaţia de mai sus referitoare la administratorul bibliotecii orădene, de o extraordinară importanţă şi pentru întreaga istorie a bibliotecilor de la noi, este cuprinsă în registrul pentru înscrierea cererilor trimise papei Martin al V-lea, purtînd data de 14 august 1419. După cele arătate în însemnare, episcopul orădean Andrea cere papei să acorde un canonicat la Oradea pentru omul lui de încredere şi custodele sigiliului său, clericul Antal din dieceza orădeană, fiul lui Nagymihályi Miklós, deşi respectivul se bucură deja de beneficiul anual de 25 de forinţi pentru direcţia bibliotecii, respectiv, a capelei Sf. Ecaterina din catedrală[85].

Despre bibliotecarul Antal, fiul lui Miklós, puţine lucruri am putut afla pînă acum. Dar pentru că Andrea Scolari l-a primit în anturajul său format din italieni, ba l-a considerat potrivit şi pentru funcţia de custode al pecetei, sarcină de mare importanţă legată de întocmirea documentelor, respectiv, pentru aceea de bibliotecar condiţionată de o formaţie deosebită şi de înclinaţii de literat, putem conchide că Antal, fiul lui Miklós, va fi fost un cleric de cultură italiană, bine pregătit, care a studiat la vreo universitate din Italia. Acest lucru se cere subliniat cu atît mai mult, cu cît Antal nu era străin ci, după cum îl arată şi numele, era originar din Valea lui Mihai, denumită în evul mediu şi Nagy-Mihály[86]. Trebuie să fi fost vlăstarul unei familii înstărite, el însuşi procurîndu-şi moşie în comuna Ioşia din judeţul Bihor[87]. Despre cariera lui mai ştim că, în 1421, – tot cu sprijinul episcopului Scolari –, a obţinut unul din beneficiile canonicale care-i aducea un venit anual de 60 de forinţi, dar şi-a păstrat în continuare şi beneficiul de 24 de forinţi pe care-l încasa în calitate de magistru al altarului Sf. Cruci[88]. După moartea protectorului său, noul episcop, Kusalyi Jacks Dénes, ales dintre foştii lui colegi canonici, i-a acordat şi el încrederea şi, în primăvara lui 1428, l-a trimis la Roma ca să rezolve la curtea papală formalităţile şi taxele

legate de numirea sa[89]. Cu această ocazie îşi va fi aranjat ca să obţină pentru sine beneficiul de canonic cantor, rămas vacant în capitlul orădean. Se pare că Antal, fiul lui Miklós, nici nu s-a mai ridicat pe scara ierarhiei şi a rămas pînă la sfîrşitul vieţii sale canonic cantor în Oradea. În această calitate, respectiv în aceea de decan, este menţionat în documentele dintre 1428 şi 1435 ale capitlului. În acest din urmă an apare un nou canonic cantor în locul lui Antal, fiul lui Miklós, care, desigur, decedase între timp[90]. În prezent nu se cunosc alte amănunte despre cele ce s-au întîmplat cu *rectoria armarii librorum* după dispariţia lui Nagymihályi, nici dacă l-a urmat sau nu cineva în această muncă. Înfiinţarea acestei funcţii de bibliotecar, – fie chiar temporar, – trebuie să o apreciem ca pe o importantă soluţie pentru dezvoltarea în continuare a culturii cărţii medievale din Oradea. Pe lîngă moda generală a colecţionării umaniste de cărţi care mergea pe urmele răspîndirii renascentismului în Oradea, acest precedent va fi contribuit la crearea atmosferei şi tradiţiilor favorabile, indispensabile noii bibliofilii.

De la începutul celui de al treilea deceniu al secolului al XV-lea, tot mai mulţi inşi din rîndurile prelaţilor foarte laicizaţi din Ungaria, care au avut un rol hotărîtor în cele mai importante domenii ale guvernării statului, dobîndeau – alături de tinerii patricieni şi burghezi italieni – o cultură modernă în şcolile şi universităţile din Italia, socotite vetre ale umanismului. Cei mai buni din această pătură au adus de acolo gustul rafinat, dezideratele protejării artelor, ale colecţionării de cărţi frumoase şi ale cultivării literaturii. Printre simbolurile de apartenenţă ale aristocraţiei spirituale, atunci au pătruns definitiv şi la noi bibliotecile personale şi colecţionarea manuscriselor somptuoase, artistic ornamentate. Ca urmare, după mijlocul secolului al XV-lea, a crescut şi la Oradea numărul acelora din aula episcopală şi din rîndul clericilor de pe lîngă capitlu

care-şi procurau cărţi, lărgindu-se totodată şi volumul colecţiilor. Un fapt cu totul nou este că, în funcţie de rolul public şi politic al proprietarilor, începe să se observe modificarea componenţei colecţiilor, în favoarea cărţilor cu subiecte laice. De aici încolo, strălucirea acestor colecţii bibliofile renascentiste lasă în umbră biblioteca catedrală. Izvoarele noastre nu le mai menţionează decît pe ele, iar biblioteca veche devine un bazin de acumulare oarecum ascuns pentru acele codice rare care, – dintre valorile colecţiilor personale –, după moartea sau plecarea proprietarilor acestora, au rămas definitiv în Oradea. În cele ce urmează, vom prezenta, aşadar, cele mai importante colecţii episcopale şi canonicale, devenite filonul principal al evoluţiei, înfăţişîndu-le cronologic şi amănunţit, pe cît ne permit datele fragmentare de care dispunem.

Atmosfera italienească favorabilă dezvoltării colecţionării cărţilor, inseparabilă de cultura renascentistă, a continuat să se intensifice în timpul celor trei episcopi mai noi, de origine italiană, respectiv dalmată, care i-au urmat lui Scolari[91]. După asemenea precedente, în 1442, Vitéz János a ajuns la început în fruntea capitlului, apoi, de la 1445, în aceea a episcopiei. Rolul lui Vitéz în împămîntenirea umanismului în Ungaria este prea cunoscut pentru a fi necesar să ne oprim asupra lui. Este suficient, din punctul nostru de vedere, să accentuăm că Vitéz a creat primul centru al umanismului din Ungaria acelei epoci[92]. În calitate de conducător efectiv al cancelariei regale, el avea strînse legături cu Enea Silvio Piccolomini şi i-a atras în propriul său anturaj pe cei dintîi pionieri ai umanismului, originari din străinătate, pe italianul Pier Paolo Vergerio, pe grecul Filippo Podocataro, pe polonezul Grigorie Sanoki, pe naturalistul german Johannes Regiomontanus. Cu ajutorul acestora a constituit la Oradea primul atelier local de creaţie, viu, al umanismului, întemeindu-se pe propria

sa bibliotecă monumentală, ca bază documentară. Se pare că în ea s-au contopit şi manuscrisele latine ale bogatei colecţii umaniste a lui Vergerio[93]. Pe cîtă vreme acest lucru este numai o ipoteză, putem fi siguri că prestigioasa bibliotecă a lui Vergerio a avut un efect stimulator asupra activităţii de colecţionare a episcopului orădean şi i-a servit ca prim exemplu pentru proiectele sale bibliotecare.

Activitatea de colecţionar de cărţi a lui Vitéz János se îmbina organic cu eforturile lui în direcţia educării tinerelor elemente de umanişti. El a trimis la studii în Italia, pe cheltuiala lui, mai mulţi inşi din anturajul său. De multă vreme Vitéz nutrea gîndul să organizeze aici acasă o universitate. Încă de timpuriu îşi întocmise un program de colecţionare universalist corespunzător acestui scop. În memoriile sale, Vespasiano de Bisticci, proprietarul cultivat al celui mai vestit scriptoriu florentin din secolul al XV-lea, îl consideră pe Vitéz unul din cei mai remarcabili clienţi ai săi, iar despre biblioteca acestuia scrie următoarele: „Şi-a instalat o foarte frumoasă bibliotecă şi a vrut să aibă în ea cărţi aparţinătoare tuturor disciplinelor pe care le aduna din Italia şi din afara Italiei. Şi multe din cărţile care nu se puteau procura le dădea pentru copiere la Florenţa, şi neţinînd seama de cheltuieli avea o singură grijă, ca ele să fie frumoase şi textul lor să fie verificat. El a făcut să-i fie mai preţuită patria, aducînd acolo toate cărţile pe care le putea găsi, opere originale, ca şi traduceri. Puţine cărţi latineşti existau pe care să nu le fi avut"[94].

Efectul colecţiei de mare preţ a lui Vitéz asupra contemporanilor săi poate fi apreciat prin însuşi faptul că din ea a sorbit tînărul Matei Corvin dragostea pentru cărţi şi ea a fost prima bibliotecă din ţară care l-a inspirat pe un poet să o cînte. În 1451, Janus Pannonius, primul mare creator autentic al poeziei renascentiste din Europa Centrală, îşi ia astfel rămas bun de la biblio-

teca orădeană, pe care o consideră noul lăcaş al lui Apolo şi al muzelor[95]:

Bibliotecă, bun rămas, venit-a ceasul,
Şi voi faimoase cărţi ale anticilor iubiţi,
Patara părăsind-o, aici trăieşte Phoebus;
Iar Muzele, ale poeţilor ocrotitoare sacre,
Castilia acuma nu o mai îndrăgesc.

Risipirea strălucitei şi admiratei colecţii a lui Vitéz ilustrează totodată şi destinul bibliotecilor medievale din Oradea. După moartea colecţionarului lor (1472), căzut în hiclenie, se pare că Matei Corvin a inclus în Corviniana o parte din cărţi. Această presupunere se întemeiază pe faptul că se cunosc unele manuscrise corviniene pe a căror primă foaie se pictase stema lui Matei Corvin peste cea a lui Vitéz respectiv, pe care figurează deopotrivă stemele lui Vitéz şi Matei. S-au mai păstrat şi cîteva codice corviniene în care se întîlnesc corecturi şi însemnări scrise de mîna lui Vitéz[96].

Cealaltă parte a bibliotecii lui Vitéz, care n-a fost dusă la Buda, a rămas la Esztergom [Strigoniu] şi după moartea proprietarului ei. În schimb, acest fond a fost dijmuit de Beckensloer János, succesorul lui Vitéz, în 1476, cînd, părăsindu-l pe regele Matei, a trecut de partea împăratului Frederic al III-lea şi a dus cu sine în Austria multe valori ale arhiepiscopiei din Esztergom [Strigoniu], întrucît împăratul l-a răsplătit pe Beckensloer pentru trădarea sa, făcîndu-l arhiepiscop de Salzburg, şi codicile lui Vitéz au ajuns în acel oraş. De aici, în 1805, Napoleon a cărat manuscrisele la Paris, iar mai tîrziu, această pradă bibliotecară, amestecată, a fost înapoiată la Viena, respectiv la München[97]. S-ar putea ca acele codice care au fost cîndva în proprietatea lui Vitéz şi se păstrează în prezent la Vatican şi în alte biblioteci apusene să fi ajuns acolo, din materialele păstrate mult timp la Salzburg, pe calea capturilor franceze.

Numai în ultima vreme, Csapodi Klára se ocupă sistematic de urmărirea vestigiilor bibliotecii Vitéz, dar, cu toate acestea, rezultatele pe care le-a obţinut pînă astăzi oferă suficiente puncte de plecare pentru schiţarea componenţei fostei colecţii şi a rolului îndeplinit de ea în evoluţia bibliotecilor maghiare. Am alcătuit deci o listă în care am înscris titlurile celor 49 de opere cunoscute azi din biblioteca lui Vitéz[98].

Această listă începe cu cele 14 codice în care figurează stema lui Vitéz. Ele sînt urmate de 16 manuscrise corectate sau glosate de mîna lui Vitéz. Nu putem considera acceptabilă opinia apărută mai de mult, dar avînd reprezentanţi şi astăzi, că îndreptările făcute de Vitéz nu dovedesc neapărat apartenenţa codicelui respectiv la colecţia sa, deoarece savantul cancelar putea sa facă îndreptări şi în noutăţile din biblioteca regală[99]. Această ipoteză ar trebui s-o respingem chiar pornind numai de la cunoaşterea sferei de activitate a conducătorului cancelariei regale, a înaltei sale demnităţi şi a supraaglomerării lui cu treburi. Dar, cunoscînd practica de emendator a lui Vitéz şi împrejurările corectării unor volume, trebuie să fim şi mai categorici. Pe cît se poate imagina că bibliofilul Vitéz, devotat nobilei sale pasiuni, parcurgea cu o nerăbdătoare curiozitate şi îndrepta în grabă noile achiziţii ce i se înmînau cu ocazia călătoriilor sale în provincie, cu atît pare de necrezut ca, în deplasările lui oficiale, cu prilejul campaniilor, cancelarul ocupat cu cele mai importante probleme politice, să care cu dînsul volumele din biblioteca regală şi să îndeplinească în mod obligatoriu munca amănunţită de revizuire a transcrierii făcută de dieci.

Mai enumerăm şi cele nouă manuscrise despre care cercetătorii presupun că ar fi făcut parte din colecţia lui Vitéz, dar a căror provenienţă nu ni se pare destul de bine clarificată.

În sfîrşit, lista menţionează lucrările proprii ale lui Vitéz şi cele zece manuscrise pe care informaţiile con-

temporane le atestă ca existente în biblioteca lui, respectiv, pe care autorii le-au dedicat lui Vitéz, prin urmare, este sigur că i le-au şi trimis.

Această listă confirmă părerea, citată mai sus, a lui Vespasiano de Bisticci, despre profilul colecţiei lui Vitéz ce tindea spre universalitate. O părere identică are şi Georg Peuerbach, profesor contemporan la universitatea vieneză, cînd caracterizează astfel străduinţele de folos obştesc ale lui Vitéz în activitatea de colecţionare a cărţilor: „...pe tine, care prin biblioteca ta, ca printr-o preavestită podoabă a casei tale, doreşti să îmbogăţeşti Dacia şi Pannonia, cărţile te consideră părintele şi creatorul lor. Ele sînt cu atît mai scumpe decît oricare alt lucru din casă, cu cît oamenii socotesc argintul şi obiectele de aur mai valoroase decît vasele de pămînt. Cum cărţile sînt mijloace elocvente ale formării cunoştinţelor, este lucru cunoscut că tu, cu neostenita-ţi grijă, cu mare cheltuială le-ai strîns la tine din ţări diferite. În ele va vedea posteritatea, atît generozitatea ta, cît şi creşterea şi înflorirea zilnică a faimei înaltului tău spirit. Te-ai silit să aduni şi operele legate de matematică şi materiile *quadrivium*-ului, deoarece ele aduc cel mai mare folos ştiinţei. Şi te-ai hotărît să-ţi procuri mai ales acele cărţi din care putem dobîndi cunoştinţe sigure şi neîndoioase despre schimbările firmamentului, fie că demonstrează dimensiunile şi aşezarea stelelor prin determinarea orbitei reale a corpurilor cereşti, fie că, prin intermediul hărţilor şi al instrumentelor, fac posibilă calcularea mişcării acestora, ceea ce este un lucru cu deosebire demn de cunoscut”[100].

Aceeaşi părere o are despre biblioteca lui Vitéz şi Marzio Galeotti, umanistul italian notoriu de la curtea lui Matei Corvin: „Nu spun cu cîtă cheltuială şi-a creat biblioteca, vestită în aproape întreaga omenire, în care a adunat mărturiile tuturor disciplinelor”[101].

Această colecţie, cu mare pricepere alcătuită, i-a dat posibilitatea lui Vitéz ca, la cîteva luni după plecarea

lui din Oradea, cînd a obţinut mult aşteptata permisiune a papei, să realizeze efectiv, dar de data aceasta la Bratislava, vechile lui planuri în legătură cu înfiinţarea universităţii[102]. Cunoscutele cărţi ale lui Vitéz sînt deci nu numai o mărturie a preocupărilor personale ale colecţionarului lor, ci ele se leagă si de proiectele lui culturale de mare anvergură. În pofida acestora ne putem îngădui şi unele constatări referitoare la preocupările personale ale lui Vitéz.

De la început putem spune că, întocmai ca pe contemporanii săi apuseni de cultură renascentistă, pe Vitéz îl interesau extraordinar de mult matematica şi astronomia. Acest lucru este dovedit nu numai de consemnarea citată mai sus, ci şi de exemplarele cu acest subiect din colecţia sa şi de legăturile lui personale cu Johannes Regiomontanus, Georg Peuerbach şi cu polonezul Martin Ilkus. Dar lui Vitéz îi plăcea şi istoria. În notele despre el se spune că în cercul prietenilor săi cărturari făcea cunoscută istoria Pannoniei „memoriter et ornate” [într-un mod memorabil şi elocvent][103]. Titus Livius trebuie să-i fi fost autor preferat, fiindcă îşi procurase în mai multe exemplare istoria romană a acestuia şi a făcut după ea cele mai somptuoase copii dintre toate manuscrisele lui. Operele lui Cicero îl atrăgeau pentru că era el însuşi un orator sărbătorit şi un mare maestru al corespondenţei dimplomatice. O mărturie a preocupărilor filozofice ale lui Vitéz o constituie, pe lîngă mai multe codice, şi însemnarea sa care dovedeşte cunoaşterea timpurie a neoplatonismului, găsită în opera lui Georgius Trapezuntius, arătată sub nr. 6 din lista noastră[105]. Corectarea şi glosarea pasionată a manuscriselor sale arată atracţia lui către filologie. Literatura tradiţională ecleziastică aflată în biblioteca lui alături de autorii umanişti contemporani şi de creaţiile clasicilor antichităţii ne descoperă că, prin cultura cărţii, Vitéz se plasa la limita dintre cultura veche medievală şi cea nouă, umanistă. Şi dragostea lui de fast este ca-

racteristică deopotrivă pentru marele senior şi pentru colecţionarul umanist.

El a fost în Transilvania primul pionier al bibliofiliei şi miniaturisticii renascentiste; el a stabilit normele artistice superioare pe care Matei Corvin şi înalţii prelaţi renascentişti de la răscrucea veacurilor XV–XVI au încercat să le depăşească, concurîndu-se reciproc. La început, Vitéz se mulţumea cu codice mai modeste, copiate şi împodobite în ţară, dar mai tîrziu el comanda pentru colecţia sa manuscrise luxos miniate în cel mai căutat scriptoriu din Italia. Frumuseţea şi eleganţa acestora nu era întrecută nici de cele mai valoroase piese ale bibliotecii regale. Ne gîndim, mai ales, la volumele ce conţineau operele lui Titus Livius, amintite mai înainte, ale lui Plautus şi Cicero (nr. 3, 7, 10), care sînt considerate capodopere ale artei cărţii florentine, datorită varietăţii şi vioiciunii compoziţiilor miniaturale, a minunatei siguranţe a desenului şi prospeţimii neîncărcate a coloritului[106].

Vitéz s-a străduit să accentueze aspectul festiv al codexurilor sale şi prin coperte pompos şi artistic alcătuite. Dintre acestea relevăm copertele cărţii *Apologeticus* a lui Tertullianus (nr. 1) îmbrăcate în piele roşie şi ornamentate cu motive presate în aur, mărturii din anul 1455, care, alături de alte legături contemporane de cărţi, dovedesc cît de înalt era nivelul artistic la care a ridicat bibliofilia la Oradea, pe la mijlocul secolului al XV-lea, acest episcop iubitor de fast[107].

În Europa (fără de Italia), Vitéz a fost printre cei dintîi care a tins intenţionat spre crearea unei biblioteci personale grandioase, corespunzătoare şi unor scopuri culturale generale. El era conştient de caracterul extraordinar al colecţiei sale şi de faptul că ea îi va păstra numele în faţa posterităţii. De aceea îşi accentua în toate chipurile legătura personală cu exemplarele din colecţie. De aceea şi-a pictat pe codice blazonul de prelat, şi-a eternizat prin glose ideile din timpul lecturii,

şi-a însemnat în cărţi, alături de monograma sa, unde şi cînd a terminat lectura sau corectarea volumului respectiv. Nu există un alt bibliofil maghiar din secolul al XV-lea despre ale cărui legături cu cărţile sale să ne fi rămas atîtea intimităţi cîte ni s-au păstrat de la acest episcop orădean, scufundat în cărţi chiar şi în mijlocul emoţiilor date de cotiturile politicii ţării şi de războiul de apărare antiotoman. Deşi în personalitatea lui Vitéz mai persistă multe trăsături medievale, bibliofilia lui, urmărirea conştientă a perpetuării numelui său caracterizează deja pe omul renaşterii. Această dualitate a personalităţii sale se relevă şi prin faptul că, în dragostea lui pentru cărţi, el este în acelaşi timp adeptul celor mai înalte exigenţe ale splendorii renascetiste, dar şi al acribiei muncii de cancelarie sau de scriptoriu. Corecturile atente făcute de mîna sa, cum şi colecţia adnotată a scrisorilor sale politice şi literare, orînduită după propriile lui îndrumări, face incontestabilă opinia că Vitéz trebuie considerat cel dintîi pionier maghiar al filologiei şi textologiei[108].

O consecinţă importantă asupra culturii cărţii orădene a avut-o faptul că activitatea bibliofilă desfăşurată de Vitéz a impulsionat considerabil şi a sistematizat copierea cărţilor ce se efectua pe lîngă şcoala capitulară. Cu toate că n-au ieşit încă la iveală informaţii directe despre activitatea unui scriptoriu propriu-zis, creşterea neaşteptată a numărului operelor literare copiate la Oradea, persistenţa, timp de decenii, a unor soluţii locale face să se presupună o oarecare instituţionalizare a copierii cărţilor. Baza acesteia a fost pusă de pasiunea de colecţionar a lui Vitéz, dar, de pe urma cristalizării practicii locale de copiere, au profitat mai tîrziu şi bibliofilii orădeni ce i-au urmat. Un precedent favorabil avîntului din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea va fi fost şi reorganizarea, în jurul anilor 1439–1440, a şcolii capitulare de către canonicul lector Vépi

Péter care a instituit şi un internat pentru elevi, făcînd şi o importantă donaţie de moşie în favoarea lor[109].

Cel dintîi dintre produsele prosperei activităţi de copiere din Oradea este întinsul codex scris pe hîrtie, pe două coloane, copiat – după datele din colofon – de Gordovai János, în 1444, la şcoala din Oradea, sub îndrumarea cunoscutului conducător al şcolii, Szegedi László[110]. El conţine produsul caracteristic, legat de viaţa sentimentală, al literaturii mistice medievale *Libri coelestes revelationum dei beatae Brigittae.*

Şi breviarul (*lectionale sanctorum)* pe care l-a copiat Jenői Pál în 1454 pentru Imre, canonic orădean şi paroh din Gyula, a fost scris pe hîrtie, cu textul pe două coloane, cu iniţialele modest împodobite, după cum se obişnuia la breviarele preoţeşti[111].

Produs absolut gotic în privinţa scrierii şi practicii copistului, la fel ca şi cele două codice menţionate, este şi manuscrisul copiat în 1462 pe hîrtie, pe o singură coloană, după textul din *Chronicon Pictura,* de un anumit cleric, Tamás, şi de Endrefalvi Antal, la comanda lui Benedek, paroh în Hajdu-Szovát[112].

În aceeaşi manieră s-a lucrat şi codicele care conţine istoria romanţată a Troiei scrisă la mijlocul secolului al XIII-lea de Guido de Columna şi opera, la modă atunci, a misteriosului preot Ioan, despre obiceiurile indienilor. Acest volum a fost dat spre copiere în 1475, lui Maté Sztárai sau Esztári, de către Egervári László, administratorul domeniilor episcopale, un cititor laic dornic de divertisment[113].

Deşi cu o scriere mai îngrijită şi o execuţie mai pretenţioasă decît a celor anterioare, manuscrisul aşa-numitei cronici de la Dubnice, copiat şi el – după toate indiciile – la Oradea, în jurul anului 1479, se încadrează de asemenea în direcţia de evoluţie a goticului tîrziu, schiţată mai înainte[114]. Pe baza codicelor de mai sus se poate deci preciza că şi în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, în domeniul copierii

cărţilor, la Oradea (şi în împrejurimile ei?) predomina tot scrierea şi practica gotică.

Cunoscînd aceste lucruri, devine şi mai frapant rolul personal al lui Vitéz în modernizarea activităţii de copiere din Oradea. Există cîteva codice de ale lui, scrise cu certitudine sau cu probabilitate la Oradea, care se deosebesc categoric de cele amintite mai sus, făcînd în arta cărţii o tranziţie de la gotic la renaştere, respectiv, fiind produsele acesteia din urmă. Despre codicele Tertullianus executat în 1455 (nr. 1) se spune clar în colofon că a fost copiat de preotul Polánkai Bereck pentru episcopul de Oradea. Cercetătorii au recunoscut ca fiind scrise de aceeaşi mînă volumul cu predicile papei Leon (nr. 15) pe care l-a corectat Vitéz în 1457, precum şi manuscrisul astrologic care poate fi datat tot din această perioadă[115]. În anii cincizeci, aşadar, Polánkai Bereck era unul din copiştii orădeni ai lui Vitéz. Scrierea lui gotică, apropiată de anticva umanistă, disciplinată, de o frumuseţe egală, îl arată ca pe o persoană temeinic instruită în munca de cancelarie. Poate că este identic cu acel Bereck pe care documentele îl menţionează între anii 1464 şi 1466 în calitate de canonic custode al capitlului din Oradea[116].

În cărţile copiate la Oradea pentru Vitéz, formele renascentiste au început să predomine în acelaşi ritm în care, în biblioteca lui creştea numărul codexurilor comandate în Italia. Un produs cu asemenea caracteristici este codicele Victorinus (nr. 17) executat în 1462, a cărui grafie se străduieşte să imite – ce-i drept, destui de stîngaci – forma literelor din manuscrisele renascentiste[117]. El se deosebeşte de celelalte copii orădene mai modeste şi prin miniaturile relativ mai pretenţioase. Foaia de titlu este împodobită cu un chenar în care sînt încadrate păsări – cu semnificaţii simbolice – ce vînează insecte[118]. Dar miniaturistul orădean încă nu şi-a ales drept model un manuscris renascentist italian, ci a simţit nevoia să urmeze exemplul soluţiilor tradiţionale

ale picturii cărţilor gotice. Totuşi, în ansamblul lui, codicele poate fi considerat mai curînd un produs din perioada incipientă a copierii de cărţi renascentiste. Acest volum dovedeşte cît de întins era în timpul lui Vitéz terenul cucerit de către formele renascentiste şi cît era de desăvîrşită măiestria copiştilor orădeni[119].

Din anii şaizeci ai veacului al XV-lea, urmîndu-se moda generală umanistă, dar şi sub efectul exemplului lui Vitéz János, la Oradea s-a constituit o serie întreagă de biblioteci personale mai mari sau mai mici. Şi aceasta nu numai în rîndul celor care ocupau scaunul episcopal, ci şi al celor ce uzau de beneficiile canonicale. Date fiind dimensiunile lor mai reduse, ele s-au risipit aproape fără urmă în vîrtejul reformei şi al epocii ocupaţiei turceşti. Cel mult cîteva volume mai luxos ornamentate au fost salvate prin interesul bibliofililor de mai tîrziu. Dar şi aceste fragmente sînt un indiciu că bibliofilia s-a împămîntenit în pătura mijlocie a intelectualităţii clericale din Oradea.

Sankfalvi Antal va fi fost adus canonic la Oradea, încă înaintea lui 1463, de episcopul Vitéz pe lîngă care şi-a început cariera publică. Cu toate că nu s-a păstrat decît un singur volum, tipărit, din colecţia sa, este neîndoios că şi în bibliofilie el l-a urmat pe Vitéz János, fostul său mentor[120]. Acest lucru se poate presupune pe baza doctoratului său în drept, a celor trei decenii de poziţie conducătoare în politica externă a lui Matei Corvin şi Vladislav al II-lea, a frecventelor sale misiuni diplomatice în Italia şi Franţa, precum şi a marcării exemplarelor sale cu blazon pictat[121].

Vitéz a fost acela care l-a trimis la studii în Bologna şi l-a iniţiat atît în viaţa publică şi politică, cît şi în îndeletnicirea de colecţionar pe canonicul Váradi Péter, mai tîrziu cancelar regal şi arhiepiscop de Kalocsa. El a mers pe urmele lui Vitéz şi în alcătuirea volumului său de corespondenţă. Şi el făcea însemnări în cărţile sale, punînd data cînd a citit respectivul volum. Despre

colecţia lui, vestită odinioară, avem mai multe informaţii, dar ea se leagă de atmosfera spirituală a Oradiei numai prin începuturile sale şi de aceea nu ne vom ocupa de dînsa aici[122].

Dar nu numai persoanele ambiţioase care cu timpul au părăsit cadrul orădean şi-au procurat cărţi utile, ci chiar şi unii membrii ai capitlului despre care astăzi nu ştim nimic, în afară de numele lor, făceau sacrificii pentru copierea manuscriselor. Aşa a fost, de exemplu, acel Székely Miklós care, în calitate de canonic al noului capitlu din Dealul Orăzii, înfiinţat în 1503 de episcopul bibliofil Kálmáncsehi, şi-a procurat un somptuos manuscris pe pergament, din secolul al XIV-lea, conservat pînă azi de Studienbibliothek din Salzburg[123].

Şirul episcopilor bibliofili ce i-au urmat lui Vitéz János este deschis de Filipec János (Pruis), originar din Moravia, diplomatul preferat al lui Matei Corvin[124]. Studiile şi le-a făcut la universitatea din Praga, iar după căderea lui Vitéz a devenit omul de încredere al regelui, cel care rezolva importantele acţiuni de politică externă şi, în 1484, mare cancelar suprem şi mîna dreaptă a monarhului. În 1476 el a obţinut de la Matei Corvin episcopatul de Oradea, ca răsplată a serviciilor politice aduse, deţinîndu-l pînă în 1491. După moartea regelui a renunţat la episcopat, s-a retras din politică şi, împărţindu-şi bunurile, a trăit pînă la moarte în mănăstirea franciscanilor din Uherské Hradiště. S-a scris despre el că găsea o deosebită plăcere în construcţii, în fastul renascentist şi în cărţile liturgice de mari dimensiuni, cu podoabe împărăteşti. Cu asemenea cărţi a înzestrat şi catedrala din Oradea[125]. Cu prilejul soliilor sale în străinătate, el a fost personal în mai multe centre ale renascentismului şi umanismului. A fost la Roma, la curţile din Urbino, Ferrara, Milano, Neapole, la Veneţia, Paris, Viena. A avut deci ocazii destule să se delecteze cu operele renascentiste şi să-şi procure, din cele mai bune ateliere, exemplare pentru biblioteca sa.

Această tradiţie scrisă este pe deplin atestată de cele două volume ce se cunosc azi din fosta lui bibliotecă.

Extrem de ornamentatul său pontificale, conservat la Esztergom [Strigoniu], face parte din cele mai valoroase manuscrise renascentiste miniate în scriptoriul din Buda[126]. Tot de mari dimensiuni, rubricat cu grijă, avînd iniţiale lucrate cu fineţe, iar la începutul capitolelor ornamente cu motive florale gotice, este şi incunabulul din colecţia lui Filipec, păstrat actualmente la Dresda. Volumul, care-şi mai menţine legătura gotică cu ornamente presate la rece şi ferecături, conţine două lucrări medicale tipărite la Veneţia în 1483 şi 1484, ale marelui savant arab Avicena, una din ele cu comentariile la fel de vestitului Averroes[127]. Ambele lucrări dovedesc şi preocupările laice ale episcopului diplomat.

După o tradiţie mai tîrzie, spre sfîrşitul vieţii sale, Filipec, retras la mănăstire, s-ar fi ocupat el însuşi cu copierea şi împodobirea cărţilor. În secolul al XVIII-lea, franciscanii din Uherské Hradište considerau mai multe manuscrise ca fiind opera episcopului orădean[128]. Cu toate că în această privinţă nu se poate spune ultimul cuvînt decît în urma unor cercetări la faţa locului, nu pare verosimil ca un prelat renascentist politician, deprins cu fastul, să se fi apucat la vîrsta de peste şaizeci de ani de munca obositoare, care cerea un îndelungat exerciţiu, a copiştilor. Mai curînd se poate crede că Filipec a dăruit mănăstirii cîteva din somptuoasele sale cărţi de cult orădene, decît că le-ar fi copiat el însuşi[129].

Despre atracţia deosebită manifestată de cărţi asupra lui Filipec avem însă şi alte date autentice. De numele lui se leagă înfiinţarea primei tipografii (1486) din patria sa, la Brno, în Moravia. Acolo a făcut el să apară în 1488, bogat împodobită cu xilogravuri, opera lui Thuróczi János – subalternul lui de odinioară din cadrul cancelariei – despre istoria maghiarilor. Publicarea, în anexa acesteia, a memoriilor canonicului oră-

dean Rogerius, cu titlul *Carmen miserabile* şi prin aceasta menţinerea celui mai preţios izvor despre marea năvălire a tătarilor în Transilvania se datorează tot interesului pentru istorie manifestat de Filipec. Poate că el a găsit textul lui Rogerius în documentaţia cancelariei regale, dar este mai plauzibil ca, înainte de tipărire, manuscrisul să fi existat în stare latentă la Oradea, în moştenirea lăsată de vreun episcop antecesor şi, prin mijlocirea prelatului bibliofil, să fi ajuns la Thuróczi. Prin publicarea lui, Filipec intenţiona să facă un gest de atenţie faţă de dieceza sa[130].

Despre dimensiunile colecţiilor de cărţi personale ale episcopilor ne-au rămas date cifrice din timpul lui Farkas Bálint, succesorul imediat al lui Filipec. Prin testamentul lui din 1495 el lasă catedralei sale 203 volume din diferite domenii, pe care le-a cumpărat el însuşi ori au fost executate la comanda lui[131]. E drept că astăzi nu se mai cunoaşte nici un exemplar, totuşi este justificată presupunerea că episcopul Farkas Bálint l-a luat ca model şi l-a urmat în bibliofilie pe Filipec, pe care-l prefera, acordîndu-i încrederea sa; eventual putea să-i fie chiar rudă. Prin el a devenit în 1481 canonic, iar în 1487 prepozit în capitlul din Oradea. Episcopatul l-a obţinut tot la cererea expresă a lui Filipec. Şi pentru Farkas Bálint, adevăratul teren de activitate era politica. Lucra în cancelaria regală, era consilier al regelui Vladislav al II-lea, avea relaţii cu cercurile umaniste de la curte, în primul rînd cu Váradi Péter, şi ni s-au păstrat date şi despre patronajul şi mecenatul său artistic[132]. Bazîndu-ne pe fragmentul bibliotecii lui Filipec prezentate aici, credem că şi o parte din relativ numeroasa colecţie a episcopului Farkas va fi fost constituită din opere tipărite.

Tot protejatul lui Vitéz János şi al lui Filipec János era şi Kálmáncsehi Domokos care i-a urmat în 1495 lui Farkas Bálint în episcopatul orădean. În 1501 a plecat

de aici, trecînd în fruntea diecezei Transilvaniei. Modul în care i s-a format cariera publică şi bibliofilia este asemănător cu al celor arătaţi mai înainte. El şi-a făcut studiile la universitatea din Viena, apoi, înainte de a ajunge la Oradea, a trăit la curtea regală a lui Matei Corvin şi Vladislav, ca om de încredere al acestuia, ocupînd funcţia de preşedinte al Curţii Supreme şi rezolvînd sarcini diplomatice. Astfel, a fost trimis în solie la curtea lui Ştefan cel Mare, domnul Moldovei, în Polonia şi la împăratul Frederic al III-lea[135]. Bibliofilia lui a fost formată încă prin anii optzeci de atmosfera renascentistă ce domnea la curtea regală. Ca şi Filipec, el acorda o deosebită atenţie ornamentării cărţilor de cult pentru uzul său propriu care i se executau în scriptoriul regal din Buda, în cea mai luxoasă realizare.

Din colecţia lui de cărţi cunoaştem patru asemenea manuscrise festive executate între anii 1481 şi 1495. Ele sînt totodată cele mai desăvîrşite creaţii ale scriptoriului din Buda şi ale ornamentaţiei de carte renascentiste maghiare, bibliotecile din străinătate considerîndu-le printre cele mai valoroase rarităţi[134]. Breviarul lui Kálmáncsehi, bogat împodobit cu ilustraţii vii, plin de culoare, cu scene laice şi elemente renascentiste, se păstrează la Biblioteca Széchényi din Budapesta[135], liturghierul lui, în tezaurul catedralei din Zagreb[136], un missale, însoţit de breviar, se conservă la Pierpont Morgan Library din New York, cartea sa de rugăciuni, cu *horele* Fecioarei Maria, aşa-numitul codice Lichtenstein, se află la Biblioteca Naţională din Paris[137]. Celelalte piese din colecţia lui Kálmáncsehi s-au pierdut însă chiar şi cele patru manuscrise citate constituie o dovadă suficientă că în istoria colecţionării de cărţi din cel de al XV-lea secol, atît la Oradea, cît şi în Transilvania, bibliofilia lui reprezenta cele mai înalte culmi ale bibliofiliei renascentiste.

Szatmári György, urmaşul lui Kálmáncsehi, provine şi el din rîndul prelaţilor politicieni. Era cunoscut atît

pentru dragostea lui de fast, cît şi ca patron al ştiinţelor şi artelor şi pentru modul de viaţă renascentist şi laic. Este semnificativ faptul că şi hirotonirea lui ca preot a avut loc numai la sfîrşitul episcopatului său orădean (1501–1505)[138]. Anturajul lui Szatmári a fost unul din centrele în care, după moartea lui Matei Corvin, s-a dezvoltat mai departe cultura umanistă. Episcopul avea relaţii cu numeroşi umanişti din ţară şi de peste hotare, le sprijinea năzuinţele, studiile în străinătate şi tipărirea operelor. În schimb, aceştia îi închinau lucrările lor sau scriau elogios despre el[139]. Din lungul şir al protejaţilor săi amintim aici numai pe Thurzó Zsigmond, succesorul lui orădean, pe Nicolaus Olahus şi pe Csulai Móré Filip, tot de origine română.

Semnul schimbării vremurilor se arată şi în preferinţa lui Szatmári pentru cartea tipărită care asigura adevărata publicitate literară. De aceea, a făcut diligenţe pentru tipărirea în Italia a versurilor lui Jannus Pannonius. El coresponda cu veneţianul Aldus Manutius, unul din cei mai mari tipografi umanişti ai epocii. Ediţiile de texte clasice, uşor de mînuit, ale acestuia îi plăceau mult şi a căutat să şi le procure pentru colecţie[140]. În biblioteca lui manuscrisele erau doar accesorii reprezentative, dar, pentru lectura reală, prefera să se folosească mai curînd de materialele tipărite. Acest lucru însă nu a însemnat scăderea exigenţelor sale artistice. De pildă, breviarul lui tipărit, într-o strălucită execuţie, păstrat la Biblioteca Naţională din Paris, nu l-a miniat la Buda, ci de-a dreptul în Italia, încredinţîndu-i-l lui Boccardino Vecchio, discipolul renumitului Attavante[141].

Succesorul său, Thurzó Zsigmond, care ţinea de cercul rudelor şi prietenilor lui Szatmári, a ajuns la Oradea în 1506, trecînd acolo din scaunul episcopal al Transilvaniei. El a studiat la Oradea, a funcţionat în cancelaria regală ca secretar al lui Szatmári şi a fost trimis de mai multe ori în solie: în 1500 la curtea franceză, în 1502 la Veneţia, în 1507 la Roma. El a reconstruit

în stil renascentist palatul episcopal de la Oradea[142]. Îl cunoştea personal şi coresponda cu Aldus Manutius care, în 1502, a tipărit la cererea lui opera lui Cicero intitulată *Epistolae familiares,* iar în 1513, ca un omagiu pentru prietenul său defunct, a tipărit o nouă ediţie din Cicero[143]. Şi episcopul Thurzó se pare că a colecţionat, mai ales, cărţi tipărite. Din scrisorile lui reiese că, pe lîngă Cicero, preferinţele de lectură i se îndreptau spre operele lui Horaţiu şi Verigiliu, din care şi-a procurat ediţiile de buzunar tipărite de Aldus[144]. În preajma lui domnea o atmosferă renascentistă ce nu putea fi numită nicidecum preoţească, care a avut mare influenţă asupra generaţiei tinere de umanişti. Nicolaus Olahus, chiar în amiaza vieţii, îl mai numea tată adoptiv pe episcopul Thurzó care l-a ajutat şi pe Henckel János să-şi facă studiile la universităţile din Italia şi Viena[145]. Se poate spune cu certitudine că şi Thurzó s-a folosit de călătoriile sale în străinătate spre a-şi cumpăra cărţi.

Se pare că nu-şi punea însemne de posesor pe cărţi şi, ca urmare, exemplarele din fosta sa colecţie nu se pot identifica. Astfel, din biblioteca lui nu cunoaştem astăzi decît cele 14 volume în care protejatul său, canonicul Henckel János, a însemnat în 1510 şi în 1512 că i-au fost dăruite de episcopul Thurzó, respectiv că le-a moştenit de la el. Dintre acestea, 13 volume tipărite conţin opere juridice, a căror prezenţă în colecţia unui prelat politician este pe deplin justificată[146]. Dintre manuscrisele lui se cunoaşte un singur codice scris pe hîrtie, dăruit lui de un fost coleg de şcoală, umanistul italian Antonius Gazius care i-a închinat episcopului Thurzó această disertaţie medico-filosofică a sa despre ocrotirea tinereţii sufleteşti şi trupeşti[147].

Originea lui aristocratică şi înrudirea cu familiile Szatmári şi Thurzó l-au ajutat pe Perényi Ferenc să ajungă încă din fragedă tinereţe la beneficiile episcopale, mai întîi la Alba Iulia, apoi la Oradea (1514–1526).

Aici i s-a făcut o educaţie umanistă pe care ar fi vrut să o desăvîrşească în Italia, însă n-a mai ajuns să-şi îndeplinească gîndul. Chiar fără de asta, contemporanii săi îl considerau unul din cei mai buni stilişti în limba latină din ţară[148]. În formarea culturii sale moderne de tip italian, un rol important i se poate atribui canonicului Sebastian Maghi pe care, alături de Szatmári, l-au ajutat şi Perényieştii să-şi facă studiile în Cracovia, Viena şi Bologna[149]. Din corespondenţa dusă cu Coelio Calcagnini, umanistul italian de orientare erasmistă, reiese că episcopul Perényi era un pasionat colecţionar de cărţi. El căuta, cumpăra şi împrumuta în permanenţă opere literare. Deşi după moartea sa, întîmplată pe cîmpul de luptă de la Mohács, cărţile umaniste i s-au risipit, ştim că îşi procurase operele lui Seneca, Vergiliu, Diodorus Siculus, Synesius şi Erasmus din Rotterdam, însuşindu-şi şi principiile de viaţă ale acestuia din urmă[150]. Cărţile episcopului Perényi menţionate mai sus au fost, fără îndoială, tipărite, după cum tot tipăritură, dar pe pergament, este şi acel missale care s-a păstrat de la el. Prin urmare, nici cele mai reprezentative exemplare ale bibliotecii sale nu mai erau scrise de mînă, dar cărţile tipărite le îmbrăca ulterior într-o haină festivă, prin miniaturi şi chenare colorate. Acest important vestigiu tîrziu (c. 1522) al miniaturisticii din Buda, unica piesă cunoscută din colecţia lui Perényi, conservată astăzi la Győr, a fost salvat de la nimicire de Nicolaus Olahus, care l-a folosit pînă la sfîrşitul vieţii sale[151].

Am putut observa că încă din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea păturile mijlocii ale intelectualităţii clericale se străduiau să urmeze pe prelaţii bibliofili în activitatea de colecţionare a cărţilor. Odată cu dezvoltarea tiparului şi scăderea considerabilă a preţului cărţilor, la începutul secolului al XVI-lea, li se oferă în această direcţie mult mai multe posibilităţi decît în deceniile anterioare. De altfel, cartea este considerată acum mai ales un instrument al muncii intelectuale

şi, în general, nu se mai cheltuieşte pentru ornamentarea ei în interior.

Pentru a întregi panorama orădeană, în cele ce urmează vom prezenta pe scurt colecţiile a doi canonici de la începutul secolului al XVI-lea.

Henckel János a obţinut, datorită lui Thurzó Zsigmond, un beneficiu canonical la Oradea, din veniturile căruia şi-a continuat studiile începute la universitatea din Cracovia. În 1507 urma filozofia la Viena, apoi, timp de trei ani, a învăţat dreptul la Padova şi Bologna. După moartea protectorului său a devenit paroh în Levoče, oraşul lui natal, apoi la Košice, iar mai tîrziu ajunge preot la curtea reginei Maria. În 1530, cînd l-au îndepărtat de la curte, fiind bănuit că simpatizează cu reforma, el l-a recomandat ca urmaş pe prietenul său Nicolaus Olahus. Relaţiile literare, corespondenţa şi cărţile sale sînt mărturii că, în societatea intelectuală a timpului său, Henkel János a ocupat un loc proeminent pe care şi l-a cucerit prin cultura ce o poseda. Corespondа cu Erasmus din Rotterdam şi cercul de prieteni ai acestuia, avea relaţii cu Melanchton şi Luther, iar cu Nicolaus Olahus a rămas în continuare prieten intim[152]. Cărţile l-au însoţit pe Henckel în toate etapele vieţii sale pline de variaţii. Colecţia lui, considerabilă odinioară, chiar fragmentată cum este astăzi, reprezintă cel mai impunător vestigiu al culturii cărţii din Transilvania evului mediu tîrziu, care s-a păstrat în ţară. Tocmai din acest motiv intenţionăm să consacrăm un studiu aparte reconstituirii şi prezentării ei amănunţite.

Henckel a fost îndrumat spre studii şi bibliofilie de unchiul său Leudeschit György, canonic de Sepenit, lăsîndu-i prin testament, în 1496, banii necesari învăţăturii şi dăruindu-i toate cărţile sale,[153] care au stat la baza colecţiei lui Henckel. Din această moştenire cunoaştem astăzi numai un codice scris pe hîrtie şi patru opere tipărite. Cu toate că şi Leudeschit, după ce a studiat filozofia la Cracovia, şi-a luat doctoratul în dreptul cano-

nic la Ferrara, aceste cărţi ale sale au subiect teologico-filozofic.

Clericul care se pregătea să se afirme în viaţa publică şi politică avea însă nevoie, în primul rînd, de cunoştinţe şi de cărţi juridice. Episcopul Thurzó a fost cel care i-a imprimat lui Henckel o cotitură de acest fel în carieră şi în activitatea de colecţionar. Într-adevăr, începînd cu perioada de studii din Italia, Henckel şi-a cumpărat numai cărţi juridice la Veneţia, Padova şi Bologna, iar după întoarcere, la Buda şi Cracovia. De aceea, cînd a revenit acasă, şi episcopul, protectorul său, i-a dăruit asemenea opere[154]. Din cele 93 de volume cunoscute astăzi din biblioteca lui, 53 au conţinut juridic, 34 teologico-filozofic, 4 istorico-filologic şi 2 sînt din domeniul medicinii şi ştiinţelor naturale[155]. Interesul său iniţial, orientat cu fermitate spre drept, se reliefează şi mai clar dacă îi urmărim cumpărăturile de cărţi după cronologia lor. Din Italia s-a întors cu literatură exclusiv juridică. Cărţile cu subiect teologico-filozofic fie că le-a primit în dar, fie că le va fi cumpărat în acea nouă etapă a vieţii sale cînd, odată cu moartea episcopului Thurzó, i s-au închis posibilităţile unei afirmări rapide în cariera publică.

Rămăşiţele cunoscute pînă acum ale bibliotecii Henckel se conservă la biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, precum şi la Cluj-Napoca, Budapesta şi Gyöngyös. Cu excepţia a două volume, ele sînt toate achiziţii anterioare anului 1520. Cărţile strînse în etapa dintre 1520 şi 1530, cea mai frămîntată şi mai interesantă din viaţa sa, sînt încă latente, după cum pierdute sînt, deocamdată, şi materialele sale beletristice. Ştim, de exemplu, că mai multe din operele lui Erasmus din Rotterdam i-au fost trimise lui Henckel chiar de autorul lor, iar el le-a şi valorificat în predicile ţinute în faţa reginei, totuşi nici una din ele nu a ieşit la iveală[156]. Nici pentru interesul său notoriu faţă de reformă n-a apărut încă vreo dovadă bibliotecărească. Această parte a colecţiei

sale a dus-o, fără îndoială, cu sine cînd a plecat în străinătate cu regina văduvă Maria şi, după moartea lui, cărţile se vor fi risipit prin străini. Anumite semne însă duc spre Wroclaw şi Schweidnitz. Poate că acolo, sau, în general, printre cărţile de provenienţă sileziană s-ar putea da de urmele volumelor ce au servit lecturilor mai personale ale lui Henckel János, angrenat în marile curente spirituale ale timpului. Cunoaşterea acestei părţi mai noi a bibliotecii sale este indispensabilă pentru zugrăvirea autenticului portret spiritual al lui Henckel.

Despre legăturile lui intime cu cartea ne fac mărturisiri şi diferitele însemnări pe care le făcea în aridele tratate juridice. El nota în volumele nou intrate în colecţie, în afară de numele şi rangul său, unde, cînd şi cu cît le-a cumpărat, respectiv, de la cine le-a primit în dar sau le-a moştenit. Uneori eterniza şi numele librarului din străinătate de la care a procurat cartea şi chiar actul legării ei[157]. Aceste însemnări ale lui Henckel sînt, în genul lor, date excepţional de rare, autentice şi preţioase pentru istoria cărţii de la noi.

În cele mai multe cazuri, el însuşi îşi dădea la legat cărţile cumpărate, aşadar, exemplarele din biblioteca lui sînt valoroase mărturii şi pentru legătura de carte medievală din Oradea. Ele constituie dovezi autentice că, în relaţie cu activitatea de colecţionare manifestată în lumea ecleziastică, la începutul secolului al XVI-lea s-a împămîntenit în oraşul de pe Criş meşteşugul legătoriei de înalt nivel. Lanţurile existente şi astăzi pe cele mai multe din volume, dovedesc că Henckel îşi ţinea colecţia ca pe o comoară scumpă, fixată de pupitru, culcată pe scoarţe, (deci nu în picioare!). În această privinţă, biblioteca lui este conservatoare medievală. În schimb, este cea mai modernă în alte privinţe: el cumpără numai cărţi tipărite şi nu-l mai interesează nici execuţia exigentă a manuscriselor. Este evident că, pen-

tru dînsul, fastul exterior, desăvîrşirea artistică nu mai au importanţă.

Omul ce stă la hotarul dintre evul mediu şi epoca modernă, iată cum ni-l dezvăluie pe Henckel şi splendidul altar în triptic, comandat de el în 1520 pentru biserica Sf. Iacob din Levoče. Programul iconografic al acestuia este o declaraţie făcută cu mijloace artistice despre viaţa interioară a celui care l-a comandat[158]. Şi prin aceasta se vădeşte atracţia deosebită a lui Henckel către Jean Charlier de Gerson, conducătorul spiritual al mişcării sinodale care cerea îngrădirea puterii papale şi proclama necesitatea înnoirii interne a bisericii, cum şi către Ioan Chrysostomul care înfiera abuzurile bisericii. Se vede că programul de reforme al curentului spiritual *devotio moderna* îi era apropiat[159]. Deşi considera necesară înnoirea bisericii, el – la fel ca Erasmus din Rotterdam – s-a înfricoşat de trecerea în tabăra reformatorilor şi a rămas pînă la moarte credincios vechii sale biserici. Henckel János n-a fost un înnoitor militant, ci doar un spectator cu ochii bine deschişi într-o epocă furtunoasă ale cărei valuri l-au şi înlăturat pe acest paşnic prieten al cărţilor.

Vom încheia lungul şir al bibliofililor orădeni cu Haczaki Márton. Activitatea lui de colecţionar de cărţi are, – ca şi cea a lui Henckel –, un caracter de tranziţie. Cu toate că cercetările au urmărit timp de aproape un veac şi jumătate pe umanistul care, în 1518, recomanda în versuri latine ediţia scrierilor lui Pomponius Mela, scoasă de profesorul vienez Ioachim Watt (Vadianus), persoana acestuia a rămas învăluită în întuneric[160]. Dar, de curînd am reuşit să descoperim că umanistul care-şi zicea în formă latinizată Martinus Haczius este identic cu canonicul orădean şi prepozitul capitlului mai mic de acolo, Haczaki Márton. Nici astăzi însă nu avem date sigure decît pentru unele etape din viaţa lui.

S-a născut în jurul anului 1495 dintr-o familie de *nemeşi,* se pare, de origine română care, pe la mijlocul veacului al XV-lea, s-a mutat datorită legăturilor familiale, de la Ostrov din părţile Haţegului, la Sardu în comitatul Cluj. Aici, după locul ei de baştină, familia a fost denumită Haczaki.[161] Tatăl său, Ştefan, mai trăia încă prin 1516. Pregătindu-se pentru cariera intelectuală de preot, Haczaki Márton s-a înscris în toamna lui 1516 la universitatea din Viena[162]. Acolo, după cum se poate deduce din menţionata tipăritură a lui Pomponius Mela, a învăţat aproximativ doi ani. Cu începere din octombrie 1518 şi-a continuat studiile la universitatea din Cracovia. Deocamdată nu avem informaţii asupra datei cînd a ajuns la Oradea. Se poate să fi ajuns în oraşul episcopal înainte de 1526, dar, în orice caz, mult înainte de 1538, cînd este nu numai canonic al capitlului catedral, ci, în calitate de prepozit, stă şi în fruntea capitlului mic[163]. Prestigiul şi rolul său conducător sînt vădite şi de faptul că la 8 august 1544 papa îl numeşte episcop onorific de Citrum din Macedonia şi episcop sufragan al episcopului orădean Gheorghe Martinuzzi, ocupat cu politica ţării, ordonanţînd pentru cheltuielile sale de reprezentare o sută de ducaţi de aur din vistieria papală[164]. Ultima noastră informaţie despre Haczaki datează din 22 aprilie 1547, cînd Consistoriul papal îl numeşte episcop sufragan la Oradea pe Ilosvay István, prepozitul din Eger, după ce Haczaki Márton nu mai acceptă această misiune[165]. Astăzi nu se mai poate stabili dacă în această hotărîre a fost condus de opoziţia lui faţă de politica laică sau ecleziastică a lui Martinuzzi sau de considerente de vîrstă.

Din biblioteca lui Haczaki, pînă în prezent literatura de specialitate n-a avut cunoştinţă decît de codicele Ptolemaios, scris în greceşte, care este o raritate de mare valoare a Bibliotecii Naţionale din Viena[166]. Mai de demult chiar, se presupunea că acest volum bogat înzestrat cu hărţi, pe care caligraful Thessalus Scutariotes l-a co-

piat în 1454 la Florenţa, ar fi făcut parte iniţial din rondul Corvinianei. De cînd s-a descoperit că manuscrisul Ptolemaios al bibliotecii Bodleiana a fost copiat în 1482 la Buda tocmai după acest exemplar, ipoteza de mai sus poate fi considerată ca atestată. Dar cum a putut să ajungă această carte corviniană în colecţia lui Haczaki Márton din Oradea? În anul 1519, Celio Calcagnini care făcea parte din cercul de prieteni ai episcopului orădean Perényi Ferenc, avea în stăpînire manuscrisul grec al operei geografice a lui Ptolemaios, poate acelaşi exemplar ce fusese anterior admirat în biblioteca regală din Buda de ambasadorul imperial Sigismund Herberstein. Pe baza acestora, se poate emite ipoteza că, de la umanistul italian, acest codice a ajuns la episcopul Perényi, care făcea mari sacrificii pentru procurarea cărţilor, iar după tragica moarte a acestuia, a ajuns la Haczaki[167]. Dacă ipoteza noastră s-ar confirma, ar fi şi o dovadă că, încă înainte de 1526, Haczaki făcea parte din anturajul episcopului Perényi, sau cel puţin din cadrul capitlului orădean. După moartea lui Haczaki, dar înainte de 1576, codexul lui Ptolemaios, care cuprindea şi harta Daciei din antichitate, a ajuns pe căi necunoscute în biblioteca imperială din Viena.

Acest codice, ca şi ediţia Pomponius Mela îngrijită de Vadianus, dovedesc deopotrivă interesul lui Haczaki pentru geografie şi ştiinţele naturale, cum şi pentru cărţile cu o frumoasă execuţie, fiind în acelaşi timp o mărturie că el cunoştea limba greacă. Cele constatate de noi sînt confirmate întru totul şi de tipăriturile pe care am reuşit să le depistăm pînă acum din rămăşiţele bibliotecii sale[168].

Umaniştii considerau o sursă de mare importanţă lucrarea intitulată *Historia naturalis* a lui Plinius cel Bătrîn, impunătoare sinteză asupra cunoştinţelor lumii antice în domeniul ştiinţelor naturale. În colecţia lui Haczaki opera exista în ediţia din 1476 apărută la

Parma. Multiplele note şi glose în limbile latină şi greacă de pe marginile late cît palma, ne fac să cunoaştem că Haczaki a studiat temeinic, respectiv, va fi răsfoit de multe ori această carte. Exemplarul a fost rubricat încă în Italia cu o atenţie ce concura pe aceea acordată manuscriselor somptuoase, fiecare iniţială fiind colorată, iar prin folosirea ornamentelor obişnuite la Florenţa unele din ele erau transformate în impunătoare miniaturi împodobite cu aur. Se pare că la acestea din urmă au lucrat trei miniaturişti diferiţi. Exemplarul lui Haczaki poate fi numărat, în toate privinţele, printre cele mai splendide incunabule miniate. Ornamentarea lui însă nu i se datorează lui Haczaki, ci unui bibliofil anonim din secolul al XV-lea, care poate să fi fost chiar unul din colecţionarii orădeni amintiţi mai înainte. Nu este imposibil ca ornamentatul volum al lui Plinius să fi ajuns în biblioteca lui Haczaki prin moştenirea lăsată de Perényi Ferenc.

Toate acestea, pe lîngă stilul mai timpuriu al iniţialelor, sînt întărite şi prin faptul că Haczaki nu făcea cheltuieli pentru împodobirea cărţilor sale. Volumul ce conţine operele lui Platon în traducerea lui Marsilius Ficinus, tipărit la Veneţia în 1491, de exemplu, este complet lipsit de ornamente, nu este rubricat, iar locurile tuturor iniţialelor se cască albe într-însul. Aceeaşi înfăţişare o are şi ediţia operelor în versuri ale poetului din Alexandria, Claudianus Claudius, tipărite la Veneţia în 1495, care, de altfel, este o mărturie a înclinaţiilor lui Haczaki spre poetică.

Tot modest este şi aspectul volumului ce conţine lucrările lui Aristotel, apărut în 1496 la Veneţia, procurat de Haczaki, se pare, după 1529, de la magistrul Gyulai László, cu studii la Cracovia. Pe lîngă frumoasa legătură originală din 1517, acestui volum îi conferă o deosebită valoare glosele şi comentariile lui Gyulai scrise în 1517 la universitatea din Cracovia. Notele, cu litere mărunte, perlate, făcute la textele de mai jos ale lui

Aristotel, acoperă realmente larga margine a foilor: *Libri VIII physicorum, Libri IV de celo ari, Libri X ethicorum* (primele nouă cărţi), *Libri VIII topicorum* (primele trei cărţi), *Libri VIII politicorum, Liber economicorum, Liber de sensu et sensatu, Liber de memoria et reminiscentia* şi *Liber de somno et vigilia.* Însuşi faptul că notele universitare ale lui Gyulai László, de întinderea unui volum mai mic, sînt poate cele mai ample reflecţii legate de textele lui Aristotel ale unui maghiar din evul mediu, cunoscute pînă astăzi, fac din piesa în cauză a bibliotecii lui Haczaki o mărturie excepţional de importantă a istoriei ştiinţei şi învăţămîntului.

Pe cîtă vreme cărţile prezentate pînă acum se pare că au ajuns în proprietatea lui Haczaki din alte colecţii, mai timpurii, din ţară, cele trei opere de mai jos şi le-a ales cu siguranţă el însuşi din cele multe la număr ce i s-au oferit în timpul studiilor sale în străinătate. Ni se pare semnificativ şi caracteristic că Haczaki şi-a cumpărat *Utopia* lui Thomas Morus în ediţia apărută la Basel în anul 1518. Opera, considerată atunci o noutate, aducea în faţa ochilor intelectualităţii scîrbite de anomaliile feudalismului imaginea unei societăţi ideale. Meditaţiile lui Johannes Basadona intitulate *De veriori mortalium fine et foeliciter dialogus* (Veneţia, 1518) se ocupă printre altele şi de teoria predestinării, în schimb, cartea *Liber Jesu filii Syrach ecclesiasticus* (Viena, 1519) conţine principiile vieţii oneste[169].

Numele lui Haczaki înscris în volumele arătate pînă acum confirmă incontestabil că ele au fost odinioară în colecţia sa[170]. Pe lîngă acestea, cunoaştem mai multe tipărituri în care glosele şi notele, semănînd după grafie cu cele ale lui Haczaki, fac verosimil ca ele să fi ajuns în actualul loc de păstrare tot din biblioteca prepozitului orădean. Vom argumenta această provenienţă printr-un studiu în care intenţionăm să analizăm întreaga colecţie Haczaki.

Soarta bibliotecii particulare şi a cărţilor lui Haczaki este simbolică pentru modul în care au fost valorificate în procesul evoluţiei culturale rezultatele apreciabile ale culturii cărţii medievale la Oradea. Colecţia Haczaki, cu rădăcini ce se întind pînă la Corviniana, a fost conservată după moartea posesorului ei, la început, probabil, de capitlul catedral, iar de la 1557 la 1566 de capitlul din Dealul Orăzii, cu o răspundere ce scădea în aceeaşi măsură în care se răspîndea reforma. În această perioadă va fi ieşit din colecţie amintitul codice Ptolemaios, iar *Utopia* lui Morus, împreună cu celelalte două opere pe care le-am prezentat a ajuns la călugării franciscani, de unde a trecut în mănăstirea lor din Gyöngyös. Cărţile rămase după lichidarea completă a instituţiilor ecleziastice catolice au ajuns în stăpînirea principelui. Pe lîngă colecţia lui Ioan Sigismund, din ele se va fi împărtăşit, în primul rînd, şcoala protestantă din Oradea. Dar, chiar după aceea, în depozitele orădene ale principelui a rămas, probabil, un fond remarcabil de scrieri teologice catolice şi vechi tipărituri. Acesta va fi constituit „vechea bibliotecă din Oradea" preţuită la 2 000 de forinţi, deci încă tot prestigioasă şi valoroasă, pe care principele Ştefan Báthori a dăruit-o în 1585 iezuiţilor mutaţi aici din Polonia, în scopul reorganizării bisericii catolice[171]. În cursul anilor care au urmat, iezuiţii din Oradea, întocmai ca şi cei din Alba Iulia, au ales şi au transportat la Cluj operele utile în activitatea educaţională a colegiului lor de acolo, care avea rang universitar[172]. Printre ele se aflau şi anumite piese ale bibliotecii lui Haczaki Márton. Pe această cale au ajuns ele, împreună cu volumele mai valoroase ale altor colecţionari orădeni, în biblioteca celei dintîi universităţi de pe teritoriul ţării, universitatea Báthori, înfiinţată la Cluj în anul 1580. Rămăşiţele acesteia, împreună cu incunabulele lui Haczaki, sînt conservate azi în biblioteca din Cluj-Napoca a Academiei Republicii Socialiste România.

Activitatea medievală de colecţionare a cărţilor în Oradea, cu o continuitate multiseculară, a rămas – în pofida zguduirilor cauzate de reforma religioasă – un element constructiv organic al culturii viitorului, o chezăşie importantă a progresului pe linia învăţămîntului maghiar, atît catolic, cît şi protestant. Acest fapt este o dovadă elocventă că, în domeniul biblioteconomiei, preţuirea şi folosirea trecutului constituie o condiţie prealabilă pentru o dezvoltare sănătoasă. Exemplul Oradiei mai relevă că pasiunea de colecţionare individuală proprie intelectualităţii clericale medievale, la început instituţionalizată, iar mai tîrziu izvorîtă dintr-o delectare ştiinţifică, dar nu lipsită nici de fastul aristocratic, formează în cele din urmă grupul tradiţiilor noastre bibliotecăreşti care leagă cel mai strîns cultura cărţii de la noi cu dezvoltarea generală europeană.

TRANSILVANIA ŞI CORVINIANA

Intrînd în palatul baroc, marcat de trecerea vremii, al Bibliotecii Naţionale (Nationalbibliothek) din Viena te întîmpină o veche placă memorială care, de la mijlocul secolului al XVII-lea, face cunoscut tuturor că la baza acelei colecţii de faimă mondială stau, în primul rînd, comorile de odinioară ale bibliotecii Corviniana[1]. Cu toate că cercetările au lămurit pînă acum în ce măsură este valabilă această constatare, merită să ne întrebăm ce i-a determinat oare pe împăraţii Habsburgi, ajunşi stăpînitori ai Europei Centrale, să-şi întemeieze bogăţia şi renumele bibliotecii lor de curte pe colecţia lui Matei Corvin, marele fiu al Clujului.

Literatura din domeniul istoriei bibliotecilor dovedeşte prin nenumărate mărturii că biblioteca regelui Matei Corvin care, în 1541, va ajunge definitiv pe mîna turcilor, s-a înălţat repede la faima de vatră legendară a culturii cărţii europene şi, împreună cu colecţia din Constantinopol a împăraţilor bizantini, a preocupat secole de-a rîndul imaginaţia savanţilor şi bibliofililor din perioada umanismului tîrziu[2]. Astăzi este cunoscut şi faptul că, deşi cifrele fantastice asupra dimensiunilor Corvinianei răspîndite în secolele XVI–XVII sînt complet ireale (de pildă, că ar fi avut un fond de 50 000 de volume), totuşi, biblioteca din Buda, cu cele aproximativ 4 000–5 000 de opere cuprinse în circa 2 000–

2 500 de codice, poate fi considerată una din cele mai mari şi, din punct de vedere al umanismului, una din cele mai complete colecţii ale creaţiilor literare importante, în limbile latină şi greacă, existente în Europa la sfîrşitul secolului al XV-lea[3]. Amplificarea legendară a dimensiunilor şi însemnătăţii sale o putem explica, în schimb, prin faptul că, tocmai ca urmare a dispersării fondului său pe un vast teritoriu, Corviniana a contribuit în mare măsură la răspîndirea umanismului în Europa Centrală. Ei, mai ales, i se datorează că, în regiunile situate la nord de Alpi, umaniştii au cunoscut operele autorilor greci. Numeroase texte ale clasicilor greci sau latini (cum sînt: Heliodor, Polibiu, Bessarion, Diodorus Siculus, Nikephorus Kallistos, Salvianus, Basilius, Nazianzenus) au pătruns în lumea cărturărească a epocii prin intermediul exemplarelor provenite din Corviniana[4]. Cu toate că după moartea lui Matei Corvin (1490) centrul umanismului din Europa de mijloc s-a transmutat de la Buda la Viena, printre umaniştii germani, cehi şi poloni a dăinuit neschimbată reputaţia primului centru a cărui splendoare de odinioară o reflecta şi strălucita execuţie a manuscriselor răzleţite în Apus. Legătura cu Corviniana asigura, aşadar, un prestigiu marcant întemeierii unei biblioteci de rang oricît de înalt – cum poate atesta şi inscripţia amintită.

După toate acestea, nu este de mirare că şi tradiţia cea mai veche şi, în acelaşi timp, cea mai viabilă a dezvoltării bibliotecilor din Transilvania se leagă tot de Corviniana. Tradiţia săsească face să derive importanţa deosebită a fondării bibliotecii din Braşov a reformatorului Johannes Honterus din legăturile acesteia cu Corviniana. Dar moştenirea lăsată de Matei Corvin este revendicată şi de bibliotecile maghiare din Transilvania. Şi pentru ele, această moştenire este modelul neîntrecut, modelul de urmat, iar principii transilvăneni declară cu deplină conştiinţă că programul lor este să continuie marea operă a lui Matei Corvin, în interesul progresu-

lui cultural al ţării. În legătură cu întemeierea bibliotecii din Alba Iulia a lui Gabriel Bethlen, Háportoni Forró Pál nu face decît să dea glas opiniei publice atunci cînd arată că principele „a urmat exemplul lăudabil al regelui Matei, cel cu strălucită faima”[5]. În evoluţia bibliotecilor din Transilvania, tradiţia Corvinianei a fost, aşadar, factorul de acţiune cu încărcătură pozitivă de care trebuie să se ţină seama, nu numai în privinţa bibliotecilor maghiare şi săseşti, ci, de la mijlocul secolului al XVII-lea, şi a celor româneşti.

Tocmai ca o consecinţă a legendelor amintite mai sus, în literatura bibliologică privitoare la Corviniana, nu o dată s-au strecurat şi unele ştiri de valoare îndoielnică[6]. O condiţie preliminară pentru elaborarea unei aprecieri ştiinţifice, la nivelul epocii noastre, asupra Corvinianei, – această creaţie reprezentativă a evoluţiei bibliotecilor europene –, era verificarea critică a datelor adunate de generaţiile anterioare şi eliminarea informaţiilor imaginare. Această mare problemă a rezolvat-o în mod exemplar Csapodi Csaba, datorită unei munci sistematice de un sfert de veac. La început, printr-un şir întreg de studii de detaliu, el a clarificat valoarea documentară a datelor referitoare la Corviniana, împrejurările constituirii şi etapele dezvoltării colecţiei, componenţa şi valoarea ştiinţifică a fondului, precum şi amănuntele distrugerii ei[7]. După acestea a alcătuit, în sfîrşit, sinteza mult aşteptată, întocmind totodată şi repertoriul codicelor corviniene cunoscute pînă acum şi a lucrărilor referitoare la ele[8]. Prin aceasta Csapodi a încheiat cercetările făcute de-a lungul a patru veacuri anterioare şi a creat puncte ferme de plecare pentru orice fel de cercetări ulterioare în legătură cu Corviniana.

Urmărind risipirea acesteia, Csapodi vorbeşte pe scurt şi despre rămăşiţele bibliotecii regale din Buda, lăsate în 1526 în capitala maghiară de sultanul Soliman Magnificul, căutînd să stabilească dacă au putut sau nu să

ajungă în Transilvania în anul 1541, odată cu curtea reginei Izabella. După cum constată el, – deşi nu este complet exclusă nici această posibilitate –, nu există nici o dovadă autentică nemijlocită că resturile bibliotecii pe care turcii le-au lăsat în Buda după lupta de la Mohács ar fi fost aduse mai tîrziu în Transilvania de văduva regelui Ioan Zápolya[9]. Avînd în vedere însă trecutul secular şi dîrza persistenţă a tradiţiilor despre ajungerea în Transilvania a rămăşiţelor Corvinianei, pentru formarea părerii definitive este de dorit să se clarifice cînd şi cum a putut lua naştere tradiţia în cauză şi care este sîmburele ei istoric. Efectuarea unei investigaţii critice în această direcţie nu poate fi amînată nici pentru faptul că, pînă acum, – dincolo de mult citatele încercări ale lui Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi I – cercetările corviniene nu s-au ocupat mai amănunţit de informaţiile transilvănene, mai mult chiar, nici n-au prea luat cunoştinţă de acest grup de izvoare în ansamblul lui.

În afara comunicării lui Marsigli, de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, citată de Csapodi[10], mai sînt şi alte surse narative care amintesc că în biblioteca braşoveană a şcolii lui Johanes Honterus a ajuns o cantitate mai mare de manuscrise provenite din colecţia regală de la Buda. După rezultatele analizei textelor făcute de noi însă, toate aceste ştiri duc, în cele din urmă, la o unică sursă comună: rîndurile despre Braşov din epopeea istorică *Ruinae Pannonicae* (Wittenberg, 1571) a lui Christian Schesaeus. Iată, în traducere liberă, această parte a poemului în hexametri, deosebit de important din punctul de vedere ale expunerii noastre: „Aici, printre alte comori, se poate vedea biblioteca ridicată cu rîvna şi cheltuiala darnicului consiliu [Orăşenesc] şi împodobită cu nenumărate volume pe care, – atunci cînd, în cetatea de scaun a regilor panonici, ardea nobilul palat cercetat de muze al regelui Matei, – soldăţimea barbară le-a smuls dintre flă-

cări şi le-a tîrît în diferite părţi ale lumii, volume care au fost aduse aici cu mare osteneală, de la apropiatele hotare ale Sciţiei. Negustori traci din oraşul Bizanţ, armeni şireţi şi români locuitori în ţările vecine sosesc zilnic aici, încărcaţi cu mărfurile lor, şi umplu cu comori şi bogăţii piaţa cercetată de mulţime de oameni”[11].

Aşadar, după cîte ştia Schesaeus în 1571, rarităţile bibliotecii din Braşov se procuraseră exclusiv din colecţia risipită a regelui Matei Corvin. Dar imediat după rîndurile referitoare la Corviniana, el vorbeşte în aşa fel despre legăturile comerciale, de mare preţ, cu Orientul, Bizanţul şi Ţările Române, încît cele spuse acolo pot fi extinse de la sine şi asupra bibliotecii însăşi. Cînd însă, la sinodul din Biertan, în mai 1580, Schesaeus a sintetizat desfăşurarea reformei religioase în Transilvania, el susţinea că biblioteoa braşoveană a fost înzestrată cu cărţi din bibliotecile greceşti distruse de turci[12].

Aceste comunicări diferite, – datînd din momente relativ apropiate –, ale uneia şi aceleiaşi persoane, despre unul şi acelaşi eveniment, pot stîrni îndreptăţite îndoieli cu privire la temeinicia ambelor informaţii, înainte însă de a ridica problema autenticităţii lor, trebuie să urmărim evoluţia opiniei pe care o exprimă Schesaeus mai sus. Comparaţia surselor ne duce la convingerea că naratorii de mai tîrziu repetă toţi informaţiile lui Schesaeus, fără nici o verificare. În esenţă diferenţele dintre ei îşi au provenienţa numai în felul cum ajung la deducţia că importanţa colecţiei braşovene se datorează fie Corvinienei, fie bibliotecilor greceşti, respectiv ambelor, în funcţie de textul pe care-l foloseau drept sursă: epopeea *Ruinae Pannonicae,* discursul comemorativ de la Biertan, sau amîndouă.

Tradiţia aceasta s-a răspîndit surprinzător de repede şi dincolo de hotare. Daniel Reipchius, preot sas din Braşov, iar mai apoi din Ghimbav, în lucrarea sa manuscrisă intitulată *Kleinod und Ehren-Kreuz der löbli-*

chen Stadt Kron, susţine – de data aceasta referindu-se la cartea lui Georg Stampelius din Germania – că biblioteca întemeiată de Honterus a fost umplută, în primul rînd, cu cărţile transportate aici de la Corviniana, cu încuviinţarea reginei Izabella, precum şi cu cele procurate de la patriarhul Constantinopolului, respectiv din Germania[13]. De notat că Stampelius avea legături cu Paul Hirscher din Braşov. Această informaţie poate deci proveni de asemenea dintr-un izvor săsesc din Braşov.

Luigi Ferdinando Marsigli, care, în preajma anului 1690, a trecut de mai multe ori prin Braşov, a fost informat în esenţă în acelaşi fel de Bethlen Elek, cunoscător al istoriei transilvănene, asupra originii raritãţilor latine şi greceşti ale bibliotecii de acolo[14]. Informaţia lui Marsigli deci nu este nici ea un izvor independent, ci transmite tot tradiţia generală ce se formase în Transilvania spre sfîrşitul secolului al XVI-lea.

Johann Filstich, rectorul gimnaziului săsesc din Braşov, în lucrarea sa manuscrisă asupra istoriei bisericii, alcătuită în 1739, duce mai departe ideea că faima bibliotecii braşovene se datorează manuscriselor patristice greceşti, provenite din biblioteca risipită a patriarhiei din Constantinopol, pe care dinastiile de patricieni ce deţineau comerţul intermediar cu Orientul (în primul rînd casele Benkner şi Czaki), le-au cumpărat în Moldova şi Ţara Românească şi le-au donat şcolii. În legătură cu Corviniana, Filstich spune doar atît că, datorită codexurilor ei rare, biblioteca din Braşov a devenit asemănătoare colecţiei regelui Matei[15].

La răscrucea dintre secolele XVII–XVIII, Martin Seewaldt şi Thomas Bartolini (1709) precum şi Thomas Tartler (c. 1750), consideră din nou că bogăţia colecţiei braşovene derivă din Corviniana[16], iar cunoscuta istorie bisericească (1728) a lui Lampe o atribuie iarăşi bibliotecilor greceşti salvate de la turci, – repetînd cuvînt cu cuvînt cele rostite de Schesaeus la Biertan[17].

După toate acestea, nu va fi lipsit de interes să se cerceteze în ce măsură tradiţia cărturărească literară pornită de la Schesaeus poate să se sprijine pe date contemporane. În tot cazul, dă de gîndit faptul că inscripţiile istorice, zugrăvite pe la jumătatea secolului al XVI-lea pe pereţii altarului Bisericii Negre din Braşov, nu conţin nimic despre aducerea în Transilvania a cărţilor corviniene, deşi menţionează nimicirea colecţiei regelui Matei Corvin[18]. Honterus însuşi, în cartea sa despre reforma bisericilor săseşti din Ţara Bîrsei, editată în 1543, spune doar atît că a ridicat bibliotecă în Braşov, pe care s-a străduit s-o înzestreze în interesul învăţământului, pe măsura posibilităţilor modeste ce le avea (pro nostra mediocritate)[19]. Registrele de socoteli ale oraşului atestă, într-adevăr, că, în vara şi toamna anului 1543, sfatul a cumpărat cărţi pentru bibliotecă, în valoare de 312 forinţi, de la bibliopola Bálint. În afară de aceasta a plătit şi sume mai mici pentru legarea cărţilor[20]. Evident, şcoala din Braşov, reorganizată pentru a servi reformei, nu avea nevoie de manuscrise bibliofile, ci de manuale şi de publicaţii în spiritul nou, importate din Germania. Suma de mai sus nu poate fi, aşadar, considerată ca preţ de cumpărare a corvinienelor salvate de la Buda şi aduse în Transilvania.

Netemeinicia tradiţiei legate de biblioteca din Braşov poate fi de altfel demonstrată prin cele mai competente izvoare, şi anume, inventarele bibliotecii, întocmite anterior marelui incendiu din anul 1689[21]. Din punct de vedere al aprecierii autenticităţii informaţiei lui Schesaeus, este deosebit de importantă mărturia inventarului din 1575. Chiar cu cea mai mare bunăvoinţă însă, din tele aproximativ o sută de manuscrise enumerate acolo, doar despre un Plutarch şi un Lucretius *(De rerum natura),* menţionat în inventarul din anul 1625, s-ar putea presupune că provin din biblioteca Corviniana[22]. Celelalte manuscrise le-a moştenit biblio-

teca şcolii, fără nici o îndoială, exclusiv de la parohie şi de la mănăstirea dominicanilor din localitate. De asemenea, în inventarele contemporane nu există nici o urmă din pretinsele manuscrise ale sfinţilor părinţi greci, cumpărate în Constantinopol, Moldova şi Ţara Românească.

După toate acestea, în lipsa unor temeiuri istorice reale corespunzătoare, se ridică întrebarea: cum trebuie să ne imaginăm formarea tradiţiei despre legăturile dintre Corviniana şi biblioteca din Braşov?

După cum am arătat, putem considera că începătorul tradiţiei literare cărturăreşti ce poate fi urmărită de prin anii 1570–1580 a fost Schesaeus. Este evident că ei a vrut să mărească prestigiul umanist-ştiinţific al şcolii întemeiate de Honterus, înfăţişînd biblioteca acesteia ca succesoarea transilvăneană a Corvinianei. Ideea respectivă i-a putut fi servită de pasajul cu descrierea Braşovului din lucrarea lui Georg Reicherstorffer intitulată *Chorographia Transylvaniae* (Viena, 1551). În această scriere se arată că, în oraşul vestit pentru comerţul său cu părţile turceşti, s-a întemeiat, nu de mult, o bibliotecă cum n-a mai fost alta în ţară, de la risipirea colecţiei regelui Matei Corvin[23]. Această constatare a lui Reicherstorffer, plină de o justificată mîndrie, a reformulat-o Schesaeus, cu libertatea poetului, în epopeea sa istorică amintită mai înainte, în aşa fel, încît biblioteca din Braşov să apară moştenitoarea colecţiei lui Matei Corvin. Pentru crearea versiunii raportate la Grecia a tradiţiei, Schesaeus s-a putut inspira tot din textul lui Reicherstorffer care sublinia legăturile comerciale ale Braşovului cu ţările orientale, cele greceşti şi cele române.

Ce l-a putut face însă pe Schesaeus, autor de o mare exigenţă ştiinţifică şi, în general, bine informat[24], să împingă atît de departe interpretarea consemnării lui Reicherstorffer? Braşovul era considerat în acea vreme cel mai animat centru cultural al Transilvaniei. Tot-

odată, în opinia publică, el se reflecta ca un centru de contact cu teritoriile de cultură latină şi greacă, jucînd un rol proeminent în legăturile dintre lumea protestantă şi cea ortodoxă[25]. Păreau, aşadar, plauzibile pentru toţi transilvănenii, ba de-a dreptul măgulitoare, cele demonstrate de Schesaeus, care lega începuturile bibliotecii braşovene, – considerată ca o citadelă a umanismului tîrziu –, de colecţia din Buda ce se bucura de un loc de frunte în domeniul umanismului latin, şi – concomitent – de renumitele biblioteci din Bizanţ, moştenitoare şi transmiţătoare ale comorilor cultural; elene [26].

După presupunerea noastră însă, Schesaeus a reformulat consemnările lui Reicherstorffer, în sensul arătat mai sus, încurajat probabil şi de cunoaşterea anumitor fapte. Este aproape de necrezut ca Schesaeus, umanistul transilvănean de prim rang care întreţinea bune relaţii cu cercurile de la curtea princiară, să nu fi avut cunoştinţă de apariţia în Transilvania, sau chiar în Braşov, a unor cărţi provenite de la Buda. Este notorie legătura intimă, prietenească dintre Honterus şi umanistul Pesti Gáspár, secretar la curtea din Buda, iar mai apoi la cea din Transilvania a Zápolyeştilor[27]. Prin persoana lui Pesti exista posibilitatea să ajungă la Braşov nu numai ştirile despre soarta bibliotecii din Buda, ci chiar unele volume, care poate nici nu erau scrise de mînă, ci tipărite. Chiar dacă această posibilitate rămîne acceptabilă, ea nu diluează cu nimic cele stabilite de noi anterior şi anume, că legenda asupra ajungerii la Braşov a unor frînturi importante din Corviniana nu poate fi atestată istoriceşte. Pentru crearea legendelor ce măgulesc patriotismul local este însă suficient, de cele mai multe ori, un cît de mic sîmbure real. Acest lucru poate fi dovedit în legătură cu tradiţia braşoveană referitoare la manuscrisele greceşti, într-un mod care poate spune multe şi în privinţa legendei despre Corviniana.

Honterus tipărise în 1540, la Braşov, opera intitulată κεφάλαια atribuită lui Nilus, părinte al bisericii greceşti[28]. După comunicarea lui Michael Neander, cel care a pregătit pentru tipar ediţia apărută la Basel în 1559, manuscrisul original al lucrării a fost găsit de reformatorul sas într-o bibliotecă veche (mănăstireasca) din Ţara Românească[29]. Întrucît această informaţie i a fost dată lui Neander direct din Braşov şi, după toate aparenţele, chiar de Valentin Wagner, cel mai apropiat colaborator al lui Honterus, nu avem nici un motiv să ne îndoim de autenticitatea ei. Deşi din textul lui Neander reiese că moartea prematură i-a împiedicat pe Honterus şi Wagner să mai depisteze alte manuscrise greceşti, totuşi, cu cîteva decenii mai tîrziu, Daniel Reipchius, citat mai sus, scria că biblioteca din Braşov şi-a procurat operele patristice greceşti de la patriarhul din Constantinopol. Dar legenda clădită pe realitatea descoperirii de către Honterus a manuscrisului lui Nilus s-a extins în secolele XVII–XVIII, iar Filstich ajunge să dea chiar numele familiilor cărora le datorează oraşul aceste comori culturale. Prin urmare, sub efectul textului citat al lui Schesaeus, singur faptul ajungerii în Braşov al codicelui lui Nilus a fost suficient să stimuleze crearea legendei. În schimb, evoluţia ei ulterioară a fost influenţată, în conştiinţa generaţiilor mai tîrzii, de fapte cunoscute, cum erau legăturile comerciale ale Braşovului extinse în Orient şi relaţiile lui permanente cu cultura greacă şi, mai ales, cu cea românească[30]. Nu încape îndoială, de pildă, că legenda cumpărării de manuscrise din Ţara Românească şi Moldova, de către familiile Benkner, Czaki şi alţi patricieni braşoveni, a putut lua naştere în cursul secolului al XVII-lea din reminiscenţa întinsului negoţ de carte pe care, în secolul anterior, aceste familii l-au practicat în cele două principate româneşti cu tipăriturile lui Coresi[31].

Ştirile date de sursele narative săseşti din Transilvania despre relaţiile Corvinianei cu biblioteca din Braşov nu rezistă deci probelor critice; de aceea, trebuie să le încadrăm în domeniul anecdotelor istorice. După toate acestea, ar părea o ciudată contradicţie afirmaţia că, împotriva aşteptărilor, se poate dovedi cu date autentice şi nemijlocite că tradiţia transilvăneană a avut totuşi un sîmbure istoric.

Referitor la ajungerea în Transilvania, încă din secolul al XVI-lea, a unor piese din biblioteca regală din Buda, putem cita o comunicare, nebăgată în seamă pînă acum, a lui Szamosközi István. Istoriograful umanist, remarcabil şi prin bibliofilia sa, descriind cum au fost prădate în 1603 mănăstirea şi biblioteca din Cluj a iezuiţilor[32], face următoarea menţiune despre distrugerea codexurilor corviniene din patrimoniul ei: „între acestea era şi extrasul lui Flavius Proculus Iustinus despre începuturile regilor şi împărăţiilor, un codice scris pe pergament, cu litere elegante, care – din biblioteca budană a lui Matei Corvin – a ajuns la mine datorită unei întîmplări oarecare, fiind podoaba supremă a bibliotecii mele – deşi, înainte de această vîltoare a războaielor, am avut o colecţie demnă de consideraţie – şi în timpul tumultului neînfrînat al mulţimii proaste s-a distrus şi aceasta. Cu cîteva luni înainte de acest dezastru general – spre nenorocul codicelui şi al meu – l-am împrumutat pentru folosire iezuitului savant Anton Marietti. În prezenta imortalizare a năpastelor, care lovesc deopotrivă ţara şi persoanele particulare, pomenesc despre această carte, cu atît mai mult, cu cît în curgerea vremii au fost uitate nu numai primele două nume ale vestitului său autor, ci s-a pierdut şi titlul ei arătat mai sus, astfel că – după cîte ştiu – pînă acuma a fost editată de toate tipografiile numai cu cognomenul şi fără de titlu. Ce gîndesc experţii despre asta îi priveşte; eu mă mulţumesc dacă expunerea mea de bună credinţă va fi cre-

zută. Nici nu mai vorbesc de multe altele pe care în acest manuscris le poţi citi altfel decît în ediţiile în circulaţie”[33].

Din descrierea de mai sus a lui Szamosközi s-ar părea ca acel codice corvinian din pergament, care făcea podoaba bibliotecii sale, s-a copiat cu scrierea *libraria* umanistă şi e de presupus că el conţinea vasta lucrare istorică a lui Marcus Iunianus Iustinus cunoscută astăzi sub titlul *Epitomen historiarum Philippicarum Trogi Pompei* şi încă într-o variantă diferită în multe locuri de textul aflat în circulaţie. Nesiguranţa asupra numelui întreg al lui Iustinus şi a titlului exact al operei sale, care a obsedat pînă şi literatura filologică mai nouă, se vădeşte şi în redactarea lui Szamosközi. Încercarea lui de a le determina însă face să se presupună că multilateralul umanist transilvănean era preocupat şi de problemele codicologiei.

Cu toate că Szamosközi nu destăinuieşte cum a ajuns în posesia acestei cărţi corviniene, cea mai verosimilă dintre prezumţii pare a fi că i-a parvenit cu ocazia primei abdicări (1598) a lui Sigismurd Báthori, din biblioteca princiară din Alba Iulia, distrusă în mod barbar, unde el era arhivar în acea vreme. Ştim că în trezoreria princiară de acolo se păstra sabia lui Matei Corvin şi crucea lui Ioan Corvin care vor fi ajuns în acel loc tot de la Buda[34]. De altfel, cheia pentru dezlegarea definitivă a problemei refugierii bibliotecii din Buda în Transilvania se pare că o poate oferi cercetarea metodică a cărţilor pe care, în 1600, Náprágyi Demeter, episcop catolic din Transilvania, le-a dus cu sine din biblioteca princiară, fiind conservate astăzi în colecţia seminarului episcopal din Györ[35]. Comunicările laconice de pînă acum permit să se presupună că printre cărţile duse de Náprágyi s-ar putea găsi şi volume care au ajuns odinioară de la Buda la Alba Iulia. Unul din acestea ar părea să fie, de exemplu, acel Erasmus tipărit (Basel, 1516) cu legătură de catifea, asemănătoare pro-

duselor atelierului de legătorie ce funcţiona pe lîngă scriptoriul din Buda, care volum, după mărturia semnăturii ce o poartă, a fost odinioară proprietatea principelui Ioan Sigismund[36]. Îmbrăcarea scoarţelor în catifea este atît de neobişnuită în Transilvania pe la mijlocul veacului al XVI-lea, încît nici legătura cărţii nu i-o putem atribui lui Ioan Sigismund, ci trebuie apreciată ca fiind mult mai timpurie, dintr-o vreme apropiată de tipărirea ei (1516). Dacă alt motiv n-ar exista, ar fi de ajuns faptul că, fără legătură, această publicaţie a lui Erasmus nu putea să reziste vicisitudinilor unei jumătăţi de veac, din 1516 pînă cînd a ajuns sub protecţia principelui transilvănean bibliofil. Dacă s-ar găsi mai multe volume asemănătoare, ele ar constitui dovezi concrete că, în 1541, odată cu curtea reginei Izabella şi cu cei ce s-au refugiat acolo, putea să ajungă în Transilvania o cantitate oarecare – chiar dacă nu din manuscrisele corviniene, în mare parte risipite pînă atunci – dar cel puţin din cărţile tipărite aflate în biblioteca din Buda. Datorită numărului lor mare, aceste piese tipărite ale bibliotecii budane din epoca Jagellonilor sau chiar a Zápolyeştilor, au putut să aducă o contribuţie hotărîtoare la formarea tradiţiei locale analizate mai sus. Cu atît mai mult, prezenţa cîtorva codice din timpul lui Matei Corvin ar fi justificat această tradiţie în opinia publică transilvăneană. Căci putem presupune, pe bună dreptate, chiar în lipsa altor date concrete, că acel codice scris pe pergament, care a ajuns la Szamosközi, nu putea să fie singura carte corviniană, nici în biblioteca princiară din Alba Iulia, nici în alte colecţii transilvănene din secolul al XVI-lea.

Actualmente însă, în afară de codicele lui Szamosközi, există doar o singură corviniană despre care se poate dovedi neîndoios că era în Transilvania încă din epoca principatului. Acest codice din pergament ce conţine versurile lui Tibullus, Catullus şi Propertius, este conservat în prezent la Biblioteca Naţională din Viena, unde

a ajuns din biblioteca prinţului Eugeniu de Savoya[37]. Peregrinarea volumului poate fi urmărită din momentul cînd a fost inclus în colecţia principelui Mihai Apafi I. Se ştie că principele, întorcîndu-se de la asediul cetăţii Nove Zamky, în 1663, a căutat la Buda rămăşiţele bibliotecii regelui Matei Corvin[38]. S-ar putea presupune, aşadar, că acest codice i-a fost dăruit atunci de către patronii săi turci. Dar tot ceea ce ştim despre timpuria împrăştiere a manuscriselor din biblioteca regală, respectiv despre cărţile găsite acolo cu prilejul trecerii în revistă făcute în 1666 de Peter Lambeck (Lambecius) şi la eliberarea Budei, face prea puţin verosimilă această supoziţie. Este mai plauzibil ca şi acest codice să fi ajuns în Transilvania încă în timpul refugiului din secolul al XVI-lea, eventual, tot la biblioteca din Alba Iulia, apoi, după risipirea acesteia, să-i fi parvenit principelui bibliofil Apafi prin vreunul din colecţionarii localnici. Un lucru este sigur şi anume, că, atunci cînd după moartea lui Mihai Apafi al II-lea (1713) trezoreria pusese să se inventarieze bunurile lui familiale, acest volum figura printre materialele bibliotecii provenite de la bătrînul principe[39]. În urma decesului soţiei lui Mihai Apafi al II-lea (1725), Camera Aulică a ordonat de urgenţă ca averea mobilă a extinsei dinastii princiare a Apafieştilor – depozitată de decenii în Sibiu – să fie valorificată prin licitaţie[40]. Biblioteca princiară de odinioară a fost scoasă la mezat la 6 februarie 1726, în mijlocul unei totale lipse de interes. În felul acesta, Nádudvari Sámuel, student, iar mai tîrziu preot reformat din Aiud, a putut să cumpere cu şase forinţi renani cea mai preţioasă piesă din colecţie[41].

Pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, tradiţia transilvăneană ajunge să redea cu destule înflorituri soarta de mai tîrziu a codicelui în cauză. Ea spune că primul care a sesizat apariţia lui a fost prinţul Joseph Wenzel Liechtenstein, pe cînd era în garnizoană la Cetatea de Baltă. După ce, prin intermediul emisarului său trimis

la Aiud, i-a plătit lui Nádudvari treizeci de florini renani numai pentru a putea studia codicele într-o singură noapte, l-a rugat pe medicul Köleséri Sámuel, pe atunci cel mai mare bibliofil din Transilvania, să-i procure cu orice preţ această raritate. Köleséri, uzînd de prestigiul său personal şi de acela al profesorilor din Aiud, l-a silit pe Nádudvari să renunţe la valoroasa achiziţie pe care apoi i-a dăruit-o el însuşi prinţului. Cu toate că lucrurile sînt povestite astfel de Teleki Sámuel în scrisoarea sa din 27 septembrie 1770 trimisă lui Christoph Saxius, profesor din Utrecht, şi tot aşa le consemnează şi Petru Bod, respectiv Hermányi Dienes József care-l cunoştea personal pe Nádudvari, avem totuşi motive temeinice să ne îndoim de unele amănunte ale întîmplării[42]. În ceea ce-l priveşte pe Köleséri, cunoscut atît pentru procurarea de cărţi prin constrîngere, cît şi pentru avariţia sa, s-ar putea ca el să-i fi smuls lui Nádudvari codexul în numele principelui Liechtenstein. Din textul lui Hermányi Dienes József însă se poate conchide în acelaşi timp că, Köleséri i-a dat o sută de taleri lui Nádudvari, veşnic în luptă cu necazurile băneşti, pentru a-şi plăti o datorie presantă la Frankfurt. Oricum ar fi ajuns Köleséri în posesia codicelui, rămîne cert că el n-a dăruit această raritate nobilului său protector, prinţul Liechtenstein, care a plecat definitiv din Transilvania în luna august 1726[43]. Mai tîrziu transilvănenii au crezut desigur că acest codex a ajuns în biblioteca Liechtenstein, pentru faptul că ediţia din Tibullus, scoasă de Köleséri pe baza manuscrisului în cauză, a fost dedicată de el acestui prinţ[44]. Codexul original însă, după mărturia însemnării făcute pe dosul ultimei sale foi, i-a fost dăruit de Köleséri prinţului Eugeniu de Savoya, fără îndoială, ca să-i capteze bunăvoinţa în acţiunea pornită de el pentru cîştigarea titlului de baron[45]. Aşadar, în jurul anului 1729, această corviniană a ajuns – ca dar al lui Köleséri Sámuel – din cea mai mare bibliotecă particulară din

Transilvania, în colecţia prinţului Eugeniu de Savoya, iar în 1738 în aceea a casei imperiale.

Literatura mai cunoaşte şi o a treia corviniană din Transilvania. Este volumul ce conţine operele lui Tacitus, fost odinioară al bibliotecii Teleki din Tîrgu Mureş (astăzi conservat în biblioteca din New Haven), dar care ajunsese în Apus încă înainte de înfrîngerea de la Mohács, intrînd în Transilvania abia în primii ani ai secolului al XIX-lea. El a fost cumpărat în 1804 la Strassburg de Teleki Sámuel, cancelar aulic al Transilvaniei[46]. Prin urmare, acest codice nu putea să joace nici un rol în formarea tradiţiei transilvănene referitoare la Corviniana.

În afară de codicele corviniene despre care s-a dovedit că au provenienţă transilvăneană certă, după ultimele cercetări s-ar părea că mai sînt două manuscrise care, cel puţin în cursul secolului al XVI-lea, au aparţinut colecţiilor de cărţi ale principilor Transilvaniei.

Despre codicele corvinian aflat în patrimoniul arhivei capitlului din Olomouc, miniat de Attavante, care conţine opera lui Leon Battista Alberti intitulată *De re acdificatoria,* în literatura de specialitate se susţine că a ajuns în actualul său loc de conservare din colecţia lui Ioan Filipec (Pruis), episcop de Oradea[47]. Dar de pe prima pagină ornată a manuscrisului a fost rasă marca de posesor a lui Matei Corvin, zugrăvindu-se în locul ei ca nou insemn de proprietate lupul ridicat în două picioare din armele familiei Zápolya[48]. Cum după 1490 Filipec a părăsit Ungaria şi s-a retras într-o mănăstire din Moravia, pînă acum nu s-a putut găsi o explicaţie verosimilă întrebării: ce caută pe codice armele familiei Zápolya, ajunsă pe tronul Ungariei abia în 1526? În cursul cercetărilor făcute la faţa locului de Csapodi s-a lămurit însă că acest manuscris n-a putut ajunge, nici măcar provizoriu, în stăpînirea episcopului Filipec, căci nu există pe foile lui nici o însemnare autografă, respectiv, nici o însemnare din secolul al XVI-lea sau

chiar mai tîrzie, care să amintească în vreun fel numele prelatului orădean[49]. Cea mai timpurie dovadă, chiar pentru calea pe care volumul a ajuns la Olomouc, nu este decît o însemnare de inventar din secolul al XVII-lea. În urma celor arătate, – pe baza blazonului familiei Zápolya –, trebuie să considerăm că acest codice a parvenit la Olomouc, la răscrucea dintre veacurile XVI-XVII, nu de-a dreptul din Buda, ci din biblioteca principilor Transilvaniei. În schimb, înlocuirea blazonului i-o putem atribui mai curînd lui Ioan Sigismund, cel care a dat multe dovezi despre dragostea sa de carte, decît tatălui său Ioan Zápolya. Cum, în preajma anului 1560, tînărul principe şi-a marcat cărţile din bibliotecă prin supralibrosuri heraldice, s-ar putea să fi pus atunci să i se zugrăvească herbul familiei şi pe această carte corviniană, fiind considerată ca o podoabă a colecţiei sale. După presupunerea noastră deci, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, codicele din Olomouc va fi făcut parte tot din fondul bibliotecii principilor Transilvaniei, ajungînd în Moravia în timpul tulburărilor de la sfîrşitul veacului.

Mijlocitorul va fi fost acelaşi episcop Náprágyi Demeter cu a cărui colecţie va fi ajuns la Győr şi corviniana Blondus conservată actualmente acolo[50]. Despre soarta şi peregrinările de pînă atunci ale acestui manuscris, copiat pe pergament în 1467 de mîna lui Petrus Cenninius din Florenţa, literatura nu ne lămureşte în nici un fel[51]. Cei care au studiat pînă acum volumul n-au sesizat nici un motiv care ar exclude ipoteza că la începutul secolului al XVIII-lea el ar fi ajuns, tot de la Náprágyi, în biblioteca seminarului episcopal din Győr. Din păcate, această bibliotecă n-a fost pînă acum cercetată metodic în scopul de a stabili ce volume fac parte din moştenirea lăsată de Náprágyi, respectiv, care din ele provin din biblioteca princiară din Alba Iulia[52]. Fiindcă cercetările nesistematice de pînă acum au scos la iveală mai multe lucrări care au putut să ajungă la

Náprágyi numai din colecţiile principilor Transilvaniei, este motivată bănuiala că partea cea mai mare a bibliotecii din secolul al XVI-lea a Zápolyeştilor şi Báthoreştilor se află la Győr. În afară de exemplarele ce au fost în proprietatea lui Ioan Sigismund, Ştefan Báthori, Cristofor Báthori şi Sigismund Báthori, cărţile, aflate astăzi la Győr, ale vicecancelarului Gyulai Pál care a fost executat, au putut să ajungă în colecţia episcopului Náprágyi numai din biblioteca princiară[53]. Poate să fie întemeiată şi speranţa că tot la Győr vor ieşi la iveală şi o parte din operele care au fost confiscate în 1563 de la Bódog Józsa, secretarul trădătorului Balassa Menyhért, fiind transportate în biblioteca principelui[54]. Dacă, prin urmare, cele mai vechi materiale ale bibliotecii din Győr sînt legate prin atîtea fire de colecţia din Alba Iulia, se poate presupune şi despre corviniana Blondus că este de provenienţă transilvăneană, atîta vreme cît nu apare un argument contrariu.

În istoria bibliotecilor din Transilvania, tradiţia despre biblioteca Corviniana a fost, fără îndoială, întărită şi menţinută şi de străduinţele depuse de principii Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi I pentru obţinerea de la turci a rămăşiţelor bibliotecii regelui Matei Corvin, care, eventual, se mai puteau găsi în Buda[55]. Ele însă n-au avut nici un rol în crearea tradiţiei, ci sînt mai curînd mărturii ale efectului pe care ea l-a avut după ce s-a înrădăcinat.

Din cronica lui Szalárdi János se ştie că Gabriel Bethlen „a mai făcut încercări la Poartă ca să poată scoate din Buda vestita bibliotecă a lui Matei [Corvin], promiţînd pentru aceasta chiar o sumă mare de bani"[56].

Despre eforturile lui Gheorghe Rákóczi I ne-a rămas o serie întreagă de documente. La început, principele a apelat la Husein, paşă de Buda, apoi, la 10 august 1632, a făcut încercări la Poartă, dînd trimisului său de acolo următoarele instrucţiuni: „La Buda se află multe cărţi frumoase latineşti care se prăpădesc; dacă domnia

ta ai găsi modalitatea, chiar dacă ai promite vreo 100 de taleri ori 100 de galbeni lui Zulfikar, să-mi facă rost aici de vreo 150 de bucăţi alese din ele. Dacă însă mi le-ar procura pe toate, i-aş da, pe cinste, o mie de galbeni”[57]. După ce dragomanul Zulfikar îl sfătui pe trimis ca în această chestiune să scrie separat însuşi sultanului, vizirului şi marelui muftiu, la 15 februarie 1633, principele, invocînd ca argument interesele şcolii naţionale şi diminuarea influenţei germane, a supus sultanului următoarea cerere: „Gabriel Bethlen, cel de mare faimă, văzînd cît de mare nevoie are ţara de oameni învăţaţi, începuse a trimite la învăţătură acolo sus, în ţările de sus, cu multă cheltuială, numeroşi copii de nobili şi de oameni de rînd, dintre care, întorcîndu-se unii cu mare ştiinţă, de atunci şi pînă acum au slujit ţării lor cu mare folos. Dar nu puţini dintre dînşii, inspirînd umoarea nemţească, au devenit papistaşi, iar acum sînt nu spre folosul ei, ci spre stricăciunea ţării şi neamului lor. Pentru care, foarte cuminte gîndindu-se, a început în timpul vieţii lui, tot aici la Alba Iulia, o mare şcoală de legea noastră, pe care n-a putut s-o termine, dar a lăsat-o într-o stare atît de înaintată încît peste puţin, cu ajutorul lui Dumnezeu, se va termina. Aflînd despre ea, au şi început să se adune mulţi tineri învăţăcei şi oameni înţelepţi. Trag nădejde ca de acum înainte să nu trebuiască să trimit tinerii ţării în împărăţia papii, spre paguba ţării Înălţimii Tale. Întîmpin totuşi greutatea că în şcoala mea sînt puţine cărţile de care duc mare lipsă şi, din cauza tulburărilor de acolo, nu pot să le procur din ţările de sus. Cred că Înălţimea Ta ştie că, atunci cînd sacrul sultan Soliman, predecesorul de fericită pomenire al Înălţimii Tale, a cucerit Buda, a lăsat să se scoată de acolo şi pernele. Dar, pentru că la Alba Iulia erau atunci destule cărţi, iar nobilii erau şi ei toţi mai cu seamă papitaşi, acele cărţi, nefiind scrieri sfinte ale religiei noastre, nu le-au scos din Buda, ci se mai găsesc încă acolo. Deoarece, ţinîndu-le acolo, Înălţimea

Ta nu poate avea nici un folos şi nici dacă le-ar da n-ar avea vreo pagubă, cu mare supunere mă rog de Înălţimea Ta, să binevoiască Înălţimea Ta să poruncească a ni se da, ca să nu trebuiască să-i fie educaţi supuşii printre nemţi, cu multă cheltuială, căci cei care odinioară au inspirat [aerul lor] n-au putut avea niciodată linişte în ţară. Eu, vrînd să înlătur acest lucru, cu multă supunere, dar încrezător, trebuia să mă adresez Înălţimii Tale în privinţa lor. Dacă pe unele din ele ar fi aur şi argint, sînt gata să-i dau Înălţimii Tale altul în schimb. Ori dacă Înălţimea Ta porunceşte să se scoată de pe ele, fie după milostiva bunăvoinţă a Înălţimii Tale”[58]. Din scrisoarea lui Rákóczi, datată 21 iulie 1633, reiese că Poarta transferase chestiunea la paşa din Buda: „Pentru cărţi nu este mult, vizirul din Buda cere acum pentru ele cinci mii de taleri, cu toate că nici nu vrea să arate omului nostru cărţile, deşi, după cum am auzit, cu multă vreme înainte de asta le-au dat pe cele mai bune Majestăţii Sale Împăratului Roman”[59]. La 8 decembrie 1633, Rákóczi urgentează din nou la ambasadorul său la Poartă: „să dobîndeşti de la Împărat să ni le dea Înălţimea Sa, căci şi acolo le rod moliile, nu pot fi de nici un folos”[60]. Pînă acum, aceasta este ultima informaţie cunoscută asupra acţiunii lui Rákóczi.

Nu se poate şti cu ce motivare, turcii, – pe care, în legătură cu acest caz, Szalárdi îi numeşte „neam superstiţios” –, au ocolit îndeplinirea cererii principelui, dar gîndul cîştigării bibliotecii Corviniana a rămas totuşi viu la curtea transilvăneană. Stă mărturie declaraţia făcută de fiul cel mai mic al principelui Sigismund Rákóczi lui Benedict Skytte, trimisul suedez la Poartă, care – la 3 ianuarie 1652 – se grăbeşte să o aducă la cunoştinţa reginei Cristina, vestită pentru pasiunea sa de a colecţiona cărţi. După opinia tînărului prinţ, asupra celor două biblioteci mai vechi şi mai bogate din Europa, cea din Constantinopol şi cea din Buda, dispun turcii. De la ei s-ar putea procura manuscrise, fiindcă în cercu-

rile lor nimeni nu se ocupa de asemenea rarităţi[61]. Dar şi amintita vizită din 1663 a principelui Apafi în cetatea Budei poate fi considerată ca o continuare a acţiunii Bethlen-Rákóczi. Relatarea din 1666 a lui Petrus Lambecius, custodele colecţiei imperiale din Viena, despre starea de plîns şi valoarea rămăşiţelor bibliotecii din Buda[62] face să se presupună că transilvănenii au renunţat la încercările lor de a cîştiga cărţile regelui Matei Corvin, abia după dezamăgitoarea vizită la Buda a principelui Apafi.

După cum am văzut, legătura dintre Transilvania şi biblioteca Corviniana în stare de dezintegrare era cu totul alta în realitate decît cum o zugrăvise tradiţia locală formată acum patru secole.

După cele expuse mai sus, credem însă că trebuie să se ţină seama mult mai serios de posibilitatea ca o parte – poate nu chiar lipsită de importanţă – a bibliotecii regale din Buda să fi luat calea Transilvaniei. Aceste frînturi însă trebuie căutate nu atît în biblioteca din Braşov, cît, în primul rînd, în colecţiile Zápolyeştilor şi Báthoreştilor. După presupunerea noastră, din biblioteca de la Buda regina Izabella va fi adus în Transilvania mai ales cărţile vii, deci tipărite, iar unele exemplare ajunse şi la Braşov au putut avea un rol în crearea tradiţiei transilvănene asupra Corvinianei, care face obiectul cercetării noastre. Drumul rezolvării definitive a acestei probleme trece însă prin depistarea volumelor provenite din bibliotecile principilor Transilvaniei din secolul al XVI-lea şi, în primul rînd, prin studierea amănunţită a frînturilor ajunse în biblioteca din Győr.

TIPARUL CU LITERE LATINE DIN SIBIU ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Consecinţa firească a rolului cultural îndeplinit de oraşul Sibiu în evul mediu a fost că, între zidurile acestuia, tiparul a găsit un teren bine pregătit. Chiar în epoca scrierii de mînă, şcoala şi biblioteca, precum şi activitatea de copiere a cărţilor ce se desfăşura acolo, se ridicau mult deasupra nivelului obişnuit în Transilvania. Care este totuşi cauza că – în comparaţie cu Braşovul sau chiar cu Clujul – cunoştinţele noastre despre prima perioadă a tiparului sibian sînt şi azi incomplete şi nesigure? În crearea acestei situaţii a avut, desigur, un rol important tradiţia săsească cu originea în secolul al XVI-lea după care cel ce a introdus tiparul în Transilvania a fost Johannes Honterus, iar oficina lui braşoveană a fost prima tiparniţă de aici[1]. Necesitatea revizuirii acestei tradiţii n-a fost recunoscută de cercetători nici la cîteva decenii după 1885, cînd s-a descoperit o dovadă concretă că tiparniţa de la Sibiu a funcţionat înainte de Honterus[2].

Astăzi poate fi considerată ca unanim acceptată constatarea că în Sibiu, cel puţin în anii 1529 şi 1530, a funcţionat un teasc tipografic[3]. Vechi mărturii îndeobşte cunoscute şi altele mai nou apărute dovedesc deopotrivă acest lucru. Încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea se cunoaşte din comunicarea lui Johann Seivert că la

Sibiu, învăţătorul local Thomas Gemmarius a publicat o gramatică latină în 1529, iar în anul următor, medicul oraşului, Sebastian Pauschner, a dat la lumină o scriere despre ciumă[4]. Joseph Trausch a demonstrat, ce-i drept, că în bibliografia manuscrisă a lui Georg Soterius, intitulată *Transilvania celebris,* această informaţie a fost consemnată mult mai tîrziu de către Martin Felmer, însă originea ei din secolul al XVII-lea poate fi atestată printr-o cuvîntare şcolară rostită la Sibiu în 1659[5]. Cum nici chiar la jumătatea secolului trecut nu mai existau exemplare cunoscute din cele două publicaţii amintite, multă vreme nu s-a dat credit informaţiei de mai sus. În 1885 însă a ieşit la iveală o copie manuscrisă de la răscrucea veacurilor XVII–XVIII după publicaţia lui Pauschner[6]. Această copie care imita chiar şi compoziţia foii de titlu a tipăriturii, nu numai că a spulberat definitiv confuzia din jurul datei de apariţie a acesteia, ci a confirmat şi cea de a doua parte a comunicării lui Seivert, referitoare la gramatica lui Gemmarius.

Existenţa în 1529 a tipografiei din Sibiu nu poate fi pusă la îndoială nici pe temeiul că Gemmarius murise în 1526 şi, ca urmare, dincolo de această dată n-ar mai fi putut să publice nimic[7]. După moartea lui, micul manual folosit în şcoala sibiană putea să fie tipărit de Ioan, fiul lui Marcus Pemphlinger, jude regesc din Sibiu, în memoria învăţătorului său dispărut, care-i închinase chiar lui această lucrare. Dar mai este posibil ca autorul acestei gramatici să nu fie Thomas Gemmarius cel decedat în 1526, ci o altă persoană cu nume identic care a fost, poate, fiul celui dintîi. În scriptele sibiene apare, în vara lui 1528, un oarecare *Thomas, artium liberalium baccalaureus ludimagister,* identificabil, eventual, cu *Thomas Gemarii Cibinianus,* înscris între 1520 şi 1526 în matricola universităţii din Viena[8].

În faţa opiniilor care contestă autenticitatea comunicărilor din secolele XVII–XVIII privitoare la tipăritura

din 1529 a lui Gemmarius şi fixează începuturile tiparului sibian cu decenii întregi mai tîrziu, poate fi adus însă şi un argument nou, anume că încă din 1528 existenţa oficinei sibiene se atestă cu destulă certitudine printr-o dovadă provenită din sfera tipografiei chirilice din Transilvania[9].

Evangheliarul slav tipărit la Alba Iulia în 1579 (B.R.V. I, 24) de diacul Lorinţ, cunoscut de istoriografia tiparului românesc din secolul al XVI-lea, are pe verso foii 150, deasupra textului cu slove chirilice, o capo-pagină în stil renascentist, aşezată pe dos. Printre motivele ei ornamentale se pot descifra o monogramă, alcătuită din iniţialele latine T. GR. sau T.G.R. sau G.T.R., şi anul 1528. Acest an din capo-pagină arată neîndoios că clişeul ei a fost săpat cu o jumătate de secol înainte de a fi refolosit de diacul Lorinţ, şi încă pentru o oficină ce lucra cu litere latine.

Modestia xilogravurii şi execuţia ei greoaie contrazic ideea că ea ar fi fost importată din străinătate. Ornamentul în cauză trebuie pus în legătură cu teascul din Sibiu, cu atît mai mult cu cît în preajma lui 1528, în această parte a Europei, nu funcţiona altă tipografie în afara celei sibiene, controversată încă de unii cercetători. Deocamdată nu este limpede cum a ajuns xilogravura din zestrea tiparniţei sibiene în aceea a lui Lorinţ. Poate că ea s-a amestecat în materialele chirilice ale tipografiei, dar e posibil de asemenea ca în 1575, cînd s-a reorganizat atelierul, să fi fost casată şi, împreună cu celelalte utilaje învechite, să fi fost scoasă în vînzare. Oricum ar sta lucrurile, ornamentul în sine trebuie considerat – după toate indiciile – ca o dovadă tipografică nemijlocită despre existenţa tiparniţei sibiene în anul 1528. În acest caz, monograma ce se vede pe el poate fi folosită ca punct de plecare, nu numai pentru atestarea oficinei sibiene, ci şi pentru identificarea primului tipograf din întreaga Transilvanie.

De la o vreme Lukas Trapoldner este considerat pionier al tiparului sibian (şi totodată transilvănean), pe temeiul că pe pagina de titlu a cărţii lui Pauschner, apărută în 1530, figurează numele lui ca tiparnic[10]. Monograma T. GR. de pe clişeul gravat în 1528 se referă însă, oricum, la alt nume. Luînd la rînd toate persoanele care apar în legătură cu începuturile tiparului transilvănean, singur numele lui Theobaldus Gryphius ar părea să fie potrivit pentru încercarea de interpretare a monogramei de pe misteriosul ornament tipografic. După analele săseşti, în 1533, cînd Honterus s-a întors acasă, l-a adus cu sine pe Theobaldus Gryphius, magistru al ştiinţelor medicale şi licenţiat în artele tipografice, care l-a ajutat după aceea pe reformator în problemele legate de tipărirea cărţilor[11]. Această informaţie provine din însemnările, nu întotdeauna exacte, ale lui Andreas Scherer, prietenul sibian al lui Honterus. Chiar în însemnarea referitoare la cele de mai sus, Scherer dă greşit data întoarcerii acasă a lui Honterus. Inexactitatea informaţiei sale poate fi dovedită de altfel prin scrisoarea lui Honterus însuşi adresată notarului din Kosiče la 27 iunie 1533[12]. Din textul ei reiese că drumul de la Kosiče la Oradea Honterus nu l-a făcut în compania magistrului Gryphius, ci a două persoane transilvănene. Aşadar, tipograful în cauză n-a venit odată cu el în Transilvania – după cum s-a stabilit şi mai înainte[13].

Cu toate acestea nu avem motive să ne îndoim de prezenţa lui Gryphius în Transilvania şi nici de tradiţia după care el ar fi jucat pe lîngă Honterus rolul specialistului în ale tiparului. Trebuie să presupunem doar că Gryphius activa ca tipograf la Sibiu încă înainte de întoarcerea lui Honterus şi că ei au început să colaboreze mai tîrziu, la înfiinţarea oficinei braşovene, deci în 1538–1539. Întrucît Gryphius moare la 7 septembrie 1540, în tipografia lui Honterus el va fi lucrat cel mult doi ani. Din această cauză, rolul important ce i se atribuie în istoria tiparului transilvănean de către tra-

diţia săsească ar putea să derive mai curînd din activitatea sa tipografică de la Sibiu, cum presupunem noi.

După supoziţia noastră, dezlegarea monogramei lizibile pe capo-pagina din 1528 trebuie să fie, aşadar, *Theobaldus Gryphius Reutlingensis.* Purtătorul acestui nume va fi fost unul din membrii ajunşi în răsărit ai familiei celebre de tipografi din Reutling. Pe baza acestor considerente noi fixăm data întemeierii tipografiei sibiene la 1528 şi credem că primul ei tiparnic a fost Theobaldus Gryphius, versat şi în ştiinţele medicale.

Este prea puţin probabil ca asupra condiţiilor creării tipografiei sibiene cercetările să poată furniza vreodată concluzii mai precise decît cele la care am ajuns noi în ce priveşte persoana tiparnicului. Două lucruri însă par a fi sigure şi astăzi, anume, că drumul marii cuceriri a tiparului a fost deschis în Transilvania de efervescenţa spirituală provocată de reformă, în anii imediat următori apariţiei lui Luther, printre saşii ce aveau strînse legături economice şi spirituale cu Germania. Cum în cele de mai sus am arătat că tipografia din Sibiu a funcţionat, probabil, de la sfîrşitul celui de al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, nu mai putem socoti atît de categoric, ca odinioară Trausch, că foile volante şi pamfletele anticatolice interzise de vicarul episcopal de Alba Iulia în februarie 1529 au fost exclusiv manuscrise.[14] S-ar putea să se găsească printre ele şi unele tipărite sub teascurile sibiene. E posibil ca stabilirea lui Gryphius la Sibiu, în cel dintîi centru transilvănean al reformei, să fie legată în modul cel mai firesc de desfăşurarea propagandei reformate, deşi, deocamdată, nu putem să dovedim cu nimic acest lucru.

Al doilea fapt legat de începuturile tiparului sibian, care poate fi considerat acum neîndoielnic, este că teascul a fost iniţial o întreprindere particulară. Este cert că membrii sfatului sibian, circumspecţi şi cumpătaţi, împărţiţi între confesiunea cea veche şi cea nouă, în 1528 n-ar fi făcut încă sacrificii pentru o întreprindere atît de

riscantă în toate privinţele, cum era pe atunci înfiinţarea tipografiei. Cele arătate pînă acum ar părea să fie contrazise de faptul că, din 1530, teascul funcţiona ca proprietate a oraşului Sibiu[15]. Mai rămîne de lămurit cînd şi cum a ajuns utilajul tipografiei din proprietatea lui Gryphius în aceea a oraşului. Deocamdată însă, explicaţiile care se pot oferi nu sînt decît simple tatonări. Poate că autorităţile ecleziastice i-au cerut oraşului să confişte tipografia lui Gryphius tocmai din cauza propagandei ce o făcea în interesul reformei. Deoarece cartea de interes general a lui Sebastian Pauschner, medicul Sibiului, editată în 1530 de Lukas Trapoldner este scrisă într-un vădit spirit catolic şi poate fi considerată ca o publicaţie oficială a oraşului, tipografia trebuie să fi trecut în proprietatea acestuia încă de la începuturile funcţionării ei, probabil chiar din anul 1529[16].

Acest moment a devenit apoi foarte important pentru conturarea destinului şi activităţii primei tiparniţe transilvănene. Primul secol al existenţei sale este caracterizat de aceeaşi desfăşurare greoaie a activităţii şi de aceeaşi lipsă de continuitate în funcţionare ca şi a celorlalte întreprinderi publice similare din această epocă (de ex. moara de hîrtie a sibienilor)[17]. Antreprenorii particulari nu şi-ar fi permis ca utilajul atelierului lor să ajungă, iar şi iar, la magazie şi să zacă acolo nefolosit ani de-a rîndul, uneori chiar decenii.

Despre activitatea de tipograf a lui Trapoldner deocamdată nu există alte informaţii decît impressum-ul de pe cărticica lui Pauschner, deşi cariera lui este bine cunoscută. El provenea dintr-o veche şi înstărită familie sibiană, iar titlul lui de *magister* presupune studii superioare în străinătate. Din anul 1531 pînă în 1545, în cea mai critică perioadă din istoria oraşului Sibiu, el este notarul „capitalei” săseşti, iar în 1546, rectorul şcoalei de acolo[18]. Toate acestea dovedesc că Lukas Trapoldner a fost o persoană cu formaţie temeinică şi cu înclinaţii literare, stimată de toată lumea. A murit la sfîrşitul anu-

lui 1547, ca senator al oraşului său. S-ar putea presupune că şi gramatica latină a lui Gemmarius a fost imprimată de dînsul, dar cert este că sfaturile medicale ale doctorului Pauschner împotriva ciumei care bîntuia în 1530 au ieşit de sub teascul său. Din această primă tipăritură medicală – după cum am amintit – nu s-a păstrat nici un exemplar, însă textul ei este cunoscut prin intermediul unei copii manuscrise din secolele XVII–XVIII pe baza căreia întinderea publicaţiei poate fi apreciată la trei coaie in-cvarto, adică 12 foi[19].

Încercările lui Trapoldner în domeniul tipăririi cărţilor nu vor fi avut succes, de aceea a şi renunţat curînd la această îndeletnicire şi, chiar din 1531, devine notar al oraşului său. Probabil că tiparniţa sibiană şi-a întrerupt activitatea, poate chiar în 1530 sau puţin după aceea. E posibil ca şi condiţiile politice să fi avut un rol în această întrerupere. Oraşul Sibiu care, în lupta pentru ocuparea tronului, izbucnită după dezastrul de la Mohács (1526), s-a menţinut de partea Habsburgilor, a rămas izolat ani întregi de restul Transilvaniei. Ca urmare a îndelungatei blocade, populaţia a avut de suferit grele lipsuri şi pagube. Cheltuielile militare au epuizat complet rezervele materiale ale oraşului.[20] În asemenea condiţii, cine oare s-ar fi gîndit în Sibiu la utilizarea tipografiei? Probabil că importanţa tiparului a reintrat în atenţia sfatului datorită problemelor ridicate de reformă care se desfăşura cu mare forţă pe la începutul anilor patruzeci.[21] Dar în această vreme la Braşov începuse să lucreze cu mare avînt atelierul bine utilat al lui Honterus. Din această cauză, cei din sfat intenţionau să folosească presa părăsită a lui Gryphius, înainte de toate, în scopul agitaţiei luterane pe care urmau să o desfăşoare în cadrul bisericii române ortodoxe. În 1543–1544, ei şi-au înzestrat atelierul cu matriţe şi litere chirilice. Activitatea de tipărire a cărţilor cu caractere chirilice, pornită sub conducerea lui Filip Moldoveanul, tălmaciul şi diacul român al oraşului, a început în 1544

cu versiunea românească a *Catechismului* lui Luther şi a continuat cel puţin zece ani. Dintre produsele ei se mai cunosc azi un *Tetraevangheliar* slavon din 1546 şi un fragment bilingv (slavo-român) al *Noului Testament,* din preajma anilor 1551–1553[22]. Această perioadă însă, în care tiparul sibian a lucrat exclusiv cu caractere chirilice, nu se încadrează în sfera acestei lucrări.

După o lungă pauză, în jurul anului 1575, a sosit momentul ca tiparul cu litere latine din Sibiu să fie readus la viaţă. De acest proiect se lega şi înfiinţarea în 1573–1574 a unei mori de hîrtie orăşeneşti în hotarul Tălmaciului, pe apa Sadului[23]. Asupra încercărilor sibiene va fi exercitat o influenţă favorabilă şi faptul că, după moartea lui Valentin Wagner (1557), tipografia din Braşov a început să vegeteze şi, din 1569, n-a mai dat la lumină nici o publicaţie, iar teascul din Cluj, după decesul lui Heltai Gáspár senior, survenit în toamna anului 1574, şi-a încetat şi el activitatea timp de aproape doi ani[21]. În urma acestora, Transilvania întreagă a rămas fără tipar cu litere latine[25]. Pe la începutul anului 1575, tiparnicii clujeni rămaşi fără slujbă, sau cel puţin unii dintre ei, s-au mutat la Sibiu şi au pus în funcţiune instalaţia tipografiei orăşeneşti care zăcuse decenii întregi fără întrebuinţare. Anumite soluţii tipografice caracteristice publicaţiilor lui Heltai, apoi apariţia tipăriturilor maghiare şi particularităţile ortografice ale acestora sînt dovezi incontestabile că, în reanimarea oficinei sibiene, – pe lîngă Rudolf Hoffhalter (m. 1585) – trebuie să le atribuim un rol şi tipografilor care au lucrat mai înainte la Cluj[26]. Cercetările de mai tîrziu vor trebui să elucideze dacă, dintre tipografii apăruţi atunci la Sibiu, cel care a creat o legătura între atelierul clujean, ajuns în criză, şi cel sibian, reactivat, a fost Wintzler, Heusler, Frautliger sau poate chiar Nyirő János, ori dacă, printre cei amintiţi, au fost mai mulţi inşi care au lucrat anterior în oficina lui Heltai.

Tot cercetările ulterioare vor stabili precis care a fost rolul lui Rudolf Hoffhalter în reluarea activităţii tiparniţei din Sibiu. De curînd s-a descoperit că o mare parte din materialul şi ornamentele tipografice folosite de atelierul Hoffhalter în Dolnja Ledova şi Nedelišće (R.S.F. Iugoslavia) au ajuns, după 1575, în oficina sibiană[27]. Deocamdată însă nu putem decît să presupunem în ce chip şi pe ce cale au ajuns aceste utilaje, de la graniţele Croaţiei şi Austriei, pînă la Carpaţii Meridionali. Ideea readucerii la viaţă a vechii tipografii n-a putut să provină de la Hoffhalter, care-şi pierduse atelierul. Sibienii trebuie să fi avut această intenţie încă din 1573–1574, căci altfel nu şi-ar fi construit moara de hîrtie. Trebuie mai curînd să presupunem că oraşul Sibiu va fi preferat să-şi vadă atelierul tipografic în mîna renumitului şi versatului Rudolf Hoffhalter, cunoscut de la Alba Iulia, decît în aceea a unor tipografi începători, neştiuţi de ei, veniţi de la Cluj. Invitaţia cunoscuţilor săi sibieni nu-i va fi venit într-un moment nepotrivit nici lui Hoffhalter, deoarece în 1574 trebuind să pribegească din nou, în această vreme trăia în lipsuri, probabil în atelierul lui Manlius din Ljubljana. Poate chiar la sfîrşitul anului 1575, dar cu certitudine în cursul anului următor, Hoffhalter s-a întors deci în principatul Transilvaniei şi a participat la organizarea atelierului sibian. El s-a stabilit pînă la urmă, dar nu la Sibiu, ci la Debreţin unde se însurase, obţinînd odată cu mîna văduvei lui Komlós András, şi o tipografie proprie. Deoarece n-a mai avut nevoie de caracterele şi ornamentele sale vechi, la plecare a putut să le vîndă tipografiei sibiene, deocamdată rudimentar înzestrată. Urmele concrete ale activităţii din Sibiu a lui Hoffhalter nu ne sînt cunoscute încă, dar nu se poate contesta că desprinderea rapidă sau insuficienta ataşare a acestui tipograf dinamic, cu o formaţie multilaterală, înzestrat cu spiritul comercial necesar a constituit un dezavantaj pentru dezvoltarea ulterioară a oficinei sibiene.

Din frecventa schimbare a tipografilor se poate conchide ca, la reluarea activităţii sale, atelierul din Sibiu a avut de luptat cu multe greutăţi[28]. Pe cele trei tipărituri cunoscute din anul 1575, la început îşi pun numele tipografii Martin Heusler şi Martin Wintzler, apoi Heusler singur, iar la urmă Heusler şi Gregor Frautliger. Între anii 1578 şi 1580, Frautliger a lucrat singur, dar în anul din urmă el a fost schimbat de Georg Greus. Se pare că, între 1585 şi 1590 tipograful Sibiului era Johann Gübesch. Poate că sub acest nume se ascunde unul din membrii dinastiei de tipografi Gaubisch care lucra în Eisleben[29]. Deşi astăzi nu i se cunoaşte nici o tipăritură, există documente contemporane care vorbesc despre activitatea lui de tipograf în Sibiu, iar între lucrurile moştenite de la dînsul în 1590 sînt amintite două baloturi de tipărituri[30]. După moartea lui Gübesch, Sara, văduva lui s-a măritat, după cum obişnuiau femeile de meşteşugari, cu calfa soţului său. În anul 1590, noul soţ al văduvei, Johann Heinrich Crato pretindea, în contul salariului său mai vechi, o anumită sumă din moştenirea soţului decedat. Între 1591 şi 1594, Crato a desfăşurat o activitate relativ intensă în atelierul tipografic din Sibiu ce i-a revenit prin soţia sa.

După moartea acestuia, survenită în 1594, Johann Fabricius, despre care bănuim că a învăţat la Cluj, a cumpărat tipografia de la sfatul orăşenesc, la 20 martie 1595, cu 300 de forinţi plătibili în şase ani[31]. Cu toate că Fabricius s-a stins din viaţă abia pe la 1600–1601, nu i se cunoaşte nici o tipăritură din tulburaţii ani de război ce au urmat după 1598. O nouă stagnare a tiparului sibian reiese şi din faptul că, pînă la moartea sa, Fabricius n-a plătit decît 50 de forinţi din preţul de cumpărare şi astfel tipografia a rămas şi pe mai departe a oraşului. Acum însă autorităţile încercau să scape de tipografia în declin care, de la distrugerea morii de hîrtie (1599), se lupta cu greutăţi deosebite. Din această cauză, la 23 iulie 1601, au vîndut-o cu 250 de forinţi,

plătibili tot în şase ani, lui Simon Grüngrass, care se pare că a lucrat mai înainte alături de Fabricius.

Despre viaţa, originea şi formaţia tiparnicilor sibieni, deocamdată, sînt prea puţine lucruri sigure de spus. Cei nouă veniţi din Germania şi saşii transilvăneni se schimbau unii pe alţii, dar, în afară de Gryphius şi Trapoldner, n-au existat printre ei intelectuali cu pregătire superioara universitară, cum era a celor pe care-i cunoaştem în Braşov şi Cluj. Identitatea de nume cu dinastiile de tipografi cunoscute ne-ar putea face ca pe Ioan Heusler să-l considerăm de origine nürnbergheză, iar pe Crato (Krafft?), wittenbergheză. Greus şi, poate, Gübesch vor fi venit la Sibiu tot din ţări străine. În schimb Wintzler, Trautliger, Fabricius şi Grüngrass trebuie să fi fost saşi transilvăneni. Acesta din urmă provine, poate, din familia lui Griengras, originară din Saschiz, al cărui membru cu numele Lukas a fost, de la 1528 la 1550, notarul Braşovului, apoi preot la Prejmer, murind în 1556. Se pare că şi Simon Grüngrass a trăit în mediu unguresc şi de aceea s-a străduit – ca şi Fabricius – să pătrundă pe piaţa de cărţi maghiară, care avea un public cumpărător mai larg, şi tot din acelaşi motiv, în tipăriturile maghiare, se numea pe sine Zöldfü [Iarbăverde] Simon[32].

Cercetarea din punct de vedere al realizării tipăriturilor din cea de a doua etapă, care începe din anul 1575, dovedeşte că, şi în epoca reluării activităţii sale, atelierul sibian dispunea tot de un utilaj foarte modest. Aşa se explică de ce, în 1576, o cărticică de rugăciuni în limba germană, cu 12 foi (R.M.NY. 369) – contrar uzanţei generale – nu s-a tipărit cu caractere gotice *(fraktura)* ci cu *anticva* şi *cursiva*[33]. Dar tot acum trebuie să fi început şi împrospătarea garniturilor de litere. Deoarece, nu de mult, s-a găsit un calendar sibian în limba maghiară pentru anul 1576, terminat, aşadar, la finele anului anterior (R.M.NY. 364), şi un fragment de piesă de teatru tot în această limbă, databilă cu anul

1576 (R.M.NY. 370), putem plasa înzestrarea atelierului sibian cu litere speciale maghiare (á, é, ó, ö, ü) chiar în vremea reactivării acestuia. Tot atunci se va fi procurat şi amintita zestre de litere şi clişee a oficinei Hofihalter. La puţin timp după aceasta s-au făcut încercări sa se împrospăteze utilajul atelierului cu materiale din Germania. Se poate dovedi cu scoarţe contemporane de cărţi că în 1575 sau 1576 s-au completat vechile ornamente, foarte uzate, ale atelierului de legătorie, datînd din preajma anului 1547, printre altele, cu clişee noi reprezentînd portrete în stil renascentist ale lui Huss, Luther, Melanchton, Erasmus de Rotterdam şi Friedrich, principe elector de Saxonia[34]. E posibil ca o înnoire mai radicală a caracterelor şi ornamentelor tipografice să se fi produs mai ales în timpul activităţii lui Greus şi, poate, a lui Crato, iar călătoria în Germania a celui dintîi, în vara anului 1580, să se fi făcut în legătură cu această înnoire[35].

Probabil, încă de atunci, dar sigur în anii următori, s-a născut ideea ca, prin unificarea tipografiilor din Braşov şi Sibiu, să se creeze un atelier comun, propice realizării şi unor tipărituri mai pretenţioase. Presa braşoveană îşi reîncepuse activitatea în 1578 sub conducerea lui Nyirő János, chemat din Sibiu. Execuţia mediocră a celor patru tipărituri cunoscute din 1580–1581 este însă o dovadă că, în acea vreme, teascul de odinioară a lui Honterus era învechit şi, fără o renovare temeinică, nu era apt să servească aşa cum trebuie cultura săsească.

Importantele interese politice ale saşilor au fost acelea care, pînă la urmă, au dus la unificarea tipografiilor din Sibiu şi Braşov, în scopul modernizării lor. În timpul domniei lui Ştefan Báthori s-au consolidat condiţiile interne, instituţiile şi organizarea juridică a principatului transilvănean. Ca urmare, codificarea şi publicarea pe calea tiparului a dreptului cutumiar săsesc nu mai putea fi amînată. Dar această lucrare pretenţioasă nu putea să fie întreprinsă separat, nici de atelierul si-

bian, nici de cel braşovean, de aceea, în anul 1582 sau 1583, utilajul celor două tipografii a fost unificat. Evenimentul s-a petrecut sub conducerea lui Greus, trimis la Braşov în locul lui Nyirő care va fi murit între timp. Pentru a putea tipări corpul de legi săsesc alcătuit de Mathias Fronius, el a dus cu sine la Braşov partea cea mai utilizabilă din zestrea tipografiei sibiene: caracterele *anticva* şi *fractura* şi ornamentele nou procurate. În schimb, la 1584, după încheierea lucrărilor, – pe lîngă literele ce le luase cu sine – a adus la Sibiu caracterele *anticva* şi *cursiva* şi o parte din ornamentele tiparniţei lui Honterus-Wagner. La Braşov au rămas doar vechile caractere *fractura* ale lui Honterus şi, ca urmare, această tipografie n-a mai putut să imprime decît cărţi în limba germană. Chiar mai tîrziu, după cum dovedeşte un şir întreg din publicaţiile sale, caracterele şi ornamentele braşovene aduse în 1584 au fost folosite tot de tipografia sibiană[36].

Informaţia din 1670 a lui Mathias Miles, în legătură cu mutarea tiparniţei lui Honterus la Sibiu, corespunde, aşadar, realităţii în sensul şi în măsura de mai sus[37]. Explicaţia că prin cedarea unei părţi din utilajul tipografiei sale oraşul Braşov ar fi despăgubit Sibiul deoarece furnizase singur hîrtia şi tipograful pentru corpul de legi săsesc nu este destul de convingătoare[38]. *Statuta iurium municipalium saxonum in Transilvania* nu este doar a Braşovului şi a Sibiului, ci reprezintă publicaţia oficială, comună a întregii comunităţi (Universitas) săseşti, adică a întregii autonomii săseşti. În consecinţă, nici cheltuielile publicării nu puteau să cadă numai în sarcina Sibiului şi Braşovului, ci au fost, cu siguranţă, împărţite între toate oraşele şi scaunele[39]. De altfel, raportate la sumele uriaşe destinate publicării, preţul hîrtiei şi plata tipografului nu erau de luat în seamă. Ştim că, numai pentru aprobarea codificării de către principe, comunitatea a sacrificat 20 000 de forinţi şi anume: 3 913 forinţi pentru cheltuielile trimişilor ce-i duceau

textul lui Ştefan Báthori în Polonia; 200 de ducaţi cancelarului pentru verificarea prealabilă a codificării; precum şi 15 000 de forinţi daţi voievodului[40]. În cele din urmă, chiar şi conducătorii de atunci ai oraşului (Lukas şi Peter Hirscher, Mathias şi Lorenz Fronius, Schirmerii, Benknerii etc.) cunoşteau mult mai bine avantajele tiparului şi, din punct de vedere comercial, erau mult mai interesaţi în editarea cărţilor, decît să-şi fi cedat tipografia în contul unei datorii neînsemnate faţă de posibilităţile lor materiale.

Un lucru mai important, un interes mai general, aprobat şi de comunitate, i-a îndemnat pe braşoveni să cedeze Sibiului întîietatea pe tărîmul tiparului. Mai sînt de făcut cercetări pentru a găsi explicaţia definitivă,, dar de pe acum se poate crede că nu motive financiare, ci de politică culturală au dus la întărirea tipografiei sibiene – chiar cu preţul sacrificării teascului braşovean. În ultimii cincisprezece ani ai secolului al XVI-lea părea deci că oficina din Sibiu, poate chiar datorită străduinţelor prestigiosului Albert Huet, jude regesc şi comite sas amator de cărţi cu larg orizont, urma să devină tipografia centrală a saşilor. Dar împrejurările din ce în ce mai grele din anii ce au urmat nu au permis tipografiei sibiene ca, uzînd de posibilităţile deschise, să se dezvolte în continuare. Transferarea utilajului braşovean n-a confirmat speranţele ce se legau de ea, dimpotrivă, a avut consecinţe contrarii, aducînd decăderea completă a presei lui Honterus şi Wagner, fără să poată da un avînt mai considerabil oficinei sibiene.

Tot ce am putut stabili despre utilajul din secolul al XVI-lea al tiparniţei sibiene ne dovedeşte că cea mai veche oficină din Transilvania a rămas pînă la sfîrşit un atelier foarte modest. Cînd, în 1601, instalaţia a ajuns în mîinile lui Grüngrass, garnitura ei de litere consta din caractere *anticva* mai mari şi mai mici şi *cursiva* de dimensiuni mari şi mijlocii, iar celelalte instrumente aparţinătoare atelierului erau mult neglijate[41].

Enumerarea amănunţită din inventarul făcut în anul 1621 menţionează 190 de matriţe de aramă pentru turnarea literelor latine, 339 de forme de litere şi ornamente tipografice gravate în lemn, 64 de clişee de ilustraţii xilografiate, matriţe de aramă pentru turnarea literelor româneşti (chirilice) şi două forme de presă[42]. Dacă presupunem că literele gravate în lemn proveneau încă din primul atelier, al lui Gryphius, trebuie să tragem concluzia că în zestrea oficinei sibiene, chiar la sfîrşitul secolului al XVI-lea, exista o mare cantitate de litere învechite. Pînă la încheierea acelui veac deci, atelierul sibian a rămas inapt să producă tipărituri mai voluminoase şi mai pretenţioase.

O esenţială creştere a nivelului ornamentării cărţilor se poate constata mai ales în timpul activităţii lui Greus şi Crato[43]. După 1583, în tipăriturile sibiene apar nu numai iniţialele şi ornamentele folosite anterior în Braşov sau de Hoffhalter, ci şi xilogravuri cu totul noi. Printre ele, o realizare excepţională o constituie stema de mari dimensiuni a familiei Báthori care împodobeşte o tipăritură pe o singură foaie, scoasă de Crato în 1591. Creatorul ei trebuie să fi fost înzestratul gravor în lemn, poate din localitate, care a gravat şi clişeele ornamentelor artistice ale amintitei culegeri de norme juridice săseşti. Majoritatea ornamentelor complet noi sînt motive de chenar. Unele din ele sînt mai greoaie, mai îndesate, pe cînd celelalte au forme alungite şi se înrudesc cu ornamentele similare din tipăriturile din Germania. Se poate bănui că ele sînt executate în străinătate ori imitaţii locale ale acestora.

Nivelul tehnic scăzut al atelierului a îngrădit de la început activitatea tipografiei sibiene, lucru care se oglindeşte şi în datele de mai jos, de o precizie aproximativă, referitoare la produsele tiparului de la Sibiu în secolul al XVI-lea. După cîte cunoaştem pînă în prezent, în acel oraş s-au tipărit cărţi în perioadele 1528–1530, 1544–1554, 1575–1598. În aceşti 37 de ani au

apărut 33 de tipărituri, însumînd în total cel puţin 2 348 de pagini. Dintre acestea, 32 de cărţi s-au tipărit cu caractere latine. Din lipsă de exemplare, întinderea a şapte din ele nu poate fi stabilită nici măcar cu aproximaţie. Restul de 25 de tipărituri aveau o întindere totală de cel puţin 1 512 pagini. Cu toate că din cele trei tipărituri sibiene cu caractere chirilice ale lui Filip Moldoveanul doar pentru două se cunosc exemplare, totuşi ele, cu întinderea lor de minimum 836 de pagini, aruncă suficientă lumină asupra naturii diferite a producţiei tipografice cu caractere latine faţă de cea cu caractere chirilice din acest oraş. Cele mai multe din publicaţiile cu litere latine din Sibiu sînt legate de activitatea şcolii locale sau sînt tipărituri ocazionale, în majoritatea cazurilor imprimate pe o singură coală, ca un afiş. Printre tipăriturile scoase de sub teascurile sibiene din secolul al XVI-lea, cîte un calendar de format mic (in – 16°), cu cele 32 de foi ale sale, era considerat o publicaţie mai întinsă. Se poate imagina că aceste tipărituri mărunte cu litere latine, cu conţinut mai mult laic, erau expuse uzurii şi deci distrugerii în proporţie mai mare decît cărţile bisericeşti cu litere chirilice, mai voluminoase şi mai ocrotite.

Caracteristica tiparului sibian însă este dată, în toate privinţele, de tipăriturile ocazionale de mică întindere. Cele mai groase publicaţii erau cele în limba maghiară ale lui Fabricius. Totuşi, cea mai cuprinzătoare dintre ele (RMNY 813) nu avea mai mult de 200 de foi. Din cele arătate reiese că tipografii sibieni nu dispuneau de capitalul rulant necesar imprimării unor cărţi de lungă respiraţie şi de aceea erau nevoiţi să se mulţumească cu tipărituri mărunte, ocazionale, căci suma investită se putea recupera în scurtă vreme. Lipsa de interes a oraşului proprietar şi permanenta criză financiară a tipografilor vor fi fost şi cauzele finale ale neglijării temeinicei modernizări a atelierului. În pofida volumului relativ modest al producţiei, trebuie să accentuăm promp-

titudinea cu care tipografii din Sibiu, strîmtoraţi băneşte, răspundeau actualităţilor vieţii spirituale transilvănene, căci această mobilitate dă cel mai bine măsura rolului cultural al atelierului sibian în secolul al XVI-lea.

Sub aspectul conţinutului, cea mai pregnantă particularitate a tiparului sibian cu caractere latine din acel secol este editarea foarte rară a cărţilor de devoţiune, sau a literaturii militante atît de caracteristice pentru lupta spirituală legată de reforma religioasă şi pentru epocă. Cînd tiparniţa de la Sibiu şi-a reluat activitatea, în ultimul sfert al veacului, saşii din Transilvania ancoraseră definitiv în varianta luterană a reformei. Ca urmare, în sînul lor nu se duceau lupte religioase atît de violente ca în mijlocul populaţiei maghiare. Din această cauză, şi în tipăriturile sibiene, spiritul combativ, de polemică religioasă este reprezentat de autori maghiari. Publicaţia sinodului preoţimii săseşti (RMNY 651), ţinut în noiembrie 1590 la Sibiu încă nu putuse exprima o deplină unitate în toate problemele de credinţă, cînd adunarea preoţilor maghiari, convocată la Tîrgu Mureş în iunie 1591, a publicat în oficina sibiană filipica lui Szilvási János împotriva antitrinitarienilor (RMNY 675). Pe lîngă o cărticică de rugăciuni germane în versuri şi versificarea latină a întîmplării profetului Iona, literatura religioasă este reprezentata prin două cărţi de pericope (RMNY 813 şi 841) care conţin versetele biblice orînduite în duminici şi sărbători, prima în limba maghiară, iar a doua în limbile latină şi greacă.

Oficina sibiană dovedeşte o legătură mult mai strînsă cu învăţămîntul decît cu viaţa ecleziastică, chiar dacă ţinem seama că în crearea acestei situaţii rolul hotărîtor l-a avut o singură persoană, Georg Deidrich, rectorul scolii din Sibiu[44]. Acest umanist bibliofil cu venă literară care a studiat la Strassburg voia să profite şi la el acasă de avantajele oferite de tipar, aşa cum văzuse şi cum se obişnuise în străinătate. În timpul rectoratului

său din perioada 1591–1594, tiparul sibian a slujit, în primul rînd, ambiţiilor sale literare. Atunci, datorită relaţiilor prieteneşti cu maghiarii ale lui Deidrich, legătura strînsă dintre şcoala şi oficina din Sibiu a dus la o colaborare cu învăţămîntul maghiar, care a continuat, chiar după plecarea lui, pînă la sfîrşitul secolului.

Zelul lui Georg Deidrich ne-a dat deci acele mici publicaţii ocazionale care aruncă o lumină caracteristică asupra spiritului învăţămîntului ce se desfăşura între zidurile şcolilor din oraşele săseşti. Un asemenea document unic pentru istoria învăţămîntului din ţara noastră în acele vremuri este discursul de instalare în funcţia de rector a lui Deidrich, din anul 1591 (RMNY 673), în care, folosind citate din autori clasici, îşi îndeamnă elevii spre învăţătură şi conduită corectă. Într-o cuvîntare adresată colegilor săi profesori în anul următor, el îşi expune principiile pedagogice, sprijinindu-se tot pe prestigiul autorilor clasici (RMNY 707). Tot atunci, prin tipăritura dedicată cancelarului Volfgang Kovácsóczy, (1540–1594), protectorul său, el a introdus moda imprimării subiectelor de examene. Tiparniţa din Sibiu a executat asemenea lucrări şi pentru şcoala din Braşov, atunci cînd acolo nu funcţiona teascul. Astfel, în 1578 a scos la lumină poemul ocazional în metru clasic, scris de Johann Decani în latineşte, pentru serbarea deschiderii anului şcolar din Braşov (RMNY 423).

Ca urmare a relaţiilor expuse mai sus, şi tipografii din Sibiu au participat la asigurarea cu manuale a şcolilor. După cum am văzut, chiar cea mai timpurie tipăritură sibiană fusese o gramatică latină din 1529 (RMNY 9). La început, tiparnicii sibieni lucrau numai pentru şcoala locală, iar mai tîrziu, pentru întreg învăţămîntul săsesc. Îndată după reluarea activităţii, în 1576, de exemplu, s-a publicat un tabel cronologic al celor mai importante evenimente din istoria creştinismului primitiv (RMNY 371). Mai tîrziu însă s-a apreciat că tineretul studios din şcolile maghiare constitue o piaţă cu cerere mai mare

decît elevii şcolilor săseşti, astfel că, în ultimii ani ai veacului, au continuat să tipărească manuale, ţinînd seama şi de cerinţele acestora. Culegerea Scrisorilor lui Cicero sau gramatica lui Molnár Gergely (RMNY 621 şi 754) puteau servi învăţămîntului limbii latine în oricare din şcoli. Ediţia latină şi maghiară, apărută la Debreţin în 1591, a culegerii de maxime din filozofii greci, comentată de Erasmus din Rotterdam, a fost întregită de Johann Fabricius cu traducerea germană şi tipărită la Sibiu în 1598 (RMNY 839), probabil ca să poată fi utilizată atît în şcolile săseşti cît şi în cele maghiare.

Ediţia maghiară, tipărită la Debreţin, în 1591, din populara operă a lui Erasmus din Rotterdam asupra regulilor corectei conduite umane, care suscita şi interesul celor din afara şcolilor, a fost retipărită de Fabricius în 1598 numai pentru cititorii maghiari, fără nici o adăugire germană (RMNY 840). De altfel, ţinînd seama tot de acest public cumpărător, tipografii sibieni au scos la lumină, pe lîngă calendarele şi pronosticurile în limba latină (RMNY 363), şi unele în limba maghiară (RMNY 364, 520). Tiparniţa sibiană ne oferă cîteva lucruri interesante şi în domeniul beletristicii. Prima carte scoasă de sub teascurile ei încă din 1575, îndată după repunerea în funcţiune, a fost – după toate aparenţele – poemul didactic în limba latină (RMNY 365) al lui Christian Schesaeus cu o dedicaţie adresată lui Nicolaus Bucella, medicul de curte italian al lui Sigismund Báthori. De altcum şi Schesaeus, cunoscutul poet laureat al saşilor, va fi contribuit ca sibienii să decidă valorificarea tipografiei neglijate. Dintre toţi contemporanii, el va fi simţit cel mai mult dezavantajul faptului că, din 1571, saşii nu dispuneau de tipografie nici în Braşov, nici în Sibiu. Din această cauză, în 1571, a fost nevoit să-şi tipărească la Wittenberg prima jumătate, elaborată pînă la acea dată, a vastei sale încercări de epopee, scrisă în hexametri, *Ruinae Pannonicae* (RMK. III 613). Dacă, pentru editarea celor şase cîn-

turi din partea a doua, voia să evite greutăţile ce decurgeau din publicarea lor în străinătate, Schesaeus trebuia, în mod necesar, să se străduiască pentru reanimarea tipografiei sibiene.

Dintre tipăriturile acesteia nu lipseau nici creaţiile poetice ocazionale, umaniste, în limba latină pe cale de largă răspîndire. În afara unor urări de nuntă versificate ale lui Georg Lang şi Georg Deidrich, două poeme omagiale închinate de acesta din urmă lui Sigismund Báthori (RMNY 558, 674, 706, 734) mai reprezentau genul ce se exersa sistematic în şcoli şi care era obligatoriu pentru condiţia de scriitor umanist savant (*poeta doctus*).

Dar în oficina sibiană a pătruns şi înfloritoarea activitate literară de limbă maghiară, dînd la iveală aici unele lucrări de o importanţă cu totul deosebită. La Sibiu a apărut, poate chiar la sfîrşitul anului 1575 sau în primele luni ale anului următor, unica operă dramatică renascentistă în versuri, scrisă în limba maghiară (RMNY 370). Ea dă viaţă povestirii biblice despre salvarea miraculoasă a celor trei tineri evrei din Babilon care au fost aruncaţi într-un cuptor încins.[45] Drama scrisă pe seama şcolilor, probabil la Cluj, a apărut la Sibiu fiindcă, în acea vreme, tipografia Heltai îşi întrerupsese provizoriu activitatea. Opera autorului anonim care experimenta textul dramatic versificat independent de muzica şi de structura strofică este – după cîte ştim – un precedent şi un început de drum care nu s-a continuat în literatura dramatică maghiară din secolul al XVI-lea[46].

Traducerea din Sallustius făcută de Baranyai Décsi János (RMNY 786), poate cea mai proeminentă creaţie a prozei artistice umaniste maghiare din secolul al XVI-lea, a văzut lumina zilei tot în tiparniţa sibiană. Manuscrisul rectorului-profesor din Tîrgu Mureş a ajuns la Sibiu, se pare, prin mijlocirea lui Deidrich. Cunoştinţa lor îşi poate avea obîrşia în timpul studiilor uni-

versitare din străinătate, dar erau legaţi şi prin opinii politice şi prin străduinţe literare şi pedagogice identice. Traducerea lui Baranyai Décsi, care urma originalul cu exactitate şi cu sensibilitate artistică, poate fi alăturată, ca stil, textelor lui Heltai. El se apropie chiar mai mult de proza modernă prin mînuirea îndrăzneaţă a limbii maghiare. Cele două traduceri artistice după scrierile lui Sallustius despre conjuraţia lui Catilina şi războiul victorios împotriva lui Jugurtha, îl îndemnau pe cititor ca, involuntar, să facă o paralelă cu conjuraţia împotriva lui Sigismund Báthori şi cu războiul împotriva turcilor. Prin această lucrare Décsi dorea, aşadar, să promoveze politica antiotomană a principelui. De aceea, şi în marginaliile sale, actualizează mereu cele spuse de Sallustius. Prin cartea lui, el a vrut să dea „mai ales celor din stările de sus" un exemplu de urmat pentru o corectă atitudine politică. Ca urmare, publicaţia a devenit un adevărat manual al cercurilor de curteni şi nobili în problemele mari ale politicii duse faţă de turci

Tiparul sibian a participat şi într-alt fel la popularizarea politicii noi antiotomane a lui Sigismund Báthori. Georg Deidrich a fost, poate, autorul versurilor ocazionale în limba latină şi germană, apărute în 1593 (RMNY 734/A), care voia să îndemne la luptă opinia publică săsească din ţară şi străinătate, prin zugrăvirea cruzimilor săvîrşite de turci asupra creştinilor. Publicaţia maghiară în versuri apărută în 1597 sau 1598, pomenită sub titlul *Török császárok krónikája [Cronica împăraţilor otomani]* (RMNY 842), urmărea să orienteze şi să influenţeze publicul maghiar în problema otomană considerată cea mai importantă chestiune politică a Transilvaniei de atunci. Deşi autorul acestei opere, conservate fragmentar este anonim, se poate bănui pe drept că a fost creată de Baranyai Décsi János[48].

Prin două din publicaţiile sale, oficina sibiană a contribuit la progresul culturii cititorilor transilvăneni şi

în domeniul ştiinţelor naturale. Disertaţia doctorului Sebastian Pauschner, despre apărarea împotriva ciumei, apărută în anul 1530 (RMNY 10) – după cum am văzut – este prima lucrare medicală tipărită pe teritoriul ţării noastre. Nu este mai puţin importantă pentru istoria ştiinţei nici disertaţia publicată de Marcello Squarcialupi, medicul de curte italian al lui Cristofor Báthori şi preceptor al lui Sigismund Báthori, despre aurora boreală observată în Transilvania la 10 septembrie 1580 (RMNY 498). Savantul umanist, exilat din patria sa pentru concepţii religioase extremist raţionaliste, aparţinea cercului deschizătorilor de drumuri în ştiinţele moderne ale naturii şi, rupînd cu concepţia aristotelică, căuta el însuşi drumuri noi. În această lucrare a sa, publicată concomitent şi în Cracovia, Squarcialupi, dînd cuvînt specialiştilor de prestigiu premergători, s-a străduit să explice interesantul fenomen natural observat. Lucrarea lui, împreună cu disertaţia despre originea izvoarelor şi rîurilor, publicată la Cluj (RMNY 567), a deschis drum în Transilvania spre conturarea unei concepţii moderne despre lume bazate pe ştiinţele naturii[49].

Sarcina firească a tiparului cu caractere latine din Sibiu ar fi fost satisfacerea întinsei cereri de carte a populaţiei săseşti. El însă nu şi-a putut îndeplini această misiune, deoarece importul intensiv de cărţi din Germania i-a pus în faţă un concurent atît de puternic încît, cu mijloacele lui modeste, nu l-a putut întrece, nici în privinţa calităţii şi nici a ieftinătăţii tipăriturilor[50]. Din această pricină a fost condamnat să vegeteze, aproape fără întrerupere, (împreună cu cel braşovean), chiar şi atunci cînd tiparniţele puse în slujba exigenţelor culturale ale românilor şi maghiarilor, ce puteau fi satisfăcute pe plan intern, aveau o situaţie înfloritoare. În ciuda tuturor acestor aspecte, dacă aruncăm o privire asupra listei tipăriturilor, cu variate subiecte, din secolul al XVI-lea apărute la Sibiu, trebuie să constatăm că tiparniţa de acolo are merite istorice,

nu numai pentru că a împământenit imprimeria în Transilvania şi a deschis drumurile tiparului în limba română, ci şi pentru că – în raport cu trecutul ei zbuciumat şi cu posibilităţile ce le avea – a participat la eforturile depuse pentru progresul culturii tustrelelor neamuri care trăiau în Transilvania.

Toate acestea se reflectă foarte bine în componenţa lingvistică a publicaţiilor. Neamintind aici cărţile româneşti, cele 32 de publicaţii cu caractere latine se împart pe limbi astfel: 21 de tipărituri în limba latină, cu un total de 336 de pagini, şase în limba maghiară cu o întindere de 896 de pagini, două în limba germană cu 60 de pagini, iar trei poliglote, cu 220 de pagini în total. Printre acestea din urmă întîlnim una latino-maghiară cu 72 de pagini, una latino-germană cu două pagini şi una latino-maghiaro-germană cu un cuprins de 146 de pagini. Dacă la toate acestea mai adăugăm că unele dintre tipăriturile latine au autori maghiari se relevă şi mai pregnant – împotriva opiniei generale – rolul esenţial pe care tiparul sibian l-a jucat şi în viaţa culturală maghiară.

Ceea ce dă de gîndit nu este prezenţa la Sibiu a publicaţiilor de limbă maghiară, căci ea decurge firesc din convieţuirea celor trei naţionalităţi, ci unele elemente care trebuie explicate şi anume, ponderea cantităţii şi importanţei literare a acestora. Se pare că sînt doua împrejurări care au contribuit ca la sfîrşitul veacului, în centrul politic şi cultural al saşilor, să vadă lumina tiparului mai multe cărţi maghiare decît germane. Una dintre ele va fi fost legătura firească ce s-a creat între curtea princiară, rămasă fără tipografie după plecarea lui Rudolf Hoffhalter, şi tipografii din Sibiu. Cei care dirijau propaganda princiară în ţară şi străinătate şi specialiştii de peste hotare ai curţii îşi trimiteau lucrările, de preferinţă, la tiparniţa sibiană mai puţin aglomerată. Cealaltă împrejurare se poate să fi fost creată de faptul că, neavînd o tipografie proprie, în

situaţia lor încordată cu antitrinitarienii, calviniştii din Transilvania apelau mai curînd la tipografia evanghelică sibiană, neutră, sau mai apropiată de ei în disputele religioase, decît la oficina clujeană a Heltaieştilor. deveniţi unitarieni, respectiv la cea din Debreţin a coreligionarilor lor. Oricum s-ar explica acest lucru, tipografia din Sibiu a fost un nod important, nu numai pentru legăturile culturale româno-germane, ci – la sfîrşitul veacului al XVI-lea – şi pentru cele maghiaro-germane, iar sub acest aspect merită sa fie studiată şi în viitor.

PE URMELE CATEHISMULUI ROMÂNESC DIN ANUL 1544

Cu mai bine de 120 de ani în urmă, în toamna lui 1847, Jancsó Imre, funcţionarul bibliofil al Cancelariei Aulice Transilvane, atrăgea atenţia lui Timotei Cipariu, care se afla atunci la Viena, asupra unei foi volante în limba germană tipărite în anul 1546[1]. Aceasta conţinea, – printre altele –, o interesantă comunicare despre un catehism luteran apărut la Sibiu în limba română. Asupra acestei înştiinţări, socotită ca o senzaţie ştiinţifică, Cipariu face o relatare în *Organul luminării* din 7 ianuarie 1848, deschizînd prin ea lungul şir al acelor comunicări ştiinţifice şi scrieri publicistice care, toate, se străduiau să limpezească problemele legate de prima carte tipărită în limba română.

Misterioasa publicaţie sibiană, din care astăzi nu se mai cunoaşte nici un exemplar, a devenit şi a rămas pînă în zilele noastre poate problema cea mai pasionantă şi mai frumoasă care a stîrnit cele mai multe furtuni în istoriografia cărţii româneşti. S-au găsit unii cercetători care, pînă în vremea din urmă, au negat provenienţa sibiană a catehismului, ba unii din ei s-au îndoit chiar de existenţa lui.[2] Dacă am parcurge toată literatura acestei probleme şi modul cum a evoluat ea, am obţine,, în mic, o schiţă instructivă a întregii dezvoltări a istoriei tiparului şi cărţii la noi. În acest caz, ar ieşi limpede

la iveală că domeniile de cercetare amintite s-au maturizat tîrziu aici şi abia în zilele noastre au ajuns sa se menţină pe propriile lor picioare. Din aceasta cauză, şi rezultatele obţinute în problema celei mai vechi tipărituri româneşti au rămas vreme îndelungată foarte modeste şi nesigure. Numai datorită eforturilor metodice depuse în ultimii ani cercetarea noastră dispune în prezent de mai multe puncte de sprijin sigure, care pot deschide calea spre rezolvarea defintivă a acestei chestiuni[3].

Astăzi se pot socoti atestate următoarele date: 1. În Sibiu a funcţionat, încă din 1528–1529, o tipografie care, în anii 1543–1544, a fost înzestrată şi cu litere chirilice. Pe această bază, aşadar, existenţa şi provenienţa sibiană a catehismului nu poate fi pusă la îndoială; 2. Conducătorul tipografiei româneşti din Sibiu poate fi considerat acel Filip Moldoveanul, care, timp de aproape un sfert de veac, a fost tălmaciul şi diacul român al oraşului Sibiu; 3. Întrucît cu ajutorul *Tetraevangheliarului* slavon, apărut în 1546, şi al fragmentului de biblie bilingvă slavo-română din preajma anului 1553, caracteristicile tipografice ale tiparniţei chirilice din Sibiu pot fi pe deplin clarificate, s-a deschis o cale sigură pentru recunoaşterea şi identificarea catehismului din 1544.

Pentru a soluţiona această problemă, cea mai urgentă măsură asupra căreia trebuie să se îndrepte, în primul rînd, eforturile cercetătorilor noştri este depistarea unui exemplar sau cel puţin a unui fragment din catehismul sibian. Atîta vreme cît specialiştii noştri nu vor fi încercat toate posibilităţile moderne, metodice, oferite de istoria cărţii, nu putem accepta ca un fapt împlinit părerea că din prima carte în limba română n-a rămas pînă în zilele noastre nici un exemplar sau fragment. După opinia noastră, eforturile conjugate, efectuate în baza unui plan bine chibzuit, ar putea să aducă şi sub

acest raport rezultate surprinzătoare, care astăzi par de necrezut.

Prima acţiune trebuie să se îndrepte spre strîngerea şi controlarea informaţiilor referitoare la exemplarele cunoscute odinioară. Ea poate fi urmată de cercetarea amănunţită a circulaţiei, a destinului fiecărui exemplar amintit vreodată. După ce vom reuşi în felul acesta să restrîngem sfera cercetărilor, poate să urmeze completa şi amănunţita revizuire a colecţiilor demne de luat în consideraţie.

Într-un studiu anterior, ne-am exprimat părerea că putem spera ca această tipăritură care, neîndoios, avea un text de mică întindere[4], să apară între tipăriturile chirilice neprelucrate cum trebuie din colecţiile de peste hotare, în primul rînd în cele din Germania. Pentru a putea însă stabili în ce biblioteci din străinătate ar trebui să începem cercetările sistematice, ar fi necesar să cunoaştem mai temeinic relaţiile de odinioară pe care viaţa spirituală protestantă a Transilvaniei le avea în Europa occidentală, căci catehismul luteran a putut să ajungă în ţările străine mai ales pe această cale. Pe lîngă relaţiile din perioada reformei religioase, par demne de o atenţie deosebită şi legăturile cu puritanismul şi pietismul. Revizuirea unor colecţii de cărţi moştenite de la iezuiţii care au jucat un rol în mişcarea unionistă (cu Roma) de lichidare a comunităţilor române calviniste, respectiv de la alte personalităţi conducătoare ale catolicizării, promite şi ea să fie fructuoasă.

Apariţia unor exemplare din catehism într-o bibliotecă din ţara este, după părerea noastră, foarte puţin probabilă. Materialele vechi din bibliotecile noastre le putem considera astăzi dezvăluite în linii mari tocmai sub raportul tipăriturilor timpurii din ţară. Cea mai reală dintre posibilităţi pare să fie aceea ca aici, la noi, să se fi salvat de la distrugere unele fragmente de catehism, sub formă de hîrtie folosită pentru îngroşarea copertelor de cărţi vechi. Deoarece însă eventualitatea

apariţiei unora ca acestea trebuie să o încredinţăm doar unei fericite întîmplări, căci nu putem desface legăturile tuturor cărţilor vechi, cel mai urgent aspect, pe plan intern, pare sa fie culegerea şi revizuirea informaţiilor referitoare la exemplarele care au existat cîndva. Ar fi de un mare ajutor în această acţiune dacă s-ar iniţia, în sfîrşit, şi la noi culegerea, prelucrarea şi publicarea cataloagelor şi listelor de cărţi ale vechilor biblioteci.

Înainte de toate trebuie, aşadar, sa verificăm acea informaţie cu largă răspîndire în literatura de pînă acuma, că, în jurul anului 1837, Cipariu ar fi avut în mînă, în biblioteca *baziliţilor* din Blaj, un exemplar din catehismul de la Sibiu, dar ca acesta s-ar fi pierdut mai tîrziu, poate cu ocazia evenimentelor din timpul revoluţiei din 1848/1849.[5] Acest exemplar din Blaj ar fi pînă acuma singurul despre a cărui existenţă ştim de fapt. Din păcate, şi în acest caz s-a întîmplat ceea ce se întîmplă adesea la noi în domeniul istoriei cărţii, anume că cineva a interpretat greşit o informaţie pe care, apoi, cercetătorii de mai tîrziu au preluat-o fără nici o verificare şi nici nu s-au mai uitat vreodată la sursa originală, deşi redactarea prudentă din bibliografia lui Bianu şi Hodoş îi obliga de-a dreptul să o facă[6], deoarece esenţa informaţiei lui Cipariu este tocmai contrarie celei răstălmăcite. El susţine cu hotărîre doar faptul că a avut în mînă un catehism de format in-12°, ale cărui litere se deosebeau de ale celorlalte tipărituri vechi româneşti, dar voia să lase altei persoane, mai competente, să hotărască dacă acesta era sau nu catehismul de la Sibiu. Totuşi, atunci cînd declara că, după părerea lui, catehismul sibian trebuie să fi fost de un format mai mare decît in-12°, Cipariu se pronunţă indirect că nu consideră fragmentul de tipăritură pe care l-a avut în mînă drept catehismul de la Sibiu. Asupra catehismului văzut de el, textul în chestiune al lui Cipariu spune de-a dreptul: „Era acesta catechismulu de Sabiiu, au altulu careva? Judece carii potu. Noi inse...

suntem plecaţi a crede, pan una alta, cum ca catechismulu de Sabiiu trebui se fia intr-un formatu mai mare"[7]. După toate acestea, părerea noastră este că între exemplarele ce pot fi atestate nu poate fi socotit şi cel pretins a fi fost la Blaj. Pentru renunţarea la această informaţie legendară pot aduce însă o largă compensaţie informaţiile autentice din vechi cataloage de bibliotecă, în cele ce urmează vrem să facem cunoscută o astfel de urmă nouă care poate fi de folos şi cercetărilor viitoare.

În inventarul făcut în decembrie 1752 în locuinţa din Sibiu a contelui Bánffi Dénes au fost enumerate, bucată cu bucată, cele cîteva sute de volume din biblioteca sa[8]. În acest inventar, printre cărţile in-4°, la poziţia nr. 248 se poate citi următoarea însemnare: „Filep Oláh Apostol Oláhul irt könyve az oláhok reformatiójára" (Cartea scrisă în valahă de Filip propovăduitorul valah în scopul primirii reformei de către valahi). Incertitudinea descrierii titlului poate fi explicată plauzibil prin faptul că această carte nu avea foaie de titlu şi, din textul chirilic, redactorul maghiar al inventarului a putut stabili numai cu aproximaţie conţinutul lucrării. Reiese însă limpede din însemnare că era o carte scrisă în româneşte, în scopul convertirii românilor la reformă, şi că autorul ei se numea Filip. În baza tuturor acestora, trebuie să ne gîndim la Filip Moldoveanul şi la catehismul din 1544, cu orientare luterană, atribuit lui și pînă acuma, deoarece în legătură cu atragerea românilor la reformă nu cunoaştem alt autor cu numele de Filip. După părerea noastră, această carte a lui Bánffi ar fi, aşadar, primul exemplar din catehismul de la Sibiu a cărui existenţă poate fi atestată în secolul al XVIII-lea într-o biblioteca din Transilvania.

Urmărind mai departe soarta acestui exemplar, am putut stabili că acel Bánffi Dénes, iubitor de cărţi, cult, dar din cale afară de risipitor, a fost nevoit, în noiembrie 1763, să-şi scoată la licitaţie biblioteca din Sibiu[9].

De altfel, aceasta a fost prima licitaţie de cărţi din Transilvania al cărei catalog s-a tipărit dinainte. Tipărirea catalogului şi ducerea la bun sfîrşit a licitaţiei a rezolvat-o Harsányi József, secretarul lui Bánffi. Poate de la el provin completările de titluri şi corecturile ulterioare înscrise în inventarul de cărţi din 1752 cu cerneală mai închisă, făcute, în afara oricărei îndoieli, în vara anului 1763, cu prilejul stabilirii fondului real al bibliotecii, în vederea întocmirii catalogului pentru licitaţie. Însemnarea privitoare la cartea lui Filip este şi ea scrisă mai tîrziu de această mînă. De aici se poate trage concluzia că, în anul 1752, tipăritura nu putea să fie încă în biblioteca lui Bánffi, ci a ajuns acolo ulterior, înainte de anul 1763. Din compararea, titlu cu titlu, a inventarului manuscris din anul 1752 cu catalogul tipărit din anul 1763, reiese că – deşi primul a servit drept manuscris la tipărirea celui de al doilea – acele titluri pe care cineva le-a tăiat cu cerneală în manuscris nu au ajuns să figureze în catalogul licitaţiei.[10] Continuînd cercetările în inventarele bibliotecii familiei Bánffi ne-a devenit limpede că materialele înscrise în poziţiile tăiate lipsesc din catalogul tipărit, nu din cauză că ar fi fost cumpărate de cineva înaintea licitaţiei, ci pentru că posesorul ţinea să le păstreze şi nu le-a scos la licitaţie. Aceste cărţi, în proporţie de 80–90 la sută, mai figurează încă în inventarul făcut în septembrie 1780, după moartea lui Bánffi Dénes[11].

Din păcate, cartea lui Filip face parte din acele cîteva care, deşi n-au ajuns la licitaţie, nu pot fi dovedite ca existente, mai tîrziu, în evidenţele colecţiei lui Bánffi Dénes mutate la Bonţida, respectiv la Cluj, fie pentru că în 1763 cartea a fost totuşi vîndută sau donată, fie că, la inventarierea ulterioară, mica tipăritură cu caractere chirilice n-a putut fi citită şi, pur şi simplu, a fost trecută cu vederea. Pentru cercetările noastre ar fi mai fericit primul caz, vinderea sau donarea, deoarece am mai putea spera ca tipăritura să apară într-o altă colec-

ţie. Dacă însă a rămas ca piesă anonimă în biblioteca Bánffi şi dacă n-a fost scoasă de acolo nici cu ocazia licitaţiei ţinute după moartea guvernatorului Gheorghe Bánffi (1822), fiul lui Dénes, atunci cu siguranţă s-a distrus în 1944–1945, cînd a fost pustiit castelul din Bonţida.

În inventarul bibliotecii întocmit în septembrie 1780, după moartea lui Bánffi Dénes, figurează însă o însemnare care, la prima vedere, pare să pună la îndoială, pe de o parte identitatea cărţii lui Filip cu catehismul de la Sibiu, pe de altă parte, constatarea noastră că prezenţa acestei tipărituri în biblioteca Bánffi nu poate fi dovedită după anul 1763. Această însemnare este următoarea: „Gyerman Filip örményesi oláh pap munkája” [opera lui Filip Gherman, preot valah din Urmeniş][12]. Este absolut sigur că tot la această carte trebuie să raportăm poziţia de mai jos a catalogului de bibliotecă, întocmit de acelaşi Alföldi József la 17 august 1781: „Theca 2-da... Nr. 69. Scripta Valachica Filippi Gyerman”[13]. Cu aceeaşi tipăritură trebuie să identificăm, deşi denumirea obiectului ei este greşită, şi următoarea însemnare din inventarul întocmit, probabil la Viena, după anul 1786: „Wallachische Bibel (von Gyermán Filep geschrieben)”[14].

În urma acestor adnotări este justificată întrebarea: oare „cartea... lui Filip propovăduitor valah” n-ar trebui identificată mai curînd cu volumul lui Filip Gherman, care apare în inventarul din 1780? Această obiecţie logică am ridicat-o şi noi înşine şi nici n-am fi riscat să facem identificarea cu catehismul din 1544, dacă n-am fi reuşit să clarificăm, după părerea noastră, în afara oricărei îndoieli, problemele legate de cartea lui Filip Gherman.

De la bun început părea neverosimil ca în perioada unei catolicizări silite, a efectuării unirii religioase prin foc şi sabie, la mijlocul secolului al XVIII-lea, să desfăşoare cineva o agitaţie literară în interesul convertirii

românilor la protestantism. O asemenea activitate nu putea să ia naştere în Transilvania decît numai în perioada dintre mijlocul secolului al XVI-lea şi sfîrşitul secolului al XVII-lea. Filip Gherman însă s-a născut în jurul anului 1656 şi a murit în jurul anului 1730. Diferenţierea sigură a acestor două volume româneşti din biblioteca Bánffi ne-a fost posibilă datorită faptului că, între timp, lucrarea manuscrisă a lui Filip Gherman a ajuns în posesia Institutului de lingvistică al Academiei, filiala Cluj-Napoca, şi, prin bunăvoinţa profesorului Romulus Todoran, am putut să o cercetăm şi noi[15].
Întrucît Filip Gherman a scris pentru cartea sa o dedicaţie în limba latină şi chiar în limba maghiară, în care arată precis cine este el, nici nu poate fi vorba de presupunerea că persoanele maghiare care au făcut inventarierea, necunoscînd scrierea chirilică, nu ar fi putut stabili numele autorului şi din această cauză, în 1752, respectiv 1780, ar fi inventariat sub două forme acelaşi volum. Cu atît mai puţin ne putem gîndi la acest lucru, cu cît Filip Gherman era bine cunoscut în cercul familiei Bánffi, fiind o persoană apropiată, apreciată la curtea acestuia. Chiar din acest motiv, cei din familia Bánffi i-au păstrat manuscrisul generaţii de-a rîndul, deşi, cu siguranţă, nici nu puteau să-l citească. Însuşi autorul a lăsat scris în limba maghiară, la începutul volumului său, că a fost crescut la curtea familiei Bánffi, împreună cu Gheorghe Bánffi, devenit mai tîrziu guvernator, şi această lucrare a lui, terminată în 1721, o dedică tot familiei Bánffi, patronii săi şi proprietarii Urmenişului de Cîmpie. Este de neînchipuit deci ca cei care au făcut inventarierea în anul 1752 să nu fi cunoscut legăturile apropiate dintre Filip Gherman şi familia Bánffi şi să nu fi înscris, şi ei, în inventar numele întreg al autorului şi locul lui de origine, cînd toate aceste date le puteau găsi uşor, scrise cu caractere accesibile lor, în volumul dăruit de preotul din Ur-

menişul de Cîmpie. Este evident, aşadar, că aceia care au făcut inventarierea în 1752 au avut în mînă nu manuscrisul lui Filip Gherman, ci o altă carte. De altminteri, volumul manuscris al preotului din Urmenişul de Cîmpie nici cu cea mai mare bunăvoinţă nu poate fi calificat ca o scriere destinată atragerii românilor la reformă, cu toate că după cum ne-a comunicat cu bunăvoinţa profesorul Todoran, ea conţine şi predici şi meditaţii religioase care vădesc şi influenţe calviniste. Dacă, prin urmare, „Filip propovăduitorul", scriitorul cărţii destinate „reformaţiei" românilor, şi Filip Gherman, protopopul din secolul al XVIII-lea al Urmenişului de Cîmpie, nu sînt persoane identice, atunci, în cazul primei lucrări, realmente nu ne putem gîndi la altcineva decît la Filip Moldoveanul şi la catehismul luteran din anul 1544.

O singură întrebare îşi mai aşteaptă încă răspunsul: de la cine şi cum a ajuns această piesă deosebită a literaturii româneşti în biblioteca lui Bánffi Dénes? Cel mai probabil ar părea ca această raritate să-i fi fost dăruită magnatului cu faimă de bibliofil de către preotul român literat, cu vădită simpatie pentru calvinişti, al reşedinţei sale preferate, Urmenişul de Cîmpie, respectat şi de bunicul şi de tatăl lui, deci tocmai de către Filip Gherman. Bánffi Dénes însă este născut în anul 1723 şi la moartea lui Filip Gherman nu era decît un copil sau cel mult un tînăr nevîrstnic. Este puţin verosimil ca între ei doi ar fi putut lua naştere o legătură personală intimă. Am putea să ne gîndim şi la Ioan Neagoe, originar tot dintr-o familie de preoţi din Urmenişul de Cîmpie, care, – poate chiar cu ajutorul lui Bánffi Dénes –, s-a format la Viena ca un excepţional specialist în economie, fiind discipol al lui Sonnenfels[16].

În sfîrşit, nu este de neînchipuit nici faptul ca această carte să fi ajuns prin intermediul prietenei sale romînce în colecţia lui Bánffi Dénes, care trăia separat de soţia sa, războindu-se cu ea fără încetare.

În anul 1763, era de notorietate publică faptul ca Bánffi şi-a cumpărat la Sibiu o casă, grădină şi fermă, şi că îşi ţinea acolo prietena[17]. Familia, se înţelege, califica această prietenă ca pe o „persoană infamă, cu reputaţie proastă". Dar persoana în chestiune anevoie putea să fie o simplă econoamă, necioplită, căci dacă era aşa, marele senior baroc, călătorit, cultivat, exigent, cu greu ar fi ţinut-o lîngă sine aproape două decenii, pînă la moartea sa. Vorbind despre moartea lui Bánffi Dénes, un contemporan, Rettegi György a însemnat în memorialul său că „groful şi-a luat rămas bun de la damă în versuri, iar dama i-a răspuns în acelaşi chip, cu versuri"[18]. N-am reuşit să lămurim cine a fost această româncă, cu o cultură literară, de care era ataşat Bánffi Dénes, deoarece familia nu dorea să aibă cunoştinţă de legătura contelui cu ea şi n-a păstrat în arhivă eventualele ei scripte. Dacă această prietenă ar putea fi identificată cu certitudine în femeia sibiancă numită Tchiriaka Grisin care coresponda cu Bánffi în limba germană, atunci ar trebui să ne gîndim la o persoană cu studii, provenită din una din familiile bogate de negustori români din Sibiu, capabilă să-i fie parteneră, şi în viaţa spirituală, acestui aristocrat izolat treptat de familie şi de membrii clasei din care făcea parte[19]. În orice caz, este un fenomen surprinzător şi neobişnuit în sfera clasei sale interesul viu al lui Bánffi, în această perioadă a vieţii, faţă de cărţile referitoare la români. Cu cîţiva ani înainte de moarte, de pildă, a cumpărat la Bratislava, şi a pus să fie legată într-o legătură modernă, franceză, operele lui Dimitrie Cantemir despre Moldova şi despre Imperiul otoman[20]. În cumpărarea acestor cărţi şi în interesul lui pentru ele a avut, poate, şi prietena lui un rol oarecare. S-a putut deci întîmpla ca tot prin mijlocirea prietenei sale, ca un dar din partea ei, să fi ajuns şi catehismul în biblioteca lui Bánffi, provenit eventual chiar din cercurile române sibiene.

Însumînd rezultatele, importante pentru cercetările viitoare, ale investigaţiilor noastre, ajungem la constatarea că la mijlocul secolului al XVIII-lea se mai puteau găsi în Transilvania exemplare ale catehismului din 1544. Ele erau urmărite ca piese rare, atît de membrii cu preocupări literare ai intelectualităţii române în formare, cît şi de colecţionarii bibliofili. Nu este deci o iluzie deşartă ideea că în cataloagele unor biblioteci particulare din Transilvania am mai putea da de urma şi a altor exemplare. În sfîrşit, trebuie să remarcăm şi faptul ca bănuiala exprimată de Cipariu, în legătură cu formatul catehismului de la Sibiu, s-a adeverit, pentru că exemplarele misterioasei publicaţii nu trebuie căutate în viitor între cărţile in-12°, ci între cele in-4°.

BIBLIOTECA COLEGIULUI BETHLEN DIN AIUD

ÎNCEPUTURILE ŞI PRIMA SA PERIOADĂ DE FUNCŢIONARE (1622–1658)

Biblioteca colegiului din Aiud ar putea, pe drept cuvînt, să-şi aleagă ca simbol legendara pasăre sacră a egiptenilor, fenixul ce renaşte mereu mai tînâr din propria sa cenuşă. De la începuturile existenţei sale ea a fost lovită în trei rînduri de nimicitoare dezastre şi totuşi, astăzi este din nou una din cele mai importante colecţii ştiinţifice din ţară. În rarităţile şi valorile ştiinţifice înşirate pe rafturile ei se întruchipează, în mod palpabil chiar şi pentru observatorul de azi, toate acele scrieri cu care şcoala lui Gabriel Bethlen a îmbogăţit cultura ţării noastre[1]. Însemnătatea acestei colecţii create prin munca educativă şi ştiinţifică a colegiului, cu mare simţ de răspundere, cu dragoste şi cu extraordinare sacrificii materiale a depăşit în toate timpurile cadrul şcolii din Aiud, fiind importantă pentru întreaga Transilvanie. Aşa a fost considerată timp de trei secole de către toţi cărturarii transilvăneni, fără deosebire de naţionalitate, de la Georg Kraus, pînă la Timotei Cipariu[2]. Cercetătorii care doresc să se ocupe cu problemele istorice, culturale sau sociale ale acestei părţi de ţară, nu pot să se lipsească nici astăzi de fondurile sale de cărţi. Căci de la întemeierea ei (1622), pînă la înfiinţarea bibliotecii

Asociaţiei Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Egylet) (1859), această bibliotecă a fost considerată cea mai reprezentativă colecţie a maghiarilor din Transilvania, încorporînd în sine şi cele mai importante roade ale bibliofiliei particulare. Din punctul de vedere al istoriei cărţii şi bibliotecilor din ţara noastră acest rol central dă importanţă studierii bibliotecii Bethlen din Aiud. Prin istoricul ei putem să ne orientăm în general şi asupra contribuţiei aduse, de la începutul secolului al XVII-lea, de populaţia maghiară la dezvoltarea biblioteconomiei din patria noastră şi, în final, la cultura ţării.

În istoria biblioteconomiei noastre, mijlocul secolului al XVI-lea a însemnat o netă linie de demarcaţie. Mai înainte, ceea ce ducea la o colecţionare sistematică a cărţilor era numai satisfacerea nevoilor culturale ale bisericii. Cele mai vechi biblioteci de la noi s-au înfiinţat în mănăstiri şi pe lîngă reşedinţele episcopale şi capitluri. După reforma religioasă însă şcolile devin cel mai important factor mobilizator al dezvoltării bibliotecilor în Transilvania. Colegiile protestante ajung în scurtă vreme centre, nu numai ale învăţământului, ci şi ale activităţii ştiinţifice şi prin aceasta sînt promovate focare de formare a bibliotecilor. Poate pentru că, în condiţiile feudalismului, munca de creaţie nu-şi găsea alte ateliere. Sau poate pentru că aici s-a menţinut continuitatea cea mai puternică şi instituţionalizată, atît pentru cultivarea ştiinţelor, cît şi pentru colecţionarea cărţilor. În tot cazul, despre consecvenţa, dimensiunile şi importanţa activităţii de colecţionare a cărţilor în colegii ne poate spune multe faptul că cele mai vechi biblioteci din Transilvania, existente şi astăzi, s-au format toate şi au devenit mari pe lîngă asemenea şcoli.

Învăţămîntul instituţionalizat nu putea exista fără cărţi, nici chiar la treapta medie, iar colegiile, formîndu-i pe preoţi în rîndurile populaţiei maghiare şi instruind păturile mijlocii ale intelectualităţii, îndeplineau

şi sarcinile unor şcoli superioare. Crearea şi dezvoltarea permanentă a bibliotecii nu se putea deci separa de înfiinţarea şi menţinerea colegiilor.

Despre dragostea de cărţi a principelui Gabriel Bethlen ne-au rămas ştiri chiar din perioada tinereţii lui. Încă înainte de 1620, cărţile sale au fost prevăzute cu legături luxos împodobite cu supralibrosuri. Pe bună dreptate, aşadar, Háportonyi Forró Pál o compara, în 1619, cu Corviniana lui Matei Corvin[3]. Ştim de asemenea că Gabriel Bethlen a sprijinit activitatea şcolii din Alba Iulia prin cumpărare de cărţi chiar înainte de 1622, anul ridicării ei la rangul de academie. În toamna lui 1620, de exemplu, el a trimis pe unul din dascălii din Alba Iulia, împreună cu încă cinci inşi, cu şase cai, după cărţile sosite la Cluj. În vara lui 1622, trei „magistri" au transportat la Alba Iulia, în două căruţe cu zece boi, mulţimea de cărţi lăsată la Cluj de principele care se întorcea acasă victorios după pacea de la Nikolsburg[4]. Politica culturală a lui Bethlen urmărea să sporească în Transilvania numărul oamenilor învăţaţi „care slujesc cu folos în multe treburi importante ale patriei"[5]. El spera să-şi atingă acest scop, înfiinţînd acel *collegium academicum* şi sporind numărul cărţilor. După concepţia lui, o şcoală superioară exigentă şi modernă, precum şi biblioteca indispensabilă ei sînt condiţii inseparabile şi reciproce ale progresului. Dezvoltarea vechii *schola* de la Alba Iulia şi ridicarea ei la nivelul şcolilor superioare protestante din Germania ar fi fost de neimaginat fără crearea concomitentă a unei biblioteci corespunzătoare. În Transilvania acelei epoci însă nu se putea crea de azi pe mîine o bibliotecă. Principele deci a înlăturat această piedică prin deschiderea propriei sale biblioteci, demonstrînd şi prin aceasta că prosperarea acelui *collegium academicum* este una din chestiunile sale cele mai personale.

Începînd din anul 1622, prin urmare, biblioteca din Alba Iulia a principelui servea totodată de bibliotecă şi

pentru colegiul academic[6]. Bethlen însă, ca un veritabil bibliofil, şi-a menţinut în exclusivitate grija pentru sporirea şi administrarea colecţiei, şi prin aceasta i-a accentuat nestrămutat caracterul de bibliotecă princiară. Acest fapt i-a împiedicat pe cercetători să recunoască dubiul caracter, princiar şi colegial, al bibliotecii din Alba Iulia[7]. Este surprinzător, în tot cazul, că în cele mai vechi norme, care reglementează pînă la amănunt organizarea şi viaţa şcolii, nu se spune nici un cuvînt despre bibliotecă sau bibliotecar[8]. Faptul ar putea avea o singură explicaţie şi anume, că aceste probleme nu erau de competenţa colegiului academic şi nu era nevoie de reglementarea lor, odată ce noua şcoală se folosea de biblioteca princiară a cărei activitate începuse mai de mult. În primele decenii ale existenţei colegiului, numai comunitatea tineretului şcolar, aşa-numitul *coetus,* ar fi putut să aibă o mică bibliotecă separată. Aceasta însă, pe lîngă exemplarele citite şi răscitite ale celor mai necesare manuale pentru elevi, va fi moştenit doar cîteva din cărţile vechii *schola* din Alba Iulia. După 1622, contopirea destinelor bibliotecii princiare şi a celei colegiale a avut ca urmare firească faptul că, de la această dată înainte, rolul principal în creşterea colecţiei l-au avut necesităţile şcolii. Colecţia personală de cărţi a lui Gabriel Bethlen, creată cu mari sacrificii, şi-a dobîndit prin această formă de slujire a primei şcoli a ţării, locul demn de dînsa în viaţa culturală a Transilvaniei.

Ideea identităţii dintre biblioteca principelui şi cea a colegiului a apărut şi în literatura de pînă acum, într-o formulare foarte prudentă, dar ea n-a fost dezvoltată şi atestată deoarece, aparent, era în contradicţie cu cele scrise în cartea lui Szalárdi János, *Siralmas magyar kronika* [Jalnica cronică maghiară], considerată a fi sursa cea mai importantă. De altfel, urmaşii mai tîrzii nici nu şi-au putut imagina ca darnicul principe să nu fi creat o bibliotecă aparte pentru instituţia sa favorită. Prima condiţie a înaintării în cercetarea acestei pro-

bleme este să se verifice, prin confruntarea cu izvoarele contemporane, dacă Szalárdi a fost bine informat. Pasajul frecvent citat, care a produs multă dezorientare, este astfel formulat în Cronica scrisă de Szalárdi în 1662: „El a făcut pentru acelaşi colegiu o bibliotecă plină cu cărţi minunate şi bune aparţinătoare diferitelor ştiinţe a cărei constituire va fi costat multe mii de taleri. Sub aspru jurămînt, custodia ei i-a fost încredinţată unui arhivar (*requisitor*) al locului de adeverire de acolo, ca să elibereze pe bază de registru cărţile cerute de magistri, pe care să le strîngă apoi cu sîrguinţă la timpul său, fără de nici o pierdere, pentru care lucru bibliotecarului i se cuvenea şi salariu; ba a încercat şi la Poartă să obţină de la Buda vestita bibliotecă a regelui Matei, promiţînd chiar o sumă mare de bani, dar n-a putut s-o obţină de la acea naţiune superstiţioasă, n-a putut s-o dobîndească”[9].

Deocamdată nu dispunem de date nemijlocite ca să putem dezminţi cele susţinute de Szalárdi şi anume, ca principele ar fi înfiinţat, cu mare cheltuială, o bibliotecă separată pentru colegiu. Totuşi, pe temeiul celor spuse de el despre administrarea acestei biblioteci a colegiului, trebuie să ne îndoim că ar fi fost bine informat. Datele referitoare la bibliotecarul amintit mai sus de Szalárdi dovedesc incontestabil că „magistrii”, adică profesorii, primeau aceste opere procurate „pentru nevoile colegiului” din biblioteca princiară. Actele de retribuire contemporane arată limpede că bibliotecarul Barsi Mihály avea ca sarcină să se îngrijească de biblioteca princiară. Mărimea retribuţiei lui Barsi, stabilită la 16 septembrie 1628, este concludentă pentru dimensiunile colecţiei princiare, minuţios înregistrate şi pentru aprecierea acestei sfere de activitate. Salariul lui de 100 de forinţi reprezenta, ce-i drept, jumătate din cît primea Bojthi Veres Gáspár, istoricul curţii, dar era egal cu retribuţia „magistrilor” pămînteni ai şcolii superioare. În afară de asta, el mai primea 10 coţi de

postav fin londonez, trei butoaie de vin, 32 de cîble de grîu, doi porci îngrăşaţi cu ghindă, 12 miei şi 12 stînjeni de lemne de foc[10]. Bethlen, prin urmare, avea un funcţionar aparte, bine retribuit, pentru administrarea cărţilor sale. Soluţia prin care s-a dat un „post complementar” arhivarului locului de adeverire din Alba Iulia era complet incompatibilă cu ideile principelui privitoare la biblioteca sa. Este ştiut că Bethlen însuşi dăduse colecţiei sale destinaţia de a fi continuatoarea demnă a bibliotecii din Buda a lui Matei Corvin. Szalárdi nu cunoştea deci şi nici nu putea cunoaşte nemijlocit situaţia bibliotecii din Alba Iulia şi modul ei de administrare în timpul lui Bethlen, căci a ajuns la curtea lui Gheorghe Rákóczi I abia în anul 1634 şi a descris în cronica sa situaţia pe care a găsit-o în vremea cînd el însuşi funcţiona acolo. Că este aşa, o dovedeşte chiar relatarea lui în care postul de bibliotecar este cumulat cu acela de arhivar al locului de adeverire. Or, după cît se poate atesta, acest cumul s-a produs numai în timpul lui Gheorghe Rákóczi I.

În timpul domniei acestuia însă, vechea situaţie a bibliotecii de curte şi de colegiu s-a schimbat foarte curînd. Noul principe nu era animat de concepţii de politică culturală atît de îndrăzneţe ca ale înaintaşului său, nici şcoala din Alba Iulia nu era creaţia lui personală, iar domnia lui a trebuit să fie consolidată tocmai în concurenţă cu văduva principelui defunct şi cu fratele acestuia, Bethlen István, cel care administra vastele aşezăminte constituite pe seama colegiului. În Alba Iulia, colegiul şi biblioteca propagau deopotrivă faima înaintaşului său şi a familiei Bethlen. Omeneşte, aşadar, este de înţeles că între noul principe şi colegiul academic s-a rupt strînsa legătură personală şi spirituală care exista în timpul lui Bethlen. Gheorghe Rákóczi I, ca un fervent credincios, îndeplinea cu fidelitate toate îndatoririle ce-i reveneau unui principe calvinist faţă de

cea mai însemnată şcoală a bisericii protestante. Dar, în loc să ducă mai departe iniţiativele lui Bethlen, el s-a străduit să-şi eternizeze numele prin dezvoltarea şcolii şi bibliotecii familiale care funcţionau în Sárospatak (R. P. Ungară), citadela Rákoczieştilor.

În primii ani ai domniei sale, cît timp nu i s-au conturat proiectele legate de Sárospatak, biblioteca din Alba Iulia a continuat să funcţioneze în structura stabilită de Bethlen. În ianuarie 1632, Rákóczi înnoieşte fără modificare actul de retribuire de pînă atunci a bibliotecarului Barsi Mihály, menţionîndu-l ca pe „bibliotecarul nostru”[11]. În anul următor el continuă acţiunea începută mai devreme pentru obţinerea de la turci a rămăşiţelor Corvinianei – folosind ca argument tocmai nevoile şcolii superioare din Alba Iulia[12]. Interesul lui s-a abătut însă foarte curînd de la biblioteca lui Bethlen şi, vrînd parcă să concureze cu dînsa, a făcut eforturi să transforme colecţia familială din Sárospatak în bibliotecă princiară.

În februarie 1634, Tolnai István, preotul curţii din Sárospatak, a început înregistrarea şi aşezarea după mărime a cărţilor conservate în cetate[13]. De aici înainte, Rákóczi n-a mai îndrumat noile achiziţii la biblioteca din Alba Iulia, ci la cea din Sárospatak. În primăvara lui 1634, el a încercat să cumpere pentru colecţia sa, cu 500 de forinţi, „frumoasa bibliotecă” a lui Alvinczi Péter, vestitul predicator din Kosiče. În acelaşi an, toamna, el cumpără „puţinele cărticele” ale unui anume Szántai, iar în 1638, pe acele ale medicului Csanaki Maté, achiziţionate în străinătate, dar rămase la Gdanszk parte din ele pentru biblioteca princiară din Sárospatak, parte pentru *coetus*-ul colegiului de acolo[14].

Gheorghe Rákóczi I a sporit colecţia din Sárospatak, nu numai prin achiziţii noi, ci chiar în dauna bibliotecii princiare din Alba Iulia. Prin transferul unor volume, considerate valori deosebite şi nu strict necesare învăţămîntului, el caută să sporească strălucirea noii sale

colecţii. În octombrie 1634, de exemplu, principele trimite de la Alba Iulia la Sárospatak 15 publicaţii mai vechi în 21 de volume, considerate rarităţi, ca să fie „adăugate la celelalte” de către Tolnai[15]. Acestea erau vechi liturghiere şi biblii din Esztergom [Strigoniu] şi este posibil ca, dintre ele, doar istoria maghiară a lui Istvánffy Miklós să nu fi fost calificată ca o raritate bibliofilă.

Din momentul cînd Rákócki a început să considere colecţia din Sárospatak drept bibliotecă princiară, cea din Alba Iulia a început să se transforme în bibliotecă de colegiu, în aceeaşi măsură în care principele devenea indiferent faţă de ea. Transferul rarităţilor la Sárospatak a fost doar una din consecinţele noii situaţii. Cealaltă a fost desfiinţarea postului de bibliotecar, după toate aparenţele, încă în cursul anului 1643. Cum la Sárospatak economul principe îl însărcinase pe preotul său de curte, Tolnai István, să se îngrijească de cărţile din biblioteca sa, a crezut probabil că este şi mai puţin necesară existenţa unui bibliotecar separat la Alba Iulia. Pe Barsi Mihály l-a reîncadrat deci ca *requisitor,* adică arhivar capitular, fixîndu-i ca activitate suplimentară obligaţia de a administra biblioteca. Într-adevăr, de la 1634, izvoarele îl amintesc pe Barsi numai ca *requisitor*[16]. Atunci s-a creat deci situaţia nouă pe care a eternizat-o Szalárdi în partea citată mai sus a cronicii sale. *Requisitor*-ul bibliotecar fiind adesea plecat în deplasări de serviciu, profesorii n-ar fi putut obţine cărţi dacă ei înşişi n-ar fi participat la administrarea bibliotecii. De altfel, cînd principele şi-a pierdut interesul pentru bibliotecă, ea a trecut aproape în întregime în sfera de interes a profesorilor. Bibliotecarul onorific împărţea bucuros munca de mînuire a cărţilor cu cei care foloseau de fapt colecţia. Din 1634 chiar, cel care trimite principelui aflat la Oradea cărţi „din biblioteca de la Alba Iulia” era nu Barsi, ci profesorul Alstedius[17]. Prin această nouă practică a început procesul care, timp de aproxi-

mativ două decenii şi jumătate, a condus spre dispersarea colecţiei Bethlen şi formarea bibliotecii separate a colegiului.

Nu cunoaştem fiecare etapă a acestei evoluţii, dar în 1656 colegiul dispunea, fără îndoială, de o „bibliotecă de folos obştesc” separată. Cele 21 de puncte ale regulamentelor şcolare, publicate atunci, dădeau dispoziţii amănunţite asupra ei[18]. Potrivit acestora, pentru a împiedica risipirea colecţiei se va alege dintre membrii şcolii un bibliotecar şi un bibliotecar-ajutor juraţi, care nu vor putea împrumuta cărţi din biblioteca obştească nici unei persoane domiciliate la o distanţă mai mare de şase mile de oraşul Alba Iulia. Presupunem că această „bibliotecă de folos obştesc” se va fi constituit din acele volume ale bibliotecii Bethlen care erau necesare învăţămîntului. S-a considerat că e mai practic ca aceste cărţi mai frecvent cerute să fie mînuite, în locul *requisitor*-ului bibliotecar, de însuşi colegiul interesat. În felul acesta *requisitor*-ul a putut să fie eliberat din funcţia, formală de altfel, de bibliotecar. Materialul de bibliotecă în cantitate scăzută, rămas şi pe mai departe în palatul princiar, împreună cu arhiva secretă, putea să fie uşor mînuit de un *secretarius.* Din 1651 există date care ne permit să presupunem cele arătate mai sus. Numai aşa fiind, izvoarele contemporane l-au putut menţiona pe diacul Samarjai Lökös Péter pînă la data distrugerii oraşului Alba Iulia, cînd în calitate de secretar princiar, cînd în aceea de conservator al arhivei principelui sau al „Bibliotecii Tării”[19]. Cărţile date în folosinţa colegiului, respectiv cele rămase din biblioteca curţii şi păstrate împreună cu arhiva secretă, trebuie să fi fost aşezate în încăperi separate, dar apropiate.

Împărţirea aceasta s-a făcut, probabil, după moartea lui Gheorghe Rákóczi I (1648), cel mai tîrziu în vara lui 1653. Astăzi nu se mai poate lămuri dacă în acţiunea împărţirii cărţilor moştenite de la Bethlen rolul principal l-a avut evoluţia firească sau interesele şcolii din

Sárospatak. Fără îndoială, aceasta din urmă s-a împărtăşit şi ea din cărţile bibliotecii princiare din Alba-Iulia cînd s-a făcut împărţirea lor. În lipsa unor date nemijlocite, putem reconstitui cele întîmplate, cu aproximaţie, astfel: Gheorghe Rákóczi al II-lea nu se interesa în mod special de problemele şcolare şi culturale. În schimb, mama sa, Lorántffy Zsuzsánna, şi fratele său Sigismund Rákóczi puseseră toată inima în acţiunea de modernizare a învăţămîntului calvinist.

Din această cauză l-au chemat la Sárospatak pe cehul Jan Amos Comenius, cel mai progresist pedagog al vremii, ca să-şi pună în practică ideile la colegiul de acolo şi prin aceasta să devină un exemplu şi pentru celelalte şcoli. Dezvoltarea colegiului de la Sárospatak la începutul anilor cincizeci va fi adus în actualitate valorificarea prestigiosului fond de cărţi conservat la Alba Iulia. Este greu de presupus că Gheorghe Rákóczi al II-lea ar fi opus o cît de mică rezistenţă cînd mama şi fratele i-au cerut ca din biblioteca Bethlen să-i facă parte şi colegiului din Sárospatak.

Pînă astăzi, o singură informaţie laconică ne face cunoscut că o importantă parte a bibliotecii din Alba Iulia a fost transferată în timpul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea la Sárospatak. După însemnarea intendentului clujean Bálpataki János junior, mareşalul curţii bătrînei principese Lorántffy Zsuzsánna, însoţit de 12 oameni, a transportat la 26 iulie 1653, prin Cluj, „de la Alba Iulia la Patak, cărţi de valoare”[20]. Funcţia marcantă a persoanei care s-a ocupat de efectuarea transportului şi numărul mare al însoţitorilor arată incontestabil că Bálpataki n-a dus la Sárospatak cărţi în cantitate şi de valoare obişnuită, ci aproape o bibliotecă întreagă de mici dimensiuni. Cu acest prilej, cel mai tîrziu, trebuie să fi avut loc împărţirea cărţilor rămase la Alba Iulia, între colegiul academic şi arhiva secretă princiară.

Colecţia de cărţi a lui Bethlen s-a destrămat deci încă înaintea distrugerii din anul 1658 a oraşului Alba Iulia.

Datorită acestui fapt, cu adevărat regretabil, mai tîrziu unele părţi ale colecţiei nu au fost lovite de aceeaşi soartă şi astfel rămăşiţele ei s-au păstrat încă multă vreme la Aiud, probabil pînă în 1849. Din păcate, după 1671 contrareforma a decimat biblioteca colegiului din Sárospatak şi în ea colecţiile lui Gheorghe Rákóczi I şi Sigismund Rákóczi. Acestui fapt se datoreşte că depistarea, la Sárospatak, a volumelor provenite din Alba Iulia a avut rezultate mai modeste decît era de aşteptat în baza inventarului de bibliotecă ce ni s-a păstrat[21]. Cunoscînd deci că biblioteca a fost împărţită, credem ca datele despre distrugerea cărţilor rămase în Alba Iulia trebuie interpretate ceva mai altfel decît pînă acum.

Asupra distrugerii, în 1658, a reşedinţei princiare se fac menţiuni în toate sursele narative din epocă, dar în ce priveşte soarta materialelor din bibliotecă şi arhivă, tot cronica lui Szalárdi oferă datele cele mai amănunţite. Textul lui, într-o redactare cam agitată, redă astfel sfîrşitul fatal al cărţilor şi documentelor din Alba-Iulia, bine cunoscut de el: La ştirea pustiirilor făcute de oastea tătară „Ioan Pápai, unul dintre arhivarii capitulari de acolo – după ce uşa de comunicare cu biserica a bibliotecii şi arhivei, [adică] a camerelor de păstrare a documentelor şi a cărţilor, aşezate în sacristie înr-un loc foarte prielnic al bisericii, în partea de miază-zi, cea de către cetate, a fost zidită cu pietre încît de acolo, dinlăuntru, nici nu se băga de seamă, locul uşii fiind bine văruit –, a intrat şi el pe o fereastră din afară şi s-a ascuns în acele încăperi cu cărţi şi documente. Dar mulţimile răscolitoare şi prădătoare, simţind sacristia au pătruns uşor în ea, pe el însuşi, fiind om bine făcut, trupeş şi tînăr, l-au luat rob, iar frumoasele cărţi procurate cu multă muncă şi cheltuială, cît şi documentele şi protocoalele sau cărţile regeşti, cele pe care unul din arhivarii capitulari numit Taraczközi Ferenc nu le-a putut duce cu el la Sibiu (avînd el o bucată de postav grena a plătit cu dînsa pe căruţaşi), – le-au făcut gră-

madă în mijlocul acelei încăperi păstrătoare de cărţi şi le-au dat foc şi le-au ars pricinuind o groaznică şi inestimobilă pagubă. O, Domnul Dumnezeu să se îndure! Cum de nu s-au găsit între atîţia slujbaşi, prefecţi, provisori care căutau să-şi rezolve numai interesele lor, măcar unul căruia să-i fi părut rău de paguba mare adusă ţarii prin stricăciunea documentelor, a cărţilor regeşti şi protocoalelor, iar bisericii prin stricăciunea multor cărţi frumoase din biblioteca ei, care au costat mari sume de bani, şi să le fi dus sau să le fi mutat la Sibiu înainte de dezastru" [22].

Francisc Rhédei abdicase de la domnie, iar Gheorghe Rákóczi al II-lea nu reuşise încă să ia ţara în săpînire, cînd, în iulie 1658, a pornit expediţia represivă turco-tătară împotriva Transilvaniei, complet nepregătită din punct de vedere militar. Nu era nici cine să ia măsuri, sau cel puţin să organizeze apărarea populaţiei civile. Slujbaşii nu ştiau nici măcar cine este principe, de unde trebuie să aştepte instrucţiuni, cui îi datorează supunere şi faţă de cine răspund. Deşi în dezordinea generală slujitorii curţii s-au împrăştiat din Alba Iulia, căutînd să-şi salveze propriile bunuri, nu se poate spune că valoroasele colecţii au fost surprinse de primejdie complet nepregătite.

Apropierea nestăvilitului prăpăd fusese previzibil de la data de 15 iulie. Grosul populaţiei din Alba Iulia s-a refugiat din timp în munţii Zlatnei, iar o parte a studenţilor şi profesorilor colegiului au pribegit la Cluj. Nu este exclus ca refugiaţii să fi dus cu ei volume mai scumpe şi din fondul bibliotecii de folos obştesc. Există informaţii sigure potrivit cărora custozii nu şi-au lăsat în părăsire colecţiile, ci au încercat să salveze fondurile mai valoroase, respectiv să ascundă pe cele care nu le mai puteau transporta.

La 12 august – deci cu trei săptămîni înaintea dezastrului întîmplat la 5–6 septembrie – profesorul

Basirius îi raporta lui Gheorghe Rákóczi al II-lea că garniturile de litere şi stocurile tipografiei le-au transferat în palat, arhiva şi biblioteca domnească le-au zidit şi tocmai se ocupă de punerea în siguranţă a bibliotecii colegiului[23]. Nu avem date asupra măsurilor luate pentru apărarea bibliotecii de folos obştesc a şcolii. Se pare că o parte din fondul ei a fost salvat din Alba Iulia şi aceasta a şi scăpat de distrugere. Ştirile despre tragedia ce a urmat menţionează în unanimitate arderea cărţilor conservate în încăperea arhivei domneşti, dar – trecînd cu vederea cuvintele confuze ale lui Szalárdi, citate mai sus – ele păstrează tăcere asupra nimicirii bibliotecii de folos obştesc a colegiului. Presupunerea că o parte din cărţile de la Alba Iulia s-au salvat se impune şi pentru faptul că, în caz contrar, colegiul, care s-a reorganizat în 1662 la Aiud, n-ar fi putut – în condiţiile cu totul neprielnice de atunci – să-şi procure în scurt timp o bibliotecă ce număra 1 600 de volume[21].

Ştirea de mai sus a lui Szalárdi mai arată că anterior au fost, într-adevăr, transportate cărţi şi materiale de arhivă din reşedinţa domnească lipsită de apărare militară. Arhivarul principal Taraczközi, adică cel care conducea arhiva locului de adeverire, a salvat documentele ducîndu-le nu numai la Sibiu, ci şi în cetatea Devei, „într-o lungă ladă verde"[25]. Basirius însuşi şi-a trimis din timp lucrurile şi cărţile la Sibiu şi le-a dat în grija lui Taraczközi. Numai după aceea s-a refugiat la Oradea, unde a ajuns la 5 septembrie. Basirius a mai avut posibilitatea să trimită la Sibiu chiar şi cărţile împrumutate de la alţii[26]. Nu este lipsit de interes nici faptul că manuscrisul arab al lui Basirius – pe care-l menţionează aparte între valorile trimise de el la Sibiu – a fost conservat mai tîrziu în biblioteca colegiului din Aiud, împreună cu volumul provenit în 1655 din legatul profesorului Johann Bisterfeld[27]. Custozii colecţiilor locului de adeverire şi ai colegiului au rămas, aşadar, pe loc şi n-au aşteptat cu mîinile încrucişate apropierea

primejdiei, ci au făcut tot ce s-a putut pentru salvarea cărţilor şi documentelor. Între pereţii arşi ai colegiului incendiat de jefuitorii turci şi tătari nu s-a putut nimici deci întreaga bibliotecă a şcolii, după cum s-a păstrat pînă în zilele noastre şi o bună parte a arhivei locului de adeverire. Avem convingerea că, dacă – în 1849 la Aiud – nu s-ar fi distrus colecţia colegiului, am mai fi regăsit în ea – în pofida unor noi pierderi din perioada curuţilor – importante fragmente din bibliotecile lui Bethlen şi Rákóczi.

Contemporanii erau interesaţi, înainte de toate, de soarta materialelor arhivistice. Din informaţiile mai largi privitoare la ele, pot aflat cîte ceva şi cei care cercetează soarta bibliotecii şi anume, în primul rînd, că biblioteca arsă la 5–6 septembrie 1658, menţionată de Szalárdi şi alţii, nu este cea a colegiului, ci reprezintă, desigur, volumele cele mai preţioase şi ornamentate păstrate în arhiva princiară. Custodele acestora, secretarul domnesc Samarjai Péter, se afla în zilele critice alături de Gheorghe Rákóczi al II-lea. Astfel grija pentru materialele de bibliotecă şi arhivă de acolo le-a revenit tot arhiviştilor locului de adeverire. De aceea a ajuns *requisitor*-ul Pápai János în încăperea zidită unde era „*bibliotheca* şi *corservatoritim*-ul” princiar. Componenţa materialului de arhivă, păstrat pînă astăzi, arată incontestabil că Taraczközi s-a străduit să transporte cît mai mult, nu numai din arhiva locului de adeverire, ci şi din arhiva şi biblioteca domnească. Scrisorile lui Taraczközi, din perioada ce a urmat dezastrului, arată că el a salvat nu numai documente, ci şi cărţi din fondurile ce nu aparţineau locului de adeverire. La 24 august 1665, el scrie, de exemplu, principelui Mihai Apafi care se interesa de documente mai vechi privitoare la relaţiile dintre Transilvania şi turci: „Am văzut în *conservatorium*-ul [arhiva] principilor şi alte documente, ale împăratului turc... dar ce s-a întîmplat cu ele poate să ştie doar conservatorul de atunci Samarjai Péter, con-

servator al bibliotecii ţării”[28]. Chiar şi la moartea lui întîmplată în 1667 se scria: „documentele şi cărţile pe care bietul domn Taraczközi le-a păstrat, ducîndu-le din loc în loc în trecutele vremi de primejdie... se află la cele două sălaşe ale sale din Sibiu... Iar pentru transportul lor ar trebui să se facă asemenea lăzi, încît în ele... să poată fi transportate şi în viitor, în caz de primejdie, spre un loc mai sigur, să nu le mistuie focul ca pe *bibliotheca* [princiară] inestimabilă”[29].

Arderea întregii biblioteci pare, oricum, o exagerare, deoarece cărţile iau foc cu mare greutate şi nu se poate imagina că soldaţii jefuitori vor fi pierdut prea multă vreme pentru o distrugere cît mai completă a bibliotecii princiare. Că focul a pustiit în bibliotecă o dovedeşte şi citatul de mai sus. Dar, în afară de asta, trebuie să se ţină seama că volumele salvate din foc, colecţia rămasă multă vreme fără stăpîn s-a deteriorat sau rămăşiţele ei nevătămate vor fi fost risipite de populaţie. În această privinţă dă de gîndit părerea lui Taraczközi Ferenc – care a avut un rol principal în salvarea documentelor şi cărţilor din Alba Iulia – anume, că şi după trecerea anilor s-ar fi putut strînge multe din materialele „odăilor păstrătoare de cărţi şi documente” ale principelui. La 24 august 1663, prestigiosul „arhivar principal” bătrîn îi scrie nevolnicului principe Apafi, ca o conştiinţă vie: „Îi dădusem eu Măriei Talc numeroase memorii despre anumite lucruri, rugînd pe Măria Ta de cîteva ori să se caute în ţară documentele, cărţile etc. etc. rătăcite din bibliotecă, dar nu mi-a venit nici un răspuns de la Măria Ta. N-ar fi rău nici acum dacă s-ar căuta ce căi au luat ele”[30]. Acest lucru nu s-a întîmplat, cu toate că multe ştiri arată cum – cel puţin din materialele arhivei princiare – o mare cantitate de documente a apărut pe la familile nobile, printre alţii şi la Teleki Mihály cel cu mare vază[31]. Aşa se va fi întîmplat, dar în mai mică măsură, şi cu cărţile.

Datele cunoscute pînă în prezent despre nimicirea, în anul 1658, a bibliotecii de la Alba Iulia, nu ne pot ajuta, prin urmare, să ne apropiem de clarificarea modului în care biblioteca de folos obştesc a colegiului a supravieţuit acestor timpuri grele. Nu încape îndoială că s-a decimat şi această colecţie şcolară, dar, incontestabil, a rămas din ea mai mult decît din partea secretă a arhivei princiare în care se păstrau valori bibliofile şi lucrări referitoare la politică, din care ne-au rămas totuşi cîţiva mesageri. Oricare va fi fost soarta cărţilor şcolare, un lucru este sigur, anume, că tristul eveniment a însemnat o piatră de hotar în viaţa bibliotecii colegiului. Odată cu risipirea totală a bibliotecii Bethlen, ea a rămas să ducă singură mai departe misiunea culturală căreia marele principe îi consacrase odinioară însăşi colecţia sa personală. Biblioteca colegiului, răsărită din cea princiară şi dezvoltată decenii de-a rîndul în umbra acesteia şi împletindu-se cu dînsa, s-a maturizat şi a devenit definitiv independentă în urma distrugerilor din 1658. O nouă incendiere a oraşului Alba Iulia a silit colegiul lui Bethlen să părăsească în scurt timp oraşul devenit pustiu. Din fondul său de cărţi, dezorganizat, abia peste cîţiva ani s-a putut alcătui din nou o bibliotecă şi numai la Aiud.

Astăzi nu putem decît să intuim cît de mare şi de ce natură a fost pierderea suferită de Transilvania prin risipirea colecţiei fondate de Bethlen şi dezvoltate permanent, în funcţie de exigenţele învăţămîntului. Într-o însemnare mai tîrzie, profesorul Basirius apreciază, cu o evidentă exagerare, că numărul volumelor distruse s-ar li ridicat la douăzeci de mii[32].

Cu toate că biblioteca din Alba Iulia era considerată cea mai importantă colecţie de acest fel, ea n-a putut ajunge, chiar înainte de a fi fost împărţită, la mai mult de 4–5 000 de volume. Nici în biblioteca familială şi princiară din Sárospatak a Rákoczieştilor – după cum se deduce din fragmentul de catalog al acesteia – nu

s-au putut conserva mai mult de 1 800–2 000 de lucrări. În condiţiile Transilvaniei din secolul al XVII-lea, chiar şi fondul de cîteva mii de cărţi din Alba Iulia poate fi considerat, aşadar, neobişnuit de mare. Printr-o bună selecţionare şi dezvoltare, el ar fi putut, cu certitudine, să asigure munca ştiinţifică şi educativă de nivelul epocii desfăşurată între zidurile colegiului.

În timpul lui Bethlen achiziţiile vor fi fost hotărîte de interesul manifestat personal de principe faţă de bibliotecă şi de munca ştiinţifică a profesorilor străini ai colegiului, respectiv de cerinţele învăţămîntului. Sub domnia celor doi Rákóczi, cumpărăturile de cărţi se orientau mai curînd după dorinţele profesorilor Alstedius, Bisterfeld şi, mai apoi, Basirius, precum şi după ale episcopului reformat[34]. Pe lîngă istorie, teoria statului, drept, politică şi ştiinţele militare, în colecţie trebuie să fi fost mai intens reprezentate teologia, filozofia, literatura clasică greacă şi latină, geografia şi, în general, ştiinţele naturii, mai ales publicaţiile din secolele XVI–XVII în domeniul ştiinţelor medicale şi astronomiei[35]. Toate acestea însă sînt deduse din cuvintele strecurate în alte informaţii, căci astăzi literatura de specialitate nu cunoaşte decît cinci volume despre care se poate spune cu siguranţă că au aparţinut bibliotecii principelui Gabriel Bethlen[36]. Iar exemplarele din fondul mai vechi al bibliotecii de folos obştesc a colegiului nici nu pot fi identificate deocamdată, întrucît cercetările n-au lămurit încă ce însemne caracteristice aveau. Lucrul este cu atît mai dificil, cu cît cei care şi-au însuşit volumele au încercat să înlăture, cît mai desăvîrşit, orice însemnare ce s-ar fi referit la posesorul anterior. Totuşi, sîntem convinşi că revizuirea sistematică a fondurilor vechi din colecţiile transilvănene, maghiare şi slovace, ar scoate la iveală suficiente volume, atît din ale principelui, cît şi din ale colegiului, ca să permită conturarea unei păreri mai întemeiate decît cea actuală asupra caracterului colecţiei originale şi acela al creşte-

rilor ulterioare. Speranţa ca vreodată am putea obţine o imagine exactă a componenţei întregului fond pare să fie însă o iluzie deşartă.

Însăşi originea ei princiară face să se presupună că prima bibliotecă risipită a colegiului Bethlen întrecea în toate privinţele colecţiile şcolare obişnuite din Transilvania. Preocupările spirituale multilaterale vii şi dragostea de fast a principelui fondator, cum şi orientarea şi exigenţa specialiştilor din străinătate ai şcolii au putut crea la Alba Iulia o colecţie unică sub aspectul conţinutului şi formei[37]. Despre strălucirea de odinioară a acestei biblioteci trădează cîte ceva ştirile – chiar fragmentare – cunoscute pînă în prezent. Alături de colecţie funcţiona un atelier de legătorie unde tipăriturile ce urmau să fie incluse erau ornamentate uniform, în stil renascentist. Această metodă de a lega cărţile s-a format în timpul lui Bethlen şi ea a fost aplicată şi sub domnia lui Rákóczi cel bătrîn, cu aceleaşi ornamente, dispuse în acelaşi fel. Cel mai caracteristic element al legăturii este supralibrosul aşezat în centrul cîmpului scoarţei. Textul acestuia, din care radia o monumentalitate ca a plăcilor memoriale cu inscripţii, reproduce numele, titlurile, uneori deviza principelui şi, de cele mai multe ori, anul legăturii. Pe lîngă motivele presate sau gravate în aur, scoarţele mai erau împodobite şi prin colorarea pielii[38].

E greu de crezut că, fie chiar în timpul lui Bethlen, toate cărţile vor fi fost îmbrăcate în legătura somptuoasă descrisă mai sus. Numai exemplarele destinate uzului personal al principelui au putut să fie legate astfel. La împărţire e posibil ca majoritatea acestora să fi ajuns în partea ce-i revenea curţii şi poate că în 1658 să se fi distrus cu adevărat. Legătura din timpul Rákoczieştilor a cărţilor achiziţionate pentru şcoală a fost probabil mai simplă, întrucît nu se mai cheltuiau sume atît de mari pentru bibliotecă. Faptul acesta a împins, ce-i drept, bibliofilia pe al doilea plan, dar n-a influenţat şi asupra conţinutului cărţilor. Achiziţiile făcute sub

îndrumarea distinşilor profesori şi a personalităţilor conducătoare ale culturii calviniste au asigurat şi pe mai departe o permanentă legătură cu progresul ştiinţific.

Dezastrul din 1658 va fi distrus rezultatele deceniilor anterioare, dar n-a putut clătina interdependenţa dintre bibliotecă şi colegiu şi nici convingerea că această şcoală este moştenitoarea programului cultural al fondatorului. Biblioteca renăscută din propria ei cenuşă la Aiud, după 1662, a supravieţuit vremurilor grele, sprijinindu-se pe tradiţiile deja formate şi a continuat să activeze fără zguduiri prea mari.

FENIXUL TRANSILVAN

ACTIVITATEA ŞI ÎNSEMNĂTATEA TIPOGRAFULUI MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS

În istoria de peste o jumătate de mileniu a tiparului maghiar nu există printre cei vechi nici o figură care să ne apară din negura îndepărtatelor vremi atît de vie, ca o fiinţă în carne şi oase, cum ne apare Misztótfalusi Kis Miklós. Dar nici în totalitatea surselor narative maghiare din epoca feudală nu se întîlneşte o altă operă cu ionul şi optica atît de singulare ca *Apărarea* lui. Acest etern rechizitoriu al spiritului creator uman şi al intenţiei dezinteresate, împiedicate să se realizeze, împotriva îngustimii indiferente şi a răutăţii omeneşti este şi astăzi o scriere cu efect zguduitor. De altcum, *Apărarea* şi autorul ei ne sînt mult mai aproape decît contemporanii lui şi creaţiile lor. Cît timp astăzi problemele acelora au pentru noi mai ales un caracter muzeal, batjocorirea cunoştinţelor profesionale remarcabile şi a muncii sîrguincioase, ciocnirile inteligenţei creatoare şi a responsabilităţii cu incomprehensibilitatea înrăită le simţim mereu actuale. Lipsa de diferenţiere a activităţii tipografice în acea vreme a putut face ca, în literatura maghiară a secolului al XVII-lea, Kis Miklós să fie, în acelaşi timp, emisarul problemelor creaţiei intelectuale, dar şi al muncii manuale meşteşugăreşti. Sentimentul mo-

dern al demnităţii şi conştiinţei de sine, propriu omului muncitor care-şi cunoaşte bine capacitatea şi valoarea, împrumută şi astăzi prospeţime textelor de acum trei secole ale lui Misztótfalusi Kis Miklós. Dar, în condiţiile înapoiate ale feudalismului transilvănean, conştiinţa izvorîtă din munca de utilitate publică, precum şi ordinea valenţelor din burghezia pe atunci progresistă, – concepte pe care Kis le-a adus cu sine din Olanda –, trebuiau să ducă, în mod necesar, la ciocniri şi tragedii personale. Din întreaga lui viaţă şi din scrierile sale se poate cunoaşte o etapă importantă a luptelor îndelungate duse de cei mai buni în scopul dezvoltării şi raspîndirii culturii cărţii şi a culturii scrise maghiare în speranţa că, prin puterea slovelor, mase din ce în ce mai largi se vor împărtăşi din binefacerile culturii. Din toate faptele, din toate rîndurile lui Kis Miklós radiază credinţa fanatică în puterea scrisului, a literei tipărite, a cărţii de a transforma omul şi societatea, şi radiază cu o căldură care poate încinge şi azi inima tuturor acelora ce simt grijă şi răspundere pentru cultivarea poporului. Mărturiile privind viaţa şi activitatea lui Kis Miklós[1] constituie surse inegalabile ale istoriei cărţii şi tiparului maghiar, care te doboară şi te înalţă totodată. Te doboară irosirea fatală a acestui mare artist de nivel european al literei tipărite şi eşuarea tragică, pe pîrloaga din ţară, a eforturilor sale dezinteresate. În acelaşi timp te înalţă cînd vezi că, în pofida eşecului, din sacrificiul sau au răsărit tradiţiile fertilizatoare, eficiente şi astăzi, ale activităţii editoriale maghiare, ale meşteşugului slovelor şi culturii lecturii. Pentru cultura cărţii maghiare din toate timpurile, figura batjocorită a lui Kis Miklós a devenit simbolul unei exigenţe de nivel european şi al unei conştiente angajări în slujba culturalizării poporului.

Viaţa tragică a lui Misztótfalusi Kis Miklós a constituit şi pînă acum o preocupare pentru mulţi cercetători[2]. Fireşte, majoritatea condeierilor noştri au fost

atraşi şi îndemnaţi la scris mai ales de prăbuşirea lui zguduitoare. În cele de mai jos, noi urmărim ca, pe baza unor materiale faptice autentice şi contemporane, să re-înviem, în primul rînd, serviciile aduse de el artei grafice europene, culturii cărţii şi culturalizării maghiare. Căci din literatura de pînă acum reiese că – poate involuntar – fiecare epocă a încercat să înfăţişeze figura marelui tipograf după chipul şi asemănarea ei. Acest lucru, întocmai ca retuşarea fotografiilor, s-a făcut în dauna trăsăturilor originale. În vasta literatură închinată lui Kis Miklós s-au strecurat viziuni romantice, informaţii de a doua mînă, neverificate şi destule inexactităţi. A sosit deci momentul ca, adunînd materialele cunoscute pînă acum şi verificîndu-le, să dăm tuturor posibilitatea unei întîlniri nemijlocite cu cel mai mare artist maghiar al literei tipărite. Numai în acest fel istoriografia tiparului de la noi îşi va putea îndeplini datoria la care de mult o obligă personalitatea lui Kis Miklós şi serviciile aduse de el.

Au trebuit să treacă aproape trei secole ca opera lui sa fie pe deplin apreciată, atît în străinătate, cît şi în ţară. Importanţa europeană a activităţii sale creatoare în meşteşugul slovelor a fost clarificată de cercetătorii de peste hotare. Cercetările istorice maghiare mai recente ne-au zugrăvit, într-o imagine estompat autentică, locul proeminent ocupat de el în istoria culturii cărţii din ţara noastră. Una din sarcinile rîndurilor ce urmează este să transmită publicului cititor ultimele rezultate obţinute în această direcţie. Cea de a doua trebuie să vizeze luarea în evidenţă şi pătrunderea sarcinilor viitoare ce stau în faţa cercetării ştiinţifice.

Expunerea noastră diferă în mai multe locuri de ceea ce stabilise literatura din trecut şi aduce unele modificări şi în privinţa datelor pe care se sprijină. Cu toate că am evitat în mod conştient disputele cu opiniile contrarii, cititorii mai versaţi în aceste probleme vor

observa uşor punctele în care am simţit nevoia ca, pe temeiul surselor, să modificăm vechea prezentare şi să corectăm datele îndeobşte cunoscute.

Plecarea din Aiud

Primii treizeci şi trei de ani din cei numai cincizeci şi doi, cît a durat scurta viaţă a lui Kis Miklós, îi putem asemăna cu pîraiele subterane care izbucnesc la lumină din adîncul muntelui. Noi bănuim doar de unde se va fi adunat atîta apă limpede cum e cleştarul, dar nu putem urmări pas cu pas cum s-a născut, din convergenţa măruntelor fire de apă, acea forţă ce mută şi macină pînă şi stîncile. În 1683, Kis Miklós irupse deodată, din umbra anonimatului, în istoria culturii transilvănene, ca pionierul cel mai plin de abnegaţie al culturii cărţii maghiare. Ca prin farmec, el apare în scenă în armură completă, cu idei deplin maturizate. De aici încolo viaţa lui nu este altceva decît o luptă îndîrjită pentru îndeplinirea marii misiuni pe care şi-a asumat-o.

Toate faptele reale din prima etapă a vieţii lui Kis Miklós, luate în consideraţie de cercetare, sînt povestite de el însuşi în partea autobiografică din scrierea sa intitulată *Mentség* [Apărare] sau se păstrează în panegiricele scrise cu prilejul morţii sale[5]. Din aceste surse ştim că el s-a născut în 1650 în tîrguşorul Tăuţii-Măgherăuş din apropierea oraşului Baia Mare. Atitudinea demnă de mai tîrziu se va fi format, într-o anumită măsură, şi în atmosfera de relativă independenţă în care şi-a petrecut copilăria. În urma legăturilor sale cu exploatările de aur şi argint ale Băiţei răsărite în vecinătatea lui, Tăuţii-Măgherăuş s-a eliberat, încă în secolul al XIV-lea de sub obligaţiile generale ale feudalismului, iar în 1440 a beneficiat de privilegiile acordate tîrguşoarelor miniere

şi viticole. În 1609, poziţia lui avantajoasă a fost întărită şi de principele Gabriel Báthori. Cu toate că stătea sub jurisdicţie seniorială, se bucura de o autonomie precis circumscrisă. În procesele lor, locuitorii tîrguşorului puteau să facă apel la Baia Mare şi, în afară de cultivarea unei vii alodiale, ei nu-i datorau stăpînului decît dijmă din vin. Protocoalele tîrguşorului, care, începînd din 1595, se întocmeau în limba maghiară, sînt interesante mărturii ale acestei autonomii. Locuitorii, care se ocupau cu viticultura, negoţul de vin şi olăritul, sprijineau nu numai şcoala locală, ci acordau sistematic ajutoare băneşti şi colegiilor reformate din Baia Mare şi Satu Mare, întrucît mulţi din copiii lor îşi continuau acolo studiile.

În secolul al XVII-lea, Tăuţii-Magherăuş era considerat ca o aşezare mai importantă. Cei care au întocmit urbariul tîrguşorului în preajma anului naşterii lui Kis Miklós (1648), trebuie să fi găsit în 222 de gospodării cel puţin 1100–1200 de suflete[6]. Acestea alcătuiau o comunitate ţărănească relativ liberă care, atît sub raportul material-cultural şi social-juridic, cît şi sub acela al mentalităţii, oferea posibilităţi de ascensiune incomparabil mai mari decît cele pe care, în general, le puteau oferi fiilor lor satele iobăgeşti ce se zbăteau în lanţurile aservirii feudale. Din istoria reformei şi puritanismului maghiar se cunoaşte că populaţia conştientă a tîrguşoarelor viticole-meşteşugăreşti a fost în toate timpurile deosebit de receptivă faţă de tendinţele economice, sociale şi culturale noi. Mediul din copilărie şi tinereţe a contribuit, aşadar, cu cele mai favorabile influenţe la formarea programului de viaţă, plin de abnegaţie, în care Kis Miklós se va angaja, cu deplină luciditate, la vîrsta maturităţii.

El a început să cunoască lumea vrăjită a slovelor în şcoala calvinistă din Tăuţii-Măgherăuş. Dar destinul lui nu s-a desprins de cel al colegilor săi de şcoală decît

atunci cînd a trecut la şcoala din Baia Mare, cu scopul de a-şi continua studiile. Acest pas îl va fi făcut, desigur, şi sub influenţa lui Horti István, – în 1659 predicator calvinist în Tăuţii-Măgherăuş, iar din anul următor în Baia Mare –, care-l „cunoştea şi-l iubea din copilărie”, acordîndu-i sprijinul său[7]. Şi în cazul lui Kis Miklós s-a produs, prin urmare, întîlnirea – vivifiantă pentru cultura maghiară – dintre aspiraţiile unui talent şi şcoala îngrijită de societate, fapt care i-a deschis posibilităţi cu totul noi.

Ca elev intern în colegii, a mers, aproape două decenii de aici înainte, pe căile tradiţionale bătute de elevii protestanţi doritori să se ridice prin învăţătură. Cu toate că, la data cînd s-a dus la Aiud să-şi continue studiile, absolvise clasele medii la faimoasa *schola Rivulina,* şcoala calviniştilor cu o bună reputaţie din Baia Mare, după obiceiul oamenilor de demult de a face risipă de timp, el a frecventat din nou cursul gimnazial, începînd cu clasa de etimologie. Tot aici a absolvit şi cursurile superioare după ce, la 4 noiembrie 1670, a semnat angajamentul (*subscriptio*) şi prin aceasta a devenit cetăţean cu depline drepturi în comunitatea autonomă studenţească a colegiului. În 1673, ajunge student la teologie. După ce a fost *praeceptor* la diferite clase, în 1677 este ales *senior,* cea mai înaltă funcţie în organizarea studenţilor[8].

În deceniul petrecut la colegiul din Aiud s-a făurit personalitatea, concepţia despre lume şi întregul program de viaţă ale lui Kis Miklós. Cînd a pătruns între zidurile şcolii întemeiate în 1622 de principele Gabriel Bethlen fusese un adolescent de şaisprezece ani, iar cînd părăsea *Alma Mater* din Aiud era un bărbat format, în cel de al douăzeci şi şaptelea an al vieţii, pregătindu-se de mari realizări. Fără cunoaşterea educaţiei austere dar modelatoare de caracter, a atmosferei culturale specifice şi a idealurilor colegiilor reformate, pentru oamenii de

astăzi, viaţa ulterioară a lui Kis Miklós ar rămîne tot atît de neînţeleasă ca aceea a lui Körösi Csoma Sándor, orientalistul care şi-a asumat greutăţile supraomeneşti ale cercetării patriei de baştină a maghiarilor, după ce se pregătise, tot în colegiul din Aiud, pentru realizarea temerarului său proiect. Acest colegiu i-a oţelit pe amîndoi să suporte toate încercările, i-a înarmat pentru serviciu credincios şi le-a insuflat curajul de a se lupta pentru ideile lor cu întreaga lume din care făceau parte, fie chiar jertfindu-se pe sine.

Colegiul academic, transferat la Aiud, în 1662 din Alba Iulia distrusă, a fost, în toată epoca feudalismului tîrziu, centrul învăţămîntului pentru populaţia calvinistă. Dar numai rareori a avut el un asemenea rol de pionier şi călăuzitor al vieţii spirituale din Transilvania, cum a avut în deceniul în care se afla şi Kis Miklós între zidurile lui. Începînd din anul 1668 s-a creat aici, în jurul lui Csernátoni Pál iar mai apoi al profesorului Dési Márton, cea mai timpurie pepinieră transilvăneană a cocceianismului, iar în cadrul ei s-a dezvoltat convieţuirea rodnică dintre filozofia carteziană, cea mai progresistă pe atunci, şi sistemul teologic reformat înaintat din acel timp[9].

Teologia profesorului Ioan Coccejus (Koch) din Leyda revenise la spiritul iniţial al reformei şi rupsese cu ortodoxia rigidă calvinistă. El propovăduia cercetarea liberă întemeiată pe textul bibliei şi făcea opoziţie oricărei alte autorităţi, pînă şi aceleia a hotărîrilor sinodale reformate. Existau, aşadar, puncte de contact între acest sistem teologic şi filozofia lui Descartes. Ele au dus foarte curînd la raţionalismul specific cocceian care propovăduia teoria că religia trebuie să se poată pune de acord cu critica raţiunii lucide. În sfîrşit, postulatul devoţiunii individuale bazate pe lectura bibliei decurgea firesc din concepţia cocceianistă după care teologia însăşi nu se poate întemeia decît pe biblie. Cum Dési Márton fusese un discipol favorit al lui Cocceius şi, la Leyda,

făcuse parte din cel mai apropiat cerc al profesorului său, studenţii din Aiud au avut o sursă directă de cunoaştere a cocceianismului care – chiar în veşmînt religios – răspîndea germenii iluminismului[10]. Şi mai hotărît a influenţat în această direcţie filozofia raţionalistă a lui Descartes pe care Csernátoni Pál începuse s-o predea la Aiud, proclamînd libertatea gîndirii.

La înrîurirea ideilor cocceianiste şi carteziene asupra formării gîndirii lui Kis Miklós se vor fi adăugat şi atacurile pornite de preoţimea ortodoxă calvinistă împotriva profesorilor Dési şi Csernátoni pentru a-i face să înceteze cu învăţăturile de o primejdioasă noutate. În iunie 1673, în sinodul convocat la Iernut, preoţimea a condamnat, ce-i drept, cocceianismul şi cartezianismul, dar, – datorită intervenţiei nobilimii laice –, pe Dési şi Csernátoni nu i-au putut reduce la tăcere[11]. Întrucît principele Apafi n-a dat un verdict în această dispută decît în februarie 1680, cînd a şi interzis răspîndirea noilor doctrine, întreaga perioada a studiilor lui Kis Miklós la Aiud s-a desfăşurat într-o atmosferă spirituală însufleţită de aspiraţii progresiste, care l-a ajutat în mod deosebit să se orienteze bine şi să se încadreze repede şi complet în marile mişcări spirituale ale Europei reformate contemporane.

Cercul lui de prieteni, ca şi declaraţiile sale categorice cuprinse în *Apărare* dovedesc că, în 1677, Kis Miklós a ieşit din colegiu şi a pornit în viaţă cu o fermă convingere cocceianistă întemeiată pe biblie. El şi-a ales funcţia de rector la şcoala reformată din Făgăraş, desigur nu numai pentru că acolo putea să-şi strîngă mai uşor banii necesari studiilor în străinătate, ci şi pentru că în acel oraş era predicator Horti István, care-l protejase încă din copilărie. Horti îşi făcuse studiile în Olanda împreună cu Apáczai Csere János şi era, după toate aparenţele, adeptul unor idei profund puritane,

preocupîndu-l în mod deosebit gîndul reeditării bibliei[12].

În mintea lui încolţise, în 1668, planul că, în lipsa banilor necesari, trebuie convins unul din editorii olandezi să tipărească biblia maghiară[13]. Fiind în bune relaţii cu atotputernicul consilier al principelui, Teleki Mihály, cu notabilităţile curţii domneşti care se găsea adesea la Făgăraş, şi cu Tofeus Mihály, predicatorul curţii, el a nutrit acest gînd timp de un deceniu întreg, fără să-l poată realiza, deşi pentru a urni această cauză din punctul mort la care ajunsese, a oferit din propriii lui bani 1 200 de forinţi tipografului dispus a se angaja să editeze biblia maghiară. Dar, în iunie 1679, cînd Tofeus a fost ales episcop reformat al Transilvaniei, lui Horti i s-a deschis, în sfîrşit, calea spre realizarea vechiului său proiect. Încă în acelaşi an, noul şi energicul episcop a obţinut şi în fapt considerabila avere testată de Ghilányi Gergely bisericii reformate, iar Horti şi-a convins prietenul să hărăzească tipăririi bibliei în Olanda o parte din numerarul moştenit[14].

Această acţiune de mare anvergură, care a ţinut în agitaţie întreaga intelectualitate reformată din Transilvania, s-a desfăşurat, în parte, la Făgăraş, sub ochii tînărului Kis Miklós. N-a fost prea greu ca Horti, episcopul, prietenii săi, în primul rînd Pápai Páriz Ferenc să-l convingă pe Kis Miklós, care se pregătea să plece în Olanda, să-şi însuşească acolo şi arta tiparului, în scopul supravegherii lucrărilor de editare a bibliei. Mai ales argumentele lui Pápai Páriz, de curînd revenit din Europa apuseană, trebuie să fi avut asupra lui o mare putere de convingere: „Eu ştiu că de la început domniei tale ţi-a fost silă de slujba ecleziastică. De aceea, ţi-aş propune (ceea ce eu am regretat de sute de ori că n-am făcut), să-ţi arunci ochii *praeter propria studia* prin tipografii şi, dacă ai putea, să-ţi însuşeşti acolo atît cît să poţi dirija aici acasă tipografia (deoarece, din

cauza angajării multor oameni neştiutori, cărţile tipărite la noi s-au umplut de mulţime de greşeli) şi dacă le-ai curăţa de toate acestea, bine ai face. Căci predicatori, slavă domnului, avem destui în Transilvania, dar am avea nevoie şi de astfel de oameni, care ne lipsesc”[35].

Cei care au redactat necrologul lui Kis Miklós au menţionat şi ei că, încă din copilărie, era animat de căutarea unor misiuni grandioase[16]. În *Apărarea* sa, el însuşi consemnează despre sine acelaşi lucru, în redactarea de mai jos: „Mărturisesc că prin firea mea, nădăjduind în Domnul, m-am apucat întotdeauna de lucruri pe care, începîndu-le, era ca şi cum l-ai ispiti pe Dumnezeu”[17]. În cursul anilor petrecuţi la colegiu – tot după mărturia *Apărării* – s-a adîncit în el acest sentiment al vocaţiei sale. După cum însuşi recunoaşte, simţămîntul acesta îi dădea permanent imbold „ca odată şi odată să-i pot corespunde în vreun fel”. Din tinereţe chiar era preocupat de gîndul că gloria „nu o voi putea dobîndi niciodată, mai ales dacă voi fi predicator” [18].

Pentru un om cu o structură sufletească de acest fel, care pe deasupra declara cu convingerea unui cocceianist că biblia este într-adevăr cartea cărţilor, deci, atît mîntuirea neamului său, cît şi progresul cultural al acestuia depinde de răspîndirea ei, misiunea ce i s-a încredinţat în tipografiile din Olanda, trebuie să fi avut semnificaţia unei adevărate chemări. După ce episcopul Tofeus l-a însărcinat şi formal cu rezolvarea treburilor legate de editarea bibliei în Olanda şi i-a dat instrucţiunile necesare în acest sens, Kis putea să simtă, pe drept cuvînt, că a fost ales pentru soluţionarea unei probleme culturale de mare importanţă, amînată de zeci de ani. De la început, aşadar, „plecarea lui la academii” însemna mult mai mult decît obişnuita călătorie de studii în străinătate a teologilor reformaţi. El însuşi considera, din capul locului, că studiile sale din Olanda sînt „un serviciu adus spre folosul şi împodobirea” patriei sale

Debut la Amsterdam

În posesiunea celor 700 de forinţi adunaţi în timpul rectoratului său la Făgăraş, Kis se ataşă delegaţiei transilvănene care pleca la Paris sub conducerea lui Absolon Daniel şi, împreună cu ea, porni la drum puţin timp după 19 august 1680. El sosi la Amsterdam între începutul şi mijlocul lui octombrie cu îndrumarea să trateze cu oficina de mare faima a Elzevirilor pentru tipărirea bibliei, urmînd ca tot acolo să-şi cîştige şi el cunoştinţele necesare pentru scoaterea la lumină a cărţilor[20]. Atunci încă mai credea că va putea face toate acestea în paralel cu studiile universitare. Experienţa cîştigată în numai două luni l-a convins însă, pe de o parte, că nu-i rămîne timp pentru studii teologice dacă se consacră unei serioase pregătiri pentru sarcina tipografică ce-l aşteaptă în Transilvania, iar pe de altă parte, că prin modernizarea tiparului poate aduce ţării servicii mai mari decît ca simplu predicator. La 15 ianuarie 1681, îi comunică lui Páriz hotărîrea sa definitivă cuprinsă în următoarele cuvinte semnificative: „Iată, domnul meu, am urmat sfatul domniei tale şi, lăsînd totul la o parte, am depus întreaga mea silinţă să fac din mine, spre binele patriei, nu numai un om cum ai amintit şi ai dorit domnia ta, ci unul care să aducă mai multe foloase ca acelea. Faptul că, la venirea mea, domnul episcop mi-a încredinţat grija tipăririi bibliei a avut preponderenţă asupra tuturor motivelor care încă nu puteau să încline balanţa convingerii mele în această direcţie”[21]. În Olanda, aşadar, chestiunea tipăririi bibliei a imprimat definitiv o nouă direcţie căilor vieţii lui Kis Miklós.

După cum reiese şi din rîndurile sale de mai sus, în acea vreme îşi şi propusese – ca dincolo de nevoile imprimării bibliei – să înveţe toate amănuntele artei tiparului. Primele învăţături şi le-a cîştigat la Elzeviri

dar, încă pe la sfîrşitul lui 1680, va fi intrat în legătură şi cu oficina Blaeu, tipografia cea mai bine înzestrată din Amsterdam, cunoscută mai ales prin hărţile sale frumoase şi exacte. Acolo a fost sfătuit ca, pentru impulsionarea tiparului transilvănean, să-şi însuşească, mai presus de toate, meşteşugul gravării literelor. Pe baza acestora se poate presupune că Kis Miklós a învăţat proiectarea şi gravarea literelor în vechea turnătorie de litere a casei Blaeu, sub îndrumarea lui Dirk Voskens care, în 1678, a cumpărat acest atelier împreună cu Johannes Adamsz. Aici s-a descoperit deosebita „aptitudine şi docilitate" a lui Kis pentru această muncă obositoare care cerea un dezvoltat simţ al formei, o mînă sigură şi ochi buni[22].

Patriţa era făcută din oţel. Operaţiunea începea prin tăierea în bucăţi de cîte 5–6 cm a unei vergele dreptunghiulare de oţel a cărei grosime era în funcţie de floarea literei. Prin încingerea pînă la roşu şi răcirea lor cu încetul, aceste segmente erau descălite ca să se poată prelucra cu mai multă uşurinţă. Astfel, unul din capetele lor era fasonat în formă perfect dreptunghiulară şi după ce, prin şlefuire, devenea luciu ca oglinda se înscria pe el cu acul conturul literei ce urma să se facă şi se marcau cu un poanson elementele care necesitau o adîncire deosebită. După aceea litera era prelucrată cu dălţi de mînă de diferite forme, apoi se desena strîns în jurul ei un dreptunghi, pilindu-se în formă de pană marginile ce-l depăşeau. În felul acesta se alcătuiau liniile exterioare ale florii literei, definitivată apoi cu pile de ajustare. Litera terminată era desăvîrşită în continuare cu dăltiţe de gravor, prin finisări de o riguroasă precizie, pe lîngă un control permanent făcut cu o lupă ce mărea de 15–25 de ori. După aceea, bagheta de oţel se călea din nou prin repetate încălziri la roşu şi răciri bruşte în apă rece.

Floarea literei ce apărea în relief pe corpul patriţei sau ştempelului după toate aceste operaţiuni era presată

sau bătută într-o bucată de aramă şlefuită, de circa 40 mm lungime, cu corpul lăţit. Cu o patriţă se puteau face 40–50 matriţe noi de bună calitate. Acest negativ al literei servea drept formă de turnat *(matrix)* pentru obţinerea literei de plumb. Bucata de metal, deformată în urma presării, era ulterior şlefuită la neted, dîndu-i-se formă dreptunghiulară. În sfîrşit, cu ajutorul acestor tipare sau matriţe, se efectua turnarea literelor de plumb.

În munca de gravor întemeiată pe o mare răbdare, la care foarte puţini se angajau, rezervatul şi tăcutul Kis Miklós şi-a găsit adevăratul său element vital. După o învăţătură de o jumătate de an şi o practică permanentă şi perseverentă, el a ajuns ca uneori să graveze cursivele în locul meşterului său şi să corecteze „defectele care se găseau în matriţe”[23]. Probabil că foarte curînd şi-a dat seama că datorită cunoştinţelor sale poate să facă faţă chiar şi marii concurenţe din Amsterdam. Încetînd aservirea lui materială, dependenţa de „beneficiile” lumii de acasă, i-a crescut şi încrederea în sine. Putea să simtă că şi în noua sa carieră realizările lui depăşesc nivelul obişnuit.

Între timp, cei din Transilvania au luat o nouă hotărîre în privinţa editării bibliei. Cum li se părea că suma de 2 500–3 500 de galbeni, adică 10–12 mii de forinţi, cerută de tipografii olandezi, este prea mare, la 20 august 1681, sfatul stărilor reformate a decis ca, totuşi, biblia să fie tipărită în ţară, în care scop episcopul urma să procure litere noi din Olanda, precum şi hîrtie din străinătate[24]. La luarea acestei hotărîri va fi contribuit şi tonul încrezător al dărilor de seamă trimise de Kis Miklós episcopului Tofeus Mihály, lui Páriz Ferenc şi altor binevoitori ai săi, asupra progreselor făcute de el pe tărîmul tipografiei. În toamna anului 1681, noua hotărîre i-a fost transmisă de episcop – prin Gidófalvi Balázs –, lui Kis Miklós, care era îndreptăţit să creadă că acum va putea organiza în ţară o

tipografie modernă şi, în scopul culturalizării poporului său, va traduce în faptă tot ceea ce a învăţat într-o ţară dezvoltată cum era Olanda. Atunci s-a decis ca, pentru cîştigarea experienţei necesare, să tipărească acolo, în Olanda, *Psaltirea* şi *Noul testament,* cu litere gravate şi turnate de dînsul. Şi îndată s-a pornit să facă această încercare.

Vestea lui Gidófalvi n-a fost urmată însă nici de instrucţiuni, nici de banii trebuincioşi pentru cumpărarea instalaţiilor tipografice necesare. Ca urmare, toate cele de care Kis fusese pătruns şi le considerase drept o realitate palpabilă, cu timpul s-au învăluit din nou în negurile incertitudinii. Profesorul clujean Pataki István (1640–1693) îi scria de-a dreptul că „dată fiind situaţia agitată", hotărîrea privitoare la editarea bibliei „s-a destrămat" şi tipărirea ei va rămîne cu siguranţă în grija lui Kis Miklós[26]. El, acolo în Amsterdam, desigur, nu putea să ştie că principalul motiv al tăcerii şi nesiguranţei era starea de război şi lipsa de bani. Pentru a le putea plăti turcilor tributul cît mai degrabă, la dieta din 25 aprilie – 2 mai 1682, ţinută în Făgăraş, stările ceruseră episcopului să le împrumute banii destinaţi bibliei şi nu i-au restituit decît la sfîrşitul anului, după îndelungate urgentări. Cînd banii au ajuns din nou în mîna episcopului, a sosit şi o poruncă de la Poartă, anume că în primăvară Transilvania trebuie să se ridice la luptă – în al treilea an la rînd – împotriva imperialilor. Toată lumea îşi dădea seama că, întrucît destinul Transilvaniei ajunsese la răscruce, printre evenimentele primejdioase ce se urmau unele pe altele, nu mai poate fi vorba de editarea bibliei în ţară şi, deocamdată, nu este posibilă nici revenirea la proiectul olandez.

Campaniile succesive îngreunaseră comunicaţia între Transilvania şi Amsterdam. Se răriseră chiar şi plecările studenţilor maghiari în acea ţară. Îngrijorările lui Kis Miklós, constrîns în izolarea lui la inactivitate, au

crescut şi mai mult după înfrîngerea ruşinoasă a turcilor sub zidurile Vienei (12 septembrie 1683), conştient fiind că Habsburgii victorioşi vor folosi împotriva reformaţilor din Transilvania aceleaşi mijloace de forţă pe care le-au folosit şi în copilăria lui la Baia Mare şi în Partium. Ştia că acum „se vor ivi cu atît mai multe obstacole, şi de zeci de ori mai puternice, pentru a împiedica tipărirea acestei biblii a noastre” şi este îndoielnic „ca vreodată să mi se ivească prilejul pentru asemenea servicii” [27]. Părea că, în momentul în care, prin muncă obositoare, asigurase toate condiţiile necesare în acest scop, evoluţia evenimentelor externe vine să împiedice îndeplinirea misiunii ce şi-o asumase voluntar.

Kis Miklós însă, – după cum am văzut – îşi urmărea scopul cu fanatismul unui obsedat, iar piedicile îl îmboldeau nu spre retragere, ci spre un şi mai mare efort. Cu toate că în Olanda se răspîndise vestea că sub zidurile Vienei a căzut însuşi principele Apafi iar ţara s-a pustiit, a hotărît – spune el – „să-mi consacru toată osteneala şi munca, împreună cu timpul meu, ca în această mare primejdie a dulcei mele naţiuni, să-i pot aduce un folos prin ocupaţia mea”[28]. Apoi n-a mai aşteptat de nicăieri îndrumări sau ajutoare, ci a întrerupt lucrările la psalmi şi Noul Testament şi, – după ce a făcut rost de la cunoştinţele lui olandeze de încă 800 de forinţi, pe lîngă cei 400 economisiţi de el – a pornit de unul singur să realizeze ediţia bibliei maghiare[29]. Pe atunci ştia din experienţă că, gravînd litere, poate să cîştige sume importante de bani. Prin munca propriilor sale mîini dorea el, aşadar, să acopere însemnata cheltuială necesitată de tipărire. „Mi-am zis: mă voi apuca eu, un om subţire la pungă, şi va voi arăta că jertfirea cu tragere de inimă a unui om subţire la pungă face mai mult decît străduinţele lîncede ale unei ţări”[30]. Prietenii lui spuneau că-l ispiteşte pe Dumnezeu prin această tentativă care nu-l poate

duce decît la eşec, şi încercau să-l facă să renunţe. El însă, încrezîndu-se în capacităţile lui şi conştient de vocaţia sa, a început lucrul fără nici o amînare.

Aproximativ în acelaşi timp în care la Amsterdam Kis Miklós se avînta în cea mai temerară întreprindere din istoria cărţii maghiare, în Transilvania s-a pus din nou pe tapet problema bibliei. Conducătorii principatului transilvănean, care-şi trăia ultimele zile, sperau să-şi poată apăra independenţa ameninţată de pretenţiile Habsburgilor, cu sprijinul politic al puterilor protestante din Europa. Ei însă nu puteau să se orienteze asupra ajutorului ce le-ar fi putut veni din partea apusenilor, decît căutînd să nu stîrnească bănuielile serviciului de informare al imperialilor, deoarece era posibil ca, în cele din urmă, să fie nevoiţi a se tocmi cu Viena. Chestiunea editării bibliei se oferea ca un prilej minunat şi inofensiv pentru disimularea întregii acţiuni diplomatice. La 6 decembrie 1683 deci, statele reformate au hotărît din nou tipărirea ei în Olanda. Rezolvarea acestei probleme i-a fost încredinţată aceluiaşi Kolosvári István, profesor din Aiud, pe care principele şi Teleki Mihály îl aleseseră pentru informarea secretă ce urma să se facă la principele elector de Brandenburg, în republica olandeză şi la curtea Angliei[31]. Date fiind interesele politice, de data aceasta însuşi principele a luat măsuri pentru remiterea sigură a cheltuielilor de tipărire.

Profesorul Kolosvári însă a plecat la drum în mai sau iunie 1684, fără să fi ştiut nimic de tipărirea iniţiată de Kis Miklós, care se afla în plină desfăşurare. Pînă în aprilie, acesta nu avusese prilejul să trimită scrisori în ţară şi abia la începutul lui iulie l-a putut informa pe episcopul Tofeus despre cele întreprinse de el. Se poate deci imagina surpriza lui Kolosvári cînd, ajungînd la Berlin, la începutul lui iulie, a aflat de la nişte studenţi ce se întorceau din Olanda, că Kis Miklós a şi tipărit o parte din Vechiul Testament, după ce, cu

ajutorul a doi teologi maghiari care studiau acolo, a corectat traducerea lui Károli Gáspár[32]. Rapoartele lui Kolosvári trimise din Berlin principelui, lui Teleki Mihály şi episcopului au produs mare panică şi încă pe două planuri. Episcopul şi clerul nu se îndoiau că Kis Miklós, cocceianist notoriu, a strecurat în textul maghiar al bibliei unele schimbări în spiritul concepţiei sale. Conducătorii politici, în schimb, erau deranjaţi de faptul că, prin apariţia bibliei, se pierdea pretextul acţiunii lor diplomatice. Din această cauză, Teleki Mihály izbucneşte împotriva tipăriturii lui Kis Miklós: „Ar merita să fie aruncată în mare"[33].

Cea mai dificilă situaţie o avea însă chiar Kolosvári István. Lui, conducătorii ecleziastici îi indicaseră tipărirea fără modificări a ediţiei Jansonius din 1645. În urma iniţiativei lui Kis însă, proiectul oficial al editării bibliei nu mai putea să mizeze pe o bună primire în cercurile reformaţilor din străinătate. Pe drept cuvînt socotea el că: „îndată ce vor afla aici că nu se fac îmbunătăţiri în traducere, iar în ediţia acestor oameni particulari s-au făcut, nu vor lăuda această lucrare a noastră"[34].

Era conştient că nu poate lua atitudine faţă de Kis Miklós, decît în cazul cînd şi textul bibliei care urma să fie îngrijită de el va fi corectat şi încă oficial. Prin urmare, deocamdată nu şi-a continuat drumul, ci, de acolo, din Berlin, făcea demersuri să obţină dispoziţii pentru corectarea textului, precum şi noi instrucţiuni.

Nicolae Kis, de asemenea, şi-a continuat munca, nebănuind nimic, pînă la începutul lunii august, cînd studenţii veniţi la studii i-au făcut cunoscut proiectul editării bibliei în Olanda, cu totala lui înlăturare. Atunci a avut loc prima sa ciocnire cu conducătorii oficiali ai bisericii sale. În larga informaţie adresată la 15 august 1684 episcopului Tofeus şi lui Teleki Mihály, Kis declară că publicaţia lui, tipărită pe jumătate, o va

termina oricum pentru că „mi-am propus această sfintă carte ca ţel deosebit al aproape întregii mele vieţi”[35]. El sugerează să participe şi profesorul Kolosvári la corectarea textului, făcută pînă acum de Csécsi János şi Kaposi Sámuel care învăţau la universitatea conservativă din Utrecht, tocmai pentru a înlătura învinuirea unor schimbări în spirit cocceianist. În ce priveşte viitorul, el îşi expune planul îndrăzneţ ce viza modernizarea activităţii de editare a cărţilor în Transilvania[36].

Tovarăşii lui îl sfătuiau să se supună hotărîrii autorităţilor ardelene. Deoarece Kis nu era dispus sa facă acest lucru, în cursul lunilor următoare a stăruit părerea că sacrificiul lui a fost zadarnic, fiindcă publicaţia nu-i va fi lăsată nici măcar să intre în Transilvania. Împrejurările s-au schimbat pe neaşteptate în favoarea lui Kis Miklós, într-o vreme în care tot ce constituia raţiunea vieţii şi muncii sale era învăluit în deznădejdea eşecului. Prietenii din ţară şi mai ales profesorul său de odinioară Dési Márton luaseră poziţie, pe de o parte pentru corectarea textelor, iar pe de altă parte, pentru influenţarea episcopului Tofeus şi a lui Teleki în sensul ca profesorul Kolosvári să iniţieze o nouă ediţie numai în cazul cînd textul bibliei lui Kis s-ar dovedi inacceptabil pentru biserica reformată transilvăneană[37]. La schimbarea atmosferei a mai contribuit şi faptul că, după moartea lui Tofeus (23 octombrie 1684), a fost ales ca episcop reformat al Transilvaniei Horti István, vechiul protector al lui Kis Miklós[38].

Despre toate acestea, fireşte, Kis nu avea nici cea mai mică bănuială cînd a fost nevoit să-şi apere biblia în faţa excesului de zel al lui Kolosvári István, sosit la Amsterdam în octombrie sau noiembrie 1684. Deşi profesorul aiudean avea calitatea de reprezentant oficial al bisericii reformate din Transilvania, el nu l-a putut împiedica pe Kis să-şi continuie munca – graţie binevoitoarei neutralităţi a reformaţilor olandezi. Kis era silit în acelaşi timp: să lupte cu cîrcotaşul Ko-

losvári; să execute tipărirea într-un ritm accelerat, ca prin apariţia cît mai grabnică a bibliei să creeze o stare de fapt; şi să se străduiască din răsputeri, ca prin munca de gravor de litere să-şi procure alte şi alte sume de bani necesare acţiunii sale. După aceste luni grele de încercări sufleteşti şi trupeşti, la începutul anului 1685, – după cum însuşi spune în *Apărarea* sa – a sosit „răspunsul îmbucurător din Transilvania, toate s-au întors spre bine şi eu mi-am desăvîrşit opera *cum triumpho*”[39]. Noul episcop şi Dési Márton îi urau noroc în muncă şi–şi încheiau scrisoarea prin următoarele cuvinte pline de înţelegere: „Ar fi mai curînd de mirare ca o faptă atît de bună şi de mare sa se îndeplinească fără multe şi mari piedici”[40]. Cînd, înainte de rusaliile din 1685 (10 iunie), Kis Miklós a terminat tipărirea bibliei, Kolosvári plecase în Anglia, fără nici un rezultat[41], iar el nădăjduia că opera lui va obţine aprobarea oficială şi va ajunge la cei cărora le-o destinase. Aşadar, Kis, cu toate că era un „om subţire la pungă” a realizat ceea ce biserica reformată din Transilvania n-a putut să rezolve de-a lungul deceniilor.

Pentru această realizare neobişnuită în condiţiile feudalismului a fost nevoie, pe lîngă cunoaşterea excepţională a meşteşugului, şi de extraordinara putere de voinţa a lui Kis Miklós, de uimitoarea lui putere de muncă şi de abnegaţia sa. Viaţa din Tibet a lui Körösi Csoma Sándor ni se oferă din nou spre comparaţie cînd citim rîndurile lui Kis despre această muncă a sa: „...iar eu, pe lîngă atîta cîştig, socoteam că este o pagubă chiar şi ceea ce trebuia să cheltuiesc pe pîinea necesară hrănirii bicisnicului meu trup. Uneori, cîte o lună întreagă n-am băut vin şi am trăit cu mîncarea cea mai simplă, cea mai ieftină posibilă; îmi restrîngeam cheltuielile cît puteam ca să pot duce la bun sfîrşit ceea ce am început din îndemnul lui Dumnezeu. De multe ori le-am dat tipografilor toţi banii mei, încît

nu-mi rămînea nici o para ca să-mi cumpăr pîine... Pentru că eu îndeplineam lucrul a patru sau cinci oameni, astfel că, în acea muncă, nici un om de şaizeci de ani n-a lucrat atîta cît am lucrat eu, în scurta vreme... am realizat atîta (vorbesc despre tipărire) că ar fi dat destulă grijă chiar unei ţări”[42].

Sub greutatea misiunii pe care şi-a asumat-o voluntar în locul comunităţii, a devenit Kis Miklós acel gigant al artei universale a slovelor şi al istoriei culturii maghiare, care trăieşte şi astăzi în opinia publică. El a trebuit să lucreze din răsputeri ca de pe urma muncii de gravor şi turnător de litere să procure continuu sumele cerute de tipărire. Kis nu putea să aleagă între comenzi, fiind nevoit să accepte şi cele mai grele însărcinări. De aceea a dobîndit o măiestrie neîntrecută în gravarea, ba chiar şi în proiectarea celor mai deosebite tipuri de litere. Această constrîngere i-a adus atîta îndemînare şi experienţă, încît, în scurtă vreme, el a ajuns să fie socotit printre cei dintîi creatori de litere, nu numai în Amsterdam, ci chiar în Europa acelei epoci. La început confecţiona trei litere latine pentru un taler, adică doi forinţi, mai tîrziu două, iar în cele din urmă i se dădea talerul chiar pentru o singură literă[43]. Cîtă vreme alţii executau această muncă distrugătoare de ochi numai în zilele însorite, Kis lucra pînă şi în timpul nopţii. Dar, deşi el cîştiga un taler pe oră, se poate imagina cît a trebuit să lucreze pînă cînd a făcut rost de cei 10–12 mii de forinţi necesari editării bibliei. Părea un adevărat miracol însuşi faptul că un student maghiar „pribegit” în străinătate putea să cîştige o asemenea sumă. Dar era încă şi mai incredibil ca un „om subţire la pungă” să consacre această avere, în totalitatea ei, unui scop public, cînd el însuşi era lipsit de mijloace. Gestul lui Kis este unic în istoria culturii maghiare din epoca feudală. E drept că şi posesorii marilor averi au făcut ofrande

în scopuri culturale, dar le-au făcut din ceea ce le prisosea şi nici pe departe n-au dat sume atît de mari ca Kis Miklós. Prinosul cultural al vlăstarului de iobagi din Tăuţii-Măgherăuş, chiar privit numai sub aspect material, nu poate fi comparat decît cu cele ale domnitorilor.

Realizarea cu succes a vechiului său vis, – cu adevărat împotriva întregii lumi feudale din Transilvania –, a format definitiv, ca o ultimă mare şcoală, personalitatea lui Kis. Acum nu se mai putea îndoi de sine ţi de capacitatea lui. Era pe deplin conştient de dimensiunile şi însemnătatea sacrificiului făcut pentru cultura poporului său. S-a convins că în planurile lui culturale poate acţiona cu totală independenţa materiala faţă de cei din ţară. Avea motive să constate cu mîndrie: „Puţini ar fi domnii din Transilvania cu care aş face schimb în privinţa banilor", căci „uneori îmi aduceau acasă banii cu roaba"[44]. Într-adevăr, cînd, în 1686, a terminat de imprimat psaltirea întreruptă din cauza tipăririi bibliei, iar în 1687, Noul Testament, el a acţionat cu totul independent de cei din ţară. Kis dorea să realizeze acum prin propriile sale puteri chiar şi planurile ce le ţesuse mai devreme în legătură cu modernizarea tiparului transilvănean. Sentimentul său că acel capital moral cîştigat cu editarea bibliei, capacităţile lui deosebite şi situaţia materială de care dispunea îi permit, ba chiar îi impun misiunea de a elibera poporul de „pata neştiinţei de carte"[45], era pe deplin justificat. Toate acestea au făcut, fireşte, să crească într-însul conştiinţa, mîndria, nerecunoaşterea unor prestigii fără conţinut şi, mai presus de toate, sentimentul vocaţiei, trăsături care în lumea pornită pe calea descompunerii din „Transilvania muribundă" îl duceau la pieire. Cu dezvoltata sa conştiinţă burgheză şi justificatul său sentiment al demnităţii artistice, el se ridica în mod fatal deasupra realităţilor înguste din patrie.

Pe culme

Perioada de vîrf a carierei de gravor de litere a lui Kis Miklós se plasează în ultimii ani ai şederii sale în Olanda (1686–1689). Pe atunci se eliberase de grijile tipăririi cărţilor sale şi putea să se consacre cu totul şi în linişte gravării literelor. Numai cu această muncă a cîştigat în ultimii doi ani 15 mii de forinţi[46]. Calea de a strînge avere, viaţa fără griji, posibilităţile preţuirii sociale, toate i se deschideau în faţă. Dar el simţea că din tot ce-i oferise Olanda civilizată sub raportul cunoştinţelor şi cel material, trebuie să producă dobînzi în folosul patriei sale. Acest gînd îi flutura mereu înaintea ochilor şi-l conducea mai departe în orice acţiune. Era hotărît ca, pînă cînd va aduna banii trebuincioşi realizării planurilor lui din ţară, să rămînă la Amsterdam.

Cu toate că activitatea de gravor de litere a lui Kis se poate urmări nu numai pe baza celor consemnate în *Apărare,* ci şi cu ajutorul documentelor depistate în colecţiile din Europa apuseană şi a studierii tipurilor de litere, ar mai fi nevoie în această privinţă şi de alte cercetări în arhivele din străinătate.

El însuşi povesteşte – fără să precizeze datele – că, în afară de literele comandate de olandezi, a gravat şi pentru clienţi din Polonia, Suedia, Germania, Armenia, Anglia, Italia şi Gruzia, litere latine, greceşti, ebraice (rabinice şi germanice), germane, siriene, samaritene, copte, armene şi gruzine. Şi despre confecţionarea de caractere tipografice chinezeşti s-au dus tratative cu el, ca şi cu unul care considera că este o deosebită cinste să graveze şi să toarne litere pentru sistemele de scriere exotice. Cum, la începutul secolului al XVIII-lea, şi ţara noastră a avut un rol important în tiparul din Orientul apropiat, precizarea locului, timpului şi a publicaţiilor în care s-au folosit literele siriene, copte şi

samaritene gravate de Kis Miklós pare să fie o problemă ce interesează îndeaproape cercetarea românească de specialitate. Mai nou, cercetătorii maghiari au putut cunoaşte trei contracte autentice contemporane prin care Kis se obliga să graveze şi să toarne anumite litere care i s-au comandat. Cu ajutorul acestora se poate stabili astăzi o oarecare ordine cronologică în activitatea lui de gravor şi se dau şi unele puncte de plecare sigure pentru precizarea de către viitoarele cercetări a clienţilor săi.

Probarul de matriţe întocmit, probabil, în toamna anului 1684, existent şi astăzi, dovedeşte că pînă la acea dată el îşi formase definitiv atelierul de gravor şi turnător de litere[48]. Contractele menţionate aduc şi ele mărturia caracterului sistematic al activităţii sale de acest fel. Cel mai timpuriu dintre ele a fost încheiat la 23 martie 1684 cu un anumit Solomon Benedictus, ca o întregire a convenţiei existente între Kis şi clientul său Marcus Frankel[49]. Cu acest prilej gravorul se angaja să confecţioneze matriţele a două garnituri de litere latine şi, de asemenea, să graveze poansoanele de oţel (ştempele) pentru patru garnituri de litere ebraice, împreună cu matriţele necesare şi cu cîte patru litere de plumb. Aceste litere erau comandate, probabil, pe seama unei tipografii din Polonia. Altfel n-avea cum sa apară în convenţie punctul prin care clientul, respectiv Marcus Frankel, se angajează să-l ajute pe Kis Miklós cînd va trece prin Polonia, în drum spre casă.

Simon de Maly, negustor din Amsterdam, a comandat tot pentru altcineva – de data aceasta pe baza probarului de litere anexat la contractul din 6 februarie 1685 – patriţe de oţel şi matriţe de aramă[50], punîndu-i lui Kis condiţia să nu confecţioneze nimănui litere cu patriţele gravate pentru el. Clientul nu era obligat să preia patriţele odată terminate decît în cazul cînd turnătoria de litere Athias le găsea corespunzătoare.

Se pare, de altfel, ca Kis Miklós a confecţionat patriţe şi pe seama tipografiei, respectiv turnătoriei de litere Athias din Amsterdam, vestită pentru publicaţiile sale ebraice. Rîndurile de mai jos, nu tocmai clare, ale *Apărării,* nu pot fi interpretate decît în sensul că tot el a confecţionat şi desăvîrşitele caractere ebraice: „înaintea mea, un vestit gravor, executînd altele [litere] frumoase, cum a văzut caracterele ebraice ale lui Athias, l-a apucat disperarea că el nu poate să facă litere atît de perfecte şi după aceea nici n-a mai încercat să facă ebraice"[51]. Această problemă însă nu poate fi rezolvată decît în cazul cînd se vor compara în amănunt literele tipăriturilor ebraice ale lui Athias cu cele gravate de Kis.

Ca urmare a comenzii lui Matheosz Vanandeci, Kis Miklós a executat, încă înainte de 19 septembrie 1685, garnitura de litere a tipografiei armene din Amsterdam. Scrisorile sale ne dezvăluie că s-a ocupat mult de aceste litere. Se pare că atunci a cunoscut el problemele specifice puse de confecţionarea literelor exotice. Ceea ce a făcut el era o adevărată capodoperă. Literele lui zvelte, elegante au ajuns în secolul al XVIII-lea în tipografia San Lazzaro din Veneţia şi, timp de aproximativ două secole, s-au tipărit cu ele cele mai frumoase cărţi armeneşti[52].

În toamna lui 1686 şi începutul anului următor, Kis a lucrat la proiectarea şi realizarea literelor de tipar gruzine bisericeşti (khutzuri) despre care se vorbeşte atît de mult în literatura de specialitate. Pentru faima lui este semnificativ faptul că primarul Amsterdamului, învăţatul Nicolaes Vitsen, îl recomandase pe el regelui gruzin Artsil, care trăia la Moscova, cînd acesta i-a cerut un specialist corespunzător pentru asemenea grea sarcină[53]. Gruzinii nu avuseseră pînă atunci tipografie, prin urmare Kis Miklós a trebuit să proiecteze varianta de tipar a literelor pe baza unor manuscrise improvizate. Conştient de acest lucru, el a şi declarat că,

în asemenea condiţii, nimeni, în afară de el, nu ar fi putut să proiecteze acele litere[51]. Cele două scrisori adresate de dînsul diplomatului suedez Johann Gabriel Sparwenfeld, care intermedia în problema literelor gruzine, permit o interesantă incursiune în secretele de atelier a operei lui de gravor de litere şi aruncă lumină asupra interesului său înflăcărat pentru sistemele de scriere exotice[56].

Kis Miklós însuşi credea că literele lui au ajuns la cel care le comandase, iar tradiţia maghiară consideră că gruzinii folosesc şi astăzi în tipar caracterele proiectate de el. Numai cercetările din ultima vreme au stabilit că literele lui Kis nu au ajuns la Artsil şi nu s-a tipărit cu ele nici o carte gruzină[56]. Artsil s-a întors în patrie, din exilul său moscovit, în anul 1688, iar literele meşterului transilvănean s-au împotmolit în Suedia, – probabil la Sparwenfeld. Abia în 1699, după ce s-a stabilit definitiv în Rusia, Artsil a început să se preocupe din nou de întemeierea tiparului gruzin. Cum fiul său, principele Alexandru, care servea în armata ţaristă, a căzut prizonier la suedezi în anul 1700, regele a încercat să-şi procure cu ajutorul lui literele confecţionate de Kis. În jurul anului 1702, acestea au şi ajuns, – probabil de la Sparwenfeld –, la principele prizonier, dar, datorită dificultăţilor făcute de autorităţile suedeze, trimiterea lor în Rusia se pare că nu s-a efectuat. În cursul demersurilor oficiale pentru scoaterea lor din ţară, în 1702, respectiv prin 1705, se vor fi executat, în oficina din Stockholm a tipografului academic Henric Keyser, cele două probe de tipar, conservate şi astăzi în Suedia, care păstrează forma literelor gruzine ale lui Kis Miklós.

Cea mai timpurie dintre ele se află la biblioteca universităţii din Uppsala şi conţine textul gruzin al rugăciunii către Fecioara Maria prescrise pentru ziua de 21 noiembrie[57]. În schimb, cealaltă probă, se pare din 1705, înfăţişează literele alfabetului gruzin în trei mă-

rimi şi variante, respectiv, conţine – culese de probă – texte din rugăciunile Tatăl nostru şi Bucură-te, Marie. Ea se conservă în Biblioteca Regală din Stockholm[58]. Deşi nu există o dovadă nemijlocită că aceste probe de tipar s-ar fi executat cu litere gravate de Kis Miklós în 1686–1687, – pe baza unor argumente indirecte –, cercetătorii consideră, în unanimitate, că acela care a creat caracterele este gravorul transilvănean. Din păcate, urma acestor litere, respectiv a utilajelor, se va fi pierdut încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Prinţul Alexandru muri în anul 1710, în pragul eliberării sale din prizonierat. După aceea n-a mai fost cine să se îngrijească de literele gruzine care, pentru suedezi, nu erau decît calabalîcuri fără valoare şi astfel ele s-au pierdut probabil în scurtă vreme.

Lui Kis deci i se poate atribui numai cinstea de a fi proiectat primele litere de tipar gruzine, însă propăşirea culturală a gruzinilor cu ajutorul slovei tipărite se leagă de numele românului Mihai Ştefanovici[59]. Originar din Transilvania, Ştefanovici a învăţat meşteşugul tipografiei şi al gravării literelor de la Antim Ivireanul şi tot acesta l-a trimis, în 1709, în Gruzia să organizeze prima tipografie de acolo. Cum însuşi Antim Ivireanul era gruzin de origine, îi va fi dat ajutor lui Ştefanovici în proiectarea literelor. Lui i se poate atribui meritul că Ştefanovici a înzestrat tipografia gruzina organizată la Tbilisi, pe lîngă caracterele khutzuri, folosite la textele bisericeşti, şi cu caractere mehdruli, de uz comun. Ştefanovici a lucrat la Tbilisi între anii 1709 şi 1711 şi a tipărit zece cărţi printre care unele cu conţinut laic. El, şi nu Kis Miklós, trebuie deci să fie considerat întemeietorul tiparului gruzin.

Comenzile din Anglia ale lui Kis se pot plasa în jurul anului 1685. Pînă acum nu se ştia despre ele mai mult decît se arăta în *Apărare,* anume că în Anglia el a avut neplăceri şi a fost bucuros cînd a putut să se întoarcă de acolo[60]. Mai nou, a ieşit la iveală o scri-

soare din 1 iunie 1688, adresată de el pictorului Bogdány Jákob care trăia la Londra. În ea se pomeneşte şi despre unele pretenţii băneşti pe care le avea Kis în Anglia[61]. Tot din textul ei reiese că afacerile lui băneşti erau rezolvate acolo de Mezőlaki János. Figura acestui maghiar ajuns în Anglia este, deocamdată, învăluită în obscuritate. Nu se ştie limpede nici cu ce se ocupa el la Londra. Ni se conserva însă albumul lui de peregrin care conţine aproape o sută de însemnări lăsate de personalităţi conducătoare ale ştiinţei, vieţii publice, politicii şi bisericii din Anglia de după restauraţie, dovezi ale relaţiilor înalte, excepţional de întinse ale lui Mezőlaki. Dintre maghiarii din secolul al XVII-lea nu dispunea de un asemenea cerc de cunoştinţe engleze decît, cel mult, Jászberényi Pál, profesorul şcolii de la curtea regelui Carol al II-lea, iar mai tîrziu chiar Bogdány Jákob[62]. Prin mijlocirea lui Mezőlaki deci, Nicolae Kis şi-a putut face relaţii în cele mai bune cercuri ale vieţii culturale engleze.

În legătură cu răspîndirea literelor sale în Anglia, deocamdată este sigur un lucru şi anume că, începînd din 1692, se poate demonstra folosirea, şi în tipăriturile engleze, a caracterelor cursive denumite de Kis „Klein-canon” pe care numai el le grava. Acest sort de litere specifice apare şi în probarele tipografiei universităţii din Oxford[63]. Exemplarele din Oxford au fost cumpărate în 1695 de la turnătorul de litere Robert Andrews din Londra. Este posibil, aşadar, ca tocmai Andrews să fi fost unul din partenerii de afaceri londonezi ai lui Kis. Dar se mai poate ca, abia după plecarea acestuia în Transilvania, Andrews să-şi fi procurat matriţele literelor ajunse la Oxford, din turnătoria lui Adamsz din Amsterdam. Singurul punct de plecare cert pentru dezvăluirea activităţii din Anglia a lui Miklós ni-l oferă numai legăturile sale cu Mezőlaki.

Deoarece nimeni n-a făcut încă cercetări sistematice în materialele arhivelor florentine, nici relaţiile lui Kis cu marele duce Cosimo de Medici III nu ne sînt relevate pînă acum decît de un singur izvor principal, *Apărarea* lui. Este însă cu neputinţă să nu fi rămas vreo urmă scrisă asupra proiectelor ce vizau înnoirea tiparului florentin, a rapoartelor făcute de trimişii ducelui care cutreierau Europa pentru a cîştiga experienţă, a însăşi marii comenzi de 11 mii de forinţi făcute la Kis. Chiar mai tîrziu el simţea o deosebită mîndrie „că noi, cei care mai înainte aduceam literele din Italia... am ajuns ca ei să aibă nevoie de noi pentru litere". Marele duce ar fi dorit ca Kis Miklós să se fi dus la Florenţa cel puţin pentru o jumătate de an „ca – spune el – să pregătesc acolo discipoli şi, instituind o *officina fusoria* (atelier de turnătorie) să le arăt cum trebuie să folosească uneltele pe care le-au procurat de la mine. Dar fiindcă atunci mă pregăteam să mă întorc acasă, nu m-am mai dus"[64]. Din această ultimă menţiune a lui se poate conchide că marea comandă în cauză va fi fost făcută prin 1688.

Studiul comparativ al caracterelor tipografice ne oferă şi în această privinţă noi repere[65]. S-a observat faptul că unele caractere folosite în „noua tipografie" a lui Giovanni Filippo Cecchi începînd din 1691 dovedesc o asemănare frapantă cu literele atribuite gravorului lipscan Anton Janson, dar confecţionate în realitate de Kis Miklós. Despre Cecchi se ştie că instalaţia atelierului său de turnat litere, ca şi patriţele şi matriţele şi le-a procurat din Olanda, de presupus, de la Kis. În 1710 el a lăsat această instalaţie tipografiei ducale. Caracterele de litere introduse de Cecchi în Florenţa, pe care, în cursul secolului al XVIII-lea, le-au folosit timp îndelungat mai multe tipografii de acolo, – potrivit părerii exprimate de Carter-Buday –, sînt mai înguste, mai suple, mai precis gravate decît obişnuitele litere Janson-Kis. Poate pentru că Kis Miklós avea o deo-

sebită ambiţie ca şi în Italia, considerată patria străveche a scrierii latine, să-şi arate arta de creator de litere, din care cauză el a confecţionat patriţe noi pentru comanda marelui duce, patriţe aparte, de oţel. Cecchi nu putea să fie decît uzufructuarul utilajului de turnătorie cumpărat de marele duce. În schimb, – în opoziţie cu Carter-Buday –, Haiman consideră caracterele din Amsterdam ale lui Kis identice cu cele de tipul Cecchi.

De aici, din Florenţa, va fi ajuns faima lui Kis Miklós la Vatican. Comanda Papei Inocenţiu al XI-lea trebuie considerată, prin urmare, ca fiind ultima în timp. Dar verificarea acestei tradiţii prin cercetări de arhivă şi comparaţii de caractere tipografice constituie o sarcină şi mai urgentă decît cea anterioară. Este ciudat că, în *Apărarea* sa, însuşi Kis Miklós păstrează o tăcere desăvîrşită asupra comenzii papei, deşi în faţa calviniştilor ea ar fi constituit un argument pentru dovedirea indispensabilităţii sale şi a preţuirii de care se bucura peste hotare. Doar versurile de rămas bun scrise de Pápai Páriz Ferenc cu ocazia înmormîntării lui Kis Miklós amintesc limpede acest lucru[66]. Date fiind legăturile prieteneşti dintre Kis şi Pápai Páriz Ferenc şi buna informare a acestuia din urmă, nu avem motive să ne îndoim de existenţa unei asemenea comenzi. Este posibil însă ca meşterul, care se afla în ajunul plecării sale în ţară, să nu se mai fi putut angaja la executarea literelor sau, din cauza morţii papei, survenită între timp, să se fi renunţat la definitivarea înţelegerii. Este de menţionat că nici textul lui Pápai Páriz nu vorbeşte decît despre comandă. Înainte de cercetarea literaturii de specialitate referitoare la istoria tipografiei Vaticanului şi de parcurgerea sistematică a materialelor de arhivă, ar fi greu să se pronunţe cineva cu hotărîre, dacă meşterul transilvănean a confecţionat sau nu caractere tipografice pentru Vatican.

Misztótfalusi Kis Miklós a izbutit deci ca în cîţiva ani să ajungă primul gravor de litere din Olanda. Iar aceasta însemna pe atunci „că prin acel meşteşug... i-a întrecut pe toţi din lumea aceasta”[67]. Îl depăşise de mult pe fostul său meşter, iar clienţii acestuia trecuseră la el. În branşa lui, întreaga Europă de apus îi cunoştea numele. Pentru el însă, toate acele merite care-i aduceau admiraţia şi invidia celorlalţi nu erau decît un mijloc al îndeplinirii misiunii sale. „Chibzuind eu, de ce oare m-am prins de toate acestea în faţa Domnului meu, anume ca să fiu de folos prin ele patriei mele [mi-am zis că] poate de aceea mi-a dat Dumnezeu o asemenea prosperitate într-însele. M-ar pedepsi Dumnezeu – zic – dacă în această intenţie a mea şi pentru îndeplinirea legămîntului meu nu m-aş strădui din toate puterile mele”[68]. Şi, într-adevăr, cînd a socotit că venise vremea, a avut puterea morală să renunţe la tot ce-şi cîştigase prin strădanii în Olanda şi să pornească spre casă, în totala nesiguranţă din ţară, ca să lupte acolo cu arma slovelor tipărite, împotriva inculturii.

În anul 1689 Kis, încrezîndu-se în puterea literei, în el însuşi şi în triumful bunelor intenţii, şi-a investit tot cîştigul în utilaj tipografic şi în cărţi şi a pornit la drum spre Transilvania, întocmai ca eroii legendelor care pătrund în bîrlogul zmeului, doar cu un paloş în mînă. Ceea ce urmează de acum înainte în destinul său este una din cele mai zguduitoare tragedii ale istoriei culturii vechi maghiare care poate fi urmărită cu deplină apropiere omenească de cititorii tuturor timpurilor, fiindcă eroul ei, ca un slujitor al scrisului, şi-a înveşnicit prin tipar şi propriile sale umilinţe.

Presimţind parcă sfîrşitul ei tragic, el caracterizează astfel noua perioadă de viaţă pe care o începea acum: „Cum am ieşit din Belgia, îndată parcă s-a întors Dumnezeu împotriva mea şi prin desele lui cercetări părea

că-mi spune cu voce tare, lovindu-mă peste faţă: Nu merge acolo, te duci într-un loc rău, nu vreau să-i slujeşti acelui popor! Şi astfel, în multe chipuri, Domnul mă scoase din averea cu care îmi propusesem să-i fiu de folos acestui popor"[69].

Primele necazuri l-au ajuns chiar în drum, deşi astăzi ştim. cu cîtă circumspecţie şi-a organizat întoarcerea. Puţine din tipăriturile lui le-a lăsat în coli. Îmbrăcate cu grijă în legături de pergament sau şagrinate, aurite sau purpurii, erau mai bine ferite de vicisitudinile drumului. Încredinţînd două treimi din totalul exemplarelor sale unui prieten, Apáti Miklós, bine cunoscut din istoria cartezianismului maghiar[70], l-a pornit pe un vas spre Gdansk (Danzig). Celelalte exemplare, împreună cu utilajul atelierului său de gravat şi turnat litere, împreună cu valoroasele sale patriţe şi matriţe, le-a transportat el însuşi pe uscat, trecînd prin Germania. Dar, prevăzător, a lăsat la Amsterdam şi o parte din uneltele necesare confecţionării literelor. Despre traseul pe care l-a urmat se ştie doar că a venit prin Lipsca şi a lăsat şi acolo, în scopul vînzării, o garnitură de matriţe[71]. Se pare că dorea să-l aştepte pe Apáti la Košice. Dar, în Polonia, acesta a trecut printr-un adevărat calvar cu cărţile încredinţate. A fost arestat de mai multe ori deoarece, în listele de însoţire puse în lăzi, figurau bibliile aurite (în maghiară *aranyos)* despre care se presupunea că sînt ariene *(arianus),* (adică unitariene). Kis Miklós s-a dus la curtea regală din Varşovia, dar nici cu sprijinul principelui Apafi, a lui Teleki Mihály şi a lui Nicolae Bethlen n-a putut să obţină nimic de la arţăgosul conte care le reţinuse[72]. În sfîrşit, după o detenţiune de peste o jumătate de an, o întîmplare favorabilă l-a eliberat pe Apáti împreună cu publicaţiile încredinţate lui. Numai cărţile pe care Kis Miklós le-a cumpărat s-au pierdut definitiv.

În mrejele inerţiei

În cei zece ani petrecuţi în străinătate de Kis Miklós nu s-a schimbat numai el, ci s-a transformat şi Transilvania. Întors acasă, călătorul a fost întîmpinat aici de o lume străină. Doi dintre protectorii săi de odinioară, Horti István şi principele Mihai Apafi I, fuseseră înmormîntaţi cu puţin timp înaintea sosirii lui. Pe Teleki Mihály doar că l-a întîlnit în ajunul drumului fatal ce-l ducea spre cîmpul de bătaie din Zărneşti. Şi pe profesorul Pataki István îl răpise moartea, în momentul cînd ar fi avut cea mai mare nevoie de sprijinul lui în cercurile clericale din Cluj. Trebuia deci să-şi înfigă rădăcinile într-o Transilvanie în care din ce în ce mai puţini ştiau din proprie experienţă ce-i datorează lui Kis. Întregul principat semăna cu un stup agitat şi deţinătorii puterii erau preocupaţi de cu totul alte probleme decît acelea care l-au adus acasă pe Kis Miklós de pe meleagurile îmbelşugate ale Olandei.

Principatul autonom aparţinea trecutului, iar viitorul nu putea să fie decît bănuit. Viena, absorbită de războaiele cu turcii, se purta, deocamdată, cu menajamente faţă de principatul folosit ca bază de aprovizionare militară. Ea nu-şi descoperise adevăratul chip nici chiar în faţa celor mai înalţi conducători. În spatele decorurilor, aparent neschimbate, ale vieţii publice, începuse transformarea statului şi a societăţii, regruparea de forţe. Țara mai avea, ce-i drept, un principe, în persoana copilului Mihai Apafi al II-lea, dar alături de el apăruse guvernatorul numit de împărat. În realitate însă, cei ce exercitau puterea nu erau nici principele, nici guvernatorul, ci autorităţile supreme din Viena, care stăteau deasupra amîndurora, dirijînd evenimentele şi trăgînd sforile, de obicei, din culise. Era primul fapt important de care, chiar în atmosfera de nesiguranţă generală, roata lumea trebuia să ia cunoştinţă cît mai curînd.

Cealaltă schimbare care-l atingea de aproape pe Kis era încetarea caracterului dominant al bisericii calviniste. Zadarnic erau calvinişti principele şi guvernatorul, dacă împăratul vienez considera că sarcina lui este extinderea bisericii catolice. Şi mai puţin se putea spera ca biserica reformată, acum oprimată şi cu mijloace materiale restrînse, să realizeze ceea ce nu realizase nici atunci cînd ar fi putunt s-o facă. Cum, în vremea aceea, rolul hotărîtor în domeniul şcolarizării şi în viaţa culturală îl deţinea biserica, toate acestea însemnau că s-a destrămat chiar şi unica, modestă, posibilitate a realizării însufleţitelor planuri ale lui Kis Miklós, căci în biserica reformată conştiinţa primejduirii era favorabilă puterilor conservatoare. Cum orice schimbare nu putea să le aducă decît ceva şi mai neprielnic, ele se agăţau cu disperare de starea existentă şi se izolau faţă de orice înnoire. Niciodată în Transilvania n-a domnit o atmosferă mai puţin favorabilă progresului ca atunci cînd a trebuit să-şi înceapă activitatea din ţară acest artist al literei, revenit din străinătate.

La toate acestea s-a adăugat un dezastru economic total. Campaniile decenale au adus la cea mai cruntă mizerie nu numai ţărănimea, ci şi majoritatea locuitorilor de la oraşe, ba chiar şi a nobilimii. Nu erau exceptaţi de la sărăcirea generală decît membrii îngustei pături care ţinea în mîini puterea politică. Aceştia, acaparînd sursele de venituri ale principatului, se grăbeau, nestînjeniţi, să acapareze cît mai mult. În aceasta privinţă, în fruntea tuturor se afla însuşi guvernatorul Gheorghe Bánffi. Intrigile dezlănţuite în jurul bogatei prăzi i-a scindat complet pe membrii păturii conducătoare a politicii. Din această pricină era uşor să fie dejucaţi reciproc. Cum căpătuiala lor depindea exclusiv de Viena. celor mai mulţi dintre ei le-au devenit indiferente problemele comunităţii. Legăturile cu provinciile mai dezvoltate ale Imperiului habsburgic ar fi trebuit să-i stimuleze pe magnaţii Transilvaniei la susţinerea aspira-

ţiilor burgheze. Ei însă, – conduşi de îngustele lor concepţii de clasă –, ar fi fost dispuşi să accepte, în folosul lor, avantajele economice aduse de îmburghezire, dar fără consecinţele ei sociale.

Într-adevăr, noul regim instaurat după Diploma Leopoldină (1691) a oferit unora nebănuite posibilităţi de a se îmbogăţi, a se ridica pe scara socială, a-şi face o carieră oficială. Cei mai mulţi primeau cu amîndouă mîinile tot ce le oferea Viena, deşi preţul era uneori trădarea, nu numai a ţării, ci chiar a intereselor propriei lor clase sau schimbarea religiei. Deţinătorii puterii simţeau că raporturile se reaşează pentru multă vreme. De aceea, unica lor grijă reală era să obţină cît mai multe avantaje personale din noile împrejurări. Pe lîngă acest aspect, pentru dînşii, programul cultural al calviniştilor, adoptat de cei mai buni de la puritanism încoace, era o chestiune cu totul secundară. Toate acele lucruri pentru realizarea cărora Kis Miklós şi-a mizat întreaga viaţă nu-i mai interesau serios pe cei ce stăpîneau puterea[73]. În asemenea circumstanţe, Kis a trebuit să încerce imposibilul, de unul singur.

Stabilindu-se în oraşul Cluj care avea o poziţie centrală, s-a căsătorit încă la sfîrşitul anului 1690, şi – la vîrsta de patruzeci de ani – a putut, în sfîrşit, să înceapă activitatea pentru care se pregătise zece ani în străinătatea îndepărtata. În locul împlinirilor însă, îl aştepta cea mai grea perioadă a vieţii sale. Din scrierea lui intitulată *Apărare,* cititorul poate să-şi facă o imagine mai autentică decît din orice restituire ştiinţifică, de modul în care dezamăgirile din următorii şapte ani i-au îngropat marea voinţă, i-au măcinat puterea sufletească şi trupească şi l-au băgat de timpuriu în mormînt pe cel mai mare pionier al vechiului tipar maghiar. El însuşi istoriseşte în cartea sa toate nedreptăţile ce i s-au făcut, acuză cu amărăciunea omului căzut în capcană sau îşi apără adevărul, cu propriile sale cuvinte şi argumente. În prezenţa unui izvor de o autenticitate atît de

deosebită, este mai bine ca istoricul să se retragă cu modestie şi să ofere cititorilor numai o scurtă schiţă, pentru a se putea orienta mai uşor în şuvoiul năpăstuirilor care izbucnesc ca un vulcan din sufletul chinuit al unui om.

Kis Miklós venise acasă cu gîndul să consacre banii rezultaţi din vînzarea tipăriturilor sale întemeierii unei tipografii moderne, bine înzestrate cu litere gravate de el însuşi. Văzînd însă lipsa de bani şi situaţia tulbure de acasă, el şi-a modificat planul iniţial. Nădăjduind că prin aceasta îşi va asigura sprijinul oficialilor, a cedat stăruinţelor şi, luînd cu chirie utilajul deţinut de biserica reformată, a început să tipărească[74]. Reformaţii aveau pe atunci, în Cluj, chiar două tipografii învechite. Tipografia bisericii reformate din Transilvania era constituită din tiparniţa orădeană de odinioară a lui Senczi Kertész Ábrahám, ca şi din rămăşiţele oficinei princiare din Alba Iulia, devastată în 1658[75]. Lumea îi spunea tipografia „ţării" sau a „ecleziei generale", în virtutea denumirii tradiţionale din epoca principatului, (deoarece pe atunci biserica reformată calvinistă era considerată identică cu puterea de stat). Pe lîngă aceasta, şi colegiul reformat şi comunitatea reformată din Cluj aveau o mică tipografie comună. Ea fusese cumpărată de Ghilányi, Jakab, în primul rînd pentru tipărirea manualelor şcolare. Conform înţelegerii sale cu sfatul stărilor reformate, din literele celor două tipografii, Kis trebuia să organizeze o singură oficină bine utilată. Înzestrată cu privilegii speciale, ea urma să acopere nevoile de tipărire ale întregii Transilvanii, deci şi ale celorlalte confesiuni.

Pornind la drum, Kis Miklós încă mai privea cu încredere spre viitor şi se considera parte egală cu conducătorii bisericii sale. Cînd aceştia nu i-au cerut chirie pentru instalaţia dată lui în folosinţă, el le-a recompensat gestul printr-un dar de mai multe mii de forinţi. oferindu-se voluntar să toarne din nou tot materialul

tipografic al comunităţii[76]. Chiar şi mai tîrziu el păstra atitudinea unuia care simte că este un factor responsabil al culturii maghiare, dator să aibă iniţiative, de exemplu, în domeniul editării de manuale şcolare şi al predării scrisului. Întîlnirile şi, mai apoi, ciocnirile lui cu realităţile feudalismului transilvănean i-au adus treptat surpriza cunoaşterii situaţiei sale reale. Avea de ales acum între două căi: ori să ajungă la un compromis cu tot ceea ce considera el învechit, greşit şi rău, ori să se întoarcă împotriva acestora, chiar dacă lupta lui părea de la bun început lipsită de perspective. Kis Miklós şi-ar fi negat toată viaţa şi individualitatea de pînă atunci dacă n-ar fi ales perseverarea în principiile sale. La sfîrşitul dramei, deasupra rămăşiţelor pămînteşti ale lui Kis, s-a apreciat cu justeţe esenţa tragediei care începuse atunci: „Mult i-a păgubit străduinţa cu care mai curînd voia să croiască lumea de acum după concepţia sa proprie şi modul său de viaţă, decît să se adapteze el stării şi rînduielii acesteia”[77].

Cu toate că întreaga lui activitate avea ca scop propăşirea culturii în patria sa, în loc de ajutor, el se întîlnea la fiecare pas cu nepăsarea, ba – din ce în ce mai mult – chiar cu dezaprobarea. Deşi era tipograf al bisericii, după tărăgăneli de ani şi ani de zile, a trebuit să se îngrijească singur de plasarea atelierelor, printr-o costisitoare reconstruire a casei soţiei sale[78]. Şi cu toate că li se promisese, atît lui, cît şi calfelor sale familiste, scutirea de impozite şi de încartiruiri cuvenită dintotdeauna tipografilor, aceste făgăduieli n-au fost respectate decît după multe jigniri, frămîntări şi alergături. Din cauza tergiversărilor instalării, Kis Miklós a fost nevoit să trăiască, – el şi familia lui –, să construiască, să-şi înzestreze atelierele şi să-şi plătească angajaţii exclusiv din vînzarea tipăriturilor sale din Olanda. Datorită sărăciei generale, nici după 1694, cînd atelierul a început să producă cu toată capacitatea, tipărirea cărţilor n-a adus venitul care să fi putut acoperi

nevoile. Foarte curînd a descoperit că, dacă vrea să vîndă ceva din publicaţiile sale, nu trebuie să tipărească după propriile sale principii de politică culturală, ci după exigenţele publicului transilvănean.

Într-o situaţie ca aceasta, s-a văzut obligat să accepte bunul sfat care i s-a dat la sosirea lui în ţară, poate chiar de către Bethlen Miklós: „Ai să vezi domnia ta că în ţara asta nu trebuie să te bizui numai pe meşteşug căci, zău, nu poţi să trăieşti din el cum se cuvine, ci caută să-i adaugi şi o mică *oeconomia* (moşioară) ca măcar grîul şi vinul să nu fii nevoit a-l cumpăra”[79]. În loc deci să-şi consacre toate forţele muncii în tipografie, a trebuit să-şi asume şi grijile agriculturii. Moşioara soţiei sale le-ar fi putut asigura existenţa, dacă în scurt timp n-ar fi căzut jertfă lăcomiei magnaţilor, căci cea mai mare parte o moştenirii soţiei sale a fost răscumpărată de vistierie, fiind constituită din pămînturi zălogite. Ceea ce mai rămăsese a fost acaparat de guvernatorul Gheorghe Bánffi, se pare pentru motivul că toate acestea fuseseră ilegal donate de Apafi după executarea lui Bánffi Dénes, tatăl guvernatorului. Kis Miklós a dobîndit prin aceasta prima sa rană gravă. Procedeul nu numai că i-a retezat mijloacele de existenţă, dar i-a dovedit concret că, nici în virtutea extraordinarelor servicii aduse în folosul ţării, nu poate conta pe un tratament de excepţie sau pe vreo favoare, deşi guvernatorul, foarte bogat, stătea şi în fruntea bisericii reformate. Cînd Bánffi i-a luat şi jumătate din moara renovată din Unguraş, Kis i-a aruncat în faţă cu demnitate: „Ar trebui mai degrabă să-mi daţi decît să luaţi de la mine” iar „asta este tot aşa cum, cu un pumn de apă, Someşul nici nu scade, nici nu creşte”[80]. La venirea lui acasă, conducătorii i-au promis „bunăvoinţa necesară a măritului nostru domn, ba chiar a întregului status reformat”. Îl încurajaseră că „dacă vor vedea intenţiile domniei tale de a rămîne aici pentru folosul patriei, îţi vor trimite ba un car de grîu, ba un butoi de vin, ba

un porc mistreţ, ba un burduf de brînză, încît nici nu vei avea loc unde să le pui”. În loc de acestea, i-au luat şi cît avea el.

Mai mult decît aceste griji materiale îl dureau pe Kis Miklós intrigile şi mai apoi atacurile deschise pornite împotriva muncii şi persoanei sale din partea celor din cler[82], căci ei s-au atins de capitalul moral pe care, în urma sacrificiului dezinteresat adus pentru culturalizarea poporului său şi pentru biserica sa, îl putea considera, pe bună dreptate, ca un bun ce nu i se putea răpi. Înainte de toate, adversarii lui invidioşi au pus la îndoială calitatea de preot a lui Kis Miklós, deşi, ca tipograf, i se cuveneau şi lui privilegiile celor din tagma bisericească. Cu toate că în străinătate nu urmase teologia, era considerat ca persoană academică şi clericală. De aceea, în biserică el avea dreptul să stea pe locul rezervat preoţilor. Inamicii lui însă voiau să-l trateze ca pe un simplu meşter „forjar”, deci ca pe o persoană de condiţie socială mai modestă decît ei. Prin aceasta i-au produs şi pagube materiale importante, deoarece i-au îngreuiat obţinerea scutirii de impozite. Negîndu-i condiţia de intelectual, i-au pus la îndoială competenţa în îmbunătăţirea traducerii bibliei, în corectarea greşelilor din manuscrisele ce urmau să se editeze, ridiculizîndu-i inovaţiile ortografice. L-au învinuit că de dragul cultivării pămîntului îşi neglijează munca tipografică, au uneltit împotriva lui la conducătorii bisericii reformate şi ai oraşului Cluj, creînd în jurul lui o atmosferă ostilă; l-au jignit cu cea mai mare brutalitate; i-au stăvilit orice străduinţă. Ei au făcut ca viaţa lui Kis Miklós să se asemene cu aceea a unui vînat hăituit şi, cu o premeditare haină, i-au măcinat nervii.

Cel mai firesc lucru ar fi ca în spatele prigoanei împotriva lui Kis Miklós, desfăşurată de predicatorul reformat din Cluj, Szatmári Pap János, de Szatmárnémeti Sámuel şi de profesorul de colegiu Csepregi Turkovics

Mihály să se caute contradicţii ideologice[83]. Realitatea istorică este însă şi în acest caz mult mai complicată decît se poate închipui, căci nemiloşii agresori aveau şi ei concepţii cocceianiste şi carteziene. Istoria ştiinţei îl consideră pe Szatmári Pap János una din figurile proeminente ale cocceianismului maghiar, iar pe Szatmárnémeti Sámuel ca pe unul din teoreticienii conducători ai cocceianismului maghiar. Nu poate fi pus la îndoială nici faptul că profilul spiritual al lui Turkovics a fost format şi el de şcoala olandeză a cercetării raţionaliste[84]. Întreaga lor carieră şi operele teoretice publicate contrazic presupunerea că ei ar fi conspirat, în calitate de conducători ai conservatismului şi reacţiunii ecleziastice, pentru înfrîngerea lui Kis Miklós.

Marea majoritate a preoţimii reformate avea, din păcate, concepţii mult mai conservatoare decît adversarii menţionaţi ai lui Kis. Presupunerea amintită avantajează doar pe adevăraţii reprezentanţi ai ortodoxiei calviniste şi reacţiunii clericale existente în realitate, produce false opinii despre componentele vieţii spirituale transilvănene şi confundă, fără posibilităţile unei priviri sinoptice, adevăratele fronturi ale luptelor ideologice din acea vreme. Deşi fuseseră unele deosebiri de nuanţe între cocccianismul lui Kis Miklós şi cel al prigonitorilor săi, acestea nu pot explica toate faptele săvîrşite împotriva unui om care, ideologic, era totuşi mai aproape de dînşii decît majoritatea clerului. Înalta idealitate a faptelor lui Kis Miklós, lupta lui dusă pentru progres, ne sugerează de-a dreptul să bănuim şi din partea celor ce-l atacau, motive asemănătoare, dar cu un indice opus. O cercetare mai circumspectă însă face să se presupună că adevăratele cauze ale persecuţiei nu erau principiile. Ele trebuie urmărite, mult mai curînd, la nivelul contradicţiilor de clasă şi al unor meschine porniri omeneşti.

Szatmári Pap Janós şi Szatmárnémeti Sámuel erau compatrioţi contemporani şi colegi de studii în Olanda ai lui Kis Miklós. Amîndoi erau mici nobili, orgolioşi

de originea lor, pe cînd Kis provenea din rîndul iobagilor, un *homo novus* care a ajuns burghez şi intelectual prin propriile sale puteri. În timpul şederii lor în Olanda, cei dintîi au trebuit sa admită că, din punct de vedere material şi acela al prestigiului, desconsideratul Kis Miklós le-a luat-o mult înainte în societatea „academicienilor" maghiari, cu toate că şi-a întrerupt studiile teologice, pornind pe un drum cu totul neobişnuit. După revenirea lor în ţară însă, situaţia s-a schimbat. În înapoiata structură socială feudală din Transilvania ei au ajuns în pătura privilegiată clericalo-intelectuală, pe cînd Kis a rămas, în fond, pe dinafară, ba în acea pătură nici nu exista vreun loc corespunzător pentru el. Alde Szatmári Pap, cu cartezianismul lor, s-au integrat în condiţiile date, favorabile lor, şi luau în nume de rău că Kis Miklós nu se mulţumeşte cu statutul dispreţuit al meşterilor din ţară, ci pretinde – şi aici acasă – situaţia socială şi sfera de influenţă pe care şi le-a cucerit în Olanda. Acolo, în virtutea ocupaţiei sale, Kis ajunsese burghez şi depăşise barierele între care voiau să-l închidă acum din nou. Adversarii lui însă, în pofida studiilor lor progresiste, şi-au menţinut perimata concepţie de clasă nobiliară. Cele mai adînci rădăcini ale divergenţelor dintre ei coborau deci în diferenţierea dintre poziţiile şi concepţiile lor sociale. În *Apărarea* sa, Kis formulează astfel acest fenomen: „Mi-au reproşat că eu visez acurateţe belgiană în această ţară, deşi este mai bine ca să rămînem cum am fost, cu ceea ce s-au mulţumit părinţii noştri, nu trebuie să ne străduim să ajungem mai departe"[85]. În spatele contradicţiei lor va fi stat deci optica socială diferită a burghezului şi a nobilului.

Pornirile oarbe ale adversarilor lui Kis Miklós erau însă alimentate, în afară de conservatismul social, şi de invidia omenească. Zadarnic îl desconsiderau ei pe Kis ca pe un „forjar de rînd" dacă acesta era mai înstărit decît dînşii. Trebuia deci să-l distrugă din punct

de vedere material. Ce altceva, în afara intenţiei de a-i dăuna, l-ar fi putut determina pe Szatmárnémeti Sámuel să-l silească a restitui materialul tipografic al bisericii și colegiului din Cluj, cînd n-a făcut altceva cu el, decît să-l depoziteze? Iar soţia lui Szatmári Pap János îşi aţîţa soţul împotriva lui Kis, spunînd că tipograful îşi îmbracă soţia cu mai multă distincţie decît el[86]. Chiar şi mîndria lui rănită îi irita în permanenţă pe cei trei prigonitori ai săi. Micile intervenţii competente făcute de Kis pentru îmbunătăţirea manuscriselor acestora dovedeau neîncetat în ce măsură rivalul lor le este egal sub aspect spiritual. Ei au calificat drept şicanare şi subminare a prestigiului lor eforturile lui Kis de a le corecta publicaţiile. Szatmárnémeti Sámuel l-a şi chemat la ordine, spunîndu-i cu aroganţă: „Nu-mi plac tipografii savanţi”[87]. Potrivnicii lui nu pierdeau nici un prilej ca – fie şi sub cel mai meschin aspect – să-l facă pe marele creator de litere să simtă că i s-a schimbat situaţia şi a devenit subordonat. Dar el, avînd conştiinţa propriei sale valori, i-a înfruntat. Cînd, de exemplu, i-au imputat că este spre diminuarea prestigiului tagmei preoţeşti dacă el, ca tipograf, se consideră egal cu dînşii, Kis le ripostează demn: „Profesori şi preoţi sînt destui, unii mai buni decît alţii; un forjar de rînd ca mine însă, nu numai în Cluj, dar nici în toată Transilvania; nu numai în Transilvania, dar nici în toată împărăţia ungurească; nu numai acolo, dar nici în toată lumea nu găseşti... Nu-i mai prejos a tipări bine, decît a predica bine”[88]. Inamicii lui, avînd acces la curţile tînărului principe, a guvernatorului şi ale magnaţilor, se foloseau tocmai de aceste declaraţii pline de sentimentul demnităţii, neobişnuite în Transilvania, ca să-i îndepărteze de la el pe deţinătorii puterii şi, cu încetul, chiar o parte a preoţimii.

Kis Miklós îşi va fi dat din ce în ce mai bine seama că stă fără protectori în faţa inamicilor săi înverşunaţi. În ţară, el se aşteptase la recunoştinţă. În locul ei, i se

oferea ură. Exasperat la culme, în mintea lui se născu gîndul întoarcerii în Olanda, însă copiii mici şi soţia îl reţineau aici[89]. Trebuia, aşadar, să suporte amărăciunile zilnice, consumîndu-se pe sine. Cînd însă inamicii săi, după ce i-au stricat prezentul şi viitorul, au început să vorbească cu dispreţ şi despre biblia editată de el, s-a umplut paharul. Nu mai avea acum altă armă decît slova tipărită. Cu ajutorul ei trebuia să-şi apere tot trecutul. Astfel s-a născut, în primăvara lui 1697, *Apologia* scrisă în apărarea ediţiei bibliei şi a principiilor sale ortografice. A tipărit-o în limba latină, deoarece o destinase informării cercurilor intelectuale[90]. Dar nici după apariţia ei, adversarii săi n-au încetat să-l defăimeze. Cu un an mai tîrziu, aşadar, în *Apărarea* sa, el a demascat în faţa lumii întregi, în limba maghiară, prigoana dusă împotriva lui şi toată orînduirea învechită şi stricată care a făcut posibil ca duşmanii să-i batjocorească cu ticăloşie străduinţele puse în slujba tuturor[91]. Toată Transilvania feudală, în frunte cu guvernatorul, putea să se simtă vizată. Acest lucru le-a facilitat adversarilor lui ca, de data aceasta, să se răfuiască cu dînsul. Sinodul de la Aiud, din 11 iunie 1698, l-a obligat pe Kis Miklós să-şi ceară scuze publice de la inamicii lui, să-şi retragă cele afirmate în *Apărare* şi *Apologie,* iar exemplarele acestora să le predea pentru a fi distruse[92].

Tragedia se apropia acum, în ritm accelerat, de final. Întreaga viaţă a lui Kis Miklós, distrus trupeşte şi sufleteşte, s-a prăbuşit. Încercările cancelarului Nicolae Bethlen de a remedia nedreptăţile erau zadarnice[93]. Pentru marele artist al literei tipărite însăşi viaţa îşi pierduse înţelesul cînd comunitatea, căreia îi sacrificase totul, de fapt, l-a renegat cu adevărat. În ultimele zile ale lui 1698 sau la începutul anului următor, el a fost doborît de o congestie cerebrală. Soarta nemiloasă îi mai rezervase ca timp de trei ani să trăiască paralizat

de mîini şi de picioare, dar cu mintea pe deplin lucidă. În ziua de 20 martie 1702 la vîrsta de cincizeci şi doi de ani, Kis Miklós a închis ochii pentru totdeauna.

Creatorul de litere

Cînd pe proaspătul mormînt din cimitirul Hajongard al lui Misztótfalusi Kis Miklós s-a aşezat uriaşul bloc de piatră, existent şi astăzi, puţini dintre cei adunaţi acolo de pe depărtatele meleaguri vedeau valoarea reală a moştenirii lăsate de el. Primul care a atras atenţia asupra ei a fost Bod Péter, în 1767, cînd a deschis lungul şir al cercetărilor destinate sa pună în valoare opera lui Kis Miklós[94]. Astăzi vedem limpede că tipograful clujean, numit în batjocură „forjar de rînd", a contribuit la îmbogăţirea artei europene a slovelor, şi la dezvoltarea tiparului, a editării de cărţi, a culturalizării poporului şi a literaturii maghiare, cu valori vii chiar şi în zilele noastre.

Pînă astăzi, Kis Miklós este, fără îndoială, figura de cea mai universală însemnătate din istoria tiparului maghiar. El nu era singurul dintre vechii tipografi maghiari din Transilvania care şi-au însuşit tainele meşteşugului în cele mai bune oficine ale tiparului european. După dînsul au mai fost şi alţii, ca de exemplu, Páldi Székely István, Kapronczai Nyerges Ádám, Bikfalvi Falka Sámuel, – care s-au întors din peregrinările lor în ţări străine, ca excelenţi specialişti şi în cea mai exigentă ramură a muncii de tipografie, cea a gravării literelor[95]. Ei toţi însă n-au făcut decît să-şi însuşească şi să transpună în tiparul din patrie ceea ce produsese arta literelor din Europa. Kis Miklós este singurul maghiar care, prin însăşi opera sa capitală, a contribuit la dezvoltarea vechii arte universale a caracterelor tipografice.

Rolul principal în arta tiparului şi în aceea a creării de litere din Europa secolului al XVII-lea îl deţinea Olanda, iar acolo, chiar Amsterdamul. „Numai în Amsterdam se spune că ar fi atîtea tipografii cîte sînt în Germania întreagă şi pentru ele aleargă acolo toţi, din aproape toate părţile lumii, ca sîngele spre inimă" – arată Kis Miklós în *Apărare*[96]. El s-a format deci, ca gravor de litere, în centrul artei contemporane a caracterelor de tipar şi, datorită muncii lui intensive, a devenit el însuşi un factor al aspiraţiilor artistice moderne de acolo. În esenţă, aceste aspiraţii constau în actualizarea literelor anticva renascentiste, create la sfîrşitul secolului al XV-lea la Veneţia şi perfecţionat apoi în prima jumătate a secolului al XVI-lea, în Franţa. Ca urmare, proiectanţii şi gravorii de litere s-au emancipat treptat de sub tradiţia formelor moştenite de la minusculele umaniste din codicele medievale şi de la inscripţiile de pe monumentele antice. După caracterizarea lui Haiman György, la literele „anticva olandeze" care au luat fiinţa astfel, „liniile perpendiculare devin mai marcante, colţurile rotunjite din talpa literelor se îndreaptă, talpa se subţiază. Litera devine mai fermă, mai contrastantă. Liniile nestatornice şi şovăite ale cursivelor provenite din «cancellaresca» renascentistă se aşază mai bine în rînduri şi unghiul de înclinare al literelor devine mai regulat"[97]. Această „anticva olandeză" constituie în arta europeană a semnelor grafice tipul de tranziţie baroc care duce de la anticva renascentistă la anticva clasicistă, cu o structură perfect geometrică. Acest tip de tranziţie este deci baza pe care se construiesc caracterele tipografice engleze şi germane din secolul al XVIII-lea sau litera clasicistă a italianului Bodoni şi a francezului Didot. În felul acesta, rezultatele obţinute în secolul al XVII-lea de creatorii de litere olandezi au făcut să rodească, de-a lungul evoluţiei sale, întreaga artă modernă a literelor de tipar. Cel mai important rezultat al ultimelor cercetări constă tocmai în constatarea că, datorită creării

rinei variante nobile a „anticvei olandeze”, lui Kis Miklós i se cuvine un loc de frunte printre înnoitorii literelor de tipar.

Cercurile internaţionale de specialitate erau de părere încă mai de mult că produsul, de o importanţă epocală, „net modern” (Updike) al acelei etape de evoluţie sînt literele „anticva şi cursiva olandeze” pe care turnătoria lui David Stempel din Frankfurt pe Main le-a turnat din nou pe baza matriţelor originale cumpărate la Lipsca, în jurul anului 1920, şi le-a pus în circulaţie în toată lumea, sub denumirea de anticva Janson[98]. Despre aceste matriţe s-a stabilit că apăruseră pentru prima oară, sub denumirea de „litere olandeze”, pe probarul scos în jurul lui 1720 de turnătoria de litere Ehrhardt din Lipsca. Tot ele figurează şi pe probarul din 1868 al turnătoriei de litere a lipscanului Wilhelm Drugulin ca litere „olandeze renascentiste”. Matriţele, de origine necunoscută, n-au fost puse în legătura cu activitatea gravorului de litere lipscan Anton Janson, format la Amsterdam, decît după ce David Stempel a cumpărat materialul tipografic de la firma Drugulin. Cercetătorul A. F. Johnson şi-a dat seama, încă din 1938, că aceste caractere nu pot proveni din mîna lui Janson, deoarece sînt mai suple şi mai exact gravate decît creaţiile autentice ale meşterului lipscan. De altfel, începînd încă din 1691, aceste caractere „lipscane” apăruseră în tipăriturile florentine. Stanley Morison, vestitul cercetător englez din domeniul istoriei tiparului, pe care-l preocupase misterul caracterelor Janson încă din 1923, într-o comunicare din 1940, despre turnătoria de litere din Lipsca, a respins şi el ipoteza că aceste caractere ar proveni de la Janson. În acelaşi timp a constatat că „literele Drugulin-Stempel sînt opera unui gravor al cărui talent este aproape egal cu al lui Garamond sau al lui Granjan”.

Talentatul gravor în cauză a fost identificat de cunoscutul cercetător în domeniul slovelor Harry Carter

din Oxford, cu ajutorul profesorului olandez G. W. Ovink şi a graficianului Buday György, – în persoana lui Kis Miklós. În cercetările sale publicate mai întîi în 1954, iar mai apoi în 1957, el a arătat că literele ce figurau pe probarul lui Ehrhardt şi cel al firmei Drugulin, respectiv matriţele turnătoriei Stempel, sînt identice cu acelea de pe probarele din Amsterdam ale lui Kis Miklós. Aşadar, deosebitele „litere Janson", pot fi considerate creaţii ale meşterului transilvănean. Americanul Jack Werner Stauffacher, în volumul său ce însumează rezultatele cercetărilor asupra lui Janson, publicat tot în 1954, ajunge la rezultate identice cu ale lui Carter Din *Apărare* se cunoaşte că, la întoarcerea lui acasă, Kis a lăsat forme de litere gravate de el, atît la Amsterdam, cît şi la Lipsca[100]. Acestea din urmă vor fi ajuns – după moartea lui Kis –, pe căi necunoscute, în proprietatea turnătoriei Erhardt şi mai apoi a lui Stempel. Aici au putut ajunge, eventual, şi unele din matriţele lăsate la Amsterdam. După ce, în urma unei întîmplări fatale, formele ce chiar după 1920 rămăseseră în Lipsca, au fost distruse în 1970, doar matriţele păstrate în Frankfurt pe Main (în parte prelucrate şi ele ulterior), reprezintă singurele vestigii materiale ale operei de gravor de litere a lui Kis Miklós.

În ce priveşte meşterul de la care a învăţat Kis în Olanda, cercetările s-au oprit asupra lui Dirk Voskens, cel care, în 1678, cumpărase – împreună cu Johannes Adamsz – turnătoria de litere a lui Blaeu. Faţă de această opinie, doar Haiman György mai are unele rezerve[101]. El consideră că problema persoanei meşterului trebuie să rămînă deschisă şi pe mai departe, pe temeiul că pe probarul de litere al văduvei lui Adamsz şi al lui Abraham Ente, scos în jurul anului 1700 la Amsterdam, literele lui Kis Miklós figurează într-o serie bogată, în timp ce pe probarul lui Voskens nu există nici urmă de ele. Acestea pot fi însă şi amprentele literelor lăsate de Kis la Amsterdam cînd s-a întors acasă.

ori cumpărate de la el mai devreme şi nu pot fi dovezi de sine stătătoare ale raporturilor meşter-discipol dintre Adamsz şi Kis. De altfel, Adamsz, separat foarte curînd din întreprinderea comună cu Voskens, este consecvent amintit de izvoare ca turnător de litere şi niciodată nu i se spune gravor de litere. După Haiman, Kis Miklós putea să-şi însuşească de la Voskens, în cel mai bun caz, numai tehnica gravării, dar impulsuri artistice n-a putut să primească.

Părerile sînt împărţite şi în privinţa locului exact ocupat de creaţia de litere a meşterului transilvănean în diferitele curente ale gravurii de litere din Olanda secolului al XVII-lea. Mai persistă şi astăzi părerea că asupra stilului de gravor de litere a lui Kis a avut o influenţă modelatoare faimosul creator de litere al oficinei Elzevir, Cristoffel van Dyck[102]. Dar aleasa activitate a lui Van Dyck continuă încă tradiţiile medievale şi în creaţia lui nu se pot recunoaşte decît unele elemente ale stilului nou, de tranziţie. În schimb, pe probarul din Amsterdam al creatorului de litere transilvănean predomină deja particularităţile noului caracter tipografic olandez[103]. Cum oficina lui Blaeu, în care învăţase Kis, aparţinea de mult taberei înnoitorilor, tot în acest cerc trebuie să se caute şi izvoarele creaţiei lui de litere. Trăsăturile ce deosebeau caracterele create de el de cele ale lui Voskens pot să provină din faptul că talentul discipolului l-a depăşit pe cel al meşterului şi – după însuşirea cunoştinţelor de bază – şi-a dezvoltat un stil individual, independent de îndrumătorul său.

Originalitatea activităţii lui Kis pe tărîmul creaţiei de litere poate fi dovedită cel mai bine dacă se compară literele de pe probarul lui cu cele gravate de Voskens – cunoscute din probarele editate în preajma lui 1695 de văduva acestuia. Comparaţia demonstrează că discipolul şi-a urmat învăţătorul, cu deosebire la caracterele anticva mai mari, dar la un nivel artistic şi

tehnic mai înalt, dezvoltînd consecvent elementele stilului „de tranziţie”. În schimb, în cazul caracterelor cursive, Kis a creat altele noi, aproape fără precedente directe, lăsînd mult în urmă atît pe Voskens, cît şi pe ceilalţi contemporani ai săi din Olanda.

În ultima vreme, aprecierea tehnică a operei de gravor de litere a lui Kis Miklós constituie preocuparea lui Haiman György[104]. Acest cunoscut specialist în arta tiparului a dovedit, prin cercetarea comparativă a probarului din Amsterdam, că opera de creaţie din Olanda a gravorului de litere transilvănean nu numai că poate concura cu cea a contemporanilor săi din străinătate, dar o şi depăşeşte în mai multe privinţe. În primul rînd, pentru că el a prelucrat toate amănuntele formelor „de tranziţie” şi le-a aplicat cu cea mai mare consecvenţi la literele create de el. Nu este deci întîmplător că litera lui (atribuită mai înainte lui Janson) a devenit prototipul literei aşa-numite de tranziţie sau olandeză.

Realizările lui Kis în domeniul cursivei se leagă de consecventa punere în valoare a formelor „de tranziţie”. Această literă conţinea, de la un bun început, mai multe elemente înnoite decît anticva. Prin înstăpînirea acestora şi-a format meşterul transilvănean cursiva lui radical nouă. Dar, în acelaşi timp, el i-a imprimat o evoluţie nouă, apropiind sistemul de linii şi umbre al cursivelor de acela al anticvei. Mai devreme, cursiva era un caracter de literă tipografică independent, care păstra în sine formele caligrafiei de mînă. Prin modificarea grosimii şi proporţiei liniilor sale, a ritmului şi unghiului uniform de înclinare, în cursul secolului următor, cursiva s-a adaptat total anticvei şi a devenit tipul de literă care marca sublinierile. Astfel, în timpul clasicismului, s-au putut forma familii de litere surori anticva-cursiva, deplin armonizate. Începutul l-a făcut Kis Miklós prin cursiva sa.

În sfîrşit, el şi-a întrecut contemporanii prin armonizarea perfectă a seriilor sale de litere. Astăzi, chiar

cu ajutorul măririlor şi micşorărilor făcute prin proiecţii, mai constituie o mare problemă coordonarea tuturor corpurilor unei familii de litere, în aşa fel ca – în pofida schimbării dimensiunilor – unitatea de formă a corpurilor mai mici şi mai mari să se păstreze într-o eşalonare uniformă. Cea mai frumoasă mărturie a tehnicităţii excepţionale, a mîinii uimitor de sigure, a simţului proporţiei lui Kis Miklós ne-o dă faptul că cele 32 de corpuri ale anticvei şi cursivei lui constituie o unitate desăvîrşită, concordantă pînă la rivalitate cu creaţiile de astăzi ale turnătoriilor de litere mecanizate. Corpul cel mai mic din literele lui are un caracter tot atît de veritabil „olandez" ca şi corpul cel mai mare.

Întreaga creaţie de litere a lui Kis este un produs al evoluţiei tiparului olandez din secolul al XVII-lea. În înfloritoarea viaţă economico-culturală urbanizată a republicilor din Ţările de Jos, triumfătoare asupra feudalismului, a crescut rolul cărţii: ea a devenit un căutat articol de mase. Creşterea cererii a avut o influenţă stimulatoare asupra tiparului. Tiparniţele simple s-au transformat în manufacturi cu mai multe prese care lucrau cu o armată de angajaţi şi-şi aruncau publicaţiile pe piaţă în mii de exemplare. Dezvoltarea însă nu era numai cantitativă. Au crescut şi exigenţele calitative ale cititorilor de la oraş, în majoritatea lor oameni înstăriţi".

Litera frumoasă, precis gravată, tipărirea curată şi lizibilă au devenit deziderate generale[103]. Gravorii trebuiau să ţină seama şi de acest lucru. Proiectanţii şi gravorii de litere olandezi din secolul al XVII-lea modelau literele de tipar cu un desen mai viguros ca să fie lizibile şi publicaţiile populare de format mic. Aşa sînt şi literele create de Kis Miklós la Amsterdam. Cînd le proiecta, el evita exagerările baroce şi supraîncărcarea unor caractere. Se străduia să facă litere cît mai uşor de citit, iar textele culese cu ele să ofere o imagine de ansamblu cît mai uniformă şi mai armonioasă.

Gravura de litere a lui Kis Miklós era plasată la cel mai înalt nivel al timpului, nu numai sub aspect artistic, ci şi tehnic. Inventarele atelierului său clujean de gravat şi turnat litere au dezvăluit multe amănunte asupra stilului mare în care lucra el la Amsterdam[106]. Este evident că nu în Transilvania avusese nevoie de garnitura extraordinar de bogată de poansoane, găsită la inventarierea făcută în atelierul din Cluj după decesul lui. Această colecţie de unelte, constituită din aproximativ cincizeci de tipuri, prezintă atelierul din Amsterdam al lui Kis Miklós la nivelul unei manufacturi unde se confecţionau în serie patriţele de oţel (ştempele) şi formele de turnat din aramă (*matrix*)[107]. Cu un poanson din oţel călit, deosebit de dur (*contrapensum),* se putea bate în oţelul înmuiat al ştempelului forma literei sau forma unei părţi a ei şi astfel se putea economisi cea mai obositoare parte a muncii de gravor cu care se cheltuia mult timp. O mărturie a perfectei sale utilări o aduce existenţa printre uneltele lui şi a unui poanson special (*contrapensum contrapensorum),* considerat cel mai rafinat instrument al gravării de litere. Cu ajutorul lui putea să-şi producă, cu o singură lovitură, fără obositoarea gravare, chiar poansoanele. Această tehnică desăvîrşită explică duetul surprinzător de egal al literelor confecţionate de Kis la Amsterdam şi, în cele din urmă, efectul de ansamblu, de un calm uimitor, al textelor tipărite cu ele.

Tipograful

Cunoaşterea celei mai avansate tehnici de atunci şi căutarea drumurilor noi caracterizau şi activitatea de tipograf a lui Kis Miklós desfăşurată la Amsterdam. În timpul editării bibliei, el era preocupat de un gînd: în ce fel s-ar putea, printr-un procedeu nou, să se iefti-

nească tipărirea cărţilor cerute în număr mare de exemplare. Kis vedea în ieftinirea cărţilor o condiţie prealabilă pentru ca şi masele sărace din patria lui să se poată împărtăşi din binefacerile cunoaşterii literelor. El îşi dezvoltă ideile privitoare la acest lucru într-o scrisoare adresată la 15 august 1684 lui Teleki Mihály şi episcopului Tofeus, din păcate, fără să expună amănuntele tehnice[108]. Din acest motiv astăzi nu putem decît să ne imaginăm cum s-ar fi realizat acest lucru, dar asupra esenţei lui nu există îndoieli.

Iniţiativa, cum însuşi mărturiseşte, a luat-o după ce profesorul Leusden i-a atras atenţia şi după ce a cunoscut procedeul folosit de Athias şi văduva Schipper la editarea bibliilor engleze. Aceştia aruncau pe piaţă, la preţuri ieftine, biblii engleze în cîte 40–50 de mii de exemplare anual. Kis Miklós nădăjduia că acasă va putea face el însuşi „dispozitivul" necesar acestui procedeu, datorită cunoştinţelor sale în domeniul gravării şi turnării de litere. Cu toate că acest „dispozitiv" cerea din partea lui foarte multă muncă şi „cheltuiala adecvată", îndată după sosirea lui acasă intenţiona să se apuce de el, „deoarece folosul lui este de nepreţuit". În scrisoarea menţionată, Kis descrie astfel avantajele acestui procedeu: „circumstanţele fiind *in promptu* [pregătite] – mai ales acele dispozitive pe care le-am amintit – putem tipări cînd vrem numărul de biblii pe care-l vrem... Cu aparatul amintit, avînd corectura, textul poate să servească patruzeci sau cincizeci de ani, – cu toate că în fiecare an vom începe iar să tipărim biblia; – nu va trebui să muncim la corectarea lui, nici să ne temem de greşeli; este imposibil să se strecoare greşeli în el... De aceea ar trebui să punem la cale ca, avînd în vedere lipsa noastră de bani, să putem face biblia noastră cît mai ieftină. Iar în afara metodei arătate, oricum s-ar tipări, nu se poate să coste atît de ieftin"[109].

În virtutea citatelor şi a altor locuri din scrisoarea lui, trebuie sa ne gîndim că în faţa ochilor lui Kis Miklós flutura ideea unei variante oarecare a fixării literelor zaţului şi a stereotipiei. Probabil că el voia să toarne în bloc zaţul fiecărei pagini. Altfel n-ar fi putut să afirme că nici după ce vor fi folosite decenii la rînd în texte nu se vor putea strecura greşeli. În literatura de specialitate accesibilă nouă, cunoştinţele privitoare la începuturile stereotipiei par să fie destul de nesigure. După unii, cel care, între 1700 şi 1710, a preparat pentru prima oară o placă tipografică după zaţ a fost aurarul Van der Mey din Leyda. După alţii, acest procedeu ar data de la experimentul făcut în 1727 de aurarul William Ged din Edinburg[110]. Oricare ar fi astăzi datele cunoscute despre începuturile stereotipiei, din scrisoarea citată a lui Kis Miklós reiese neîndoios că el a vrut să imprime în Transilvania cărţi ieftine, cu ajutorul unei noi metode care cuprindea într-însa ideea de bază a stereotipiei. Dar, în starea de sărăcie de aici, lipseau condiţiile economico-sociale pentru inovaţia tehnică apărută, chiar şi în Olanda, doar în germene. În ţară, pînă şi o carte tipărită numai în cîteva sute de exemplare îşi găsea cu greu cumpărători. În mijlocul multelor griji care-l apăsau, Kis Miklós nu se putea gîndi aici, acasă, la realizarea planului său. Amănunte despre noul procedeu nu se vor putea cunoaşte, aşadar, decît din istoricul oficinei Athias şi Schipper, deoarece „dispozitivul” pe care Kis intenţiona să-l introducă în Transilvania fusese experimentat prin tipăriturile dumping ale acestora.

Cercetările făcute la cererea noastră de Bóné Gyula în Olanda au şi scos la iveală o dovadă scrisă care face incontestabile următoarele: 1) începuturile reale ale stereotipiei sînt mai timpurii cu decenii întregi decît cele cunoscute de literatura internaţională de specialitate; 2) Kis Miklós a cunoscut în Olanda aceste inovaţii şi, încă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, a vrut să le tran-

spună în tiparul transilvănean. Dovada pentru cel de al doilea punct o constituie scrisoarea de mai sus a lui Kis, iar pentru cel anterior – înţelegerea survenită la 4 decembrie 1673 între Susana Veselaer, văduva lui Jan Jacobsz Schipper şi Joseph Athias, proprietari de tipografii din Amsterdam, în vederea editării în comun a bibliei engleze. Din această înţelegere se vede că textul englez „rămîne ţinut mereu în forme şi ca urmare întreaga biblie poate fi tipărită în cîteva zile"[111] Mai aflăm de acolo că acest procedeu a fost inventat de firma Schipper, respectiv ei l-au realizat cu o cheltuială extraordinar de mare, editînd astfel, de mulţi ani, biblia engleză. Dacă, aşadar, stereotipia era cunoscută la Amsterdam din jurul anilor 1660–1670, este indiscutabil că referirile din 1684 ale lui Kis trebuie puse în legătură cu acest nou procedeu.

Continuarea cercetărilor privitoare la începuturile stereotipiei este de un interes primordial şi pentru istoria tiparului din patria noastră. Prin ele se poate dovedi că Kis Miklós n-a fost numai un participant însemnat la înnoirile din creaţia europeană de litere în secolul al XVII-lea, ci şi un purtător receptiv al celor mai proaspete aspiraţii ale tehnicii tipografice. Şi prin acestea, visul îndrăzneţ al lui Kis leagă, ca un fir mai nou, interesant, vechiul tipar transilvănean cu cel universal.

Revenind în Transilvania, Kis Miklós a adus din centrul tiparului european, – sub forma experienţei şi a uneltelor de lucru – tot ceea ce i-ar fi putut servi la modernizarea editării cărţilor în patrie. Tiparul transilvănean din epoca feudală nu avusese pînă atunci un prilej atît de favorabil pentru recuperarea rămînerii în urmă. Adversarii lui Kis nu numai că au împins la moarte prematură un om adevărat, ci poartă şi greaua răspundere pentru împiedicarea dezvoltării culturii moderne a cărţii la noi.

În urma cercetărilor lui Haiman György prind viaţă datele din inventarele întocmite după moartea lui Kis

Miklós şi se face treptat lumină şi în marea problema care se pune: a creat el oare condiţiile tehnice accesare realizării planurilor sale culturale, ori s-a mărginit numai să viseze la ele? Din comparaţia conscripţiei oficinei clujene, întocmită în anul 1702, care înfăţişează zestrea acesteia în starea ei iniţială, nerăscolită, cu cele cuprinse în probarul, de la Amsterdam[112], reiese că Kis a pornit la realizarea planurilor sale din ţară cu un stoc mult mai mare de instrumente pentru confecţionat litere decîţ cel folosit în Olanda. În inventarele de la Cluj sînt enumerate instrumente pentru toate corpurile de litere din probar, ba chiar şi surplusuri însemnate. Acolo figurează 50 de caractere faţă de cele 37 din probar. În schimb, surprinde că seriile instrumentelor pentru confecţionat litere nu erau complete. Astfel, nu în fiecare din ele s-au găsit stempelele de oţel, matriţele de arama şi poansoanele speciale de oţel, ci erau serii din care lipsea ba una, ba alta. Tot Haiman şi-a dat seama[113] că în probarul de la Lipsca din 1720 apar tocmai caracterele care lipsesc la Cluj. De asemenea, este de remarcat că anticva şi cursiva „klein canon" (azi de 24 de puncte), aduse în ţară de Kis Miklós, lipsesc din stocul de matriţe al lui Stempel din Franckfurt pe Main, stoc considerat complet în rest. Aceste interdependenţe, pe de o parte, oferă noi argumente că presupusele litere Janson sînt în realitate creaţii ale lui Kis, pe de altă parte, dau o oarecare posibilitate să se stabilească ce material va fi lăsat el la Amsterdam, respectiv, la Lipsca.

Înainte de venirea lui în ţară, Kis s-a înzestrat deci cu stocul cel mai bogat posibil de instrumente pentru confecţionat litere, însă n-a reuşit să le aducă pe toate. Cum, din prudenţă, el a trimis şi publicaţiile pe doua căi, a procedat la fel şi cu uneltele sale, dar utilajul lăsat la Amsterdam a fost pierdut de Bándi Sámuel, cu toate că, de la bun început, Kis îl pregătise în scopul ca „ţara să se poată pricopsi cu ele"[114]. Prin urmare, zestrea lui de unelte se va fi descompletat, înainte de

toate, datorită pierderii materialelor din Amsterdam, care nu putea să fie decît agravată de faptul că nici matriţele lăsate la Lipsca n-au ajuns acasă. Pe acestea le destinase iniţial vînzării şi abia mai tîrziu a vrut să le aducă acasă pentru întregirea celor aduse din Amsterdam.

Descompletarea stocului de utilaje explică particularităţile tipografice ale publicaţiilor sale de la Cluj. Chiar cercetătorii mai vechi au fost surprinşi că, în privinţa frumuseţii literelor, unele tipărituri clujene ale lui Kis şi mai ales foile de titlu ale acestora sînt sub nivelul publicaţiilor scoase de el la Amsterdam. S-a presupus că – din pricina hîrtiei transilvănene, cu suprafaţa mai grosolană, mai aspră – el a trebuit să graveze în ţară litere mai mari, cu linii mai groase[115]. Astăzi se ştie că aceste litere greoaie şi uzate nu sînt creaţiile din Cluj ale lui Kis Miklós, ci au fost moştenite de el de la înaintaşii săi şi numai nevoia l-a făcut să le folosească. În tipăriturile clujene ale lui Kis, după cum stabileşte Haiman György, se pot vedea în total zece feluri de asemenea caractere. Ele au ajuns în publicaţiile sale din stocul de litere adus la Cluj, o parte mai mare, din tipografia orădeană a lui Senczi Kertész Abraham iar una mai mică, din cea princiară, de la Alba Iulia, distrusă în 1658 [116].

Aşadar, tiparniţa sa de la Cluj pornise la drum în împrejurări nefavorabile. El dispunea de utilajele de turnat litere destinate să satisfacă cele mai moderne cerinţe, dar majoritatea lor nu era utilizabilă din cauza lipsurilor. Construcţiile de mare anvergură începute de el trădează că, la început, tindea spre instalarea unei oficine moderne. Atunci se mai gîndea încă la obositoarea şi costisitoarea gravare din nou a instrumentelor de confecţionat litere. A recurs la caracterele tipografice vechi, ciupite şi tocite numai pentru a putea începe, în sfîrşit, munca de tipărire în atelierul sau. Văzînd însă ingratitudinea, incomprehensiunea şi animozi-

tatea din jurul lui, zelul i-a scăzut treptat, iar mai apoi, epuizîndu-i-se şi posibilităţile materiale n-a putut să se angajeze la un surplus de muncă ce consuma mult timp, respectiv să-şi procure din străinătate diferitele metale necesare. Nu-i rămînea decît soluţia, cu caracter provizoriu la început, a completării propriilor sale litere cu vechiul material tipografic, perimat. Deja în *Apărare* constată cu o amară renunţare: „Am căzut de aceea în această neputinţă pe care eu voisem s-o remediez mai întîi. Iar ca să aştepte să le cumpăr eu *materia,* pe cheltuiala mea, nu este o pretenţie nici corectă, nici posibilă acum, după ce m-au despuiat de mai toate ale mele”[117].

Tot lipsa de material îl va fi împiedicat pe Kis Miklós să toarne litere în cantitate suficientă, cel puţin din cele patru caractere de text mai importante pentru care avea instrumente complete. De aceea, intrarea în posesiunea tipografiei comunităţii bisericeşti era o problema vitală pentru el. Fără de ea, Kis n-ar fi putut dispune la Cluj decît aproximativ de o treime, sau cel mult de o jumătate din plumbul necesar desfăşurării unei munci netulburate. Concomitent cu operaţiunea culegerii, el era obligat să completeze mereu, prin turnarea din nou, literele ce se terminau. Pentru acest motiv şi-a instalat atelierul de turnătorie în vecinătatea culegătorilor, ca aceia: „îndată ce vor vedea vreun defect în vreo literă sau că una ori alta din litere începe să scadă, pe loc să strige că trebuie cutare sau cutare şi imediat se completează”[118]. Cu această metodă dictată de nevoie, dar economicoasă, a reuşit Kis ca – în timpul cît a dispus deopotrivă de tipografia eparhiei transilvane şi aceea a ecleziei din Cluj – să-i ajungă plumbul pentru culegerea a zece coaie in-octavo[119]. Adversarii lui vedeau bine toate acestea şi voiau să dea o lovitură mortală tipografiei lui, pretinzînd restituirea literelor ecleziei[120].

Kis Miklós va fi fost dezgustat şi de faptul că, în afară de ajutorul dat propriei sale tipografii, atelierul

de turnat şi mai cu seama cel de gravat litere nu puteau să-i fie de nici un folos în Transilvania de atunci. „Nici mie (care îndrăznesc să mă declar perfect) nu mi s-a dat vreodată în Transilvania măcar un polturac pentru confecţionare de litere (înţelegînd prin aceasta gravarea literelor şi confecţionarea matriţelor)” – precizează el însuşi în scrierea sa intitulată *Apărare*[121]. Chiar şi pentru munca sa de turnător de litere se manifesta un interes scăzut în ţară. Într-adevăr, literele tipografiei din Sibiu le-a turnat din nou în 1697, dar comanda celor din Debreţin a executat-o, probabil, numai în parte, din cauza paraliziei sale[122]. Foarte curînd a trebuit să-şi dea seama că, pentru Transilvania de atunci, chiar şi atelierele lui incomplet înzestrate se dovedeau a fi prea mult şi de prisos, cum era de altfel şi incomparabila ştiinţă şi îndemînare meşteşugărească pe care şi-a cîştigat-o în Olanda pe tărîmul gravării literelor.

La Cluj, Kis Miklós a utilizat în total numai 17 feluri de caractere gravate de mîna lui[123], probabil, din cauză că nu dispunea de utilaj complet decît pentru turnarea acestora. În anii ce au urmat întoarcerii lui acasă va fi fost ocupat cu completarea acestor litere, cu gravarea din nou a unor matriţe stricate, ca şi cu crearea literelor accentuate, specifice alfabetului maghiar, și turnarea lor în plumb. Cum în Olanda el gravase în primul rînd litere destinate tipăririi textelor latine, pentru proiectele lui de propăşire a culturii în limba maternă ar fi trebuit să confecţioneze litere specifice maghiare, chiar dacă nu i s-ar fi descompletat utilajul pentru turnarea literelor. Întregirea în acest sens a utilajului său lămureşte de ce, după întoarcerea lui în ţară, a început să tipărească atît de tîrziu. Cu toate acestea, în avîntul primilor ani, Kis Miklós a realizat lucruri meritorii la Cluj. În primul rînd s-a străduit să-şi înzestreze atelierul cu bune litere de text. În-

tr-adevăr, pentru textele tipăriturilor sale, a folosit de la început litere gravate de el. Numai pe paginile de titlu şi în textele mai scurte admitea să se utilizeze literele vechi, tocite, preluate de la înaintaşii săi.

Tipăriturile clujene ale lui Kis rămîn în urma celor din Amsterdam, nu în primul rînd pentru nivelul literelor, ci datorită execuţiei tehnice a tipăririi[121]. Efectul de litere mai grosolane pe care-l dau tipăriturile clujene poate fi atribuit asprimii hîrtiei, calităţii mediocre a cernelii şi, poate, perimării preselor. Dar *Hármas história* (Întreita istorie) a lui Haller János sau *Tripartitum*-ul lui Werbőczi István, pentru care i s-a dat hîrtie mai bună şi le-a putut lucra cu mai multă îngrijire, dovedesc că, în aceleaşi condiţii, nu există deosebiri esenţiale între tipăriturile din străinătate şi cele din ţară ale lui Kis Miklós. Efectul tipăriturilor sale clujene, în pofida grijii puse în pregătirea lor, este zădărnicit uneori de nivelul de execuţie, lucru la care contribuie – pe lîngă mediocritatea materialelor – poate şi lipsa de practică a ajutoarelor sale. Uneori, din cauza turnării defectuoase, literele nu se strîng unele lîngă altele în rînduri. Alteori, din neglijenţa culegerii, inegalitatea spaţiilor dintre litere şi cuvinte este supărătoare, iar alteori imprimarea ştearsă ori înecarea din cauza încărcării cu cerneală diminuează efectul de ansamblu al creaţiei tipografice, exigentă în rest.

Ţinînd seama de toate cele arătate, trebuie, aşadar, să respingem presupunerile făcute anterior, chiar de Haiman, în legătură cu activitatea de gravor de litere a lui Kis la Cluj[125]. Ce nevoie ar fi avut de ea cînd, şi fără asta, avea la dispoziţie un stoc de instrumente pentru confecţionat litere care depăşeau cerinţele din ţară? Dincolo de crearea caracterelor specifice maghiare, greceşti şi ebraice şi cea mai indispensabilă completare a lipsurilor, activitatea sa de gravor de litere s-ar fi putut desfăşura la Cluj poate numai în cazul cînd ar fi reuşit să facă din atelierul său o tiparniţă, de impor-

tanţă centrală, a întregului principat, aşa cum visase odinioară în Olanda. Cum planurile lui au eşuat, este o exagerare să se deosebească în activitatea de gravor de litere a lui Kis Miklós şi o perioadă specific transilvăneană, pe lîngă cea olandeză. Particularităţile tipăriturilor clujene ale marelui creator de slove provin, firesc, nu din diferenţierea caracterelor, ci din lipsa materiilor prime corespunzătoare, a colaboratorilor calificaţi şi a unui exigent public cititor burghez.

Pînă în vremea din urmă cercetările nu s-au ocupat de particularităţile tipografiei lui Kis Miklós. Această lipsă a încercat să o împlinească Haiman György în noua sa monografie[126]. De la el ştim că principala caracteristică a activităţii tipografice a lui Kis constă în primarul textului, adică el subordonează totul textului, conţinutului. În slujba acestuia este pusă impecabilitatea culegerii, sensibilitatea deosebită pentru exactitatea expresiei lingvistice sau a ortografiei, ca şi soluţiile ingenioase prin care doreşte să scoată la lumină diferitele publicaţii, într-o formă distinctă care să se armonizeze cel mai bine cu textul. Ca urmare, tipăriturile sale sînt caracterizate printr-o extraordinară varietate. Imprimarea singulară a unor publicaţii nu înseamnă însă lipsa unei atitudini artistice şi profesionale hotărîte. Un observator mai atent poate uşor să-şi dea seama că meşterul a făcut să apară această colorată varietate prin diversificarea cu gust –, după anumite canoane, a aceloraşi elemente.

Cealaltă caracteristică a activităţii tipografice a lui Kis este considerabila valorificare a criteriilor economicităţii. Pe lîngă faptul că luciditatea sa ţinea seamă de penuria cititorilor transilvăneni, aceste criterii erau urmărite şi de propriul său program de culturalizare. Numai aşa putea sa „sporească şi să ieftinească” el cărţile în Transilvania şi numai aşa putea să spere că tipăriturile lui vor ajunge şi la cititorii ţărani pe care publicaţia sa *Magyar oskola* (Şcoala maghiară) din 1695

îi eliberase din întunericul analfabetismului. De aceea îi plăceau, în primul rînd, cărţile de format mic, oglinda compactă, fără segmentări, a textului şi marginea economicos îngustă. Avea însă grijă ca proporţia oglinzii zaţului şi a marginilor să ofere un efect de ansamblu armonios. Kis nu compartimenta blocul compact al textului nici în cazul alineatelor marcate cu cifre arabe sau romane. Intervalele dintre cuvinte le făcea egale, dar înguste. La începutul unei fraze noi sau între cuvînt şi virgula care-l urma lăsa un interval egal cu cel dintre cuvinte. Toate acestea se abat de la gustul tipografic actual, dar corespund întru totul principiilor imprimeriei din propria sa epocă. Cartea lui Werbőczi se citează de obicei ca exemplul cel mai frumos al superiorităţii cunoştinţelor meşteşugăreşti şi gustul lui Kis Miklós[127]. Într-adevăr, el face din culegerea textului latin şi maghiar şi din comentariile şi notele adăugate acestora o unitate armonică perfectă.

Punerea în valoare a concepţiei primatului textului se poate observa şi pe paginile de titlu ale cărţilor lui Kis. Din forma lor, asemănătoare unor pagini de text, el scoate uneori în evidenţă – prin litere de dimensiuni sau forme deosebite – anumite elemente, după importanţa funcţiei de comunicare pe care o îndeplinesc. Asemenea compartimentări sînt făcute adesea şi în scopul ornamentării. Cînd se abătea de la forma dreptunghiulară a blocului textului, Kis agrea în mod deosebit aşezarea lui în formă triunghiulară sau trapezoidală. Asemenea soluţii se găsesc deseori în tipăriturile sale, chiar ca final decorativ a funcţionalităţii paginii de titlu, nu numai în cazul titlurilor redactate în forma scurtă, modernă, dar și a celor prolixe, baroce.

Modernitatea imprimării lui Kis Miklós o dovedeşte şi faptul că – pentru a facilita utilizarea publicaţiilor sale – le prevedea cu indice îngrijit redactate, cu ta-

bele de materii bine împărţite şi menţiona locul şi anul apariţiei, ca şi propriul său nume.

Pentru tipograful gravor de litere, cel mai important element decorativ era însăşi slova artistic gravată. Fireşte, pe lîngă aceasta, el încerca să-şi împodobească tipăriturile şi cu alte mijloace ornamentale adoptate de tiparul vremii. Dovezile autentice ale modului său de a-şi decora cărţile sînt înseşi tipăriturile lui din Cluj, fiindcă soluţiile folosite la cele din Amsterdam erau dictate de practica şi gustul din Olanda. Tot lui Haiman György i se datorează şi înregistrarea exactă a stocului de ornamente tipografice transilvănene ale lui Kis Miklós[128]. După constatările acestuia, tipograful avea opt garnituri de litere începătoare (iniţiale) ornate, gravate în lemn, pe care le punea la începutul capitolelor. Majoritatea acestora pot fi întîlnite însă şi în tipăriturile clujene anterioare lui Kis, unde ajunseseră mai ales din utilajul de odinioară al lui Szenczi Kertész Ábrahám. De altfel, originea lor mai timpurie poate fi dedusă şi din marele lor grad de uzură.

Printre elementele ornamentale care se puteau culege, aşa-numitele chenare, se deosebesc frunze şi flori, alte motive vegetale, rozete, motive de pasmanturi şi ornamente arhitectonice. Folosirea acestora însă era atît de răspîndită în tiparul timpului, încît este imposibil să se precizeze care anume sînt moştenite de la înaintaşii săi, pe care din ele le-a adus din Olanda sau pe care le-a confecţionat el în Cluj.

Foile lui de titlu sînt animate de elemente xilogravate care înfăţişează blazoane, ornamente, embleme, ilustraţii. Printre ele se întîlneşte marca Elzevirilor pe care o folosea, poate, – ca şi alţi tipografi transilvăneni formaţi în faimoasa oficină – ca emblemă proprie[129]. Clişeul însă anevoie şi-l va fi făcut el însuşi. Este mai verosimil să-l fi moştenit şi pe acesta de la Ábrahám Kertész. Nivelul xilogravurilor din cărţile sale este foarte

diferit. Se află printre ele lucrări care fac dovada unei mîini de maestru, dar şi din cele cu o execuţie primitivă ce par a fi încercările vreuneia din calfele sale.

Capopaginele se pare că nu-i plăceau, deoarece în tipăriturile lui se găseşte un singur ornament de acest fel. Nici stocul de viniete nu-i era prea bogat. În locul acestora prefera să-şi împodobească ultimele pagini cu diferite combinaţii ale chenarelor culese. Gradul de uzură a vinietelor dovedeşte că n-a adus cu sine nici clişee de acest fel, ci le-a folosit pe cele găsite în moştenirea rămasă de la înaintaşii săi.

În ornamentarea cărţilor lui Kis noul este reprezentat prin ilustraţia gravată în aramă. În fond, această mare inovaţie a tiparului din secolul al XVII-lea a prins rădăcini în Transilvania datorită cărţilor imprimate de el. Kis a căutat ca şi prin ele să introducă în tiparul din ţară noul, modernul, exigenţa. Este caracteristic că tipăriturile sale ornamentate cu gravuri în aramă sînt din prima perioadă ce a urmat revenirii lui în patrie: atunci încă nu renunţase la planurile îndrăzneţe pe care şi le făcuse. Foarte curînd a trebuit să înveţe însă că în cercul cititorilor transilvăneni, cel mult cărţile foarte ieftine puteau conta pe cumpărători. Cîştigînd această experienţă, şi-a abandonat apoi fără întîrziere costisitoarea inovaţie.

Pînă acum încă nu s-a clarificat unde îşi executa Kis Miklós aceste gravuri. Doar Hoffmann, meşterul care a lucrat frontispiciul *Întreitei istorii* a lui Haller János, este cunoscut după nume, dar despre persoana lui şi locul unde a lucrat nu se ştie nimic sigur. După Pataki Dénes, el nu este identic cu contemporanul sau omonim din Tirnavia (Sîmbăta-Mare) sau Viena, ci îşi desfăşura activitatea la Cluj[130]. Această ipoteză însă nu poate fi acceptată decît în cazul în care i s-ar putea dovedi identitatea cu acel Carl Josef Hoffmann, artist de origine vieneză, care, la începutul secolului al

XVIII-lea, se ocupa cu gravura în monetăria din Alba Iulia. Deocamdată, pare să fie mai verosimilă părerea lui Gulyás Pál şi anume că gravura a fost făcută de Hoffmann din Tirnavia care a utilizat frontispiciul de la *Calendarium Tyrnaviense* din anul 1692[131]. Caracterul austriaco-german şi simbolurile catolice ale celorlalte gravuri în aramă întîlnite în restul tipăriturilor lui Kis generează presupunerea că oficina clujeană, care lucra şi pentru clienţi catolici, le-a procurat din afara Transilvaniei, probabil din mediul tipografiei iezuite din Tirnavia sau, eventual, din Viena. Unele ca acestea sînt, de exemplu, gravurile lui Friedrich Hintz (...?), în rest necunoscut[132]. După mai multe indicii, aceste ilustraţii au fost introduse în tipărituri ulterior imprimării textului. Aceasta, desigur, pentru că clişeele s-au executat departe de Cluj, cu întîrziere. Ilustraţiile gravate în aramă ale lui Kis Miklós au fost lucrate de cel puţin trei persoane. Două din acestea – judecînd după nivelul lor artistic şi tehnic – s-au dovedit a fi meşteri mediocri. Tipograful din Cluj care trebuia să lupte pentru existenţă nici nu putea să aibă sumele necesare pentru a plăti un gravor de prim rang, cu renume[133].

Recapitulînd, putem preciza că, prin activitatea sa tipografică din Transilvania, Kis a oferit tot ce se putea oferi în condiţiile vitrege de atunci şi prin munca lui s-a ridicat mult deasupra tuturor contemporanilor săi de acasă. Dar, din lipsa unor împrejurări favorabile şi a unor colaboratori, el n-a putut să aducă în tiparul transilvănean acea cotitură hotărîtoare în direcţia completei modernizări pentru care s-a pregătit în Olanda cu o atît de nobilă abnegaţie. Permanentele compromisuri ce i s-au impus i-au măcinat puterile cum macină carii lemnul, şi ele au fost principalul factor care i-a produs timpuria prăbuşire.

Moştenirea lăsată de Kis Miklós

Pînă de curînd plutea încă nesiguranţă asupra celor întîmplate după moartea lui cu literele marelui tipograf transilvănean. S-a presupus că ele au căzut jertfă indiferenţei şi uitării[134]. În volumul nostru intitulat *Erdélyi féniks* (Fenixul transilvan, Bucureşti, 1974) sînt date la lumină mai multe inventare şi documente care clarifică deplin viaţa ulterioară, cu adevărat încurcată a moştenirii lăsate de Kis Miklós. Cercetînd-o trebuie să urmărim trei fire, cînd despărţite, cînd strîns împletite.

După cum am văzut, Kis a lucrat cu instalaţiile unificate ale tipografiei eparhiei reformate *(generalis ecclesia)* din Transilvania, precum şi cu cea a comunităţii bisericeşti reformate şi a colegiului reformat din Cluj. Materialul tipografic al comunităţii bisericeşti şi al colegiului reformat, turnat din nou în întregime, i-a fost luat din mîini – încă înainte de decesul lui – de către adversarii săi, care l-au depozitat în vecinătatea bibliotecii colegiului. Această parte a tipografiei a zăcut acolo, nefolosită şi uitată, pînă pe la mijlocul anilor 1730.

După moartea lui Kis, tipografia eparhiei, reînnoită şi ea în cea mai mare parte, a fost închiriată de Consistoriul General discipolului marelui tipograf, Telegdi Pap Sámuel[135]. El a folosit-o pînă la sfîrşitul vieţii (1730), de data aceasta ca oficină a Consistoriului General.

O bună perioadă de timp destinul atelierelor de turnat şi de gravat litere s-a desfăşurat independent de cel al tipografiilor, deoarece utilajul lor era proprietatea meşterului. El a dispus încă din timpul vieţii, ca în schimbul unei sume de 3 000 de forinţi, plătibilă vă-

duvei sale, acest material de o valoare incomparabilă să-i rămînă eparhiei reformate din Transilvania. Datorită, în primul rînd diligenţelor lui Nicolae Bethlen, – îndată după înmormîntarea lui Kis Miklós –, Consistoriul General a şi pus să se inventarieze instrumentele pentru confecţionat litere, dar banii necesari n-a reuşit să-i strîngă nici în 1702[136]. În anul următor a izbucnit războiul de eliberare al curuţilor şi din această cauză, problema cumpărării n-a mai figurat multă vreme pe ordinea de zi. Din cauza penuriei postbelice, o nouă încercare a Consistoriului General de a procura suma trebuincioasă cumpărării a eşuat în 1712[137]. În sfîrşit, în 1724, instrumentele în cauză, descompletate între timp şi dijmuite şi de bibliofilul Köleséri Sámuel, au fost cumpărate pentru colegiul reformat din Cluj de către Bánffi György, comite suprem al comitatului Dăbîca, fiul guvernatorului cu acelaşi nume[138]. Încă pe atunci, aşadar, moştenirea de litere lăsată de Kis Miklós avea o valoare atît de mare în ochii transilvănenilor încît un magnat sacrifica o sumă importantă pentru a o salva. Dar tipografia colegiului nu lucra nici în vremea aceea, aşa că profesorii care au făcut diligenţi în vederea cumpărării, pur şi simplu au aşezat valorosul dar alături de utilajul tipografic luat înapoi de la meşter încă în 1702 şi depozitat de atunci în colegiu.

Moştenirea de litere lăsată de Kis Miklós a devenit un factor influent al activităţii tipografice a reformaţilor cînd, în primăvara lui 1731, a ajuns în fruntea tipografiei Consistoriului General un om priceput în gravarea şi turnarea literelor, în persoana lui Szatmári Pap Sándor. Cum în timpul lui Telegdi Pap Sámuel, în oficina Consistoriului General, materialul tipografie înnoit de Kis cu 30–35 de ani mai înainte se uzase, în martie 1732 Szatmári Pap a cerut permisiunea să toarne din nou literele tocite, cu ajutorul instrumen-

telor depozitate în colegiu. De aici încolo, abilul Szatmári Pap a început să valorifice, ca rezervă de material a tipografiei Consistoriului General, moştenirea lăsată de Kis[139]. Fiind un om lacom dar comod, s-a înnădit repede la literele de plumb ale tipografiei colegiului turnate de Kis şi s-a împrumutat şi din acelea. Cu încetul, el a pus stăpînire pe întreaga moştenire lăsată de meşter. Împrejurările i-au venit în ajutor şi iată cum.

Carolina Resolutio (1731 şi 1734) introdusese cenzura catolică a presei, pe care reformaţii se străduiau să o dejoace tipărindu-şi publicaţiile bisericeşti cu literele depozitate ale lui Kis. Cum atunci nimeni nu mai cunoştea acest stoc de litere, nu se putea dovedi că tipăriturile, scoase fără loc de apariţie, au fost imprimate în Transilvania. Acţiunea era cunoscută, probabil, şi de conducătorii ecleziastici reformaţi, deoarece îndrumarea tehnică îi revenea lui Szatmári Pap Sándor, dar – aparent – ei se delimitau de tineretul „iresponsabil" care efectua de fapt această muncă. În felul acesta, moştenirea de litere lăsată de Kis Miklós a ajuns pentru un timp baza editării ilegale a cărţilor protestante.

Pentru Szatmári Pap însă ar fi fost mai avantajos dacă această întreprindere, nu lipsită de riscuri, ar fi încetat, iar preţiosul material tipografic ar fi ajuns în întregime la dispoziţia lui. De aceea, cînd în jurul lui 1742 profesorii colegiului au vrut să scoată o gramatică ebraică, Szatmári Pap Sándor, – motivînd că tipografia Consistoriului General nu are caractere ebraice frumoase –, a acaparat tot materialul tipografic al colegiului şi nu l-a mai restituit niciodată. La fel a procedat, începînd din 1745, şi urmaşul său Pataki József. De la această dată tipografia consistorială lucra mai mult cu caracterele colegiului moştenite de la Kis Miklós, care erau într-o stare mai bună. Pînă la data cînd Páldi István s-a întors din Olanda şi a fost numit ca tipograf aparte al colegiului, materialul celor două

tipografii era atît de amestecat, încît la împărţirea din 1755, Pataki i-a putut da lui Páldi numai literele uzate ale Consistoriului General, păstrîndu-şi pentru sine instalaţia mai bună a colegiului. Începînd din 1755 deci, s-a produs o situaţie ciudată şi anume: Pataki, în calitate de tipograf consistorial, lucra cu instalaţia colegiului provenită de la Kis, iar Páldi, ca tipograf al colegiului, cu cea a Consistoriului General.

Chiar literele colegiului, confecţionate de Kis Miklós, s-au uzat într-atît în timpul lui Pataki József, încît după ce el a îmbătrînit, în preajma anului 1770, s-a considerat mai nimerit să se închidă tipografia consistorială, decît să se cheltuiască cu înnoirea ei. De aici înainte, tipografia colegiului care după moartea lui Páldi (1769) a fost înnoită sub conducerea profesorului Pataki Sámuel, a rămas singura deţinătoare a moştenirii lăsate de Kis. Instrumentele de confecţionat litere ale lui Kis Miklós – trecute prin multe vicisitudini – se mai conservau acolo şi în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pînă în 1897, cînd împreună cu toata instalaţia tipografiei au fost vîndute şi duse la Budapesta[140].

Pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea instrumentele de confecţionat litere ale lui Kis Miklós reprezentau sursa inepuizabilă de unde se puteau înnoi tipografiile reformaţilor. Cu ajutorul matriţelor de acolo, Szatmári Pap Sándor, Pataki József, Páldi István, apoi Pataki Sámuel şi-au împrospătat garniturile de litere din atelierele lor, ba chiar tipografia din Blaj a fost înzestrată de Páldi cu litere latine produse cu ajutorul acestora[141]. Moştenirea lăsată de Kis Miklós a rămas un factor viu al tiparului transilvănean, a contribuit la crearea unei activităţi de gravare a literelor, stînd la temeliile celor mai bune tradiţii ale industriei tipografice şi ale editării cărţilor maghiare.

Pentru poporul cititor

Am văzut că planurile sale referitoare la editarea cărţilor l-au înălţat pe Kis Miklós la nivelul creatorilor de caractere tipografice cu faimă universală. În schimb, ele constituiau partea esenţială a programului său cultural care-i umplea întreaga viaţă. A elibera mulţimea din cătuşele neştiinţei şi sărăciei cu ajutorul literei, a scrisului şi cititului, cu puterea învăţăturii, însemna, – în condiţiile secolului al XVII-lea –, o tendinţă culturală atît de progresistă, încît promitea şi consecinţe economice şi sociale favorabile. Programul acesta ajunsese în Transilvania din surse burgheze, engleze şi olandeze, prin filiera puritanismului calvinist[142]. Cele mai eficiente demersuri practice în interesul aplicării lui le-a făcut, poate, Kis Miklós. Împreună cu Jan Amos Comenius susţinea şi el cu convingere că prin însuşirea scrisului şi cititului „urmează să dispară şi din sînul poporului incultura, cruzimea, brutalitatea, sărăcia cruntă”[143].

Optimismul acesta era alimentat în mare măsură şi de noile metode şi tendinţe pe care pedagogul ceh de faimă europeană le-a împămîntenit în învăţămîntul maghiar în timpul activităţii sale la Sárospatak. Cîtă vreme, odinioară, învăţarea scrisului necesita chiar trei-patru ani, pentru predarea bazelor lui, Comenius avea nevoie de numai una-două luni. Exista însă o condiţie preliminară şi anume, să se scindeze predarea limbii latine de a tehnicii scrisului, unificate pînă atunci. Speranţele erau cu atît mai mari, cu cît, după opiniile medievale, „citirea... literelor se putea învăţa şi fără scriere”. Cele arătate ispiteau prin credinţa că învăţarea cititului şi, eventual, a scrisului în limba maternă poate fi răspîndită relativ repede şi în sînul ţărănimii. Se credea că înfiinţînd şcoli elementare în limba maternă şi oferind maselor cărţi cu preţuri modeste poate fi îmbunătăţită şi viaţa lor. Animat de această convingere, Apáczai

Csere János a formulat programul pentru învăţamîntul popular al puritanilor în cuvintele dramatice de mai jos: „Este timpul dar să te trezeşti, tu, popor maghiar adormit, ameţit, cu ochii acoperiţi de albeaţă; trezeşte-te odată şi odată din letargic... Priveşte, observă, cercetează de unde izvorăşte mulţimea mizeriilor a căror greutate îţi încovoaie umerii. Copiii tăi dragi, nădejdea ţării noastre, se scufundă încă din leagăn în viitoarea fără fund a neştiinţei şi, astfel, ei nici la maturitate nu văd vreodată lumina, nici ceea ce este spre binele lor sau al ţării. Încă o dată îţi zic dar, deşteaptă-te şi întemeiază şcoli elementare”[144].

Acelaşi program l-a înflăcărat şi pe Kis Miklós în extraordinarele sale eforturi. Şi el considera că principala condiţie prealabilă a luptei pentru eliberarea culturală a maselor este învăţămîntul şi ştiinţa de carte în limba maternă. Parcă şi de pe buzele lui s-ar auzi cuvintele de mai sus ale lui Apáczai Csere János: „Dacă cineva nu poate să ajungă mai departe, să poată măcar să citească scrierile în limba lui de naştere, chiar şi cu atît se ajută spre multe lucruri bune... Ne împiedică însă faptul că majoritatea oamenilor dintre noi regretă timpul şi banii cheltuiţi cu şcolarizarea copiilor lor. Dar cred că propunîndu-şi ca scop să înveţe numai cititul şi nu limba latină, nu s-ar cere nici timp, nici cheltuială mai multă: aşa că, abia dacă se găsesc oameni atît de săraci încît să nu aibă destui bani pentru aşa ceva... Eu aş dori, dacă-mi va da Dumnezeu viaţă, să nu-mi precupeţesc munca şi sîrguinţa (dacă prin ele aş putea că îndrept lucrurile) pentru a nu lăsa naţiunea noastră în marea lipsă a neştiinţei de carte (înţeleg prin aceasta numai necunoaşterea cititului) în care era pînă acum, ci să poată înflori şcolile maghiare etc. Ca toţi copiii, femeile, orăşenii, ţăranii de la sate etc. să ştie să citească. Obrazul ni se acoperă de ruşine dacă punem faţă în faţă naţiunea noastră cu acei pe care i-am văzut în acea ţară (Olanda)[145].

Kis Miklós voise să-şi elibereze poporul de „pata neştiinţei de carte” şi atunci cînd, după întoarcerea lui acasă, a tipărit cu propria sa cheltuială şi a împărţit gratuit abecedarul după metoda silabizării a lui Szőnyi Nagy István, intitulat *Magyar oskola* „din care ne-am gîndit că ţăranii vor învăţa toţi să citească”[146]. Această concepţie asupra culturalizării poporului a favorizat şi şcolarizarea în limba maternă a românilor din Transilvania. De pildă, în 1657, principala protectoare a puritanilor maghiari, Lórántffy Zsuzsanna, văduva principelui Gheorghe Rákóczi I, a înfiinţat în acest spirit o şcoală de limbă română la Făgăraş.

Sîrguinţa îndîrjită a lui Kis Miklós „să îmbogăţească această ţară cu cărţi şi să le ieftinească” a dezvoltat în mare măsură programul puritanilor care urmărea cunoaşterea cititului în limba maternă. El şi-a dat bine seama că lărgirea ştiinţei de carte nu poate da roade în domeniul culturalizării decît dacă va înceta „între noi puţinătatea şi scumpetea cărţilor”[148]. În slujba acestui scop dorea el să-şi pună întreaga operă de tipograf.

Începutul activităţii sale de editor l-a făcut cu tipărirea bibliei în limba maghiară. Pe de o parte, pentru, că, – faţă de rigida ortodoxie reformată –, puritanismul stimula lectura individuală a bibliei în cercuri şi mai largi. Pe de altă parte, pentru că în optica acelei epoci, biblia era suma ştiinţelor, tezaurul cunoştinţelor. În concepţia lui Kis Miklós, biblia era cartea care putea să dezvolte deprinderea lecturii în masele largi şi să le fundamenteze culturalizarea. În îndrăzneţele sale vise, ea ar fi fost urmată de tipărirea tuturor acelor cărţi care s-ar fi dovedit necesare pentru transformarea, cu ajutorul slovelor, a culturii şi, în final, a vieţii poporului său.

El considera că lucrul cel mai urgent este înzestrarea învăţămîntului cu manuale bune. Nu s-a mulţumit deci ca, asemenea înaintaşilor lui, să retipărească fără modi-

ficări vechile publicaţii pline de greşeli de fond şi de tipar, ci, neprecupeţind oboseala, s-a străduit să plivească exemplarele model de „greşalele” strecurate în ele. Kis făcea adevărate cercetări filologice cu scopul de a lămuri sursele greşelilor, pentru a le putea îndrepta cît mai corect. El era conştient de importanţa unificării, atît din punct de vedere al editării manualelor pentru colegii, cît şi din acel al dotării cu cărţi şcolare

După satisfacerea nevoilor bisericii reformate şi a învăţămîntului şcolar, Kis Miklós voia să publice operele de bază necesare conducerii statului, a vieţii publice, cum arată în dedicaţia cu care începe *Tripartitum*-ul lui Werbőczi[150]. Sub acest raport, el aprecia că sarcina cea mai urgentă este de a face accesibile culegerile de legi din epoca principatului care constituiau bazele vieţii juridice transilvănene, antrenată în transformări radicale. De aceea a dat la iveală, rînd pe rînd, *Compilatae Constitutiones* (1695), *Approbatae Constitutiones* (1696) şi, în fine, *Tripartitum*-ul lui Werbőczi (1698). Din *Apărare* se cunoaşte cu ce simţ de răspundere a lucrat şi în cazul acestora, pentru a evita alterarea textelor şi a le curăţa de greşelile de traducere. La început, el rugase ştirile să verifice textele, dar cînd acestea „în sarcina cărora ar cădea...” au adus ca pretext „timpurile nefericite de acum”, s-a apucat el însuşi să facă îndreptările[151].

În concepţia originală a lui Kîs Miklós, tipărirea cărţilor era o activitate de o deosebită răspundere, iar tipograful însuşi – un factor de sine stătător, ba, la nevoie, chiar iniţiator al vieţii culturale. Experienţa lui din Olanda l-a învăţat să atace problemele pe care le consideră necesare, independent de oficialitatea conservatoare, adormită. La revenirea lui în patrie putea, pe drept cuvînt, să aibă sentimentul că dispune de capitalul moral şi material, cum şi de o neasemuită pri-

cepere pentru toate acestea. Pornind la drum, el a şi procedat ca unul care, în toate privinţele, este liber de obligaţiile lumii meschine din ţară. Pentru atitudinea lui este caracteristic şi faptul că prin activitatea sa editorială s-a ridicat deasupra ascuţitelor contradicţii confesionale din Transilvania de atunci. Cu toate că el însuşi era un calvinist fervent şi lucra cu instalaţia tipografică a bisericii reformate, se considera tiparnicul ţării şi se întîmpla destul de des să imprime lucrări şi pentru biserica unitariană sau catolică, ba chiar pentru iezuiţi, socotiţi cei mai primejdioşi adversari ai protestanţilor. Se poate presupune că şi cea mai timpurie dintre tipăriturile sale clujene (R.M.K. II 1731) a executat-o la cererea colegiului iezuit – ce-i drept, fără să-şi menţioneze numele. Deşi pentru această atitudine burgheză, dictată de principii comerciale lucide, obţinuse încuviinţarea conducătorilor laici ai bisericii reformate, în cercurile clericale calviniste, procedeul lui era, cu siguranţă, dezaprobat.

În măsura în care îi permiteau mijloacele materiale, Kis Miklós lua bucuros iniţiativa unor publicaţii ce-i sprijineau programul cultural. El aprecia că are o mare importanţă ca, pe lîngă învăţămîntul şcolar, societatea să fie pregătită şi pentru sarcinile care o aşteptau, altele decît în trecut. În slujba acestui scop a fost pusă, de pildă, editarea cărţii din 1696 a lui Pápai Páriz Ferenc, intitulată *Pax aulae* (R.M.K. I 1488). Prin aceasta, Kis a contribuit şi el la strădiunţele autorului care, adresîndu-se păturilor conducătoare ale societăţii transilvănene în descompunere, voia să le educe în spiritul eticii vieţii publice[153]. Kis Miklós şi-a dat toate silinţele să lărgească sfera tradiţională a lecturilor publicului maghiar. De sub teascurile sale, (eventual, chiar tradusă de el) a ieşit, de exemplu, în 1694, prima carte în limba maghiară despre America de Nord (R.M.K. I 1455)[154]. Kis se angaja să introducă şi să popularizeze noi domenii ale ştiinţei. Prin editarea cărţii *Ars heraldica* a

prietenului său Pápai Páriz Ferenc (R.M.K. II 1797) sau a genealogiei lui Mikola László (R.M.K. II 2110) a fundamentat noi studii în cercetarea istorică transilvăneană[155]. Tot de numele lui se leagă şi editarea, în 1698, a primei cărţi cu litere ebraice de către o tipografie maghiară[156], cum şi modernizarea predării limbii ebraice, prin tipărirea celor două lucrări ale profesorului Kaposi Sámuel (R.M.K. II 1921 şi 1953)[157].

Kis manifesta o deosebită grijă pentru scoaterea la lumină a cărţilor cu subiect laic, ce veneau în sprijinul unor scopuri laice. În deceniul petrecut în Olanda el devenise un meşteşugar burghez cult şi depăşise tendinţele de reformă ale puritanilor desfăşurate de ei în cadrul bisericii. Pentru el răspîndirea culturii în limba maternă era importantă deja din puncte de vedere laice. Pe cît era posibil, căuta să ofere publicului cărţi cu subiecte cît mai variate. Spre marea indignare a adversarilor săi din sînul clerului, nu s-a dat înapoi nici de la tipărirea unor cărţi şi naraţiuni populare ieftine, pentru a cuceri pătura de cititori nou formată[158].

S-a constatat ca, prin numărul mare al tipăriturilor sale cu caracter laic, atelierul clujean al lui Kis Miklós se ridică mult deasupra celorlalte tipografii maghiare din secolul al XVII-lea[159]. Dar, în condiţiile înapoierii din ţară, proiectele lui au eşuat şi în această privinţă. El a fost silit că recunoască, odată cu trecerea timpului, că – în ciuda tuturor eforturilor sale – nu-şi poate realiza decît în mică măsură planurile editoriale. Din cele aşternute pe hîrtie în *Apărare* răzbate o amară deziluzie: „Cum văd, astăzi nu este spre folosul propriu al omului să se ocupe de tipografie... ci numai atît... ca prin ea să ajute şi patria sau bisericile şi şcolile şi politia, ca fără de asta să nu se scufunde naţiunea într-o barbarie grozavă”[160]. După ce Kis s-a îmbolnăvit, împrejurările silnice au redus şi oficina lui la practica editorială tradiţională a celorlalte tipografii transilvănene, orientată numai după criteriul pieţii. În opt ani, de sub

teascurile clujene ale lui Kis au ieşit peste o sută de tipărituri[161]. Dar această producţie este bogată numai comparînd-o cu a celorlalte tiparniţe contemporane din Transilvania. Ea reprezintă numai o modestă parte din tipăriturile cu care ar fi dorit şi ar fi putut să îmbogăţească cultura patriei sale.

În pofida eşecului suferit cu programul său, străduinţele lui Kis Miklós au îmbogăţit activitatea editorială maghiară de mai tîrziu cu o importantă moştenire. Se poate considera că de la el începe în tiparul maghiar meşteşugul creării literelor ca preocupare conştientă, cum şi împămîntenirea definitivă a postulatului tipografiei de înalt nivel artistic.

Nu mai puţin valoros este şi principiul moştenit de el ca tipografului să i se pretindă cea mai înaltă exigenţă în privinţa exactităţii şi rigurozităţii textelor ieşite din mîinile lui. Înainte de Kis, în tiparul maghiar era de neconceput o asemenea năzuinţă spre exactitatea filologică, un grad atît de înalt al simţului de răspundere[162]. În realitate, el luase asupra lui şi munca redactorilor de astăzi, unificînd redactarea şi ortografia şi controlînd conţinutul manuscriselor care urmau să se tipărească. Era o sarcină asumată de bună voie, deşi îi răpea mult timp şi-i făcea şi mai mulţi duşmani. Aşa îi dictau convingerile sale despre răspunderea editorului. Poate că pe orgolioşii săi adversari îi înfuria mai ales prin faptul că el, un tipograf, se considera egal cu dînşii, atrăgîndu-le atenţia asupra greşelilor şi inexactităţilor descoperite în manuscrisele lor.

Inamicii lui Kis Miklós l-au numit în batjocură „tipograf savant”, dar el era cu adevărat, dispunînd de aceeaşi cultură ca tovarăşii săi intelectuali din Transilvania vremii. Munca de revizuire a traducerii bibliei şi pionieratul său în domeniul ortografiei maghiare pot fi citate deopotrivă ca exemple pentru simţul de răspundere editorială, pentru temeinicia formaţiei sale, ba chiar pentru

interesul său ştiinţific. În procesul de pregătire a unei ortografii maghiare unificate, bazate pe principii etimologice, s-a dovedit de o importanţă hotărîtoare faptul că Kis Miklós a aplicat-o în biblia tipărită la Amsterdam. Prin mijlocirea acestei cărţi extraordinar de populare şi răspîndite s-a generalizat ortografia etimologica în sînul tuturor maghiarilor de confesiune protestantă[163]. Întrucît, pentru a-i dovedi incompetenţa, adversarii lui au început să-i atace şi înnoirile ortografice, Kis a fost nevoit să-şi sistematizeze şi să-şi expună principiile. De aici a rezultat cel de al treilea capitol al scrierii sale intitulată *Apologia bibliorum,* acest valoros monument timpuriu al literaturii lingvistice maghiare[164]. Lupta lui Kis Miklós pentru o ortografie mai consecventă şi mai simplă nu numai că a creat valori durabile pentru lingvistica maghiară, ci a contribuit în mare măsură la răspîndirea unei culturi a lecturii, tocmai în masele mai superficial şcolarizate.

Scriitor al progresului

Pe lîngă serviciile aduse ca gravor de litere şi tipograf, Kis Miklós a îmbogăţit cultura maghiară şi ca scriitor. Drumul parcurs de el, fără egal în procesul de dezvoltare din Transilvania secolului al XVII-lea, a dăruit literaturii maghiare vechi o creaţie cu totul unică. Kis se caracteriza astfel pe sine: „Eu sînt un om tăcut"[165]. Într-adevăr, el era omul faptelor şi, cu toate că şi-a petrecut întreaga viaţă în lumea slovelor, niciodată n-a jinduit după laurii literaturii. Structura lui nu era de natură comunicativă. Numai lupta mistuitoare dusă pentru extinderea cunoaşterii scrisului şi pentru carte l-a făcut scriitor. Tragedia personală şi frămîntările sale, întocmai ca firele de nisip în scoică, l-au făcut să producă perle neasemuite în vechea literatură

maghiară. Şi mai înainte Kis Miklós pusese uneori mîna pe pană ca să-şi popularizeze ideile şi proiectele în prefeţele unora din cărţile sale, fie în scurte comunicări, fie în versuri. Scrierile lui însă nu s-au ridicat la nivelul creaţiilor literare decît atunci cînd a fost constrîns să mînuiască pana în apărarea operei sale[166].

În prima *(Apologia bibliorum,* 1697) din cele două scrieri polemice ale lui Kis Miklós, pasiunea nu alterează structura operei, iar limba latină, argumentele biblice şi materialul exemplificator înfrînează revărsarea patimii aprinse de indignare[167]. Era, poate, şi o urmare a faptului că el a pus la baza *Apologiei* apărarea scrisă mai devreme, pe care i-o trimisese în 1648 episcopului Tofeus, pentru a risipi confuziile născute în jurul tipăririi bibliei. În această scriere polemică el îşi mai tratează adversarii cu mănuşi, nu le dă numele, nu-i atacă, ci se limitează să-şi dovedească doar justeţea principiilor asupra traducerii şi ortografiei, cum şi bunele intenţii. Cînd însă, nici după apariţia ei, potrivnicii lui nu sînt reduşi la tăcere, ci îşi continuă atacurile cu şi mai multă înverşunare, întorcînd contra lui şi opinia publică, el ajunge la concluzia finală: „Aşadar, toată lumea îmi este împotrivă şi poate să spună verzi şi uscate despre mine... adică nu se află nimenea să judece bine despre mine. Care lucru, dacă este aşa, se cuvine să mă ridic şi să mă proptesc bine pe picioare ca... să dau piept cu toată lumea... Nu pot să fiu nici eu o piatră, să îndur fără să mă clintesc terfelirea cinstei şi vieţii mele întregi... Cel care cade în mare, ori o bea toată, ori iese din ea înot, altfel moare acolo. Eu mă aflu acum în această stare şi dacă aş mai tăcea, văd că ar trebui să pier. Cu viu grai nu pot face nimic (căci sînt mulţi împotriva mea), ci trebuie să-mi aştern gîndurile cu pana"[168]. Tragică era situaţia şi fără nădejde lupta în care se antrenase! În spatele duşmanilor săi stătea, ca o ariergardă, întreaga structură învechită a feudalismului transilvănean, dar lîngă el, – în afara cîtorva prieteni –

nu era nimeni care să-i fi înţeles măcar nedreptăţile. Trebuia deci sa se angajeze în luptă cu toată lumea transilvăneană şi această luptă era, din capul locului, mai lipsită de speranţe decît cea a lui David împotriva lui Goliat.

Aşa a luat naştere în cîteva săptămîni din primăvara lui 1698 cea de a doua scriere polemică a lui, semnificativă pînă şi prin titlu: *Apărarea propriei sale persoane, a vieţii şi faptelor sale deosebite, pe care a fost silit s-o scrie împotriva celor ce-l pizmuiesc şi prin aceasta împiedică binele comun*[169]. Repetiţiile din text, numerotările greşite sau adăugirile ulterioare ale unor capitole şi subpuncte trădează starea sufletească agitată în care se afla Kis Miklós cînd a scris *Apărarea.* Redactarea textului şi culegerea lui s-au făcut în paralel, cum s-ar spune astăzi, direct „în maşină”. Din această cauză, în literatura veche maghiară nici nu mai există o scriere polemică mai vie decît cea a lui Kis; fiindcă *Apărarea* nu este o creaţie scriitoricească intenţionată, ci continuarea, cu ajutorul literei tipărite, a unei dispute pe viaţă şi pe moarte. De aceea, nu poate fi încadrată precis în nici unul din genuri, nu are o structură uşor de parcurs. Stăvilarele, închise pînă acum, ale pudicului suflet a „omului tăcut”, hăituit pînă la disperare, s-au rupt de mulţimea indignărilor, iar pasiunile, ca un şuvoi ce ia totul cu sine, au scos la suprafaţă marile probleme ale întregii vieţi a lui Kis Miklós. Năvalnicul şuvoi a antrenat în *Apărare* unul lîngă altul, elementele memorialistice şi cele autobiografice, comentariile teologice şi argumentele juridice, fără o ordine cronologică sau logică. Dar amestecul, aparent confuz, al problemelor de specialitate filologice şi tipografice, al cazurilor concrete şi mărturisirilor lirice este contopit într-un tot întreg prin pătimaşa zbuciumare a unui suflet extraordinar. Pasiunea cea mai fierbinte împrumută acestei polemici o atmosferă atît de unitară, încît îl face pe cititor să uite lipsurile structurii ei. Prin aceste rînduri, un om curat

care şi-a jertfit toată viaţa, întregul talent şi bunurile materiale pentru un singur mare şi nobil scop cere contemporanilor săi şi posterităţii să-i facă dreptate. El este silit să explice în scris acestor contemporani surzi şi indiferenţi cine este el de fapt, ce vrea să facă pentru culturalizarea poporului său şi cine sînt cei care l-au împiedicat în intenţiile sale dezinteresate. Deşi nu se ocupă cu scrisul, nu are altă cale decît scrierea polemică, pentru că „prin viu grai, oricît de *potenter* mi-aş apăra cauza împotriva dumnealor, n-ar ajunge la cunoştinţa tuturor celor care se află departe”[170].

Kis Miklós nu stăpîneşte arta scrisului în aceeaşi măsură ca pe cea a literelor tipărite. Stilul său este necizelat, uneori greoi, dar cele spuse de el au o putere de sugestie atît de mare încît poate să-i convingă şi pe cititorii actuali de propria sa dreptate. El îşi deschide în faţa noastră cele mai ascunse tainiţe ale sufletului, ne dezvăluie grijile sale cotidiene, ne face cunoscute amănuntele muncii lui de tipograf. Şi cum toată viaţa i-a fost plină de grijile modernizării activităţii editoriale maghiare, tragicele sale mărturisiri fac din *Apărare* un izvor singular al istoriei tiparului maghiar.

În *Apărare* însă, Kis nu pledează numai pentru cauza proprie, ci demască fără milă pe adversarii săi şi împreună cu ei şi orînduirea socială, potrivnică progresului, din Transilvania epocii. El foloseşte acelaşi ton de ascuţită critică pe care-l adoptaseră în literatura maghiară mai întîi predicatorii reformei, iar după ei puritanii. Dar Kis Miklós nu demască antiprogresismul feudalismului din perspectiva predicatorilor sau a profesorilor savanţi, ci din aceea a meşteşugarului cultivat, devenit burghez înstărit, şi de aici, de la nivelul muncii meşteşugăreşti, al vieţii gospodăreşti, al sîrguincioasei existenţe burgheze, înapoierea Transilvaniei feudale se înfăţişează şi mai uluitoare. Anomaliile şi abuzurile feudalismului fuseseră biciuite şi de alte scrieri. Demascările cuprinse în *Apărare* sînt însă de o forţă mai nimicitoare decît

toate celelalte, desigur pentru că trăsăturile respingătoare ale acestei orînduiri ne sînt săpate pentru totdeauna în memorie nu de atacuri indirecte, ci de imaginile zguduitoare ale tragediei personale trăite de un om adevărat.

Atunci, Kis Miklós trebuia să fie înfrînt în lupta izolată dusă cu forţele feudalismului, dar *Apărarea* lui a rămas totuşi victorioasă. Opera, condamnată la distrugere, de care autorul ei a fost pus să se lepede, a devenit un simbol al luptei antifeudale ulterioare. Bod Péter, în strădania de a dezvolta cultura cărţii maghiare, vorbea în numele întregii sale generaţii cînd, încă din 1767, scria astfel despre publicaţia lui Kis: „Astăzi, aceste *Apologii* servesc spre gloria lui Tótfalusi, pe cînd el a păţit cu ele ceea ce păţise Hugo Grotius cu cartea lui pe care Statele Generale olandeze au suprimat-o atunci la porunca regelui Mauritius, iar acum o consideră şi o laudă ca pe o scriere de mare folos republicii”[171]. *Apărarea* s-a dovedit a fi cu adevărat o mare faptă săvîrşită în interesul dezvoltării culturii literare maghiare cu caracter burghez şi face parte şi astăzi din cele mai valoroase tradiţii progresiste din ţara noastră.

Ca precursor, Kis şi-a depăşit mult contemporanii din patrie şi, asemenea unei comete apărute în întunericul fără speranţă al feudalismului, a luminat drumul pe care trebuia să meargă cultura maghiară dacă voia ca, pe lîngă puţinii privilegiaţi, să se împărtăşească şi masele din comorile spirituale ale omenirii. În viaţa lui, cîtă a petrecut-o în ţară, el a fost înconjurat de însingurare, neînţelegere şi adversitate – ca în general toţi precursorii. Epoca următoare însă l-a îndreptăţit pe el, înfăptuind treptat toate acele proiecte pentru care a luptat, aparent zadarnic, cu o stăruitoare consecvenţă. Şcolarizarea în limba maternă a declanşat cu adevărat cultura lecturii în mase, ridicarea culturală şi mai apoi materială a acestora, maturizarea lor politică. Marele vis al lui Kis Miklós despre un popor spălat de „pata” analfabetis-

mului, şcolarizat, iubitor de lectură şi despre o înfloritoare cultură a cărţii este în zilele noastre o realitate, la fel ca şi rolul, mereu important, al limbii materne în mijlocirea către largile mase muncitoare a bunurilor culturii moderne. Ca pionier al culturii în limba maternă, Kis Miklós a fost propagatorul de importanţă europeană al celor mai noi perfecţionări tehnice în procesul de propăşire din patrie.

Actualitatea persoanei şi operei sale este asigurată astăzi tocmai de perfecta conexiune dintre caracterul lor european şi realitatea lor radical locală. Copil de iobag, Kis s-a trudit cu o perseverenţă obstinată să se ridice în rîndul intelectualilor şi burghezilor. Cu toate acestea, niciodată nu i-a renegat pe cei din rîndul cărora s-a ridicat şi nici ca personalitate de dimensiuni europene a culturii cărţii n-a uitat de necesităţile culturale, bine cunoscute lui, ale maselor de ţărani. Poporul ţării noastre, care a învins analfabetismul, îi datorează cinstire fără deosebire de naţionalitate, fie şi numai pentru cele făcute de el într-o perioadă atît de timpurie în scopul încetării neştiinţei de carte în sînul ţărănimii. De altfel, figura şi importanţa lui depăşesc cadrul istoriei culturii noastre: opera sa constiuie o parte de importanţă universală a istoriei cărţii europene. Astăzi numele lui Kis Miklós este inseparabil legat de întemeierea activităţii moderne de creare a caracterelor tipografice şi marchează cele mai înalte relaţii care leagă vechea cultură de la noi cu cea generală, europeană. Maghiarii din România pot fi pe drept cuvînt mîndri că au dat ţării, Europei şi întregii omeniri pe acest mare pionier al creaţiei de litere, tipografiei, culturii cărţii şi învăţămîntului public.

LEGĂTURILE BIBLIOFILE ŞI ŞTIINŢIFICE CU ŢARA ROMÂNEASCĂ ALE LUI KŐLESÉRI SÁMUEL

O privire de ansamblu asupra literaturii biblioteconomice internaţionale din zilele noastre poate convinge pe oricine că istoria cărţii şi a bibliotecilor este pretutindeni în transformare. Ocupaţiile secundare ale vechilor bibliotecari, activitatea vecină cu diletantismul a însufleţiţilor prieteni ai cărţii devin sub ochii noştri o ramură de cercetare metodic efectuată, care, pentru rezolvarea problemelor ce se ridică solicită arsenalul complet şi modern al ştiinţelor istorice. Dacă odinioară, în problemele de istorie a bibliotecilor, considerate ca lipsite de importanţă, se putea exprima o părere fără cercetarea tuturor surselor existente şi fără respectarea criticii izvoarelor istorice, astăzi acest lucru nu este deloc recomandabil. Cerinţa ca micile amănunte ale istoriei culturii să fie abordate de cercetători la acelaşi nivel metodologic şi de exigenţă ca şi aşa-numitele probleme mari ale istoriei politice s-a generalizat. Valabilitatea acestei cerinţe este şi mai accentuată în condiţiile Europei răsăritene, prin urmare şi la noi, unde din scrisul medieval au rezultat, aproape exclusiv, documente cu referiri juridice, astfel că singurele posibilităţi pentru reconstituirea dezvoltării culturii timpurii sînt oferite de mărturia unui

mic număr de cărţi manuscrise. În asemenea împrejurări, orice problemă de amănunt a istoriei cărţii, oricît ar părea de neînsemnată, trebuie tratată cu întreg aparatul şi metodicitatea ştiinţifică, deoarece, datorită numărului mic al mărturiilor ce ne-au rămas, superficialităţile aparent inofensive, tolerate în prelucrarea unor amănunte, pot denatura şi esenţa tabloului ce înfăţişează întreaga dezvoltare.

În secolele feudalismului, ce se scurgeau într-o greoaie monotonie, bibliotecile erau focare ale vieţii culturale mult mai importante ca în prezentul nostru, cu organizarea lui diferenţiată. Ele erau aproape singurele centre prielnice să primească curentele culturale noi, venite din afară, şi să le răspîndească în societate. Rolul lor mijlocitor în ceea ce priveşte noile curente depăşea, poate, chiar pe acela al şcolilor. Căci, înainte de secolul al XVIII-lea, cartea era în primul rînd instrumentul de lucru al intelectualităţii şi servea numai în mod limitat ca mijloc de recreere în sensul de astăzi al cuvîntului. Pe atunci, cartea nu era încă un atribut de la sine înţeles al vieţii civilizate, ci un obiect de valoare care trăda un interes intelectual superior celui general. Numai acela care trăia o viaţă spirituală vie, creatoare, îşi constituia o bibliotecă. Cunoaşterea acestor creatori şi a activităţii lor poate fi, aşadar, de o mare importanţă pentru măsurarea nivelului de cultură al unor ţări întregi sau al unor provincii. Istoria cărţii şi a bibliotecilor, aparent lipsită de însemnătate, furnizează în felul acesta instrumentul cel mai sensibil pentru aprecierea istorică a culturii întregii societăţi. După cum izotopul radioactiv face vizibil drumul unui instrument medical de investigaţie sau al unui medicament în corpul bolnavului, tot astfel, în condiţiile veacurilor trecute, cărţile indică răspîndirea curentelor spirituale, legăturile, poate de mult uitate, dintre unele centre de cultură.

În sensul celor de mai sus, trebuie să înregistrăm ca un semn de îmbucurătoare înnoire a istoriei bibliotecilor

din ţară frumoasa monografie a lui C. Dima-Drăgan despre biblioteca lui Constantin Cantacuzino stolnicul[1]. Această bibliotecă şi cea a Mavrocordaţilor, formată, în parte, din ruinele ei, pot fi considerate, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, drept cele mai importante centre de acumulare culturală din Ţara Românească. În această calitate, este de presupus că ele trebuie să fi avut legături atît cu alte biblioteci contemporane existente pe teritoriul ţării, cît şi cu savanţi colecţionari de cărţi, din ţările învecînate sau mai îndepărtate. După cum o lentilă convergentă unifică fasciculele de lumină venite din direcţii diferite, aşa şi biblioteca de la Mărgineni, apoi cea de la Văcăreşti, au acumulat curentele de cultură din diferite direcţii, pătrunse în Muntenia pe la începutul secolului al XVIII-lea. Aici, în focarul vieţii culturale, putem obţine deci o imagine mai autentică şi mai diferenţiată decît oricare alta, asupra culmilor culturale ale acestei ţări. Rîndurile de mai jos încearcă să faciliteze acest lucru prin schiţarea legăturilor bibliofile şi ştiinţifice cu ale unui colecţionar de cărţi transilvănean, medicul Köleséri Sámuel.

Am presupus şi pînă acum, dar în urma publicării catalogului bibliotecii lui Constantin Cantacuzino a devenit o certitudine, că încă din secolul al XVII-lea, în constituirea bibliotecilor din Ţara Românească trebuie să atribuim cărţilor apărute pe teritoriul cultural latin un rol mai mare decît am socotit mai înainte, bazaţi pe cultura bizantină a principatului.

Transilvania – cel puţin de cînd această provincie a ajuns sub stăpînirea Habsburgilor – şi-a avut partea ei hotărîtoare în mijlocirea trecerii cărţilor din Europa apuseană în sudul Carpaţilor. Studierea comerţului de carte, a colecţionarilor şi a bibliotecilor din Transilvania poate aduce, aşadar, multe informaţii şi în ce priveşte cunoaşterea dezvoltării culturale a Ţării Româneşti.

În vremea cînd bibliotecile din Mărgineni şi Văcăreşti erau în plină prosperitate, în Transilvania biblioteca particulară cea mai mare şi cea mai metodic constituită era în proprietatea lui Köleséri Sámuel[2]. În acelaşi timp, după cum reiese fără echivoc din corespondenţa sa, el era acela care, dintre transilvăneni, avea cele mai largi legături cu străinătatea, atît în cercurile librarilor şi ale editorilor, cît şi în cele ale bibliofililor şi savanţilor[3]. Aceste legături însemnau deci şi o angrenare în reţeaua culturală vie ce se întindea de la Londra la Petersburg şi la Constantinopol. Acest fapt conferă o valoare deosebită informaţiilor ce vor urma.

Deoarece despre activitatea bibliofilă şi despre biblioteca lui Köleséri intenţionăm să vorbim cu alt prilej, aici ne vom mărgini să dăm doar cîteva date premergătoare biografiei lui. După studii universitare în Olanda şi în Anglia, a fost inspectorul suprem al minelor din Transilvania, apoi protomedicul principatului şi, în fine, secretar, respectiv consilier gubernial. Cariera strălucită şi căsătoriile lui i-au adus o avere considerabilă. Aceasta i-a dat posibilitatea să cheltuiască, în scopul cumpărării de cărţi, o sumă neobişnuit de mare pentru acel timp. Făcea parte dintre puţinii transilvăneni care, nici după întoarcerea lor din străinătate, nu au renunţat la ambiţiile ştiinţifice, vrînd să ţină pas măcar prin intermediul cărţilor cu evoluţia domeniilor în care activau. Biblioteca lui de specialitate, aleasă cu o mare pricepere, s-a risipit după moartea sa, dar – după mărturia catalogului ce s-a păstrat – număra peste 3 500 de publicaţii, în majoritatea lor moderne[4]. Nu este exagerat deci dacă se afirmă, pe de o parte, că medicul Köleséri Sámuel a fost figura centrală a bibliofiliei transilvănene din primele trei decade ale secolului al XVIII-lea, iar pe de altă parte, că el era în acelaşi timp unul dintre cei mai importanţi intermediari ai noilor curente culturale europene în aceasta provincie.

Trăind la Sibiu, Köleséri avea legături multilaterale cu Ţara Românească, atît ca medic căutat, cît şi ca cercetător pasionat al trecutului Daciei şi al poporului român. Între membrii curţii domneşti cu rol conducător şi în viaţa culturală a Ţării Româneşti, îi erau apropiaţi, printre alţii, Ioan Avramie, preotul curţii, aparţinînd cercului lui Antim Ivireanu, cunoscut prin traducerile sale, şi nepotul acestuia, Mihail Schendo, unul din medicii domnitorului, tot scriitor, cu studii în Apus şi mult călătorit; Theodorus Basilius, crescut în centrul pietist din Halle, preoţind în preajma familiei Brîncoveanu; Nicolae de Porta, secretarul diplomat al lui Brîncoveanu, cel care mai tîrziu a sistematizat biblioteca din Mărgineni a Cantacuzinilor; Stephan Bergler, cunoscut elenist de origine braşoveană pe care Nicolae Mavrocordat l-a chemat în ţară din Ţările de Jos, pentru a-i spori şi îngriji colecţia de cărţi de la Văcăreşti. În cadrul acestui articol vom aminti numai acele relaţii ştiinţifice şi bibliofile ale lui Köleséri care l-au pus în legătură cu membrii familiei domnitoare.

Cu toate că în inventarul arhivei personale a lui Köleséri, întocmit la moartea sa, figurează mai multe pachete de corespondenţă privind legăturile lui cu Ţara Românească, dintre acestea doar cîteva scrisori s-au păstrat pînă în zilele noastre. Deşi din corespondenţa cu Constantin Brîncoveanu ne sînt cunoscute tot numai piese dispersate, datate după 1709, se poate totuşi presupune că doctorul Köleséri Sámuel a ajuns în legătură, încă de la începutul veacului, atît cu domnitorul, cît şi cu Constantin Cantacuzino. După toate datele, veriga care i-a unit n-a putut să fie decît Luigi Ferdinando Marsigli, ofiţer polihistor italian din armata imperială, ale cărui preocupări istorice, lingvistice şi cartografice au avut o influenţă vădită asupra formării programului ştiinţific atît al lui Constantin Cantacuzino cît şi al lui Köleséri[5]. Acesta din urmă şi-a extins cercetările referitoare la Dacia şi asupra teritoriului dintre Carpaţi şi Dunăre,

iar în strîngerea materialului în această direcţie a fost sprijinit atît de domnitorul muntean, cît şi de stolnic. Amîndoi i-au atras atenţia nu numai asupra inscripţiilor antice şi vestigiilor arheologice, ci şi asupra unor interesante fenomene ale naturii. Astfel, Constantin Brîncoveanu l-a informat despre ploaia de meteoriţi, de mari proporţii, observată în apropierea Buzăului, în ianuarie 1713, iar Constantin Cantacuzino i-a comunicat o inscripţie grecească din Basarabia. Sînt, aşadar, pierderi simţitoare pentru întreaga istorie a ştiinţei româneşti atît dispariţia corespondenţei lui Köleséri cu personalităţile din Ţara Românească, cît şi lipsa însemnărilor lui, amintite sub titlul *Curiosa Samuelis Köleséri Valachiam visitantis,* făcute în lungile sale călătorii în Muntenia, ca oaspete al lui Constantin Brîncoveanu, însemnări pe care, evident, intenţiona să le prelucreze într-o formă literară[6]. Despre călătoriile lui Köleséri în Ţara Românească sînt cunoscute documente scrise din anii 1709, 1712, 1713 şi 1714.

Întrucît Köleséri a fost timp îndelungat corespondentul transilvănean al centrului pietist din Halle, prin el curtea din Bucureşti a putut stabili uşor legătura cu iluminismul german incipient, a putut lua cunoştinţă despre noutăţile ştiinţifice din străinătate, a putut să se îngrijească de cărţile necesare şi să asigure o publicitate internaţională pentru operele literare ale membrilor săi. Cînd, de exemplu, Constantin Brîncoveanu a vrut să cunoască lucrările profesorului Samuil Puffendorf care a desfăşurat o remarcabilă activitate pe tărîmul dreptului internaţional, precum şi în interesul toleranţei religioase, respectiv al unificării religiilor creştine, i s-a adresat lui Köleséri, iar acesta, în 1712, i-a comandat din Germania volumele dorite. La fel a procedat şi în cazul dicţionarului grec-latin al lui Cornelius Schrevelius şi al noii biblii în limbile greacă şi latină[7]. La procurarea cărţilor din străinătate, în acest timp Köleséri era deja ajutat de profesorul Christian Voigt, care a activat

scurtă vreme în Transilvania, ca delegat al pietiştilor din Halle, înfiinţînd la Sibiu prima librărie permanentă. Din corespondenţa lui Voigt reiese că în vara anului 1712, cu prilejul călătoriei la Brîncoveanu, Köleséri a atras personal atenţia acestuia asupra ediţiei din Halle a bibliei bilingve (greacă-latină). Cînd, mai tîrziu, domnitorul ar fi vrut să cumpere şi o traducere în greaca modernă a bibliei, Köleséri s-a străduit să-i procure, prin intermediul lui Voigt, ediţia din 1702 de la Londra sau cea din 1710 de la Halle[8].

Tot pe Köleséri trebuie să-l considerăm mijlocitorul, cel puţin în cazul comenzilor făcute la Sibiu, prin care Brîncoveanu a realizat somptuoasele ferecături de argint, în stil baroc, pentru cărţile bisericeşti dăruite unor mănăstiri. În 1712, de pildă, domnitorul a trimis la Sibiu 700 de ducaţi, ca din ei să se facă o ferecătură artistică pentru un Nou Testament în limba greacă. Splendoarea exemplarului şi nivelul artistic al execuţiei sînt dovedite de faptul că Brîncoveanu a trimis separat, drept taxă de lucru pentru meşteri, încă 100 de galbeni, ceea ce în acele vremuri constituia o suină dincolo de orice închipuire, pentru legătura unei singure cărţi[9]. Trebuie amintit şi faptul, deloc indiferent în privinţa procurării de cărţi în Ţara Românească, anume că – pentru transmiterea comenzilor lor şi pentru aducerea cărţilor în ţară – atît Köleséri, cît şi Voigt foloseau de preferinţă negustori „greci", adică macedoromâni, care ajungeau pînă în Olanda.

Apariţia lui Köleséri la curtea din Bucureşti era însoţită întotdeauna de comunicarea unor noutăţi literare şi ştiinţifice, cît şi de transmiterea spre Europa apuseană a diferitelor cerinţe de cărţi. De pildă, cînd, în februarie 1714, Brîncoveanu l-a chemat la el pe Köleséri spre a o îngriji pe soţia sa care se îmbolnăvise, Theodoras Basilius – pe atunci educator în casa Stancăi, fiica domnului – se foloseşte îndată de această ocazie pentru a da ştiri despre sine vechilor săi profesori din

Halle şi pentru a cere cărţi noi, mai ales biblii în limba greacă veche şi nouă[10].

Legăturile cu Ţara Românească ale lui Köleséri erau destul de puternice ca să supravieţuiască marilor zguduiri interne care au urmat tragicei morţi a lui Constantin Brîncoveanu (1714) şi celei a domnitorului Ştefan Cantacuzino şi a tatălui său, Constantin Cantacuzino stolnicul (1716). Legăturile dintre noul domn mînat de ambiţii ştiinţifice şi pasiuni bibliofile, Nicolae Mavrocordat, şi Köleséri s-au format între anii 1716 şi 1719, cînd domnitorul a fost internat de imperiali la Sibiu. El aştepta de la dinamicul medic sibian să atragă atenţia lumii savante străine asupra lucrărilor sale literare, într-adevăr, se poate atribui legăturilor lui Köleséri faptul că asupra volumului ΠΕΡΙ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ ΒΙΒΛΟΣ la Sibiu şi tipărit în 1719 la Bucureşti, Stephan Bergler a scris o întinsă recenzie în cea mai prestigioasă revistă ştiinţifică de atunci din Europa: *Acta Eruditorum.* Cînd, apoi, lucrarea voievodului a apărut şi în traducerea latină a lui Bergler, în 1722, la Thomas Fritsch, editorul din Lipsca al lui Köleséri, acesta din urmă l-a pus să scrie o dare de seamă asupra frumoasei publicaţii pe însuşi redactorul revistei, Jakob Burkhard Menken, fiindu-i şi el un vechi cunoscut[11].

Tot în această vreme şi tot prin Köleséri a intrat în legătură Nicolae Mavrocordat cu Bél Matia (1684–1749), profesorul de faimă europeană din Bratislava (Pojon). Într-o scrisoare din 22 ianuarie 1722, Bél îl înştiinţează pe Köleséri că, dacă pe voievod îl mai interesează lucrarea numismatică de bază privitoare la monedele turceşti, i-o poate procura. Ca o mărturie mai nouă a interesului manifestat de domnitor pentru numismatică poate fi socotită şi scrisoarea din 6 august 1725 a lui Köleséri, odată cu care trimite, pentru colecţia lui Mavrocordat, medalia bătută din iniţiativa sa în amintirea hotărîrii dietale prin care se enunţa dreptul

de succesiune în Transilvania şi pentru ramura feminină a casei de Habsburg, aşa-numita *Pragmatica sancţiune.*

Legăturile polihistorului sibian cu Nicolae Mavrocordat nu s-au întrerupt nici după ce Mihail Schendo, refugiat în Apus, a început un atac literar necruţător împotriva domnitorului, în care ar fi dorit să-l atragă şi pe Köleséri de partea sa. Köleséri a rămas însă neutru în această dispută, purtată din Veneţia pînă la Paris, şi şi-a continuat rolul de mijlocitor în direcţia Munteniei. Există indicii care arată că el îndeplinea şi sarcinile de comisionar în Transilvania pentru editorii din apusul Europei, cum era, de pildă, Girolamo Albrizzi din Veneţia.

Pentru serviciile pe care i le făcea, Nicolae Mavrocordat îl recompensa pe Köleséri cu daruri şi cu mici atenţii. În 1724, de exemplu, i-a trimis un ceas de aur. Tot aşa trebuie să fi ajuns printre podoabele casei lui Köleséri portretul domnitorului şi acea icoană pe lemn a cărei frumuseţe este menţionată în mod special în inventarul întocmit după moartea acestuia[12]. Cu tot caracterul ei fragmentar, corespondenţa lui Köleséri, dovedeşte îndeajuns că biblioteca de la Văcăreşti a Mavrocordaţilor s-a îmbogăţit cu noutăţi valoroase prin intermediul medicului bibliofil din Sibiu. În anul 1724, de pildă, Köleséri îl informează pe domnitor că n-a reuşit să-i procure la Lipsca noua ediţie pariziană excepţională din *Naturalis historia* a lui Pliniu, comentată de Jean Harduin, şi de aceea a comandat-o de-a dreptul din Paris. În schimb, la 6 august 1725, trimite pentru biblioteca din Văcăreşti opera filozofică de mare senzaţie a lui Bülfinger asupra doctrinelor morale şi politice ale vechilor chinezi, intitulată *Specimen doctrinae veterum Sinarum moralis et politicae* (Frankfurt a. M., 1724), una din noutăţile atunci sosite din Germania.

În afară de domnitor, Köleséri întreţinea legături atît cu Bergler, cel care îngrijea biblioteca acestuia, cît şi cu medicii curţii. De exemplu în 1724, Köleséri îl roagă pe

Bergler să-l ajute la descifrarea şi datarea unei inscripţii greceşti de pe o piatră din antichitate descoperită atunci. Un an mai tîrziu doreşte să afle, prin intermediul medicilor de la curtea din Bucureşti, cum procedează turcii în administrarea vaccinului antivariolic.

Putem fi siguri de menţinerea legăturilor lui Köleséri cu Muntenia, cel puţin pînă la moartea lui Nicolae Mavrocordat, chiar dacă, deocamdată, nu avem date nemijlocite pentru perioada de după 1725. Explicaţia acestui gol trebuie căutată numai în împrejurarea că fragmentele de corespondenţă a polihistorului sibian se întrerup în acea vreme, fie pentru că materialele din anii anteriori morţii lui Köleséri s-au distrus, fie pentru că n-au fost încă descoperite.

Credem, totuşi, că şi cele cîteva date comunicate mai sus pot dovedi în mod convingător cît de valoroase ar putea fi pentru istoria cărţii româneşti informaţiile rezultate din cercetarea trecutului bibliofiliei transilvănene şi care este calea pe care cercetătorii noştri pot ajunge la aceste date inedite.

ÎNCEPUTURILE TIPOGRAFIEI DE LA BLAJ

Una din însemnatele concluzii la care a ajuns istoriografia românească marxistă este că nu se poate cerceta trecutul ţării noastre fără a se cunoaşte şi istoria naţionalităţilor ce conlocuiesc cu românii din Transilvania. Străduinţele depuse în această direcţie în ultimul sfert de veac s-au îndreptat, în primul rînd, spre relevarea acţiunilor comune ale maselor muncitoare de diferite naţionalităţi împotriva asupririi străine şi exploatării, precum şi spre dezvăluirea tradiţiilor de luptă comună, îmbogăţind cunoştinţele noastre istorice în acest domeniu cu o serie de rezultate noi.

Tocmai rezultatele îmbucurătoare obţinute în cercetările acestei probleme fac posibil ca în prezent istoriografia noastră să facă un nou pas înainte şi, – pe lîngă cercetarea în continuare, cu eforturi susţinute, a luptelor comune –, să-şi extindă atenţia şi asupra unor fapte mai puţin spectaculoase, cotidiene ale convieţuirii. Munca constructivă paşnică, diferitele domenii ale culturii populare şi elevate au oferit de secole posibilităţi largi românilor, maghiarilor şi saşilor să contribuie în mod reciproc la eforturile depuse în această direcţie. Sînt legături care atestă prin nenumărate mărturii, nedezvăluite pînă în prezent, cunoscuta constatare că toate valorile materiale şi spirituale care s-au creat vreodată în ţara noastră constituie rezultatul strădaniilor comune

ale oamenilor muncii de diferite naţionalităţi care trăiesc aici. Deci, în cazul Transilvaniei, situaţia obiectivă de odinioară obligă oarecum pe istoricii noştri să cerceteze în mod paralel, alături de trecutul poporului român, şi pe cel al maghiarilor şi saşilor de pe acest teritoriu, deoarece dezvoltarea fiecăruia oferă analogii, date preţioase pentru cunoaşterea mai bună a istoriei celuilalt. Pentru a ilustra avantajele acestei concepţii şi a face să se perceapă caracterul inedit al informaţiilor ce se pot obţine astfel, în cele ce urmează dorim să evocăm un episod vechi, uitat, al legăturilor culturale româno-maghiare.

În cercurile noastre de specialitate este îndeobşte cunoscut că temeiul tipografiei de la Blaj îl constituie materialul tipografic al tiparniţei româneşti care, în timpul principatului autonom, a funcţionat la Alba Iulia. Acest material şi tiparniţa, aduse la Blaj din iniţiativa episcopului Inochentie Micu în jurul anului 1738, au fost puse în stare de funcţionare prin grija lui Petru Pavel Aaron, încă din timpul vicariatului său, între anii 1747–1750, probabil de către Dimitrie Pandovici, care lucrase mai înainte la Rîmnic şi la Bucureşti. Mai tîrziu însă, Petru Pavel Aaron nu s-a mulţumit doar cu atîta, ci – după ce a fost numit episcop – s-a îngrijit de completa reînnoire a utilajului tipografiei[1]. Cu toate că nu dispunem de un repertoriu al tipurilor de litere chirilice folosite odinioară în ţara noastră şi nici noi nu am putut efectua cercetări tipologice sistematice, diferenţele tipografice sesizabile între publicaţiile timpurii ale tiparniţei blăjene şi cele scoase după 1756 oferă mărturii clare despre această reînnoire şi etapele ei diferite. Întrucît tipografii care au lucrat la Blaj sînt în majoritatea lor cunoscuţi nominal, cercetătorii au căutat în rîndul acestora pe meşterii cu a căror contribuţie, între anii 1755 şi 1763, episcopul Aaron a modernizat oficina de la Blaj, ajunsă la un rol important în istoria culturii româneşti din secolul al XVIII-lea.

Astfel, de exemplu, în ultimul timp, regretatul Mircea Tomescu şi-a exprimat părerea că reînnoirea utilajului tipografic de la Blaj s-ar datora tipografului Sandu venit de la Iaşi, precum şi lui Petru Papavici şi Ioan Rîmniceanul, amîndoi din Rîmnic[2].

Într-adevăr, informaţiile cunoscute pînă în prezent au oferit prilejul să se facă doar presupuneri şi tatonări ca acelea de mai sus, care nu se pot atesta. Situaţia se schimbă însă imediat dacă, pornind de la realitatea convieţuirii, ne extindem cercetările şi asupra surselor contemporane ale istoriei tipografiilor maghiare şi săseşti din Transilvania. Combinînd apoi informaţiile noi ce se pot obţine din aceste cercetări cu cele cunoscute mai de mult, se pot elucida nu numai unele momente importante, neclare pînă acum, privitoare la organizarea definitivă a tipografiei din Blaj, ci se poate realiza şi o imagine mai precisă şi mai autentică despre exigentul program de perspectivă în cadrul căruia episcopul Aaron, fără a precupeţi osteneala şi sacrificiile materiale, a edificat pe malul celor două Tîrnave un centru cultural şi politic pe seama mişcării naţionale româneşti.

Petru Pavel Aaron, scriitor ecleziastic fecund, a fost şi personal interesat în reînnoirea tiparului românesc din Transilvania. Ştim în mod cert că s-a ocupat de această problemă în timpul îndelungatei sale şederi la Viena, survenită după numirea sa ca episcop, din primăvara lui 1752 pînă în toamna lui 1754, şi s-a întors din capitala imperiului cu planurile cristalizate[3]. El considera că la Blaj, alături de înfiinţarea şcolilor, sarcina lui cea mai urgentă o constituie modernizarea tipografiei, punct de vedere pe care l-a expus şi în planul său de activitate trimis la Roma în zilele următoare instalării sale (12 noiembrie 1754)[4]. Din scrisoarea sa datată 30 decembrie 1754, adresată episcopului romano-catolic din Oradea, Forgách Pál, susţinător însufleţit al unirii, rezultă de asemenea în ce măsură l-au preocupat pe noul arhiereu român, chiar din primele săptămîni de

activitate, problemele tipografiei şi ale apariţiei cărţilor[5]. Episcopul Aaron s-a folosit în mod abil de avantajele oferite de articolele de lege VI–VII din anul 1744, care proclamau egalitatea în drepturi a bisericii unite cu cea romano-catolică, şi s-a străduit să fructifice şi sub acest aspect noile legături create cu biserica dominantă şi capii acesteia.

Pentru modernizarea proiectată pe baza experienţei sale vieneze şi încurajată şi de către autorităţile de stat, episcopul Aaron avea nevoie înainte de toate de specialişti bine pregătiţi, de materii prime şi de utilaje corespunzătoare. Cu toate că episcopul a tratat problema tipografiei ca pe o chestiune dintre cele mai personale, în modernizarea acesteia i-a revenit un rol important şi vicarului său, Geronte Cotorea, care de asemenea avea înclinaţii ştiinţifice[6]. Amîndoi studiaseră odinioară la Colegiul iezuit din Cluj şi, cunoscînd organizarea tipografiei de acolo, au transpus-o şi la Blaj. În toamna anului 1754, în fruntea tipografiei de la Blaj a ajuns Cotorea, cu titlul de „inspector Typographiae”, iar în această calitate el a lucrat cu trup şi suflet pentru realizarea planurilor episcopului.

Ambii considerau că sarcina cea mai urgentă este reîmprospătarea stocului de litere, care era uzat. Potrivit scrisorii din 26 februarie 1755 a episcopului Aaron către prefectul tipografiei iezuite din Cluj, cu utilajul învechit şi uzat existent la tipografia din Blaj nu era posibil să se publice cărţile necesare pentru biserica unită, – numai dacă s-ar fi înnoit cel puţin literele uzate[7]. Deoarece în această scrisoare episcopul cere de la tipografia din Cluj 2,5 chintale de materie primă în scopul turnării de litere, se poate presupune că găsise în prealabil un meşter expert pentru această lucrare. În privinţa persoanei meşterului, literatura de pînă acum nu ne dă nici o informaţie, deşi istoria tipografiilor maghiare îl menţionează[8].

Despre Székely Páldi István, tipograful Colegiului reformat din Cluj, instruit în Olanda, chiar şi contemporanii săi erau de părere că „amintirea lui se păstrează mai cu seamă prin instalarea tipografiei din Blaj”[9]. Pataki Sámuel, inspectorul tipografiei Colegiului reformat din Cluj, în scrisoarea sa adresată după moartea lui Páldi inspectorului tipografiei din Blaj, aminteşte ca pe un fapt îndeobşte cunoscut, că – prin munca sa din tot timpul vieţii – tipograful clujean a ajutat în mare măsură funcţionarea atelierului tipografic românesc[10]. Din necrologul lui Páldi, tipărit la Cluj în 1769, se poate afla mai precis în ce anume a constat participarea lui la modernizarea tipografiei din Blaj. Astfel, „i-a învăţat şi pe tinerii talentaţi această nobilă meserie şi i-a confecţionat şi tipografiei româneşti din Blaj litere foarte frumoase, împreună cu patriţele şi matriţele lor”[11]. Pataki Sámuel ne relatează şi mai amănunţit despre literele confecţionate de Páldi pe seama Blajului. Anume, în scrisoarea sa, datată 22 martie 1780, scrie următoarele: „Domnul Páldi a turnat litere şi pentru români, dar în matriţe confecţionate de el însuşi. Însă a turnat şi litere latine în matriţele noastre; acuma le recunosc din unele publicaţii blăjene”[12]. Pornind pe aceasta cale, cele mai importante date le-am descoperit chiar în scriptele tipografiei din Blaj, atît asupra întregului proces de reînnoire a atelierului, cît şi asupra rolului pe care l-a avut Páldi în această reînnoire.

Potrivit însemnărilor făcute în anul 1756, probabil de către Geronte Cotorea, publicate aci cu textul lor original[13], în anul 1755, episcopul Aaron l-a pus pe Páldi ca, din matriţele moştenite, să toarne litere chirilice noi în locul celor tocite. Aceasta era lucrarea pentru care se ceruse plumbul din Cluj prin amintita scrisoare a episcopului, de la sfîrşitul lui februarie 1755. Cu toate că relatarea din 27 mai a lui Aaron, făcută episcopului romano-catolic din Oradea, Forgách Pál[14], a fost interpretată pînă în prezent în sensul că turnarea

literelor noi a fost terminată pînă la acea dată, din însemnările amintite şi din particularităţile tipografice ale publicaţiilor blăjene, am putea deduce mai degrabă că turnarea din nou a literelor a durat pînă la sfîrşitul anului 1755. Literele noi turnate de Páldi au adus, într-adevăr, o îmbunătăţire esenţială în ceea ce priveşte nivelul tipografic al publicaţiilor scoase la Blaj. Sub acest aspect este instructivă confruntarea primei ediţii, din anul 1755, a publicaţiei intitulată *învăţătura creştinească* cu cea de a doua ediţie a ei, apărută un an mai tîrziu.

Pentru realizarea planurilor sale în legătură cu tipografia, episcopul Aaron s-a adresat, încă în vara anului 1755, pe lîngă Páldi, şi unui alt specialist experimentat. Datorită, probabil, bunelor relaţii cu episcopul Forgách Pál, în fruntea atelierului din Blaj a ajuns Becskereki Mihály, conducătorul versat al tipografiei seminarului episcopal din Oradea. Între anii 1740 şi 1744, Becskereki a condus oficina din Cluj a iezuiţilor şi, potrivit mărturiei *Bucoavnei* (BRV 235) apărute la această tipografie în 1744, se ocupa încă de atunci cu imprimarea cărţilor româneşti cu litere chirilice. Începînd din anul 1746 a lucrat timp de zece ani la propăşirea tipografiei seminarului din Oradea[15]. Salariul special cu care episcopul Aaron l-a angajat pe Becskereki la 9 iulie 1755 atestă incontestabil că la Blaj se aştepta de la el modernizarea şi dezvoltarea activităţii tipografice a oficinei reînnoite. Căci, cîtă vreme ceilalţi salariaţi ai tipografiei primeau un salariu lunar de cîte 3 (deci anual 36) de florini maghiari, episcopul Aaron i-a dat lui Becskereki, în afară de un salariu anual de 100 de florini germani în numerar, şi 12 cîble de grîu, patruzeci de vedre de vin şi un porc de tăiat[16]. De altfel Becskereki a contribuit doar la modernizarea tipografiei şi nu a activat prea mult timp la Blaj, deoarece a murit, probabil, în 1758. Poate tot din anturajul lui provine tipograful Tekelt Péter care, începînd din

anul 1759, a fost conducătorul tehnic al atelierului pînă în primăvara lui 1761, cînd a decedat. Deducem aceasta din faptul că şi Tekelt a corespondat în limba maghiară cu inspectorul Cotorea. Pare că era una şi aceeaşi persoană cu cel pe care „impressum”-urile tipăriturilor chirilice blăjene din acest timp îl menţionează cu numele de Petru Sibianul[11].

Noua etapă a dezvoltării a constituit-o dotarea tipografiei cu litere latine. În scopul cultivării alianţei cu romano-catolicii, episcopul Aaron şi biserica sa aveau importante interese legate de împămîntenirea tipăririi cărţilor latine şi la români. În realizarea acestui plan episcopul a fost sprijinit şi materialiceşte de către tezaurarul Bornemisza Ignác, protectorul bisericii unite, şi de Friedrich Wilhelm Dietrich, consilier al Camerei Aulice şi al Tezaurariatului[18]. Această sarcină i-a fost încredinţată din nou lui Páldi, care, începînd din luna aprilie 1756, a înzestrat tipografia blăjeană cu litere latine turnate în matriţele lui Misztótfalusi Kis Miklós aflate în proprietatea colegiului reformat din Cluj[19]. Confruntarea particularităţilor tipografice ale cărţilor cu litere latine apărute la Blaj cu începere din 1757 cu cele ale publicaţiilor lui Kis Miklós sau ale tipografiei colegiului reformat din Cluj poate convinge pe oricine că, prin Páldi, noua tipografie românească s-a împărtăşit din moştenirea celui mai mare artist al literei latine din Transilvania, care se bucura de renume european[20]. De altfel, Páldi a contribuit la funcţionarea tipografiei blăjene şi prin faptul că a împrumutat acesteia scule de tipărit din utilajul Colegiului, sau a confecţionat asemenea scule pe seama ei. De exemplu, în anul 1755, la cererea lui Becskereki, Páldi a împrumutat o piesă de teasc denumită tighel (Deckel), pe care tipografia din Blaj a folosit-o timp de 14 ani şi a restituit-o abia după moartea acestuia din urmă[21].

Ridicarea exigenţelor şi a nivelului este reflectată şi de faptul că, aproape concomitent cu confecţionarea ti-

purilor de litere latine, episcopul Aaron a comandat şi gravarea de patriţe chirilice noi, tot la Páldi, despre care se ştia în toată Transilvania că învăţase la Leiden şi la Utrecht proiectarea şi gravarea de litere[22]. Episcopul i-a indicat lui Páldi ca la proiectarea noilor litere blăjene să ia drept model ediţia (rusă) din Moscova a molitvelnicului şi ceaslovului, pe care i le-a pus la dispoziţie. Deşi modernizarea tipografiei progresa ritmic, totuşi, acelei propoziţii mult citate din testamentul episcopului, datat 18 iulie 1756, după părerea noastră, numai printr-o interpretare forţată i se poate atribui sensul că înnoirea s-ar fi terminat[23]. Ca dovadă, în noul său testament din 6 noiembrie 1758 episcopul Aaron vorbeşte încă tot despre literele noi în curs de confecţionare[24]. Páldi a progresat încet cu gravarea noilor patriţe, căci în acest timp a fost din ce în ce mai ocupat cu reînnoirea garniturilor de litere ale tipografiei colegiului reformat din Cluj[25]. Deşi, începînd din anul 1760, în publicaţiile chirilice blăjene apar sporadic unele litere nou gravate, totuşi darea în folosinţă a tipului complet nou a avut loc numai cu începere din anul 1763[26].

Páldi a îmbinat executarea acestei munci migăloase şi îndelungate cu instruirea acelora care urmau să preia munca în tipografia blăjeană. Dintre discipolii săi români îl cunoaştem pe bazilitul Ioaniţiu Endredi pe care l-a luat alături de el, probabil, în 1760, considerîndu-l deosebit de apt pentru gravarea de litere[27]. În afară de meşteşugul tipăririi l-a învăţat să graveze în lemn, aramă şi oţel şi l-a pus să confecţioneze patriţe pentru note muzicale şi litere greceşti. În 1761 l-a pus pe Endredi să graveze din nou, potrivit gustului românesc, mai multe patriţe ale tipului nou de litere confecţionate după modele ruseşti, care se deosebeau în oarecare măsură de formele obişnuite la români[28]. După moartea lui Tekelt Péter (Sibianul), intervenită în 1761, în fruntea tipografiei din Blaj a fost pus Endredi. Abia după ce acest discipol talentat al lui Páldi a plecat în împre-

jurari aventuroase la Debreţin, conducerea tiparniţei a ajuns în mîna tipografilor de la Rîmnic, care au lucrat acolo fără întrerupere şi în perioada reînnoirii[29].

Cele mai strînse legături ale lui Páldi cu tipografia din Blaj se plasează în timpul cît a fost Cotorea inspector şi Aaron episcop, deci între anii 1754 şi 1763, dar ele nu s-au întrerupt nici mai tîrziu. De exemplu, în iarna lui 1763–1764 Páldi a turnat din nou litere pentru Blaj, apoi în 1767 tot el l-a pus pe discipolul său Beregszászi Péter să repare literele uzate[30]. După moartea episcopului Petru Pavel Aaron (9 martie 1764) însă, în viaţa oficinei blăjene, aşezată deja pe temelii solide, a început o eră cu adevărat nouă.

Însemnătatea episcopului Aaron în istoria atelierului tipografic din Blaj constă în faptul că el a ridicat tiparul românesc la nivelul artei tipografice contemporane din Transilvania, folosind tot ce s-a putut valorifica din realizările locale anterioare, în primul rînd în domeniul gravării şi turnării de litere. La sfîrşitul secolului al XVII-lea, după ce a studiat timp de nouă ani în Olanda, Misztótfalusi Kis Miklós a pus, în Transilvania, bazele confecţionării artistice a literei de tipar[31]. În scopul continuării acestei tradiţii, biserica reformată din Transilvania l-a trimis pe Páldi István să înveţe, tot în Olanda, din 1741 pînă în 1752. Potrivit declaraţiei unui contemporan, „acest lucru se făcea pentru culturalizarea ţării (ad culturam regni), ca să fie oameni capabili care să-i înveţe pe alţii”[32]. Astfel, legăturile fructuoase pe care le-au întreţinut tipografiile maghiare din Transilvania cu Olanda au putut deveni folositoare, datorită convieţuirii, şi tiparului românesc din această provincie. În privinţa exigenţei planurilor tipografice ale episcopului Aaron, nu poate fi o dovadă mai grăitoare decît faptul că a dorit să înceapă activitatea tipografică românească cu litere latine folosind literele artistice ale lui Kis Miklós, renumit în Europa întreagă; că a pus să fie gravată o garnitură cu totul nouă de tipuri de

litere chirilice de către Páldi István, cel mai iscusit meşter al Transilvaniei din acea vreme; că a încredinţat organizarea activităţii atelierului de la Blaj unui tipograf atît de experimentat cum era Becskereki Mihály.

Această etapă de început a dezvoltării tipografiei din Blaj constituie un frumos capitol, – caracteristic istoriei culturii –, al convieţuirii româno-maghiare multilaterale şi de veche tradiţie.

ISTORICUL BIBLIOTECII DOCUMENTARE DIN ODORHEIUL SECUIESC

Întemeierea şi dezvoltarea ei în primele decenii

În societăţile care au atins un anumit grad de dezvoltare a scrisului, şcolarizarea nu se mai poate imagina fără cărţi, iar învăţămîntul mediu cere de-a dreptul constituirea unei oarecari colecţii de cărţi. Şcoala şi biblioteca s-au dezvoltat şi la noi stimulîndu-se şi sprijinindu-se reciproc. În cazul colegiilor seculare din Transilvania, istoria instituţiei reînvie, aşadar, şi etapele mai importante ale evoluţiei bibliotecii, în vreme ce fondul ei oglindeşte în mod perceptibil, chiar şi pentru oamenii de azi, nivelul şi scopurile activităţii didactico-educative desfăşurate odinioară între zidurile şcolii şi oferă posibilitatea aprecierii acesteia. În condiţiile vitrege ale feudalismului, instituţiile de învăţămînt de grad mai înalt au luat fiinţă datorită cerinţelor culturale apărute în sînul societăţii. Ca urmare, populaţia unei regiuni sau comunităţi religioase a trebuit să creeze prin forţele proprii cadrul în care să-şi satisfacă nevoile de învăţătură. Asumarea sacrificiilor materiale şi asumarea răspunderilor au făurit din şcoală şi din societatea care o întreţinea şi o folosea un tot unitar, cu deplină comunitate de interese. Unitatea desăvîrşită dintre şcoală şi so-

cietate a devenit în acelaşi timp şi sursa principală de creştere a fondului bibliotecilor.

Elevii de odinioară sau profesorii, ori chiar patronii, îşi dăruiau adeseori cărţile colegiului în care au învăţat, au predat sau pe care l-au patronat. Bibliotecile noastre şcolare, cu un trecut bogat, sînt caracteristice nu numai pentru colegiul de care aparţineau, ci şi în privinţa condiţiilor culturale şi bibliotecăreşti ale acelei părţi din societate ce-i oferea sprijinul. Nu ni s-a păstrat nici o bibliotecă particulară autonomă din secolele XV–XVII, dar bibliotecile colegiale, ca nişte bazine de acumulare, au înmagazinat şi au conservat pînă azi fondurile întregi sau părţi importante ale multora din ele. Prelucrarea metodică, strict ştiinţifică, a bibliotecilor colegiilor transilvănene de odinioară oferă rezultate care depăşesc cu mult cadrul istoriei locale a şcolii. Ea atrage pe cercetători, fiind instructivă pentru istoria culturii, iar pentru istoria bibliotecilor de la noi oferă singura posibilitate de a da o imagine reala a formării vechilor relaţii dintre societate şi carte.

Cele arătate mai sus sînt pe deplin demonstrate şi de istoria bibliotecii de odinioară a Liceului pedagogic din Odorhei, instituţie care nu de mult şi-a sărbătorit cei 300 de ani de existenţă, astăzi Biblioteca documentară orăşenească.

Donaţia de 5 000 de forinţi făcută în anul 1670 de cancelarul istoriograf Ioan Bethlen a oferit calviniştilor din Secuime posibilitatea să transforme şcoala elementară (trivială) din Odorhei în colegiu. De acest moment se leagă şi începutul colecţiei de cărţi a colegiului de mai tîrziu, deşi el nu s-a produs chiar aşa cum s-a relatat în comunicările mai vechi şi mai noi care se ocupă de istoria şcolii[1]. Iniţial biblioteca nu era decît o colecţie de cărţi necesare pentru studiul elevilor. Din acestea a luat fiinţă primul germen: biblioteca *coetusului* (adică a comunităţii de autoguvernare a elevilor). Era

o colecţie modestă în care exemplarele se schimbau repede pentru că volumele uzate de învăţătură trebuiau înlocuite permanent cu altele noi. În 1698 fondul ei număra doar 23 de cărţi şi acestea, în afara dicţionarului poliglot al lui Calepinus, gramatica latină a lui Melanchton, scrisorile lui Cicero, lucrările mult căutate ale lui Comenius, cuprindeau mai ales opere cu conţinut filozofic şi teologic[2]. La început, activitatea didactică se putea sprijini numai pe biblioteca particulară a profesorilor. Cărţile pentru *coetus* s-au adunat fără îndoială cu ajutorul protectorilor şcolii noi. Pare plauzibil deci că între donatori figurau şi principele Mihai Apafi şi cancelarul Ioan Bethlen, după cum susţine şi tradiţia locală. Dar majoritatea exemplarelor citate ca mărturie n-a intrat în proprietatea colegiului atunci, ci mult mai tîrziu, după cum vom vedea.

Datorită greutăţilor inerente începutului, în primele decenii grija principală s-a îndreptat, nu spre înfiinţarea unei biblioteci, ci spre instalarea elevilor şi crearea fondurilor materiale şi a cadrului şcolii. Prin aceasta se explică de ce regulamentele cele mai vechi ale şcolii, aprobate în 1671, nu se ocupă de bibliotecă sau de bibliotecar. În schimb cele redactate în 1682 consacrau un capitol aparte, cu şapte articole, reglementării în amănunt a obligaţiilor bibliotecarului şi folosirii cărţilor. Biblioteca îşi avea atunci sediul ei separat, însă ar fi greşit să se deducă de aici că avea şi un număr mare de cărţi. Inventarul rămas din 1701 dezvăluie că întreaga colecţie încăpea chiar şi atunci într-o ladă mare şi una mică, aceasta din urmă fiind completată şi cu manualele deteriorate ale *coetusului.*

Iniţial deci, tocmai din cauza numărului lor mic, cărţile nu erau ţinute pe poliţe, ci în lăzi. Mica bibliotecă a *coetusului* care se distrugea repede, cu greu ar fi putut deveni o bibliotecă de dimensiuni mai întinse şi mai valoroasă, dacă ea n-ar fi fost întregită cu o colecţie destinată să sprijine activitatea didactică.

Se poate susţine cu destulă certitudine, chiar în lipsa unor date din surse directe, că acest important pas s-a făcut în timpul primului rectorat al lui Rozgonyi Pap János din anii 1679–1682, dar cel mai tîrziu în timpul celui de al doilea, dintre anii 1688 şi 1694. Rozgonyi a ajuns rector-profesor în Odorhei după studii făcute în Olanda la Utrecht şi Leida (1677–1678)[5]. Noul conducător al şcolii avea înclinaţii bibliofile – fapt dovedit prin cărţile sale rămase în biblioteca fostului colegiu reformat din Cluj[6]. Lui i se poate atribui edificarea întregului organism colegial şi faptul că regulamentele şcolare din 1682 se extind şi asupra problemelor bibliotecii. După toate indiciile, prin relaţiile personale ale rectorului Rozgonyi, au ajuns în proprietatea colegiului primele colecţii particulare: bibliotecile Tolnai, Apafi şi poate chiar şi cea a lui Bethlen, deci toate acele părţi care au servit drept nucleu marii biblioteci existente şi azi.

Dintre autorii care elaborează istoria colegiului, Kiss Ferenc explică, încă nesigur, iar Gönczi Lajos, cu certitudine, că biblioteca Tolnai a ajuns în Odorhei fiindcă, între anii 1690 şi 1695, aici a fost rector Tolnai István Fabricius. Ei însă nu pot dovedi acest lucru decît prin prezenţa acestor cărţi. Cariera lui Tolnai István F. este însă destul de cunoscută din izvoarele contemporane, ca să putem contesta rectoratul său din Odorhei. El nu putea să predea la şcoala de acolo în perioada amintită, pentru că murise încă în 1690, la Cluj. Prin urmare, prezenţa cărţilor sale la Odorhei nu se poate explica prin vechea ipoteză. Trebuie să încercăm o explicaţie mai plauzibilă, prin intermediul însemnărilor găsite în cărţile lui. Din aceste însemnări se vădeşte că moştenitorii au început să-i valorifice, respectiv, să-i doneze cărţile imediat după moartea lui. În felul acesta, prin Pál, fiul său, unele volume au ajuns, atît în proprietatea lui Rozgonyi János cît şi a lui Bethlen János junior[9]. Deoarece, în 1693, Tolnai Pál i-a dăruit lui Rozgonyi

o parte din cărţile tatălui său, trebuie să ne gîndim că rectorul odorheian îi va fi făcut unele servicii în legătură cu valorificarea cărţilor. După presupunerea noastră, Rozgonyi l-a determinat pe vreunul dintre protectorii şcolii să cumpere cărţile din colecţia Tolnai, cîte se mai găseau la un loc în 1693, pentru biblioteca noului colegiu din Odorhei, organizată de el. Acest protector e posibil să fi fost Gheorghe Bánffi, discipolul de odinioară al lui Rozgonyi, pe care împăratul îl numise chiar în acel an prim guvernator al Transilvaniei. Dar putea să fie şi Bethlen János junior, care se îngrijea fără încetare de şcoala din Odorhei, căci printre cărţile dăruite de el în 1695–1696 se găsesc de asemenea exemplare provenite de la Tolnai Pál[10]. Rozgonyi a avut prilejul să mijlocească această cumpărare de cărţi, cu atît mai mult, cu cît în 1693 sau în anul următor a schimbat postul de profesor din Odorhei cu acela de preot din orăşelul minier Sic, aşezat în imediată apropiere de Cluj şi Bonţida, reşedinţa lui Gheorghe Bánffi. Rozgonyi era, de altfel, în raporturi foarte bune şi cu membrii familiei Bethlen, pentru că între anii 1683–1685 a fost preceptorul lor.

Cele 84 de volume cumpărate în 1693 sau 1694 dintre cărţile lui Tolnai István F., au devenit într-adevăr baza marii biblioteci a colegiului. Prin ele a ajuns la Odorhei arsenalul spiritual al unui profesor călătorit, cu orizont larg, cu o cultură multilaterală. Între anii 1658 şi 1662, Tolnai nu numai că şi-a desăvîrşit formaţia teologică, ci şi-a cîştigat şi calificarea de medic în Utrecht, Franeker, Groningen şi Londra. Din 1665 pînă la moartea sa a trăit la Cluj unde a predat filozofia şi teologia la colegiul reformat, fiind profesorul cel mai iubit al tineretului. În acelaşi timp, era şi medicul cel mai căutat şi mai respectat din Transilvania. Cărţile procurate în Anglia de către Tolnai, simpatizant al puritanismului, au răspîndit noi idei în şcoala odorheiană. Multă vreme cărţile lui în limba engleză au rămas mute pentru cei

mai mulţi elevi şi profesori, dar gramaticile şi dicţionarele le-au înlesnit unora din ei contactul cu noua cultură engleză care oglindea deja relaţii de un fel nou determinate de ascensiunea burgheziei. Pe lîngă literatura filozofică şi teologică modernă, cărţile de medicină ale lui Tolnai au marcat un profit deosebit pentru bibliotecă. În fondul cu un profil pe de-a întregul teoretic, filozofic şi didactic, ele fac să apară pentru prima oară literatura din domeniul ştiinţelor naturii, pusă în slujba scopului practic[12].

Biblioteca Apafi poate fi considerată o achiziţie contemporană cu aceea a cărţilor lui Tolnai, adică din anul 1694. În cele 18 volume ale sale găsim, pe lîngă operele lui Ovidiu, Cicero şi Vergiliu, trei biblii şi opere teologice obişnuite[13]. Contrar tradiţiei locale, intrarea în proprietatea colegiului a unei părţi din această bibliotecă trebuie să o legăm tot de persoana rectorului Rozgonyi. Volumele în cauză au fost cumpărate – după părerea noastră – din biblioteca particulară a lui Rozgonyi, pe cheltuiala lui Mihai Apafi al II-lea. Numai astfel devine inteligibil titlul de mai jos al inventarului din 1695 al bibliotecilor Apafi şi Bethlen: *Series librorum inferioris situs clarissimi Rozgoni et generosi Johannis Bethlen receptorum.* Deoarece mai încolo inventarul nici nu aminteşte de volumele lui Rozgonyi, ci vorbeşte doar de bibliotecile Apafi şi Bethlen, trebuie să bănuim că, despre volumele donate de Apafi, în 1695 se mai ştia că provin de la Rozgonyi. Bibliotecii însă nu i s-a mai dat numele lui, ci acela al donatorului princiar. Dintre aceste cărţi, un singur volum se mai poate identifica astăzi cu deplină certitudine, iar în el se pot citi următoarele două însemnări care sprijină părerea de mai sus: *Est Johannis P. Rozgonyi 1683. – Est scholae orthodoxae Udvarhellyensis. Anno 1694, sumptibus celsissimi Transylvaniae princips II. Michaelis Apaffi*[14]. Prin urmare, biblioteca Apafi conţinea de

fapt cărţile rectorului Rozgonyi. Pînă în zilele noastre însă – poate ca urmare a punerii lor la dispoziţia *coetusului* – s-au distrus aproape cu totul[15].

Investigaţiile metodice n-au adeverit nici părerile mai vechi despre originea *bibliotecii Bethlen.* Întrucît, după mărturia inventarului citat, fondul ei a putut ajunge în Odorhei nu mult înainte de 1695, dar în tot cazul după 1682, iar cancelarul Ioan Bethlen a murit în 1679, aceste cărţi – cel puţin grosul lor – nu puteau proveni din donaţia lui. În cel mai bun caz, doar unele din cele 14 volume enumerate sub titlul *Ordo 2. Bethlenianorum veterum* ar fi putut să provină din colecţia cancelarului istoriograf. Printre acestea s-ar putea număra, eventual, considerîndu-le numai după conţinut, lucrarea despre starea împărăţiei turceşti, operele lui Tacit, Iliada lui Homer sau disertaţia medicală a lui Holenus. În fond, colecţia mică, numărînd în total 24 de volume, nu poate fi privită ca o donaţie a cancelarului fondator de şcoală, ci a nepotului său Bethlen János junior. Acest fiu al lui Bethlen Pál, mort înainte de vreme, a fost crescut de cancelarul memorialist Nicolae Bethlen, se pare, în spirit antigerman, căci mai tîrziu s-a alăturat atît lui Thököly, cît şi mişcării curuţilor. Tot el trebuie să-l fi atras pe nepotul său în dirijarea treburilor şcolii din Odorhei. Cu toate că Bethlen János junior a fost numit curator suprem al acestui colegiu abia în 1697, cărţile donate de el sînt o dovadă că şi înainte de această dată se îngrijea de soarta şcolii[16]. Biblioteca Bethlen conţinea, în primul rînd, cărţi pentru uzul *coetusului,* acesta fiind şi motivul pentru care, în decursul vremii, s-a deteriorat aproape în întregime.

Între anii 1682 şi 1795 deci, mai ales ca urmare a străduinţelor lui Rozgonyi János s-a definitivat organizarea bibliotecii şi a început colecţionarea publicaţiilor ce depăşeau cerinţele imediate ale învăţămîntului, formarea unei mari biblioteci puse în slujba scopurilor ştiinţifice. Din această cauză îl putem considera pe rec-

torul Rozgonyi János ca adevăratul întemeietor al acestei biblioteci. Activitatea ei s-a desfăşurat, timp de multe decenii, pe baza regulamentului elaborat de el în anul 1682. Grija colecţiei o avea un bibliotecar ales din rîndurile elevilor, dar – ţinînd seama de raritatea şi valoarea cărţilor – şi *seniorul* (cel ales în funcţia cea mai înaltă din cadrul autoguvernării elevilor) a fost multă vreme răspunzător de integritatea fondului. În cazul schimbării bibliotecarului, verificarea şi predarea, bucată cu bucată, a exemplarelor din colecţie se desfăşura în prezenţa lui. Însemnările referitoare la aceste evenimente au păstrat, începînd din anul 1695, numele custozilor bibliotecii. Abia din preajma anului 1751 bibliotecarul a ocupat, în cadrul administraţiei autonome a colegiului, o funcţie emancipată de sub tutela *seniorului.* Consemnările asupra donaţiilor făcute cu începere din anul 1700 relevă şi ele că munca de administrare a bibliotecii a devenit mai sistematică[17].

În urma distrugerilor provocate de războiul curaţilor însă, gustul pentru donaţii s-a diminuat şi dezvoltarea bibliotecii a stagnat cîteva decenii. În această perioadă doar studenţii recunoscători, *contrascribii* (controlorii aleşi în autoguvernare) şi *seniorii* erau cei care făceau să sporească colecţia *almei mater* cu un volum, două. Din achiziţiile acestor ani, cea mai mare importanţă din punct de vedere cantitativ o are legatul testamentar din 1719 al preotului Jenei Sámuel, protopop reformat din Odorhei, decedat în timpul marii epidemii de ciumă. Colecţia lui de 59 de volume n-a reprezentat o creştere deosebită în privinţa valorii fondului. Ea a adus un spor al numărului de scrieri teologice şi de publicaţii în limba maghiară[18]. Probabil că includerea cărţilor primite de la Jenei a dat prilej rectorului Sigheti Gyula György ca în primăvara anului 1720 să reorganizeze întreaga bibliotecă a colegiului[19]. În cursul acestei operaţiuni s-au dat numere de ordine tuturor volumelor, acestea constituind cele mai vechi cote topografice ale

bibliotecii. Din inventar se mai poate stabili că în vremea aceea volumele nu se mai ţineau în lăzi, ci pe rafturi[20]. Fondul de 180 de volume umplea şase rafturi, cel de al şaptelea rînd de cărţi avînd loc numai deasupra, pe bibliotecă.

În cursul secolului al XVIII-lea, dintre colegiile reformate din Transilvania, cel din Odorhei dispunea de bunurile materiale cele mai modeste. Dar şi veniturile rezultate din ele i-au fost înghiţite de construcţiile necesare extinderii şcolii. Prin urmare, achiziţionarea sistematică a cărţilor nu s-a putut face decît atunci cînd biblioteca a ajuns să aibă aşezămintele ei separate. Printre donaţiile ocazionale se găseau întotdeauna, fireşte, şi unele care slujeau scopurilor bibliotecii. În timpul rectoratului lui Borosnyai Lukács János de exemplu, Nemes Judit, soţia lui Torma György, a dăruit 50 de forinţi pentru nevoile bibliotecii, probabil pentru mobilarea noii încăperi, despărţită din marele *auditorium*[21]. În anul 1744 s-au cumpărat cîteva cărţi din biblioteca risipită a colegiului din Alba-Iulia, pe cheltuiala „orfanei" (adică văduvei) Bethlen Kata Acestea însă erau considerate cazuri excepţionale, căci sporirea fondului decurgea şi mai departe tot din mijloacele tradiţionale: donaţii, respectiv moşteniri sau cumpărări de cărţi de la profesori. Bethlen Imre, de pildă, aduce de la Viena, în 1746, cărţi dăruite colegiului de transilvănenii ce trăiau acolo, iar în 1741 se cumpără de la rectorul Borosnyai mai multe opere necesare şcolii[23]. În asemenea circumstanţe se înţelege că, pînă şi la mijlocul secolului, această bibliotecă era de dimensiuni foarte modeste, chiar în comparaţie cu celelalte biblioteci ale colegiilor reformate. În anul 1752, colegiul din Aiud avea în biblioteca sa peste 4 000 de opere; în aceeaşi perioadă, cel din Cluj avea 2 724, iar în 1766, chiar cel din Tîrgu Mureş, deşi mai tînăr cu aproape o jumătate de veac, dispunea de 1 205 opere[24]. Era deci justificată constatarea curatorului făcută în anul

1737, cu prilejul reglementării împrumuturilor, despre biblioteca din Odorhei, că „sînt puţine cărţile gimnaziului şi chiar din acestea s-au pierdut unele din cauza împrumutării"[25].

Această relativă sărăcie a bibliotecii a făcut necesară căutarea unor modalităţi de dezvoltare a ei, pentru care s-a şi ivit o ocazie, datorită circumstanţelor favorabile. Începînd din anul 1736, timp de trei decenii, treburile colegiului au fost conduse, în calitate de curator suprem, de Bethlen Imre, fratele mai sus amintitei Bethlen Kata, binecunoscută din istoria bibliofiliei, editurii şi a protejării ştiinţelor maghiare în Transilvania[26]. Bethlen Imre şi soţia lui, Gyulay Klára, erau ei înşişi bibliofili pasionaţi. Lor li se datorează, cu siguranţă, că problemele colegiului din Odorhei au intrat atît în atenţia văduvei Bethlen Kata, cît şi a preoţilor cărturari şi bibliofili de la curtea ei: Bod Péter şi Málnási László. Amîndoi îşi făcuseră studiile la Aiud, pe cheltuiala generoasei Bethlen Kata, şi ştiau din experienţă ce rol are Odorheiul în învăţămîntul secuilor şi, în general, în cel calvinist. Aici aveau posibilitate să înveţe şi acei săraci care, din lipsă de mijloace materiale, n-ar fi putut să ajungă în colegii mai îndepărtate. În schimb, pe cei care se ridicau deasupra nivelului mediu, Odorheiul, asemenea unei răsadniţe, îi pregătea pentru continuarea studiilor în Aiud sau Cluj. Din această cauză Bod şi Málnási s-au îngrijit toată viaţa lor de şcoala din Odorhei şi au influenţat nobilimea cu care erau în strînse relaţii ca să contribuie la propăşirea ei şi a bibliotecii sale.

Influenţa lui Bod Péter, care a avut un rol conducător în aspiraţiile ştiinţifice ale maghiarilor din Transilvania secolului al XVIII-lea, a dus la crearea, în preajma Katei Bethlen, a unei grupări bibliofile, constituită din femei aristocrate, cu scopul de a sprijini cultura cărţii[27]. Printre membrele lui se numără, pe lîngă Gyulay Klára, soţia lui Bethlen Imre, şi Nemes Julia, văduva lui Korda

Zsigmond, Nemes Judit, vara ei, precum şi Rádai Eszter, soţia lui Teleki László. Prin urmare, acele persoane al căror nume îl întîlnim şi printre susţinătorii bibliotecii din Odorhei. Cum Bod Péter s-a aflat la curtea doamnei Bethlen Kata între anii 1744 şi 1749, rezultatele de mai sus, menţionate în legătură cu dezvoltarea şcolii din timpul rectoratului lui Borosnyai, s-ar putea să fie datorate strădainţelor sale. Pentru strînsa legătură a lui Bod Péter cu Odorheiul pledează, de altfel, şi faptul că în 1746 a fost invitat ca preot în acel oraş[28]. Rîvna sa neîntreruptă pentru colegiu era interpretată de episcop, în 1749, prin dorinţa de a-şi face rost acolo de un post de profesor. Din cuvintele de dezvinovăţire ale lui Bod se întrevede însă că mobilul iniţiativelor sale era recunoaşterea importanţei şcolii din Odorhei: „Cele ce am făcut la acel gimnaziu n-au fost urzeli pentru profesorat, *feci hominis Christiani officio* (am făcut-o dintr-o îndatorire de bun creştin)".

Cînd, în 1752, locul lui Bod a fost ocupat de Málnási László, Bethlen Kata introdusese deja în anturajul ei obiceiul sprijinirii bibliotecii şcolii din Odorhei, iar opera începută de Bod a fost continuată cu toată convingerea de Málnási. Această, pe nedrept uitată, mare figură a culturii şi instrucţiunii calviniste a fost, pînă la moartea lor, colaboratorul cel mai apropiat al celor mai influente personalităţi laice ale bisericii reformate: Bethlen Kata, Bethlen Imre, Teleki László. Ca urmare a acestui fapt, între anii 1759 şi 1792, în umbra aristocraţilor ce conduceau *Supremum Consistorium,* forul laic cel mai înalt care dirija problemele bisericii şi ale stărilor reformate, Málnási era cel care se ocupa de rezolvarea efectivă a acestora, fiind unul din principalii *spiritus rector.* El sprijinea cu deosebită căldură orice iniţiativă menită să impulsioneze dezvoltarea colegiului din Odorhei. Cum, începînd din 1759, *Supremum Consistorium* l-a numit pe Málnási ca preot al său la Sibiu şi ca referendar consistorial, iar din 1764 i s-a dat şi

controlul administrării tuturor averilor aşezămintelor reformate, simpatia lui n-a constat numai în sprijin moral, ci şi în ajutor material efectiv[30]. Pentru realizarea ideilor sale ce vizau ridicarea şcolii din Odorhei la nivelul celorlalte colegii, Málnási a găsit şi omul potrivit în persoana lui Backamadarasi Kiss Gergely care, la propunerea lui, a fost numit rector-profesor în anul 1768. După cîteva luni de la instalarea lui, Kiss Gergely a prezentat la *Supremum Consistorium* o dare de seamă amănunţită asupra stării colegiului şi a înnoirilor indispensabile pentru îndreptarea instrucţiunii. Printre piedicile desfăşurării unei instrucţiuni eficiente, el aminteşte, în primul rînd, lipsa cărţilor: „Cu excepţia a doi-trei discipoli, întreaga studenţime are abia atîtea cărţi cîte ar trebui să aibă unul singur. Sînt mulţi a căror întreagă bibliotecă constă dintr-o singură carte tipărită sau dintr-o gramatică”[31]. Alta ar fi situaţia dacă biblioteca şcolii ar putea ajuta pe studenţi cu manuale. În proiectele lui Kiss Gergely se făcea deci o legătură între sporirea fondului bibliotecii şi îmbunătăţirea învăţămîntului.

Nimeni nu cunoştea mai bine ca Málnási situaţia bibliotecilor colegiilor în acea vreme, deoarece fiecare şcoală trebuia să dea seamă înaintea lui de modul cum a folosit *Bibliotheca Fundus* (fondurile destinate pentru bibliotecă), avînd atribuţii şi „în privinţa cărţilor ce se cumpărau pentru biblioteci”[32]. Málnási ştia din experienţă că, în condiţiile existente atunci în Transilvania, sporirea fondurilor nu se putea asigura decît prin aşezăminte. Pentru el era limpede că şi biblioteca colegiului din Odorhei trebuia, pe de o parte, să fie dotată cu fonduri băneşti, pe de altă parte, să se obţină de la foştii discipoli şi sprijinitori ai şcolii ca prin cedarea propriilor lor colecţii să pună şcoala în posesia acelor opere din străinătate care – lipsind comerţul de carte – nu s-ar fi putut cumpăra în Transilvania nici dacă, din

întîmplare, veniturile aşezămintelor ar fi fost suficiente pentru procurarea lor.

Prima fundaţie în favoarea bibliotecii a fost depusă încă de Bethlen Kata, probabil la sugestia lui Málnási. Ea a dat un total de 630 de forinţi în anii 1758 şi 1759 cu dispoziţia ca din dobînzile acestei sume să se cumpere cărţi pentru şcoală[33]. Al doilea donator, fără îndoială în urma amintitei dări de seamă a lui Kiss Gergely, a fost Málnási însuşi, care, în 1768, a dat 200 de forinţi pentru „sporirea Bibliotecii". El s-a străduit să asigure şi o mînuire mai îngrijită a cărţilor, îndemnîndu-l, în 1769, pe generalul Bethlen Adám să instituie o fundaţie de 6 000 de forinţi pentru salariile bibliotecarilor colegiului. Din această sumă le-a revenit bibliotecarilor din Odorhei 500 de forinţi[34]. Málnási s-a îngrijit şi prin testament de biblioteca lui favorită, depunînd în anul 1796 o nouă fundaţie de 500 de forinţi pentru creşterea fondurilor ei. Primii donatori au fost urmaţi şi de alţii, aşa că pe la începutul anului 1804, existau 2 101 forinţi, iar în 1821, împreună cu fundaţia de 600 de forinţi instituită în 1810 de cancelarul bibliofil Teleki Sámuel, totalul capitalului era de 3 000 de forinţi. Dobînzile lui, precum şi veniturile realizate din vînzarea hîrtiei de scris erau destinate scopurilor bibliotecii[35]. În comparaţie cu necesităţile existente, această sumă nu era mare, dar era suficientă pentru o activitate regulată a bibliotecii. Din păcate, chiar şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, sînt frecvente plîngerile că nici această sumă anuală de numai 200–300 de forinţi nu este destinată de conducere pentru cumpărare de cărţi, ci consacrată altor nevoi ale şcolii sau, pur şi simplu, capitalizată.

Lui Málnási i s-au ivit posibilităţi deosebite ca, sub formă de fundaţii, să înzestreze unele colegii cu o serie de biblioteci particulare mai importante alcătuite de coreligionarii săi. Funcţia lui centrală, excepţionalele sale relaţii sociale, încrederea generală faţă de persoana sa

i-au facilitat aceste strădguinţe. În bună măsură, diligenţelor lui Málnási se datorează că în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a răspîndit, şi în rîndul familiilor protestante notabile, părerea generală că un om cult poate să-şi asigure o amintire mai durabilă decît orice pe lume, dacă – potrivit experienţei de secole a intelectualităţii – îşi donează cărţile unui colegiu, spre folosul comunităţii din care s-a ridicat el însuşi sau familia lui. Cartea, în concepţia timpului, era o valoare care acţionează nu numai în favoarea individului, ci şi a comunităţii. Acest mod de sporire a fondurilor nu este, fireşte, egal cu acela al creşterii realizate prin cumpărări. În împrejurările date însă, el s-a dovedit a fi mai fructuos, căci marea majoritate a creşterilor, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, este constituită din aceste biblioteci donate, nu numai în cazul colecţiei de la Odorhei, ci a tuturor celor din colegiile transilvănene. Tocmai datorită acestor colecţii particulare primite în dar, biblioteca din Odorhei şi-a recupeperat rămînerea în urmă şi s-a apropiat treptat de bibliotecile celorlalte colegii. Etapa următoare din istoria ei trebuie s-o schiţăm, aşadar, prin prezentarea modului în care s-au format colecţiile care au întregit-o de-a lungul vremii.

Colecţiile personale contopite în bibliotecă

Colecţia Bethlen (Gyulay)

Şirul de donaţii de biblioteci a fost deschis în 1765 prin colecţia din Racoş a curatorului suprem Bethlen Imre şi a soţiei sale Gyulai Klára. Cum Málnási fusese preotul de curte al lui Bethlen, este neîndoios că testarea bibliotecii din Racoş pe seama şcolii din Odorhei s-a făcut la sugestia lui. În cadrul acestei testări însă

în proprietatea colegiului au ajuns de fapt două colecţii, foarte diferite una de alta prin caracterul lor.

În cele 274 de volume aduse de la Racoş, biblioteca lui Bethlen Imre este numai fragmentar reprezentată. S-ar părea că moştenitorii, tocmai pentru faptul că acele cărţi le erau utile şi lor, au dat bibliotecii numai volumele de care ei înşişi nu aveau nevoie. Formarea şi caracterul vechii colecţii pot fi însă clar stabilite şi din piesele ajunse la Odorhei. Primele ei volume datează din timpul copilăriei lui Bethlen Imre, iar creşterea colecţiei poate fi urmărită începînd din 1712 (nr. 131) şi pînă la moartea proprietarului ei (1765). Toate etapele şi cotiturile din cursul vieţii sale au influenţat în chip modelator componenţa colecţiei. Călătoria de studii întreprinsă între anii 1717 şi 1720 în Europa occidentală a avut o importanţă hotărîtoare asupra bibliofiliei lui Bethlen. Dicţionarele şi gramaticile cumpărate de el la Londra şi Oxford arată că, în afară de limba germană, citea şi în franceză (nr. 220, 228, 275–276, 278). Cum, după reîntoarcerea lui acasă, a servit timp de un deceniu în regimentul Gyulay şi a stat mai ales în garnizoana din Italia, el a învăţat şi limba italiană. Cînd în 1731, a părăsit armata, a revenit în Transilvania cu o vastă cultură şi cu multe şi felurite cărţi. Atunci şi-a instalat biblioteca din Racoş ale cărei exemplare le-a prevăzut cu sigla *Bibl. C.E.B. 1731* (sau *1732)* tipărită cu aur pe cotorul volumelor. Mai tîrziu, ca înalt demnitar în aparatul de stat şi-a sporit colecţia cu opere juridice, politice, istorice şi economice. Mărturii ale interesului pentru istorie sînt preţioasele manuscrise referitoare la istoria Transilvaniei în veacul al XVII-lea, strînse în biblioteca lui (de ex. nr. 117, 148–150). Din poziţia lui de conducător deţinută în sînul stărilor reformate rezultă prezenţa în colecţie a unor cărţi ce tratează despre drepturile protestanţilor şi doleanţele lor religioase (nr. 160, 183). Interesul său faţă de insti-

tuţiile din Halle ale lui August Hermann Franke şi întregul său comportament fac să se presupună că stătea sub influenţa pietismului german (nr. 244–245). De cînd se stabilise acasă, pare că a încercat să-şi ţină biblioteca la nivelul epocii prin publicaţii străine procurate de la Viena. Din acest punct de vedere va fi fost importantă călătoria sa la Viena din anul 1746. Pe cărţile date acum la legat nu se mai vede decît monograma *C.E.B,* şi, de cele mai multe ori, anul *1746.*

Lecturile lui ni-l dezvăluie pe Bethlen Imre ca pe un om cult care a călătorit mult şi pe care zelul faţă de biserica sa nu l-a împiedicat nicidecum să promoveze la colegiul de la Odorhei, condus de dînsul, pregătirea elevilor pentru cariere laice. La sfîrşitul vieţii a instituit o fundaţie de 300 de forinţi anual pentru educaţia a şase orfani, cu condiţia ca aceştia „să nu se pregătească pentru preoţie, ci... prin ştiinţele lor să servească patriei *qua politicus"* (ca laici)...[37]. Acelaşi scop l-a condus, de altfel, să-şi doneze cărţile folosite în cariera sa publică tineretului ce învăţa la Odorhei. Colecţia lui Bethlen Imre, chiar fragmentată, a adus un colorit nou, laic, în materialul bibliotecii din Odorhei care, pînă la acea dată, se orienta mai ales după exigenţele ecleziastice.

„Biblioteca maghiară din Racoş" a soţiei lui Bethlen, Gyulay Klára, îşi asigură un loc deosebit în istoria bibliotecilor din Transilvania prin aceea că este prima dintre colecţiile de la noi, conservată aproape în întregime, ce a aparţinut unei femei. Gyulay Klára va fi preluat de la soţul ei dragostea pentru cărţi şi protejarea literaturii. Începuturile activităţii ei de colecţionare a cărţilor pot fi urmărite pînă în anul 1732, anul în care s-au căsătorit. Dar abia mai tîrziu, bibliofilia ei s-a orientat spre o direcţie hotărîtă. Cu siguranţă că exemplul cumnatei sale, Bethlen Kata, şi îndemnul lui Bod Péter au făcut-o să se înscrise şi ea în rîndul femeilor nobile care colecţionau monumentele literaturii de limbă ma-

ghiară şi sprijineau editarea unor opere noi. În această acţiune, pe lîngă aderarea conştientă la cultura în limba maternă, a avut un rol important şi faptul că în secolul al XVIII-Iea, chiar printre femeile marcante, foarte puţine cunoşteau limbi străine. Componenţa „Bibliotecii maghiare din Racoş” – după mărturia anilor imprimaţi pe volume – s-a definitivat între anii 1746 şi 1753. Din acea perioadă datează achiziţia grosului cărţilor. Atunci a pus Gyulay Klára să i se lege operele pe care le stăpînea mai de mult, şi tot atunci, ca şi soţul ei, le-a prevăzut cu monograma *G.G.K.* şi cu data imprimate pe cotorul cărţii. Legăturile uniforme, baroce, cu cotoare bogat aurite, exemplarele frumoase, alese cu multă grijă fac să se simtă nivelul ridicat al bibliofiliei primei noastre colecţionare de cărţi. Deşi Gyulay Klára a murit în 1757, colecţia ei a ajuns la colegiu numai după decesul soţului ei (1765). Se poate ca moştenitorii să nu fi predat în întregime nici această parte a bibliotecii, deoarece în inventarul din 1797 al bibliotecii colegiului nu mai apar volume care încă mai figuraseră în inventarul întocmit la Racoş, în 1764[38]. Din 1797 pînă în zilele noastre (mai ales în timpul celui de al doilea război mondial) fondul colecţiei a mai scăzut, chiar fiind administrat de colegiu, cu încă 29 de volume. Din inventarul făcut în 1764 se poate însă constata cu precizie ce opere conţineau cele 150 de volume ale „Bibliotecii maghiare din Racoş”.

În afară de colecţia constituită de Bethlen Kata, nimicită în 1849 la Aiud, dar cunoscută din inventarul rămas, cea a bibliofiliei Gyulay Klára este singura care ne poate orienta asupra cerinţelor şi intereselor celor mai vechi cititoare de la noi. Şi cărţile ei sînt cu precădere religioase. Pe lîngă principalele opere apologetice calviniste, se găsesc printre ele, în număr mare, oraţii funebre, care pentru cititorii de atunci înlocuiau istoricul diverselor familii. Printre cărţile vechi ale „Bibliotecii maghiare din Racoş” fiind relativ puţine cele apărute

în secolul al XVI-lea se poate deduce că ele, chiar şi atunci, treceau drept rarităţi pe piaţa cărţii din Transilvania, dar şi că doamna Bethlen le colecţiona pentru a fi citite şi nu ca pe nişte curiozităţi. În colecţia ei sînt surprinzător de multe publicaţiile şi manuscrisele cu subiect istoric. De exemplu, ea şi-a procurat, printre altele, şi copia autobiografiei lui Nicolae Bethlen şi Ioan Kemény. Se pare că şi manuscrisul traducerii maghiare a cunoscutei istorii bisericeşti a lui Friedrich Adolf Lampe, aflat în bibliotecă, a fost executat anume pentru ea (nr. 144). Prezenţa în colecţie a literaturii protestante contemporane şi a tuturor operelor lui Bod Péter este pe deplin explicabilă întrucît Gyulay Klára a sprijinit şi materialiceşte editarea mai multor publicaţii.

Cititoarele din secolul al XVIII-lea însă nu căutau în cărţi numai o edificare spirituală, ci şi un ajutor în problemele practice ale vieţii cotidiene. Pe rafturile colecţionarei Gyulay Klára se mai înşiruiau, fireşte în manuscris, diferite cărţi de bucate, reţete pentru prepararea în casă a cofeturilor, sucurilor de fructe, uleiurilor, doctoriilor şi îndrumări pentru floricultură, lecţii de muzică (nr. 216, 268, 300, 304) etc. Deşi vechiul ei fond s-a redus pînă astăzi, de la 150 la 100 de volume, colecţia lăsată de Gyulay Klára rămîne la noi totuşi cea mai completă şi cea mai evocatoare bibliotecă feminină de la mijlocul secolului al XVIII-lea[39]. În acelaşi timp, în Biblioteca documentară din Odorhei, ea constituie partea cea mai bogată în tipărituri vechi maghiare.

Colecţia Székely

Un monument cu alt caracter, dar tot remarcabilă, a bibliofiliei transilvănene este colecţia lăsată ca moştenire de Székely László. Şi ea va fi ajuns la Odorhei tot

datorită lui Málnási. Székely trăia mai mult în Sibiu, unde a şi murit în 1772, era un calvinist fervent, iar Málnási, apoi Kiss Gergely erau în strînsă legătură cu familia lui. Aristocratul cult, cu o puternică viaţă afectivă, cu multe decepţii şi cu sufletul plin de amărăciune vedea în cărţile sale pe prietenii cei mai devotaţi, iar în testamentul său a înscris chiar o dispoziţie separată cu privire la ele. Székely nu şi-a lăsat biblioteca celei de a doua soţii, o femeie frivolă, ci – împreună cu portretul său – a încredinţat-o colegiului din Odorhei. Văduva lui i-a respectat ultima dorinţă şi, în cursul rezolvării succesiunii, probabil în 1775, a predat, efectiv, colegiului „frumoasa bibliotecă pe care (soţul ei defunct) a strîns-o el însuşi cu multă cheltuială şi osteneală”. Prin testamentul său din 1781 a dispus şi din partea ei ca biblioteca să-i rămînă şcolii, „ca amintirea noastră să nu se şteargă de tot şi prea curînd de pe pămînt”[40]. Această colecţie a sporit fondul de cărţi al colegiului cu 382 de volume. Prin conţinutul ei variat, ea este reprezentativă pentru rolul îndeplinit de carte în noua educare a societăţii transilvănene din secolul al XVIII-lea.

Székely László este tipul nobilului calvinist din secolul al XVIII-lea, izolat din viaţa publică la moşia sa[41]. Cu toate că provenea din pătura conducătoare, el n-a mai ajuns la academii străine, deşi ar fi avut şi posibilitatea, şi dorinţa să le urmeze. E drept că în 1743–1744, tînăr fiind, a stat trei luni la Viena, dar după aceea n-a mai ieşit din Transilvania, n-a mai ocupat nici o demnitate, ci s-a dedicat gospodăririi moşiilor sale. Cu toate acestea, de bine, de rău, cărţile lui îl legau de Europa şi-i făceau cunoscute multe din schimbările petrecute în lume. Iubea teatrul şi muzica. Din această cauză stătea mai mult la Sibiu, unde avea parte de ele. Culegerea sa de melodii (nr. 349), care ni s-a păstrat, este o mărturie pentru vasta sa cultură muzicală, puţin obişnuită în Transilvania acelei epoci şi în

sînul clasei sale[42]. El se vădeşte vlăstar al epocii baroce şi prin pasiunea cu care s-a ocupat de construcţii şi prin gustul său deosebit pentru crearea de parcuri. În pofida originii lui aristocratice, Székely László – ca mulţi alţi contemporani ai săi – şi-a trăit toată viaţa într-o emigraţie internă; iar această retragere, în cazul unei structuri sufleteşti corespunzătoare, dă prilej de meditaţie, de preţuire a îndeletnicirilor spirituale caracteristice burgheziei. Cărţile şi manuscrisele lui Székely László întruchipează eforturile intelectuale din universul închis al unui om singuratic şi izolat chiar în propria lui clasă.

Székely a început să colecţioneze cărţi devreme, încă în timpul cînd studia la Aiud. Cele mai timpurii piese din colecţia sa sînt achiziţionate în 1730–1731 (nr. 462, 546–547). Deşi a moştenit de la tatăl său cîteva volume (nr. 549, 571, 601), în bibliotecă sînt oglindite, în general, preocupările lui şi activitatea intelectuală desfăşurată de el. Bazele colecţiei şi le-a pus cu ocazia călătoriei făcute la Viena. Sub influenţa impresiilor de acolo, bibliofilia lui s-a dezvoltat, depăşind nivelul obişnuit în Transilvania. Este de menţionat că, după mărturia jurnalului său, – cel puţin în această perioadă a vieţii, – prin prima lui soţie, el a ajuns în strînse legături atît cu văduva Bethlen Kata, cît şi cu Bethlen Imre şi soţia acestuia. Concepţia acestora despre viaţa contemplativă şi dragostea lor de cărţi l-au influenţat pe Székely László, iar patronarea literaturii de către ei i-a trezit, poate, ambiţiile scriitoriceşti. Procurarea extraordinar de dificilă a cărţilor reiese şi din faptul că el însuşi le obţine foarte rar din străinătate cu ajutorul studenţilor peregrini sau a cunoştinţelor care treceau prin Viena. Principalele surse ale îmbogăţirii bibliotecii au fost şi pentru el tradiţionalele vînzări publice. Pe această cale şi-a îmbogăţit colecţia cu cărţi foarte variate, dar, în parte, învechite. Székely a cumpărat un număr relativ mare de

cărţi din colecţiile: Körmendi György, profesor din Odorhei; Imreh Sámuel, propriul său preot de curte; Udvarhelyi Mihály, profesor la Sighet şi mai apoi la Cluj; Gidófalvi János, preot din Turda. Prima din ele conţinea piese cumpărate la Utrecht prin 1717, iar cele trei din urmă la Hardewijk (Olanda), în 1741, respectiv în Belgia, în preajma anului 1700[43]. Pe cînd aceste achiziţii îi procurau mai ales literatură filozofică şi teologică protestantă, Székely László şi-a putut îmbogăţi colecţia şi cu opere din domeniul ştiinţelor laice (drept, istorie, economie şi arhitectură), cumpărînd din mulţimea cărţilor – cunoscute în toată Transilvania – lăsate moştenire de generalul Gyulai Ferenc (1674–1728) care a trăit multă vreme în străinătate, de Pongrácz György, preşedintele Tablei regeşti şi de Ioan Kemény, cei care a învăţat la Halle[44]. Prin frecventele şederi în Sibiu şi datorită cunoscuţilor săi saşi, el şi-a îmbogăţit colecţia şi din bibliotecile mai vechi ale unor bibliofili germani[45].

Székely colecţiona, în general, doar literatură de specialitate. În jurnalul său, el condamnă de-a dreptul moda „romanului, a cîntecului de lume, a versurilor libertine”, adică a beletristicii rococo. În cadrul preocupărilor sale bibliofilice, numai procurarea periodicelor străine reprezintă sfera modernă de colecţionare. În bibliofilra transilvăneană apăreau ca un fenomen nou şi cheltuielile mari făcute de Székely pentru legarea cărţilor sale. În 1764 şi-a comandat un ex libris heraldic gravat în aramă pe care l-a lipit în fiecare exemplar din biblioteca sa. Încercările amare ale vieţii i-au dezvoltat în mod deosebit predispoziţia înnăscută pentru meditaţie, lectură şi scris. Condiţia de orfan şi suferinţele provocate de tutorele său egoist şi mărginit i-au întristat copilăria. Prima soţie şi copiii şi i-a pierdut de timpuriu, iar cea de a doua căsătorie i-a adus pe cap tot felul de complicaţii nedemne. Cu unicul său frate, – deşi erau ultimele vlăstare ale familiei lor, – nu se

înţelegea. Se refugia deci printre cărţi şi căuta să scape de supărări îngropîndu-se în încercări literare, aşa cum o spun şi versurile scrise la moartea lui: „O, cărţilor, fiinţe moarte, eu cu voi de vorbă stînd, / Decît cu viii, trista-mi viaţă mult mai bine-am petrecut”[46].

Chiar fragmentată cum este astăzi, moştenirea literară a lui Székely László, creată cu sprijinul colecţiei sale, în singurătatea provinciei şi în condiţiile dezolante ale vieţii spirituale fără pretenţii a societăţii nobiliare de atunci, se ridică la mai multe mii de pagini. Vastele traduceri, versurile şi însemnările sale autobiografice nu trădează un talent deosebit, dar aruncă o lumină puternică în lumea sufletească a autorului şi oferă o imagine sinceră a acelei societăţi, ajunsă la impas, în care şi-a petrecut viaţa. Jurnalul amplu din timpul călătoriei sale la Viena în 1743–1744 s-a pierdut, dar s-au păstrat unele părţi din el în autobiografia alcătuită mai tîrziu. Traducerea cărţii interzise intitulate *A Tseh Országi Ecclesiáknak Uldöztetésének... Históriája* [Istoria prigonirii bisericilor din Cehia] a început-o în 1747, după moartea primei sale soţii, şi a terminat-o în 1755. Între anii 1760 şi 1762 a transpus în limba maghiară întinsa operă filozofică a lui Petrarca cu titlul *A Jó Szerentsének és a Szerentsétlenségnek orvosságai* [Remediile norocului bun şi ale nenorocirilor] (nr. 354) care a şi fost tipărită la Debreţin fără să se menţioneze numele lui. În paralel a lucrat şi la traducerea popularei şi voluminoasei lucrări istorico-geografice a profesorului hamburghez Johann Hübner. Primul ei volum l-a terminat în 1762 sub titlul *Magyar Geographia* (Geografia maghiară) (nr. 353). Din anul 1763 şi pînă la moarte, se pare că a lucrat mai ales la istoricul familiei sale şi la descrierea propriei vieţi[47]. Aceasta din urmă a transpus-o şi într-o variantă versificată, cu 366 de strofe de cîte patru versuri. Biblioteca lui Székely László aduce, aşadar, în patrimoniul colegiului din Odorhei colecţia unui literat din secolul al XVIII-lea[48].

Colecţia Zágoni

Colecţia de 155 de volume a preotului turdean Zágoni Márton, ajunsă la colegiu în anul 1786, nu poate concura în importanţă cu cele de mai înainte. Donatorul şi-a făcut studiile la Odorhei şi cărţile lui au fost îndrumate aici din gratitudine faţă de *alma mater*. Fondul originar a scăzut pînă azi la două treimi şi chiar la inventarierea din anul 1797 s-au amestecat în el volume provenite din alte fonduri. În pofida acestora se poate constata că ansamblul operelor teologice protestante obişnuite provine din colecţia a două generaţii: tată şi fiu[49]. Zágoni Márton şi-a procurat cele mai valoroase volume în 1734 la Utrecht, în 1735 la Frankfurt pe Oder, iar în 1736 la Wroclaw, pe cînd tatăl său, Zágoni Gábor, preot protopop din Odorhei, le-a achiziţionat în 1725, cînd îşi făcea studiile universitare la Berna şi Utrecht. Amîndoi, fireşte, şi-au îmbogăţit biblioteca din colecţiile mai timpurii ale unor preoţi din patrie. Astfel, prin biblioteca Zágoni, cititorul de astăzi poate cunoaşte cele mai importante lecturi de specialitate ale preoţimii calviniste de nivel academic din Transilvania, în suta de ani socotită de la sfîrşitul secolului a! XVII-lea[50]. Această colecţie nu conţine deci cărţile vestitului medic Zágoni Gábor, ci ale fratelui şi tatălui său. Medicul şi-a lăsat cărţile colegiului din Aiud unde s-au distrus în anul 1849[51].

Colecţia Málnási

Cultura teologică a vîrfurilor tagmei preoţeşti din Transilvania poate fi măsurată, în schimb, cu ajutorul bibliotecii lui Málnási László. Marele sprijinitor al colegiului din Odorhei n-a îndemnat doar pe alţii să contribuie la sporirea bibliotecii. În 1770 a dispus el însuşi ca după moartea lui toate cărţile şi toate „scrie-

rile folositoare” să fie moştenite de şcoala sa favorită[52]. În anii 1779 şi 1780 el a şi predat colegiului cărţile care-i erau acestuia cele mai utile[53]. Pensionîndu-se în 1792 şi mutîndu-se din Sibiu în Gorneşti, la patronii săi, şi-a trimis şi restul colecţiei la Odorhei[54]. Numai din publicaţiile mai noi, cu deosebire din cele în limba maghiară, şi-a reţinut volumele care-l interesau şi care conţineau referinţe personale. Acestea au fost anexate la colecţie după moartea sa, în 1798 şi astfel fondul ei s-a ridicat la 416 volume.

Málnási a cumpărat cea mai mare parte a cărţilor sale ştiinţifice între anii 1749 şi 1752, la Leyda, în timp ce urma cursurile universităţii de acolo[55]. Cum pe bogata piaţă a cărţii din Olanda avea totul la dispoziţie, alegerea cărţilor trădează şi domeniile care-l interesau. Pe lîngă manualele de filozofie carteziană şi wolffiană şi cele de teologie cocceianistă, sînt surprinzător de multe lucrările referitoare la practica preoţească, în primul rînd lucrările privind propovăduirea scripturii, textele greceşti şi ebraice, apoi operele filologice, de arheologie şi istorie bisericească în general, precum şi un mare număr de comentarii biblice. Numeroasele însemnări şi adnotări din cărţile sale dovedesc că preotul din Sibiu al Consistoriului Suprem şi-a cercetat mult cărţile şi le-a prelucrat temeinic[56]. Predicile lui care s-au păstrat cu sutele oferă o neasemuită posibilitate să se studieze cum îşi valorificau cunoştinţele dobîndite în străinătate studenţii transilvăneni care au frecventat academiile[57]. Málnási şi-a păstrat manuscrisele predicilor începînd chiar cu primele încercări de la Aiud. Ţinînd seama de importanţa acestui gen literar în epoca barocului, colecţia de predici a lui Málnási oferă un material unic cercetărilor din domeniul literaturii. Aceste didahii, în majoritatea lor, au fost însă rostite în faţa celor mai înalţi conducători ai stărilor reformate din Transilvania de către o personalitate conducătoare respectată de toţi şi astfel li se poate atribui un rol deo-

sebit şi în formarea opiniei publice din acea vreme. În biblioteca colegiului din Odorhei, colecţia lui Málnási, alături de cea a lui Székely László, oferă celor care cercetează secolul iluminismului transilvănean o a doua ocazie excepţională pentru studiul comparativ dintre lecturile acumulate şi creaţiile intelectuale izvorîte din ele.

Bibliofilul Málnási László poate fi abordat cel mai bine cu ajutorul cărţilor pe care le-a ţinut la dînsul pînă la moarte[58]. El numea această parte a colecţiei sale „Cărţile mele maghiare" ca semn că exemplul oferit de Bod Péter şi Bethlen Kata l-au stimulat şi pe el spre colecţionarea cărţilor maghiare. Putem socoti caracteristic şi faptul că printre acestea el a păstrat şi catalogul „Bibliotecii maghiare" alcătuită de Bethlen Kata, pe care-l întocmise Bod Péter (nr. 926). Málnási poseda şi volume primite în dar chiar din această vestită colecţie (de ex. nr. 1 015). El însă nu s-a străduit să strîngă tipărituri vechi maghiare, ci şi-a procurat produsele literaturii contemporane. În concepţia lui cartea era întotdeauna un instrument eficient al culturii, al muncii intelectuale şi din această cauză a căutat să sprijine tipărirea operelor coreligionarilor săi, în primul rînd ale lui Bod Péter. Dorinţa de a crea, înainte de toate, bazele materiale pentru o editare instituţionalizată, liberă de patroni, a cărţilor calviniste, i-a caracterizat deopotrivă spiritul practic şi simţul politicii culturale. În 1765, dintr-o parte a moştenirii lăsate de generalul locotenent Bethlen Farkas (frate cu Kata), a creat „fondul permanent pentru tipărirea cărţilor necesare" din care acorda împrumuturi autorilor, cu obligaţia ca după apariţia operei lor să restituie sumele primite, pe care apoi le punea din nou la dispoziţia altora[59]. O parte a colecţiei de cărţi maghiare a lui Málnási a putut să ia fiinţă tocmai datorită rîvnei depuse de el şi aceasta a fost reminiscenţa cea mai personală a activităţii sale. Lîngă Bod Péter, marea figură cunoscută a ştiinţei transilvănene din secolul al XVIII-lea, stă, aşadar, cufun-

dat în anonimat, Ladislau Málnási în care putem cinsti pe unul din iniţiatorii şi organizatorii editării de cărţi maghiare din Transilvania.

Málnási a colecţionat pînă la moarte cărţile referitoare la chestiunile pentru care şi-a mistuit toată viaţa. El îşi procura atît publicaţiile cele mai noi care se ocupau de toleranţa religioasă, de politica religioasă iozefinistă, cît şi cărţi ca: *Imago nationis Siculicae* (Sibiu, 1795) sau *A földmivelö népnek erkölcsi regulai* (Pest, 1783) [Regulele morale ale agricultorilor] ori volumul intitulat *Új próba amely szerint* jó *volna ezután élni és imi a magyar nyelven* (Kvár, 1794) [Noua normă după care ar fi bine să trăim de acum încolo şi să scriem în limba maghiară (Cluj, 1794)] [60]. Ultima lui dorinţă a fost ca să-l îngroape într-un mormînt fără insemn, dar biblioteca lui conservată în Odorhei, ca un monument mai durabil decît orice placă de marmoră, face cunoscut şi astăzi aportul cultural al lui Málnási László[61].

Colecţia Korda (Nemes)

Cercul amatorilor de literatură şi de cărţi adunat în jurul lui Bod Péter şi al văduvei Bethlen Kata avea ca membră şi pe văduva lui Korda Zsigmond născută Nemes Julia[62], a cărei colecţie de cărţi a trecut, în 1796, în patrimoniul colegiului din Odorhei. Şi destinul ei, identic în multe privinţe cu al colecţionarei Bethlen Kata, va fi contribuit la orînduirea vieţii sale după principii asemănătoare cu ale acesteia. Măritată de foarte tînără cu Korda Zsigmond mult mai vîrstnic decît ea şi pe care nu l-a iubit, trecuse abia de douăzeci de ani cînd în urma ei avea o căsătorie nefericită, plină de umilinţe, iar în faţă o văduvie ce-i aducea noi încercări[63]. Neavînd copii, rudele soţului au încercat să o scoată cu totul din posesiunile lui Korda. Par-

tea de succesiune ce-i revenea ca văduvă i-au dat-o în moşii zălogite pe care proprietarii le-au răscumpărat în majoritatea cazurilor, iar beneficiile nu i le înmînau regulat. Dar ea era în dezbinare şi cu propria ei familie. Pentru a se afirma în viaţa publică, Ádám, fratele său mai mare, împreună cu copiii lui, au făcut anumite concesii şi au trăit într-un mod pe care ea îl condamna profund[64]. În singurătatea sa din Cristurul Secuiesc, nu avea legături decît cu Bethlen Kata (cumnata sorei sale Klára) care trăia în apropiere, cu Gyulay Klára, soţia lui Bethlen Imre şi cu Ráday Eszter, soţia lui Teleki László[65]. Iar în acest cerc protejarea cu abnegaţie a literaturii în limba maghiară, colecţionarea cărţilor maghiare, sprijinirea bisericii şi şcoalelor calviniste constituia o obligaţie morală.

Nemes Julia s-a angajat şi ea la toate acestea, deşi avea posibilităţi materiale mult mai modeste decît celelalte. Rolul ei în direcţia arătată s-a relevat mai ales după ce membrele cercului de prietene menţionate mai sus s-au stins pe rînd din viaţă. Unul din cei pe care-i sprijinea a fost, de exemplu, Benkő József (1740–1814), vestitul savant de mai tîrziu[66]. Opinia publică a calviniştilor de la începutul anilor şaptezeci considera că „aproape că nu mai există în ţară doamne ca lumea, în afară de Nemes Julia, doamna lui Korda Zsigmond”[67]. Caritatea ei era notorie în toată Transilvania. A sacrificat deosebit de mult, chiar peste posibilităţi, pentru dezvoltarea colegiului din Odorhei, faţă de care – după cum spune ea însăşi în testamentul său din 1785 – a avut „de la început o înclinaţie aparte”[68]. Cărţile favorite şi le-a lăsat de asemenea acestei şcoli. Era o persoană atît de stimată printre contemporani încît, după o tradiţie necontrolabilă, la una din alegeri i s-au dat cele mai multe voturi pentru funcţia de jude regal suprem din Odorhei[69].

Colecţia de cărţi constituită de Nemes Julia îşi are începuturile pe la 1742. Într-unui din volume (nr. 1 100)

putem să citim următoarea ei însemnare: „Această carte o numără printre alte bunuri ce-i sînt dragi. În anul 1742, iunie, 2 zile. Orfana [văduva] Nemes Julia". Activitatea ei de colecţionare a fost mai intensă între anii 1760 şi 1770, cînd a dat să i se lege multe volume şi şi-a pus însemnele de proprietate pe exemplarele din colecţie, ca şi Gyulay Klára, cu iniţialele şi anul, sub forma *N.J.* sau *Á.N.J.* Biblioteca văduvei Nemes Julia, compusă iniţial din 224 de volume, se aseamănă mult în privinţa conţinutului cu aceea alcătuită de Bethlen Kata: cărţile religioase, pioase, alternează cu lucrări de medicină, grădinărie şi economie necesare unei bune stăpîne a casei. În esenţă este şi ea o „Bibliotecă maghiară", dar în privinţa limbii materne nu este atît de exclusivistă ca şi cealaltă. Semnul schimbării vremurilor se arată şi în faptul că Nemes Julia citeşte şi în limbile germană şi franceză (nr. 1 058, 1 115, 1 159), se ocupă cu muzica, dă un ajutor aparte şi elevilor secui care merg la şcoala germană din Sighişoara[70]. Nici din punct de vedere confesional, colecţia ei nu este atît de îngrădită ca aceea a modelului său. De exemplu, întreţinea legături şi cu Csáki Katalin, scriitoare catolică ale cărei scrieri le păstra în bibliotecă (nr. 1 153). Principalul tărîm al colecţionării sale era literatura contemporană, hrana spirituală proaspătă. Cărţi vechi maghiare cumpăra numai în cazurile cînd subiectul lor era important pentru dînsa. Cu toate că îi plăceau legăturile frumoase şi finisajul îngrijit, pentru dînsa hotărîtor era conţinutul. Dacă o interesa o lucrare şi nu putea s-o obţină sub formă tipărită, punea să i se copieze, după metoda tradiţională. De aceea, colecţia ei este relativ bogată în volume manuscrise[71].

Lecturile bibliofilei Nemes Julia ne relevă de asemenea o structură sufletească asemănătoare cu cea întîlnită la Bethlen Kata, dar mai tolerantă. Meditaţiile asupra dezamăgirilor şi încercărilor, „şcoala răbdării paşnice" (nr. 1 118) sînt tema centrală a vieţii sale

spirituale în care aştepta ajutor de la cărţi. Dar în cazul ei sensibila religiozitate pietistă nu dă un aliaj prea puternic cu rigiditatea ortodoxiei calviniste. Este de regretat că n-a fost totodată o personalitate atît de comunicativă ca modelul ei, căci, din această cauză, literatura maghiară a fost lipsită de o autoanaliză din secolul al XVIII-lea, care, eventual, ar fi concurat-o în adîncime pe aceea a Katei Bethlen. Dar şi aşa, biblioteca ei este mărturia elocventă a lumii spirituale deosebite şi fine a unei foarte culte femei din Transilvania barocului tîrziu.[72]

Colecţia Teleki

Biblioteca Teleki din cadrul colecţiei colegiului ne duce spre un alt domeniu al trecutului activităţii de colecţionare a cărţilor în Transilvania, nu mai puţin interesant decît cele anterioare. Prin cele 711 volume ale ei, moştenite în 1800 şi preluate în anul următor, în rîndul forţelor sociale menite să sporească fondurile de cărţi ale colegiului se insera intelectualitatea laică în formare. Creatorul celei mai mari biblioteci donate pînă atunci nu este membru al familiei aristocratice Teleki din Sic, ci descinde dintr-o familie secuiască de rînd din Dalnic. El nu aparţinea nici acelei părţi a nobililor care, cu toate că ocupau şi anumite funcţii în stat, rămîneau totuşi seniori feudali, ci a avut de-a lungul vieţii o carieră intelectuală, în sensul de azi al cuvîntului, fiind avocat. Dacă înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, din cercurile societăţii laice, numai aristocraţii sau patricienii cei bogaţi îşi strîngeau cărţi în număr mai mare, în cea de a doua jumătate a lui îşi formau biblioteci însemnate şi cei care trăiau exclusiv din munca lor intelectuală. În cazul bibliotecii din Odorhei, această dezvoltare poate fi excelent percepută prin exemplul bibliotecilor Bethlen, Székely şi Teleki.

Cariera lui Dálnoki Teleki Mihály şi constituirea colecţiei sale sînt deopotrivă de interesante, atît pentru cunoaşterea formării intelectualităţii transilvănene, cît şi pentru cea a bibliofiliei acestei pături. Poate cea mai durabilă dintre realizările din timpul vieţii acestuia şi în acelaşi timp cronica vie a evoluţiei sale intelectuale este biblioteca lui conservată la Odorhei. Acest tînăr din rîndul nobilimii secuieşti, capabil, dar sărac a ajuns, în jurul anului 1745, probabil tot prin intermediul colegiului din Odorhei, la colegiul reformat din Cluj[73]. Aici, se pare, profesorul Verestói György i-a dat primele îndemnuri pentru colecţionarea de cărţi (nr. 1613). În tot cazul, din 1745 începe să-şi păstreze notele de curs din colegiu şi să strîngă cărţi. Aceste prime piese manuscrise din biblioteca lui sînt astăzi surse rare şi valoroase pentru istoria şcolilor din Transilvania (nr. 1495, 1704, 1755). Asupra bibliofiliei, dar şi asupra formării întregii sale vieţi a avut consecinţe hotărîtoare angajarea lui, în 1751, ca perceptor al lui Kendeffi Elek[74]. Cum educaţia înzestratului june aristocrat era îndrumată de tutorele său, literatul Lázár János, tînărul Teleki Mihály a ajuns în legătură apropiată şi permanentă cu cele mai cultivate cercuri ale calviniştilor transilvăneni, iar în aceste cercuri dragostea de cărţi şi preocupările ştiinţifice şi literare aveau un caracter general. Ioan Lázár nu numai că a răspîndit în Transilvania filozofia lui Christian Wolff şi a lui Voltaire, ci el însuşi a scris şi a editat cărţi şi a fost considerat un bibliofil pasionat[75]. El i-a crescut şi pe cei doi orfani Kendeffi, Elek şi sora lui, în spiritul dragostei de cărţi. Elek şi-a constituit o bibliotecă modernă, cumpărîndu-şi cărţi în Viena, precum şi în timpul studiilor sale din Elveţia, Franţa şi Belgia; sora lui, Rachel, în schimb, ca una din cele mai tinere urmaşe ale bibliofilei Bethlen Kata, şi-a făcut un nume între contemporani, colecţionînd cărţi maghiare[76].

Pe lîngă Kendeffieşti, Mihai Teleki, începînd din 1762, era oaspete permanent în calitate de consilier juri-

dic, şi la curtea din Jibou a văduvei lui Wesselényi István, învăţata scriitoare Dániel Polixenia. Aici l-a cunoscut pe preceptorul familiei, Daniel Cornides, figură proeminentă a istoriei ştiinţei maghiare din secolul al XVIII-lea şi pe Teleki Ádám junior, traducătorul *Cid*ului în limba maghiară, care luase în căsătorie pe una din fetele lui Wesselényi[77]. Dacă vom mai aminti că Teleki Mihály avea legături cu savantul József Benkő, cu Málnási László, ca şi cu mai mulţi membri ai familiei Kemény care aduceau cărţi din străinătate, prin Viena, în loturi de cîte zece chintale, sau cu Teleki Sámuel, întemeietorul bibliotecii din Tîrgu-Mureş şi cu profesorii colegiilor reformate, vom putea spune că în linii mari am şi conturat mediul social protestant în care s-a format bibliofilia înzestratului avocat secui [7S].

Despre prima achiziţie mai mare de cărţi a lui Teleki s-au păstrat date cu începere din anul 1754[79]. Atunci a cumpărat de la un cunoscut al său din Turda douăzeci de lucrări în limbile latină, germană, italiană şi franceză (mai ales gramatici) şi „un toc cu compas pentru matematică". Curînd şi-a dat seama însă că pe piaţa internă nu-şi poate satisface exigenţele şi că trebuie să-şi procure din străinătate cărţile de specialitate. Şi nepotolita sete de cunoaştere îl mîna ca, asemenea distinsului său discipol, să călătorească peste hotare. „Mie totuşi mi-ar plăcea să văd puţintel lumea; uneori sînt gata să plîng că am rămas aici, mai ales cînd îmi aduc aminte de limbă. Dacă în anul viitor nu mă voi duce, s-a sfîrşit... Sînt gata să mă duc pînă la Paris... ca să trec cu ceva dincolo de Viena, căci aceasta nu mai este departe pentru transilvăneni" – îi scrie el în 1761 lui Kendeffi Elek aflat în străinătate[80]. Dar condiţiile materiale încă nu-i permiteau realizarea acestui proiect. Trebuia mai întîi să-şi întemeieze existenţa. În acest scop s-a specializat în avocatură pe lîngă Biborcfalvi Simon János, unul din juriştii notorii ai vremii. În 1764, el primeşte un post de procuror la Tabla continuă a comitatului Dobîca, dar

faima şi-o cîştigă cu adevărat numai în calitate de consilier juridic al familiilor Kendeffi, Wesselényi şi Kemény[81]. E „flăcău bătrîn” de acum şi părul lui „e mai sur ca oaia sură”, dar cînd, în primăvara lui 1766, în cursul unei dezbateri de la Curtea de apel din Pesta, pentru o cauză a lui Kemény Simon, se iveşte necesitatea călătoriei sale la Viena, dorinţa de a se cultiva îi este încă atît de vie încît nu ezită să-şi împlinească vechiul vis. Deşi nu avea destui bani la dînsul, şi la început a dus chiar lipsuri, a rămas totuşi la Viena în jur de trei ani[82].

Acolo şi-a asigurat existenţa prin rezolvarea despăgubirilor şi proceselor legate de înfiinţarea regimentelor grănicereşti şi sorbea cu sete toată cultura ce putea să i-o ofere strălucitorul oraş imperial celui ce venea din atmosfera sufocantă a Transilvaniei. A învăţat nemţeşte şi poate întrucîtva franţuzeşte, a făcut cunoştinţă cu membrii intelectuali ai coloniei maghiare din Viena şi cu diriguitorii supremi ai treburilor statului, cu meşteşugari şi artişti înzestraţi, dar, înainte de toate, cu negustorii de cărţi. În faţa lui se deschidea o lume nouă în care putea să se desăvîrşească liber şi a cărei vrajă a purtat-o în sine pînă la sfîrşitul vieţii. Din această pricină, primul său drum a fost urmat de alte şi alte şederi, în general mai îndelungate, la Viena. Neprecupeţind oboseala, el se folosi de orice ocazie pentru a putea respira iar şi iar atmosfera vieţii, devenită mai burgheză, a Vienei şi pentru a putea ţine pasul cu dezvoltarea spirituală accelerată a vremii. Teleky Mihály a mai stat la Viena din vara anului 1774, neîntrerupt, pînă la începutul lui 1776, cîteva luni în anii 1777, 1779 şi 1780, din primăvara lui 1781 pînă la sfîrşitul lui 1782, în perioada febrilă a marilor reforme ale împăratului Iosif al II-lea, apoi, pentru ultima oară, în vara anului 1785.

Aceste călătorii la Viena i-au rafinat mult şi modul de viaţă. Pentru frecventele lui călătorii, îşi cumpărase şi el un rădvan nemţesc cu patru locuri; îşi punea pecetea cu

inelul cu blazon săpat de un gravor vienez; îşi comandase portretele Mariei Tereza şi al împăratului Iosif, cum şi pe al lui personal la un pictor din capitală, iar pentru clientela sa aristocratică a devenit un specialist indispensabil şi de încredere. Părea că împăratul îl va învesti pe Kendeffi Elek cu o înaltă demnitate la Viena şi odată cu el şi Teleki Mihály va ajunge definitiv în capitala imperiului, cînd moartea neaşteptată a fostului său discipol, în 1783, i-a spulberat deodată speranţele că s-ar mai putea elibera de îngustimea vieţii de acasă[84]. Teleki însă era o personalitate mai puternică şi un caracter mai dîrz decît majoritatea transilvănenilor contemporani, ameţiţi de strălucirea Vienei. Pe el capitala imperiului l-a îmbogăţit şi l-a cultivat, dar nu i-a putut deforma caracterul originar. El a rămas pînă la sfîrşitul vieţii intelectualul calvinist puritan, drept şi omenos, cum a fost mai înainte. Cu toate că era considerat un bun avocat, nu-şi socotea ştiinţa un instrument al îmbogăţirii cu orice preţ. „Mie toate îmi trebuie doar *ad usum* [spre folosire] în viaţă”, îi declară el lui Kendeffi Elek şi dincolo de aceasta nu l-a mai interesat proprietatea, posesiunea[85]. După moartea prematură a discipolului său, el şi-a găsit sensul major al vieţii în apărarea drepturilor de proprietate ale văduvei şi copiilor acestuia, pe care le-a rostuit asemenea unui membru al familiei. Cum nu-şi întemeiase o familie, cînd a îmbătrînit, singuraticul Teleki Mihály a fost îngrijit de fiica lui Kendeffi Elek în casa căreia a şi murit, în anul 1800, la Glodeni. Legătura dintre Teleki Mihály şi familia Kendeffi este un exemplu interesant de relaţii umane care, în societatea nobiliară din Transilvania secolului al XVIII-lea, au supravieţuit destrămării tagmei familiarilor. Pe Teleki însă toate acestea nu l-au împiedicat deloc ca, pe lîngă procesele clienţilor săi aristocratici, să lupte cu curaj şi pentru cauzele oamenilor săraci, deşi ştia că „e foarte greu să aperi pricinile oamenilor săraci în faţa mîniei oamenilor mari”. De aceea, el îi

scrie comitelui Teleki Ádám: „eu voi prezenta foarte multe prevaricaţiuni (abuzuri), învederate pentru mine, cu care unii din *subofficiolati* (slujbaşii subordonaţi) Domniei-tale îi încarcă pe sărmanii contribuabili”[86]. El îşi considera viaţa o slujbă, iar ştiinţa un instrument al acesteia.

Sînt impresionante dovezile neclintitului devotament cu care îşi slujea patria, biserica şi familia fostului său discipol. Chiar aproape de sfîrşitul vieţii, el s-a străduit ca biblioteca ce o adunase cu atîta grijă, bunul lui cel mai de preţ, să-i rămînă comunităţii din sînul căreia s-a ridicat prin învăţătură. Această dorinţă şi-a exprimat-o în testament prin următoarele cuvinte caracteristice pentru el: „Deoarece am cinstit şi pînă acum ştiinţele şi pe cei ce admirîndu-le năzuiesc spre bine, cu atît mai mult, cu cît şi eu, datorită acestui fel de străduinţe, mă bucur de toate onorurile date prin bunătatea lui Dumnezeu şi de toate averile cîştigate prin ele, ca să-mi dovedesc rîvna ce o aveam de mai înainte să-i ajut pe tinerii iubitori de ştiinţe, din sentimente ce mă leagă de nobila naţiune secuiască, naţiunea din care m-am născut, las şi testez cărţile mele strînse cu sîrguinţă şi în multe călătorii nobilului Colegiu Reformat din Odorhei, astfel ca, păstrîndu-le cu grija cuvenită, să-şi sporească prin ele biblioteca necesară pentru înlesnirea învăţăturii tineretului”[87]. Chiar bolnav de moarte fiind, grija lui cea mai mare era să redobîndească pe seama colegiului cărţile pe care unii din cunoscuţii săi, abuzînd de vederea lui slabă, i le luaseră din casă[88].

Deşi îşi avea rădăcinile în tradiţiile calviniste transilvănene, în esenţă, bibliofilia şi colecţia lui Teleki Mihály şi-au conturat profilul definitiv la Viena. Ştirile noi legate de literatura maghiară şi de editarea cărţilor maghiare au fost de la început subiecte permanente ale scrisorilor sale intime. Sfera aceasta de interese i s-a lărgit considerabil la Viena, orientîndu-se, pe lîngă ştiinţele juridice, şi spre politică, spre literatura de specialitate a

conducerii statului şi spre istorie. Din plăcerea sa proprie, dar şi din interesul de a satisface dorinţele comitenţilor săi aristocraţi, şi-a creat legături strînse cu librarii din Viena, printre ei numărîndu-se şi „domnul Grafen, cel mai vestit bibliopola”. Experienţa cîştigată astfel şi cunoştinţele temeinice de specialitate şi le-a fructificat cu abilitate în cursul formării colecţiei sale. Cutreiera permanent licitaţiile, fiindcă învăţase că acolo se pot cumpăra cărţi la preţurile cele mai avantajoase. Îi dojenea pe aristocraţii transilvăneni care, ca şi Kemény Sámuel, nefiind orientaţi, făceau adevărată risipă de bani şi, în felul acesta, aduceau în ţară mai puţine cărţi şi valori spirituale, decît ar fi putut să procure dacă erau mai chibzuiţi. Secretele comerţului de carte vienez îi vor fi fost dezvăluite lui Teleki de Nagy Sámuel, agentul reformaţilor la curtea imperială şi vestit colecţionar, achizitorul de cărţi al fondatorului de bibliotecă Ráday Gedeon. Acolo, la Viena, ei legaseră o strînsă prietenie[89].

Teleki nu a avut posibilitatea să cumpere cărţi cu chintalul, dar, fiindcă se pricepea la ele şi cunoştea preţurile, a reuşit să strîngă cu bani relativ puţini o colecţie remarcabilă, sistematic selecţionată. Bibliotecile scoase la licitaţie ale demnitarilor guvernamentali defuncţi din oraşul de reşedinţă al împăraţilor îi ofereau de-a dreptul operele care-l interesau. În timpul şederilor lui acolo, piaţa de carte vieneză, bogată de altfel, a fost şi mai animată de mulţimea cărţilor puse în vînzare din bibliotecile mănăstireşti dizolvate. Teleki şi-a luat partea lui şi din ele, cu toate că el nu cumpăra cărţile numai pentru motivul vechimii lor. După mărturia însemnărilor, ex librisurilor şi supra-librosurilor mai timpurii întîlnite pe cărţile lui, pe lîngă altele, el cumpărase mult din biblioteca scoasă la licitaţie, în martie 1768, a lui Johann Georg Managetta, membru al Consiliului de Stat, colaborator de încredere al lui Carol al VI-lea, unul din cei

ce au realizat acceptarea Pragmaticei Sancţiuni. Biblioteca acestuia cuprindea şi colecţia lui Johann Wilhelm Managetta, vestit profesor medic de la universitatea din Viena şi istoric al curţii imperiale. Teleki şi-a procurat, de asemenea, unele piese din bibliotecile lui Franz Wenzel Stephan Kronenfels, consilier al curţii de apel din Cehia, a lui Franz Honorius Trauttmannsdorf, fostul vice-preşedinte al Camerei Aulice, a lui Johann Friedrich Eger, consilier gubernial, a lui Anton Albert Schmerling, consilier al Camerei Aulice, a lui Jakob Joseph Sebastian Hauer, ridicat din mediul burghez al Vienei la înalte demnităţi economice, sau a lui Ferdinand Ernest Mollarth, care făcea parte din cercurile conducătoare militaro-politice ale imperiului. Cu ocazia scoaterii la mezat a colecţiilor mănăstireşti, Mihai Teleki a beneficiat de cărţi din bibliotecile iezuiţilor din Viena şi Wiener-Neustadt şi augustinilor din Klosterneuburg. Au ajuns la dînsul şi cîteva piese de valoare din vechea bibliotecă a universităţii vieneze, fără motiv sacrificată de Van Swieten. Singurul incunabul (nr. 1654), de ex., ce se află în biblioteca Teleki, a fost şi el iniţial al bursei sileziene.

Legăturile frumoase şi variate ale cărţilor sale dovedesc că, la Viena, gustul lui Teleki Mihály s-a dezvoltat şi în această privinţă. În 1782, de pildă, el îi scrie lui Kendeffy Elek: „Să nu precupeţeşti Domnia Ta nimic pentru legături bune la acele cărţi frumoase... dacă odată ajung în mîna compactorului, să aibă o legătură uniformă, cumsecade... În piele, să fie poleite, toate la un fel”[90]. Din biblioteca lui însă rareori dădea cărţi la legat, fiindcă puţinii bani de care dispunea îi folosea mai curînd pentru a le achiziţiona. Şi, cu toate că la cumpărare părea să fie hotărîtor criteriul de conţinut, avea totuşi grijă ca, pe cît se poate, să-şi procure exemplare frumos legate. De aceea, şi azi, biblioteca Teleki oferă un material bogat pentru studiul legăturilor de carte austriece din secolele XVI–XVIII.

Cărţile colecţiei Teleki, cumpărate cu multă chibzuială, de la licitaţiile şi librarii din Viena, au ajuns mai întîi la Sic, apoi la Băla, ele reprezentînd în acea vreme o adevărată oază intelectuală în mijlocul noroaielor din cîmpia Transilvaniei. Teleki avea în ambele localităţi biblioteci aparte unde se abăteau mulţi dintre nemeşii şi predicatorii din împrejurimi pentru a-şi procura cărţi de citit. Dar adevărata utilitate a colecţiei sale s-a putut dovedi abia la colegiul din Odorhei, deşi, odată cu accelerarea ritmului dezvoltării, o considerabilă parte a fondului acesteia s-a învechit repede. Influenţat şi de Lázár János, Teleki s-a format în spiritul filozofiei wolffiene. La Viena a cunoscut ideile noi sosite din Franţa şi, cel puţin la început, a fost adept însufleţit al iozefinismului, nu pentru că fiind protestant era direct interesat în toleranţă, ci pentru că-l considera mai just şi mai luminat. „Am ajuns vremurile în care *veri dicere nemo vetat* (nimeni nu ne interzice să spunem adevărul) pentru că în Viena nimeni nu se supără dacă cineva scrie adevărul” şi pentru că nădăjduia că „poate Domnul Dumnezeu va face să răsară de acum înainte şi soarele nostru”. El îşi exprima cu luciditate convingerea că „timpul şi ştiinţa îi îmblînzesc pe oameni”[91], şi de aceea considera că rolul slovei tipărite este foarte important. Pentru asta a adunat el o bibliotecă, făcînd sacrificii care-i depăşeau puterile, s-a ocupat cu problemele editării de cărţi calviniste, a făcut agitaţie ca vestitul gravor de litere Adam Kapronczai, care învăţase la Viena, să fie angajat ca tipograf de colegiile din Cluj şi Aiud, laolaltă, a luptat ca să fie modernizate metodele de învăţămînt ale şcolilor reformate etc.[92].

Wolffianismul transilvănean l-a făcut receptiv pe Teleki Mihály la ideile iluminismului vienez şi iozefinismului. Figura şi cariera lui întruchipează un tip aparte în formula din ce în ce mai compusă a intelectualităţii transilvănene de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Colecţia lui de cărţi este pentru noi un monument rar, important

pentru istoria culturii, deoarece cu ajutorul lui se poate dovedi exact cu ce provizii spirituale se putea echipa, în cele mai bune centre spirituale ale calvinismului transilvănean, un intelectual laic, dornic de progres, şi ce recepta, pe lîngă acestea, din noul ce i-l oferea Viena. Căci Mihai Teleki, după multă cumpănire, a ales din bogata ofertă vieneză volumele pe care le considera necesare pentru el, volumele care-l interesau. În cărţile lui, ca într-o oglindă, se reflectă evoluţia sa intelectuală, de la anii de colegiu, pînă la senectute. Astfel, pentru dragostea sa de cărţi, puritanul jurist secui dat uitării este promovat personaj cheie în cercetarea istoriei intelectualităţii transilvănene[93].

Colecţia Cserei

Primirea de către colegiu, la răspîntia veacului, a unor moşteniri de la încă doi secui intelectuali – pe lîngă cea a lui Teleki Mihály – o putem interpreta ca un semn al schimbărilor petrecute în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Cserei Farcas şi Biborcfalvi Osváth László erau amîndoi nobili de rînd care activau în administraţia locală. Se pare că nici unul din ei nu ieşise din Transilvania, şi astfel au trebuit să-şi înfiripe colecţiile de pe piaţa locală. De aici, numărul relativ mare al operelor perimate şi al volumelor tradiţionale consacrate teologiei. Un fenomen nou şi sănătos în aceste cercuri nobiliare din provincie, relativ înapoiate, este însă nevoia hotărîtă de cultivare şi, legată de ea, apariţia activităţii de colecţionare a cărţilor.

În genealogia încîlcită a familiei Cserei sînt greu de separat datele mai multor membri cu prenumele Farkas care au trăit în acelaşi timp. Cum cele 57 de volume din biblioteca Cserei au ajuns din Belin în proprietatea colegiului între anii 1800 şi 1803, trebuie să-l căutăm pe colecţionarul lor în persoana acelui Cserei Farkas care,

în anul 1767, era asesor la Tabla continuă a scaunului Micloşoara, dar în anul următor părăseşte serviciul public şi, poate cu cîteva decenii mai tîrziu, moare fără să fi avut copii. El descinde din acea ramură a familiei care a perseverat în tradiţiile curuţilor şi în protestantism, din care cauză, spre mijlocul secolului, rămîne, în toate privinţele, pe cel de al doilea plan faţă de rudele sale devenite aulice şi catolice. Tatăl lui János, în calitate de căpetenie a călăraşilor de curte secui ai principelui Francisc Rákóczi al II-lea, a fost unul din cei mai statornici partizani secui ai acestuia, şi-a urmat domnul şi în Polonia şi, abia după un deceniu, a cerut împăratului să-l graţieze. Între timp, s-a pus în slujba lui August al II-lea, rege polonez şi prinţ elector saxon, a trăit la Lipsca în Saxonia, a învăţat şi a călătorit mult. Moşiile lui confiscate i-au fost donate de împărat istoricului Cserei Mihály care, în 1720, cînd ruda sa, curuţul, a fost graţiat, i le-a restituit. Cserei Mihály îl numeşte pe Cserei János „om învăţat, deştept, de o mare inteligenţă", iar Benkő József îi relevă cunoştinţele juridice [94]. În biblioteca Cserei s-au conservat mai multe cărţi şi din cele ale lui János, totuşi, în majoritatea ei, pare a fi colecţia lui Farkas, fiul lui. Acest Cserei Farkas care a trăit la Belin, după cum se poate bănui din însemnările aflate în cărţile sale, pare să fi învăţat la Aiud, între anii 1745–1746, apoi, în preajma lui 1753, a fost ofiţer la Cluj, în regimentul de infanterie Gyulay. Cu cîţiva ani mai tîrziu, poate după moartea tatălui său, el s-a stabilit la moşia părintească şi n-a avut nici un fel de rol public în afara hotarelor scaunului Micloşoara.

Colecţia acestor doi Cserei, cu excepţia cîtorva piese, constă din opere în limba latină, în bună parte din domeniile juridic şi filozofic. Fireşte, se întîlnesc într-însa mai multe volume cu subiect istoric şi literar, precum şi lucrări din domeniul ştiinţelor naturii, demne de atenţie în cazul nostru. Acestea din urmă, după toate probabili-

tăţile, au ajuns în biblioteca din Belin ca lecturi ale lui János, care a călătorit prin ţări străine[95]. Cîteva legături frumoase aruncă o lumină favorabilă asupra nivelului de exigenţă al colecţionarilor şi în această privinţă (nr. 1986, 2093, 6248).

Colecţia Osváth

În anul 1804, Biborcfalvi Osváth László a lăsat colegiului, prin testament, mica lui bibliotecă de 162 de volume şi partea sa de moşie din Domald[96]. Despre persoana şi cariera donatorului n-am putut să stabilim decît puţine lucruri. A învăţat cu siguranţă la colegiul din Odorhei, apoi, începînd din 1769–1770, a fost notar; din 1794 asesor, iar din 1800 vicejude regal al scaunului Brăduţ şi vicecurator al arhidiaconatului reformat din Pădureni în Secuime. Componenţa bibliotecii sale îi oglindeşte doar parţial preocupările personale, căci nucleul colecţiei era constituit încă de cărţile lui Samuil Osváth prin care ajung în bibliotecă notele de cursuri manuscrise ale studenţilor de la Aiud, din anii 1743 şi 1758–1762, piese de preţ ale bibliotecii şi mărturii valoroase pentru învăţămîntul desfăşurat odinioară în colegiu. Este deosebit de caracteristic că în cercul colecţionarilor secui cu mijloace materiale reduse, chiar pe la mijlocul secolului al XVIII-lea mai exista – ca soluţie generală – copierea textelor, fie şi a celor tipărite, pe care doreau să le aibă. Pe lîngă însemnările ce cuprindeau *Rezumatul scurt al cîntării după note,* Osváth Sámuel şi-a mai copiat *Curteanul* lui Faludi Ferenc, *Vechea și noua Dacie* a lui Huszty (András, m. 1755) şi volume întregi de formule de acte (nr. 2037, 2039, 2091, 2099, 2100).

Osváth László însuşi era considerat un literat în ţinutul său, căci altfel n-ar fi fost, timp de două decenii, notarul scaunului Brăduţ. El avea legături cu polihisto-

rul Iosif Benkő (nr. 2 039), sprijinea materialiceşte Societatea maghiară din Transilvania pentru cultivarea limbii a lui Aranka György, mai mult chiar, publicînd versuri, voia să participe personal la activitatea literară a acesteia[97]. Majoritatea volumelor provenite de la el sînt din domeniul literaturii, fiind reprezentaţi în număr mare mai ales autorii clasici latini. Sînt numeroase şi scrierile teologice, istorice, juridice şi lingvistice. Colecţionarea de manuscrise, în mod special a textelor de interes istoric, poate fi legată, în cazul lui Osváth László, de activitatea de lămurire dusă de Societatea pentru cultivarea limbii. El şi-a procurat, de pildă, copiile istoriei lui Mikó Ferenc, ale corespondenţei palatinului Eszterházi Miklós şi principelui Gheorghe Rákóczi I (nr. 2 092, 2 103). Biblioteca lui Osváth László exemplifică în mod excelent cît de important ajunsese la sfîrşitul secolului al XVIII-lea rolul creator al cărţii, chiar şi în sînul intelectualităţii laice din provincie instruite în ţară (*domi doctus)*[98].

Colecţia Nemes

Raportată la bibliotecile prezentate mai înainte, colecţia de 347 de volume a lui Gegesi Nemes Gábor, preot paroh din Tîrgu Mureş, preluată în anul 1810, reprezintă o treaptă mai timpurie a istoriei bibliotecilor din Transilvania. Donatorul s-a născut în localitatea Vasileni din scaunul Odorhei, fiind probabil fiu de preot şi – după cum însuşi arată în testamentul său din 1805 – a învăţat timp de patrusprezece ani în colegiul lui Bethlen János. El şi-a testat cărţile fostei sale *alma mater* tocmai pentru că, revăzîndu-şi viaţa spre sfîrşitul ei, va fi simţit că îndrumările primite acolo au fost hotărîtoare pentru dînsul; apoi şi din considerentul că „biblioteca acestuia este mai mică decît a celorlalte colegii"[99]. Nemes Gábor, urmînd căile tinerilor secui ce

tindeau să se ridice, s-a înscris în 1747 la colegiul reformat din Cluj[100]. Aici şi i-a cîştigat pe protectorii sus-puşi care l-au ajutat după aceea să-şi desăvîrşească studiile în străinătate. Poate că a devenit preceptorul lui Farkas, fiul de aceeaşi vîrstă cu el al lui Bánffi Farkas, preşedintele Tablei regale, căci, spre sfîrşitul vieţii, tînărul Bánffi Farkas, ajuns tezaurar al Transilvaniei, i-a asigurat o pensie aparte plătită de el însuşi[101]. A învăţat teologia în 1749 la Zürich, în 1750 la Berna, iar în 1751 s-a întors acasă prin Debreţin. Din anul 1752 a preoţit în Tîrgu Mureş, îngrijindu-se ca un bun gospodar atît de propriile sale probleme materiale, cît şi de cele ale parohiei[102]. Chiar pensionar, a continuat să trăiască în acest centru cultural calvin, pînă la moarte.

Însemnările găsite în volume dovedesc că, începînd cu anul 1743, colecţiona cărţi (nr. 1854, 1929), iscălindu-se mai mult cu numele de Gegesi Gábor. Se pare că a şi moştenit unele cărţi de la Gegesi Nemes János şi de la Nemes Sámuel (nr. 1812, 1928). Majoritatea volumelor din colecţia sa au fost însă adunate de dînsul, parte în timpul studiilor din Elveţia, parte prin cumpărături făcute din biblioteci mai vechi din Transilvania. Pe această cale au ajuns la el mai multe volume) nr. 1819, 1881, 1901, 1921, 1956) din bibliotecile lui Gheorghe Bonyhai care a studiat la Oxford, a episcopului reformat Zágoni Aranka György, a orientalistului Samuil Juhász Kaposi şi a profesorilor Csepregi Turkovics Mihály, respectiv Páriz Pápai Imre. Aceste cumpărături explică prezenţa în colecţia sa a numărului relativ mare de publicaţii din secolul al XVII-lea. Majoritatea cărţilor se ocupă cu filozofia şi teologia şi au caracter religios, dar şi-a procurat şi multe lucrări literare, lingvistice şi istorice. În schimb volumele din domeniul ştiinţelor naturii sînt *rara avis* în biblioteca sa. Dintre acestea, atenţia cercetătorilor poate fi atrasă de reţetele medicale maghiare din secolele XVI–XVII şi notele de cursuri (nr. 1822, 1904, 1927, 1962, 1963, 1966).

Biblioteca lui Nemes Gábor a început să se formeze între zidurile colegiului din Odorhei unde a revenit după moartea posesorului ei, aducînd posterităţii dovada concretă şi apreciabilă, sub raport ştiinţific, a roadelor obţinute din sămînţa aruncată de această şcoală pe la mijlocul secolului al XVIII-lea[103]. Menţionăm că Nemes Gábor a avut şi o colecţie numismatică, constituită din monede romane şi transilvănene şi din medalii comemorative, dar pe aceasta a lăsat-o colegiului reformat din Tîrgu Mureş.

Colecţia Kassai

Şirul donaţiilor de biblioteci cu caracter teologic se încheie cu colecţia compusă din 85 de opere în 272 de volume a lui Kassai Sámuel, preot protopop reformat din Odorhei, ajunsă la colegiu în 1814[104]. Dar în componenţa acesteia se vădeşte deja schimbarea vremurilor, căci marea majoritate a volumelor nu mai este în limba latină, ci în franceză, operele cu subiect istoric sînt deosebit de numeroase şi chiar printre acestea este evident caracterul predominant al celor care tratează istoria profană. Deoarece Kassai nu şi-a pus semnătura în cărţile sale, iar colecţia lui nu a fost tratată aparte, cu toate că au inventariat-o astfel, volumele ce făceau parte din donaţia sa pot fi numai parţial identificate[105]. Acesta este motivul pentru care, deocamdată, numai urmărindu-i formaţia putem deduce cum şi-a constituit biblioteca.

Cărţile franceze le va fi cumpărat în timpul studiilor, în Elveţia sau Belgia. Cum înainte de 1781 a preoţit în Boiu, se poate presupune că cei care l-au sprijinit la şcolile din străinătate au fost membrii familiei Bethlen. Şi Málnási László îl va fi cunoscut şi apreciat, căci altfel nu s-ar fi gîndit la el în 1780, cînd urma să se ocupe postul de preot de pe lîngă Consistoriul Suprem[106]. În

anul 1781, episcopul Csernátoni Vajda Péter a acceptat invitaţia comunităţii calvine din Aiud, numai cu condiţia ca Kassai Sámuel să fie ales vicar, locţiitor al lui şi totodată capelan episcopal[107]. Întrucît episcopul a rămas în Dej pînă la moartea sa, conducătorul real al prestigioasei parohii a Aiudului a fost Kassai, în calitatea sa de vicar. Cînd însă Eperjesi Zsigmond, episcopul următor, s-a mutat la Aiud, în 1784, transferînd acolo şi reşedinţa episcopală şi reclamîndu-şi o parte din beneficiile ecleziastice, Kassai Sámuel a plecat la Odorhei[108] şi a funcţionat acolo pînă la sfîrşitul vieţii (1812). El a fost un om cult, sociabil, vestit orator, vlăstar al epocii iluministe. Şi tocmai acest lucru serveşte ca argument pentru reconstituirea integrală a bibliotecii sale, în interesul cercetării ştiinţifice.

Colecţia Kiss

Chiar din cele arătate pînă acum reiese că la începutul secolului al XIX-lea intelectualii, şi mai cu seamă laicii, sînt cei care aduc principalul sprijin colegiului şi bibliotecii. Această cotitură este cel mai elocvent reflectată în legăturile cu şcoala a celor două generaţii consecutive ale familiei Kiss din Păsăreni. Gergely, tatăl, rector-profesor, a reuşit să realizeze reorganizarea colegiului numai cu sprijinul material al aristocraţiei. Fiul, József, prim-notarul, iar mai apoi vicecomitele comitatului Alba de Jos, a sprijinit realizarea concepţiei sale asupra instrucţiunii intelectualităţii laice secuieşti, instituind un aşezămînt de 32 000 de forinţi[109]. Din dobînzile aşezămîntului, – conform prescripţiilor testatorului, – primeau ajutor 50 de elevi, erau angajaţi profesori de limbă germană şi franceză, se dădeau premii pentru stimularea însuşirii acestor limbi, se mărea fondul bibliotecii. Fundaţia pentru bibliotecă a lui Kiss Jósef se deosebea de cele anterioare tocmai prin aceea

că ea n-a încetat odată cu moartea fondatorului său, ci s-a dezvoltat mai departe pînă în anul 1918, fireşte, corespunzător exigenţelor de totdeauna a învăţămîntului din colegiu. Aceasta a rămas, aşadar, timp de aproape un secol, partea vie, ba chiar cea mai dezvoltată a bibliotecii colegiului din Odorhei.

Fondul iniţial strîns de Kiss József era constituit în 1830 din 357 de opere în 500 de volume[110]. Cea mai mare parte a lor era în limba germană, iar în privinţa conţinutului, predominau creaţiile juridice, administrative, istorice şi literare caracteristice pentru interesul funcţionarilor provinciali cultivaţi din imperiul habsburgic. Se cuvine să menţionăm special cele şase volume manuscrise ale culegerii intitulată *Collectiones,* alcătuită de Miksa László, probabil între 1808 şi 1813 (nr. 3604), întrucît pînă astăzi cercetătorii nu i-au exploatat îndeajuns informaţiile literare şi istorice. Fondul original al bibliotecii Kiss este în întregime adunat de Kiss József. Zadarnic s-ar căuta într-însul cărţile tatălui său, căci, în 1787, aproape toate au fost scoase la licitaţie de către văduva acestuia De altfel, chiar şi în celelalte părţi ale bibliotecii colegiului, asemenea volume sînt conservate doar ca specimene (nr. 5421, 5439, 5610, 5697, 5915).

Kiss József a dispus ca biblioteca lui să fie administrată ca o entitate separată, iar fondul ei să fie sporit anual cu cărţi în valoare de 200 de forinţi. Numai pentru creşterea ei deci avea la dispoziţie o sumă egală cu aproape întregul fond bănesc al bibliotecii colegiului. Acest lucru a făcut posibilă procurarea sistematică a operelor apărute în mari colecţii, a diferitelor periodice de specialitate scumpe şi mai ales a literaturii clasice germane[113]. În componenţa ei actuală, biblioteca Kiss nu mai poate fi considerată o bibliotecă personală, ci o foarte valoroasă colecţie de specialitate, formată în cursul activităţii colegiului, care conţine lucrări ştiinţifice, în mare parte vii şi astăzi. Ea este mult mai carac-

teristică pentru deceniile de la sfîrşitul veacului al XIX-lea şi cele de la începutul secolului nostru, decît pentru Kiss Jósef şi epoca lui[114].

*

După ce, pe la mijlocul veacului trecut, s-a creat şi în Transilvania comerţul de carte şi achiziţiile din străinătate se puteau face mai uşor, sporirea fondurilor bibliotecii şcolare din Odorhei prin colecţii personale a devenit o soluţie perimată. Accelerarea schimbului de idei în epoca reformelor (1825–1848) a făcut ca singura cale a dezvoltării bibliotecii să fie procurarea noutăţilor literare şi ştiinţifice. Datorită aşezămintelor instituite de Kiss şi de alţii, colegiul avea această posibilitate. Totuşi, obiceiul donării colecţiilor personale a mai durat timp de aproape un secol, ca o formă de manifestare firească a legăturilor sănătoase dintre şcoală şi societatea ce o susţinea. Dar colecţiile care intră de aici încolo sînt mai mult biblioteci de specialitate cu caracter bine definit. E drept că prin ele biblioteca colegiului nu s-a îmbogăţit cu valori deosebite, ca în cazul donaţiilor prezentate mai sus, totuşi importanţa lor este indiscutabilă, atît din punctul de vedere al activităţii de colecţionare a cărţilor în Transilvania, cît şi din acela al istoriei ştiinţelor.

Colecţia Gyulay

Dintre bibliotecile personale intrate după 1830, numai colecţia lui Gyulay Lajos constituie o excepţie. Această parte de bibliotecă de aproape 2 000 de volume, preluată în 1872, în care abundă şi exemplarele rare, este produsul bibliofiliei enciclopedice aristocratice a epocii anterioare[115]. Gyulay Lajos şi-a adus încă din casa părintească şi din copilărie interesul înflăcărat pentru literatură, ştiinţă şi problemele generale de cultură ale timpului său, iar acesta nu poate fi despărţit de dragostea pentru cărţi şi colecţionarea lor. Mama lui a fost

Kácsándy Zsuzsánna care întreţinea o vie legătură cu Kazinczy Ferenc, înnoitorul literaturii şi limbii maghiare şi cu cercul său scriitoricesc, iar preceptorul său fusese Döbrentei Gábor, persoană cu rol important în organizarea vieţii literare şi ştiinţifice maghiare. Gyulay a moştenit cărţi şi de la mama sa, dar numărul acestora este prea puţin însemnat faţă de al celor adunate de el: biblioteca lui este oglinda fidelă a preocupărilor sale cele mai personale. Este cert că în Transilvania secolului al XIX-lea nu se găseşte altă persoană despre ale cărei lecturi şi reflecţii legate de ele să avem informaţii atît de amănunţite ca în cazul lui Gyulay Lajos. Pe cele aproape cincizeci de mii de pagini ale jurnalului său în 140 de volume, aristocratul scutit de griji materiale şi-a însemnat pe îndelete ideile inspirate de lecturile sale. În felul acesta se poate urmări pas cu pas cum a cunoscut tînărul cu spirit receptiv curentele progresiste ale veacului şi ideile de libertate, cum a ajuns pînă la sprijinirea revoluţiei şi a hotărîrii de la Debreţin, din anul 1849, prin care s-a pronunţat detronarea Habsburgilor. Studierea în paralel a bibliotecii şi jurnalelor lui Gyulay Lajos oferă istoriei cărţii din Transilvania un exemplu deosebit asupra rolului educativ şi transformator al slovei tipărite.

În legătură cu activitatea de colecţionar a lui Gyulay dispunem de date începînd din anul 1815 şi pînă la sfîrşitul vieţii sale. Întrucît pasiunea lui de colecţionar nu a întîmpinat obstacole materiale, a putut cumpăra tot ceea ce-l interesa. În copilărie, el cumpăra cărţi de la „cochii-vechi” (licitaţie). Bibliofilia lui s-a conturat şi a dobîndit o formă modernă la Viena, între anii 1822 şi 1826, pe cînd îndeplinea o slujbă la cancelaria aulică transilvană. Tot aici a făcut rost de cunoştinţe şi şi-a însuşit experienţa necesară în comerţul de carte din străinătate. El a participat şi mai tîrziu la licitaţiile de cărţi din Transilvania, iar în călătoriile sale prin ţări străine, prin intermediul lui Burján Pál, primul anticar

transilvănean, şi-a procurat chiar unele rarităţi, dar nu ele constituie grosul cumpărăturilor sale, ci noutăţile care-l intresau personal. Pe acestea şi le procura mai ales în timpul şederilor sale, sistematic repetate, la Pesta sau Viena. Aşa a luat fiinţă biblioteca de aproximativ 4 000 de volume pe care, în amurgul vieţii, a organizat-o şi inventariat-o el însuşi, cu mare competenţă[116]. Aprecierile făcute asupra unor volume, referirile sistematice la legături şi ilustraţii aruncă o lumină favorabilă asupra cunoştinţelor lui bibliotecăreşti. Cum, după ce a murit, colecţia i-a fost împărţită de moştenitorul său, orientalistul Kuun Géza, între Uniunea Muzeului Ardelean şi colegiile din Cluj şi Odorhei, doar cu ajutorul vechiului catalog ne mai putem face o idee asupra ansamblului bibliotecii sale[117]. Din catalog putem afla că Gyulay îşi ţinea cărţile la Mintia, Cluj, respectiv Pesta, grupate pe limbi. După cele în limba maghiară (1450 volume), grupul cel mai numeros (1050 de volume) îl alcătuiau cărţile germane. Operele în limbile franceză şi latină erau apropiate ca număr în colecţie (500–500 de volume. În inventarul publicaţiilor englezeşti figurează 120 de volume, pe cînd cărţile italiene, spaniole, portugheze şi române totalizează împreună 28 de volume. Hărţile, atlasele şi albumele cu gravuri şi cu autografele unor personalităţi vestite împrumutau colecţiei lui Gyulay un colorit aparte[118].

Valorile bibliofile, incunabulele, elzevirele şi celelalte rarităţi erau cuprinse, evident, în partea latină a bibliotecii. Aici se mai găseau operele standard din aproape toate domeniile ştiinţifice vechi. Pe lîngă clasicii greci şi latini, sînt deosebit de larg reprezentate istoria, dreptul, geografia şi filozofia. Caracterul bibliotecii franceze a lui Gyulay a fost imprimat de literatura de specialitate filozofică, politică şi istorică a timpului, cum şi de beletristica romantismului. Compoziţia bibliotecii sale germane este asemănătoare, dar în această diviziune sur-

prinde numărul mare al noutăţilor referitoare la economie şi tehnică. Este vădit că posesorul lor se informa cu deosebire în această limbă asupra noilor fenomene ale vieţii economice europene ce avansa spre capitalism. Cărţile engleze şi italiene, în schimb, îi satisfăceau doar interesul beletristic şi nu puteau servi în mod mai deosebit la informarea colecţionarului lor.

Din orientarea preocupărilor şi din întreaga formaţie a lui Gyulay Lajos reiese neîndoios că partea cea mai valoroasă a bibliotecii sale o constituiau scrierile contemporane de limbă şi referinţă maghiară. În acest grup se afla adunată la un loc aproape întreaga literatură ştiinţifică şi politică din epoca reînnoirii limbii şi cea a reformelor. Bogata colecţie de periodice ştiinţifice ca şi de ziare şi foi volante politice dovedeşte informaţia multilaterală a lui Gyulay şi participarea lui la mişcările epocii sale. El lega şi păstra cu grijă chiar şi tipăriturile ocazionale referitoare la transformarea vieţii economice şi la viaţa teatrală şi muzicală. Aceste volume fac ca biblioteca lui Gyulay să fie un adevărat tezaur pentru cercetătorii epocii reformelor şi a absolutismului.

Cea mai mare parte a operelor ajunse în colegiul din Odorhei a ieşit din grupurile de cărţi maghiare şi latine şi este deci deopotrivă de bogată atît în lucrări valoroase pentru istoria cărţii, cît şi în mărturii ale marilor transformări din secolul al XIX-Iea. Unul singur dintre incunabulele lui, un volum cu predici din 1492, de provenienţă austriacă (nr. 2514) a ajuns la Odorhei. Dintre cărţile cumpărate la Cluj, volumele provenite din colecţia cancelarului aulic Kálnoki Sámuel (nr. 2413, 2792), din biblioteca constituită în secolul al XVII-lea a profesorului orientalist Kaposi Juhász Sámuel (nr. 2782) şi vestita colecţie datînd din secolul al XVIII-lea a lui Kemény Farkas (nr. 2440, 2545, 2792), apoi din cea frecvent menţionată a lui Szatmári Pap Mihály (nr. 2487, 2497, 2500, 2782, 3055), din cea uriaşă a agentului aulic vienez Bölöni Sámuel (nr. 2046), precum şi cărţi ce

au fost în posesiunea lui Rumy Károly György (nr. 2403, 2675) marchează din ce biblioteci mai vechi din Transilvania şi-a îmbogăţit Gyulay colecţia. Din biblioteca lui, nu prea competent distribuită, la Odorhei şi-au găsit lăcaş definitiv, în afară de uriaşa serie din *Bibliotheca classica Latina* a lui Lemair, şi un bogat fond de literatură clasică. Dintre lucrările referitoare la Transilvania se pot aminti copia după *Transilvania specialis* a lui Benkő József (nr. 2371) şi ediţia apărută în 1559 din *Adagia* lui Erasmus din Rotterdam (nr. 2438) care au ajuns la Gyulay după ce au trecut prin mîinile episcopului unitarian din secolul al XVI-lea, Toroczkai Máté, ale poetului Tordai János şi ale istoricului bisericii Kénosi Tősér János. Paginile acesteia conservă sute de completări manuscrise anonime ce conţin dictoane maghiare transilvănene din secolele XVI–XVIII. Dintre publicaţiile mai importante ale secolului al XIX-lea au ajuns la Odorhei, în număr însemnat, mai ales lucrări privitoare la transformarea capitalistă a agriculturii.

Chiar fragmentară, donaţia lui Gyulay Lajos a adus o creştere valoroasă bibliotecii colegiului, dar n-a mai exercitat asupra ei influenţa creatoare pe care au avut-o colecţiile personale anterioare, căci, odată cu transformarea vieţii, ea a devenit în ritm rapid a valoare muzeală. Acest fapt n-a putut fi împiedicat nici prin intenţia donatorului Kuun Géza de a spori şi mai tîrziu colecţia unchiului său[119], căci prin moartea acestuia, survenită în anul 1905, creşterea colecţiei Gyulay a încetat definitiv.

Cu biblioteca Gyulay se închide şirul donaţiilor de biblioteci de tip vechi. Colecţiile personale prezentate mai jos nu conţin, decît foarte puţine, sau de loc, materiale vechi din perioada anterioară vieţii posesorului, iar în crearea lor n-a avut nici un rol pasiunea colecţionarului, ci necesităţile practice ale sferei de activitate intelectuală.

Colecţia Péterfi

Cele 281 de volume ale bibliotecii Péterfi au fost donate între 1840 şi 1845 de Péterfi Albert, fost profesor în Aiud. Colecţionarul lor a învăţat în Debreţin, apoi în Göttingen, fiind un specialist de mare cultură, cunoscător al limbilor clasice şi moderne. Capacitatea şi formaţia lui proeminente erau însă neutralizate de scăderile caracterului său. Prin rolul scandalos jucat împreună cu fratele şi colegul său László în prigoana oficială dusă împotriva profesorului liberal Szász Károly care a introdus spiritul nou în colegiul aiudean, s-a discreditat, atît în faţa studenţimii din Aiud, cît şi în faţa opiniei publice progresiste din Transilvania[120]. În 1840, Supremul Consistoriu l-a mutat disciplinar pe Péterfi la colegiul din Odorhei, dar fiind stigmatizat de toţi, el a considerat că e mai bine să plece din Transilvania. De aceea, refuză catedra din Odorhei şi, în jurul anului 1847, se mută la Bucureşti, unde îşi trăi restul vieţii ca preot al comunităţii reformate de acolo. Se pare că plecînd, el nu şi-a luat cu sine toată biblioteca, ci – ca o ispăşire faţă de tineretul studios transilvănean – a lăsat o parte din ea prin testament colegiului din Odorhei care fusese gata să-i ofere oblăduire[121].

Cea mai mare parte din cele 140 de volume ajunse la Odorhei o cumpărase în timpul studenţiei la Göttingen. Acestea sînt lucrări de specialitate în limba germană, mai ales din domeniul matematicii şi ştiinţelor naturii. Printre ele, doar sporadic se întîlnesc opere teologice, filozofice, juridice şi istorice. Se pare că pe acestea le-a donat comunităţii reformate din Bucureşti. Frînturile bibliotecii sale ajunse la Odorhei mai dezvăluie că în colecţia lui se găseau capodoperele literaturii universale (Dante, Milton, Shakespeare) în ediţii originale. Biblioteca lui Péterfi oferă material de studiu pentru luptele spirituale din Transilvania epocii reformelor, deoarece

permite să se arunce o privire în arsenalul spiritual al unui personaj conservator rău famat.

Colecţia Pataky

Biblioteca Pataky conţine manualele unui profesor al colegiului şi serveşte ca sursă pentru aprecierea nivelului predării chimiei şi ştiinţelor naturale în şcoală. Pataky Pál a urmat facultatea de medicină la universitatea din Viena, dar nu şi-a terminat studiile. În 1845, colegiul l-a angajat profesor de limbă germană şi franceză, apoi, în 1856, a încredinţat catedra, atunci organizată, de chimie şi ştiinţe naturale acestui profesor suplinitor foarte popular din cauza ţinutei sale exemplare în timpul revoluţiei din 1848/1849.[122] Pataky şi-a procurat cea mai mare parte a cărţilor în timpul studiilor la Viena şi, chiar mai tîrziu, în munca sa didactică a folosit tot literatură de specialitate în limba germană. În colecţia lui, pe lîngă lucrările din domeniul ştiinţelor naturii, se găseau doar cîteva cărţi de istorie şi drept; lucrări în limba latină nu avea decît foarte puţine, iar cele cu subiect teologic lipseau cu desăvîrşire. Cărţile au fost predate colegiului de către fratele său Miklós. Fondul actual era pe atunci completat şi cu opere beletristice dar, din acestea, colegiul a vîndut prin licitaţie 137 de volume, fiind dublete[123].

Colecţia Szolga

Biblioteca Szolga oferă o mostră din cultura cărţii a trei generaţii dintr-o familie de intelectuali secui, jurişti de carieră. Vargyasi Szolga Miklós, dulău (jude al nobililor din scaunul Odorhei), care a trăit la răscrucea dintre secolele XVIII–XIX, János, care în prima jumătate a secolului trecut a funcţionat ca renumit avocat la Tabla regească, şi Miklós, fiul său, judele regesc al scaunului Brăduţ, iar mai apoi preşedinte al Tablei regeşti, au colecţionat cu toţii cărţi de drept[124]. János nu prac-

tica numai avocatura, ci cultiva şi literatura juridică, sub forma traducerilor sau a creaţiilor originale. El s-a ocupat în mai multe scrieri de dreptul secuiesc şi de problemele practice ale acestuia. Miklós, deşi jurist şi dînsul, era animat de ambiţii beletristice. Multe din versurile sale au apărut în diverse periodice din anii patruzeci, iar cîntecele lui populare erau unanim apreciate. Pentru ţinuta sa progresistă în timpul revoluţiei din 1848, a fost închis la Josephstadt. Cărţile lor predate colegiului îi prezintă pe membrii familiei Szolga cu o cultură unilaterală, juridică. Ei au putut să aibă, fireşte, şi cărţi de beletristică, dar pe acestea nu le cunoaştem. Ştiinţele însă erau întruchipate pentru ei, incontestabil, de ştiinţele juridice. Fondul de 55 de volume al acestei biblioteci a fost donat de Szolga Miklós *almei mater* în care au învăţat generaţii întregi din familia lui, în amintirea fiului său Kálmán, absolvent tot al acesteia, în 1870, dar stins din viaţă de timpuriu, fiind încă student la drept.

Colecţia Bonyhay

Biblioteca Bonyhai constituită din 50 de volume a fost dăruită colegiului în 1890 de Bonyhai N. János, cetăţean din Odorhei[126]. Întrucît cele 50 de volume formau „întregul fond al bibliotecii" donatorului, ne oferă un punct de sprijin în stabilirea culturii cărţii a unui om obişnuit dintr-un tîrguşor. Astăzi, această colecţie nu figurează ca unitate aparte, fiindcă volumele ei au fost repartizate în fondul bibliotecii publice, dar componenţa ei poate fi definită după înregistrările de sub nr. 121–200 făcute în anul 1890 în registrul de creştere a colecţiilor[127]. De menţionat că în colecţie se aflau şi hărţi şi că materialele ce le cuprindea aparţinuseră, cel puţin parţial, familiei Zathureczky.

În biblioteca Fejérvári se conservă cărţile de specialitate ale medicului dr. Fejévári Lajos. Cele 200 de volume ale colecţiei medicale, interesantă din punct de vedere al istoriei ştiinţei, au fost donate colegiului de către văduva lui Fejérvári în anul 1897[128].

Lungul şir al donaţiilor de biblioteci este încheiat prin colecţia lui Fülöp Áron, scriitor şi director de bibliotecă în Budapesta, moştenită de colegiu în anul 1920[129]. În ciclul epic intitulat *Attila fiai* [Fiii lui Attila] (1885–1908), Fülöp continuă şi termină cu succes trilogia hună, întreruptă, a lui Arany János. Exemplarele, cu grijă alese, ale bibliotecii sale de 461 de volume sînt mărturia înaltei culturi literare şi a simţului estetic dezvoltat al colecţionarului lor. În cadrul ei se păstrează şi moştenirea literară manuscrisă a lui Fülöp Áron.

Timp de aproape două veacuri, colecţiile personale prezentate mai sus au îmbogăţit biblioteca colegiului din Odorhei cu nenumărate rarităţi şi valori bibliofile deosebite. Adevărata lor semnificaţie însă nu constă în valorile individuale, ci în ansamblul acestora. Chiar din prezenta trecere în revistă s-a putut vedea că în ele este întruchipată adevărata istorie a dezvoltării bibliotecilor în Transilvania. Ele fac din Biblioteca documentară din Odorhei mai mult decît o simplă bibliotecă şcolară: un muzeu al cărţii, unic sub raport transilvănean.

De la Bethlen Imre, magnatul din secolul al XVIII-lea, pînă la Fülöp Áron, scriitorul-bibliotecar din cel de al XX-lea veac, prin vestigiile culturii cărţii – păstrate pînă azi în unitatea lor iniţială – ale unor persoane de stări sociale deosebite şi variate ni se dezvăluie cum s-a format legătura hotărîtoare dintre societatea maghiară şi carte, începînd din anii 1700. Dacă mai adăugăm că aceste colecţii constituie, nu numai valoric, ci şi numeric, jumătatea mai însemnată a vechiului fond al bibliotecii, ne putem crea o imagine exactă despre impor-

tanţa şi însemnătatea acţiunii de donaţie iniţiate de Málnási László în scopul dezvoltării bibliotecii colegiului din Odorhei.

Biblioteca „de folos obştesc” a colegiului şi dezvoltarea ei în ultimul secol

De cînd a început donarea colecţiilor personale şi pînă prin anii douăzeci-treizeci ai secolului al XIX-lea, creşterea bibliotecii colegiului s-a produs, în primul rînd, pe această cale. În perspectiva deceniilor, din donaţiile – chiar de cîteva volume – ale foştilor discipoli, profesori şi sprijinitori s-a adunat o cantitate însemnată de cărţi.

În 1822, corpul profesoral a cerut să se dispună „ca fiecare tînăr care pleacă din colegiul nostru, să-i lase bibliotecii cîte o carte bună pentru dăinuirea numelui său şi spre folosul obştesc”[130]. Pe lîngă aceasta s-au făcut şi cumpărături neîntrerupte de cărţi, în ritmul constituirii fondurilor băneşti ale bibliotecii. Din păcate, lipsind sursele, n-am reuşit să stabilim amănunte despre aceste cumpărături. Dar, spre norocul nostru, însemnările de posesori din volumele aşa-numitei „biblioteci de folos obştesc” ce se forma separat de colecţiile personale, ne informează totuşi din ce biblioteci particulare mai timpurii se alimenta colecţia proprie a şcolii. Astăzi au rămas puţine lucruri care nu se mai pot stabili şi anume: data intrării volumelor în depozitul colegiului şi dacă ele au ajuns acolo direct de la colecţionar sau, între timp, îmbogăţiseră şi biblioteca altcuiva care nu şi-a trecut numele într-însele.

Dintre diferitele colecţii sau fragmente de colecţii ajunse prin donaţii sau cumpărări în „biblioteca de folos obştesc” ce se dezvolta în cadrul colecţiei colegiului, putem semnala mai jos numai pe acele care sînt mai

importante, fie din punctul de vedere al numărului lor, fie din cel al istoriei bibliotecilor, respectiv al istoriei ştiinţei.

Colecţia reprezentată prin cele mai multe volume în „biblioteca obştească” este cea care a aparţinut lui Borosnyai Lukács Simon, vestitul predicator din Tîrgu Mureş[131]. Baza ei era constituită din volumele cumpărate încă în 1721 şi 1726 la Frankfurt pe Oder şi Leyda de tatăl său János, fost profesor la Odorhei, iar mai apoi episcop reformat, dar Simon a cumpărat şi el numeroase cărţi în timpul studiilor sale la Berna şi în cei patruzeci de ani de preoţie la Tîrgu Mureş. După subiect, cele mai multe sînt, fireşte, opere teologice şi filozofice, dar este surprinzătoare apariţia în prim plan a publicaţiilor franceze faţă de cele latine şi prezenţa lucrărilor ce dovedesc influenţa iluminismului.

Între anii 1804 şi 1810 a fost de cîteva ori la ordinea zilei cumpărarea cărţilor profesorului Szigeti Gyula Mihály care elabora istoria colegiului şi a oraşului, pentru că acelea „nu sînt nici vechi, nici netrebnice, nici broşuri, nici romane, (ci) trebuitoare ştiinţelor şi încă sistemului actual al acestora”[132]. Din această cumpărătură nu s-a ales însă nimic pentru că profesorii colegi, geloşi, au propus să se achiziţioneze doar volumele care lipseau din biblioteca colegiului. Valoroasa colecţie de 1 200 de volume a lui Szigeti Gyula Mihály a cumpărat-o pentru sine, în 1810, Bánffi László, ca mai tîrziu să-i revină colegiului reformat din Cluj. La Odorhei au ajuns numai cîteva volume manuscrise, dar cu cîteva decenii mai tîrziu, de la moştenitorii lui Szigeti Gyula Mihály.

„Biblioteca de folos obştesc” a sporit cu o cantitate însemnată de cărţi, mai ales teologice şi filozofice, din colecţia preotului făgărăşan Szentkirályi György, constituită în cel de al doilea sfert al veacului al XVIII-lea[134]. Despre posesorul lor iniţial n-am putut stabili pînă acum decît că şi-a făcut studiile în Saxonia, la uni-

versîtatea pietistă din Halle şi că avea legături cu Teleki József, soţul bibliofilei Bethen Kata.

Nici măcar atîta lumină nu putem arunca asupra persoanei lui Boda Gergely de la care a ajuns în proprietatea colegiului tot o parte însemnată de bibliotecă[134]. Şi această colecţie s-a format în anii patruzeci-cincizeci ai secolului al XVIII-lea, iar posesorul ei a fost şi el un teolog transilvănean care a învăţat în ţări străine. În tot cazul, cărţile acestea vor fi ajuns la Odorhei după 1774.

Volumele ce poartă pe ele numele lui Nicolae şi Csejdi Andrási József fac să dăinuie amintirea părintelui şi a fiului său cu studii peste hotare. Primul a învăţat, pe la 1749, în Frankfurt pe Main, iar al doilea în 1794 încă mai continua să sporească biblioteca familiei[135].

„Biblioteca de folos obştesc" păstrează mai multe volume dintre cărţile următorilor profesori ai colegiului: Huszti Kőrösi József, Bodola Sámuel, Csernátoni Vajda Sámuel şi Zilahi Sebes János[136]. Primii trei au obţinut diploma de teologie în Olanda, iar ultimul la universitatea din Marburg, de unde şi-au cumpărat şi cărţile. Sebes János a mai lăsat o urmă viabilă despre dragostea sa de carte prin organizarea, existentă şi azi, a bibliotecii, în 1797, şi prin elaborarea istoriei de pînă atunci a acesteia.

Unele volume răzleţite aici dintre cărţile reprezentanţilor mai notorii ai vieţii culturale, ştiinţifice şi literare din Transilvania sînt o dovadă elocventă că biblioteca colegiului a devenit un bazin de acumulare firesc pentru fondurile rezultate din activitatea de colecţionare ce s-a desfăşurat în sînul societăţii protestante maghiare. Printre altele, au ajuns aici volumele, împestriţate uneori de însemnări interesante, din colecţiile de cărţi ale lui Ajtai Abod Mihály, fost preot la curtea văduvei Bethlen Kata, iar din 1738 profesor la Aiud (nr. 618, 673, 807, 1694, 5439, 5661, 5667, 5787, 5893, 5943, 6394);

Benkő Ferenc, renumit profesor de ştiinţe naturale, tot la Aiud (nr. 5590, 6392); Stephan Bergler, elenistul sas din Braşov devenit celebru în Olanda, apoi bibliotecar al voievodului Ţării Româneşti, Nicolae Mavrocordat (nr. 5784, 5852); Bod Péter (nr. 487, 488, 5413, 5617, 5754, 5836, 6157, 6217, 6605); Hermányi Dienes József, preotul aiudean cunoscut prin culegerea sa de anecdote (nr. 569, 5601); Köpeczi B. Sámuel, instruit între 1770 şi 1772 la universităţile din Frankfurt şi Franeker (nr. 5569, 5814, 6649, 6695, 6893, 7231, 8096, 8105, 8333); Lázár János, unul din cei ce au pregătit gazde în Transilvania pentru Christian Wolff şi Voltaire (nr. 5586); Pápai Páriz Ferenc, profesorul savant din Aiud (nr. 5396); Tofeus Mihály, episcopul calvinist din Transilvania (nr. 5443); şi Lorenz Weidenfelder, preotul sas, zelos în descoperirea antichităţilor romane din Transilvania (nr. 5445).

Opinia publică de prin anii treizeci ai secolului al XIX-lea considera biblioteca colegiului din Odorhei ca fiind cea mai însemnată din Secuimea de dincolo de Tîrgu Mureş. Din această cauză şi Kőrösi Csoma Sándor, orientalistul secui, cunoscut prin cercetările sale făcute în Asia, a trimis aici spre conservare un exemplar din opera capitală a vieţii sale, dicţionarul tibetan[137]. În acea vreme, biblioteca era o instituţie renumită, demnă sa fie vizitată de intelectualii şi notabilităţile ce treceau prin oraş. Ni se păstrează, începînd din anul 1823, cartea de aur a vizitatorilor colecţiei,[138] în care sînt trecute şi numele custozilor ei. Tot datorită bibliotecii, începînd din anul 1759, în oraş a funcţionat, fie chiar temporar, un atelier de legătorie[139]. Cu toate că acest fenomen este deosebit de caracteristic, pentru că legătorii se ocupau în general şi cu vînzarea cărţilor, înfiinţarea acestui atelier nu trebuie în nici un fel supraapreciată în legătură cu rőspîndirea culturii cărţii pe plan local.

Constituirea Societăţii de lectură în 1833 a deschis un capitol nou în relaţiile dintre studenţime şi carte.

După cum se ştie, aceste cercuri de lectură erau iniţiate de tineret în fiecare colegiu calvinist, pentru autoinstruire, lărgirea informării politice şi răspîndirea ideilor progresiste. Membrii lor comandau ziare, le studiau şi le discutau conţinutul în comun, şi cumpărau şi citeau cele mai noi creaţii ale literaturii maghiare şi ale publicisticii care milita pentru reforme. Pentru că aceste cercuri au devenit foarte curînd instrumente eficiente ale educaţiei politice a tineretului şi ale răspîndirii ideilor reformatoare, guvernul le-a îngrădit activitatea. În 1836 le-au fost interzise forma de organizare autonomă şi redactarea de procese verbale, dar îşi puteau continua activitatea ca cercuri de lectură. Procese verbale ale Societăţii de lectură din Odorhei ne sînt cunoscute cu începere din anul 1833, după cum ne-au rămas ca mesageri şi unele exemplare din cărţile procurate de elevi înainte de 1848. Marea majoritate a fondului actual însă datează din epoca dualismului, cînd Societatea de lectură se transformase în simplă bibliotecă de tineret[141].

În pofida creşterii ei neîntrerupte pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în bibliotecă n-au avut loc organizări mai importante. Donaţiile se conservau ca unităţi separate cu un efectiv relativ redus, ba chiar pe rafturi aparte, aşa că nici nu s-a simţit nevoia organizării. Mînuirea şi folosirea cărţilor decurgeau într-o patriarhală dezordine. Pentru remedierea acestei situaţii, în 1791, conducerea a dat instrucţiuni amănunţite bibliotecarilor şi a dispus reinventarierea întregului fond al bibliotecii[142]. Această operaţiune a fost efectuată, începînd din anul 1797, de profesorul Zilahi Sebes János. Colegiul avea atunci 3826 de volume. Un merit deosebit al acestei operaţiuni este că a fixat fondurile bibliotecilor donate şi a consemnat scriptic momentul şi împrejurările intrării lor în patrimoniul colegiului. Inventarul din acei ani este deci cea mai importantă sursă, atît pentru istoria bibliotecii, cît şi pentru organizarea ei

iniţială şi actuală[143]. El relevă şi faptul că în cadrul bibliotecii se formaseră de atunci germenii viitoarelor colecţii de antichităţi, numismatică, fizică, ştiinţe naturale şi mineralogie.

Profesorul Sebes însă a murit în primăvara anului 1803, înainte de a fi putut încheia inventarierea. Cum în volume nu s-a înscris nici cota topografică, şi nu s-a indicat nici colecţia donată de care aparţin, această nouă organizare nu putea să dureze. Cu un an mai tîrziu, conducerea colegiului a găsit biblioteca „într-o stare de mare neorînduială”. De aceea a dispus ca „în acele cărţi care s-au strîns din bunăvoinţa benefactorilor să se înscrie în fiecare anume, cu o scriere frumoasă şi clară, numele respectivului *conferens benefactor* (binefăcător donator)”[144]. Această operaţiune a îndeplinit-o bibliotecarul Finta János, fără ca în prealabil să verifice fondurile. Aşa se explică înscrierea greşită a provenienţei în mai multe volume. După ce numele donatorilor a fost astfel imortalizat, rectorul Szigeti Gyula Mihály a repartizat întregul fond al bibliotecii (deci şi cărţile donate!) în următoarele grupe de specialitate (*facultas):* 1. Teologie. 2. Filozofie. 3. Filologie. 4. Istorie. 5. Ştiinţe juridice. 6. Antichităţi ebraice. 7. Cărţi în limba franceză. 8. Manuscrise. Cărţile din fiecare grup au fost divizate în *ordo*-uri separat numerotate. Sporirea sistematică şi menţinerea ordinii fiecărei grupe de specialitate au fost date în sarcina profesorului competent. Se cerea ca „fiecare din Onor. Domni Profesori să segrege cărţile aparţinătoare disciplinei sale şi să le aşeze una lîngă alta, în cea mai frumoasă ordine posibilă, în *loculus*-uri (locuri) separate”[145]. S-a permis şi vînzarea la licitaţie a exemplarelor dublete de prisos, iar din suma obţinută să se cumpere cărţi noi, în fiecare an pentru altă catedră.

Administrarea divizată a fondului bibliotecii n-a îndeplinit, bineînţeles, speranţele legate de ea. Din această pricină, în 1822, „pentru a se putea ţine biblioteca în-

tr-o stare mai bună, Profesoratul numeşte din sînul său, ca inspector al bibliotecii, pe onoratul confrate Karátson Samuel, căruia îi revine deosebit de însemnata sarcină ca, în înţelegere cu alţi profesori colegi, să sporească biblioteca şi la schimbarea bibliotecarilor să le ceară o dare de seamă severă şi exactă"[146]. În vara lui 1823 Karátson a dispus reorganizarea bibliotecii şi a pus să i se facă un catalog nou pe care l-a justificat astfel: „Acest *Protocollum* a fost necesar deoarece cărţile aflate în bibliotecă erau aruncate, după cum se spune, în curciş şi-n curmeziş, o carte mare lîngă una mică, aşezare care urîţea biblioteca. Estetica cerea, prin urmare, ca păstrîndu-se grupările *(facultas)* să se schimbe aşezarea cărţilor şi să se facă acest nou *Protocollum"*[147]. Domeniile stabilite de Szigeti Gyula Mihály s-au păstrat, aşadar, însă au încetat să fie indicate subunităţile *(ordo)* din cadrul lor, cărţile primind un număr curent, reluat pe grupe. Pentru creşterile mai noi, în 1872 s-a introdus un registru de achiziţii separat.

Cărţile au fost păstrate după acest sistem pînă la sfîrşitul secolului trecut cînd, în urma creşterii impetuoase din ultimele decenii, fondul a ajuns la peste 15 000 de volume şi, fără fişier, doar cu ajutorul vechilor inventare, nu mai putea fi consultat. De aceea, după indicaţiile date de renumitul bibliograf, profesorul universitar Szabó Károly, conducătorul Bibliotecii Uniunii Muzeului Ardelean şi al universităţii din Cluj, între 1890 şi 1895, conducerea colegiului l-a însărcinat pe profesorul Kovács Dániel să reorganizeze biblioteca, în schimbul unei remuneraţii de 700 de forinţi[148]. Fondul constituit atunci din 10 273 de opere în 16 314 volume, a fost împărţit pe următoarele domenii: 1. Teologie (2 013 opere în 2 387 de volume). 2. Filozofie şi pedagogie 589 de opere în 682 de volume). 3. Filologie (1 363 de opere în 1 779 de volume). 4. Istorie şi drept (1 794 de opere în 2 889 de volume). 5. Matematică şi fizică (838

de opere în 1 070 de volume). 6. Periodice, lexicoane, serii (654 de titluri în 3 936 de volume). 7. Comunicări academice (954 de opere în 952 de volume). 8. Disertaţii promoţionale (887 de opere în 912 volume). 9. Beletristică (1 020 de opere în 1513 volume). 10. Manuscrise (161 de opere în 194 de volume). 11. Buletine şcolare. Fiecare domeniu, cum şi bibliotecile Kiss şi Gyulay aveau inventare separate, tuturor cărţilor făcîndu-li-se fişe de catalog. Din păcate, cotele topografice nu s-au înscris nici acum în volume, ci numai pe cartoane introduse în cărţi. Între anii 1910 şi 1912 s-a terminat construcţia noului edificiu al colegiului în care şi biblioteca a primit un depozit modern, cu rafturi metalice şi acoperiş de sticlă, şi birouri practic echipate. Datorită acestora se poate considera că Biblioteca documentară din Odorhei este şi astăzi una din bibliotecile de provincie cele mai modern înzestrate din ţară.

Fondul de cărţi şi organizarea lui însă n-au avut, nici pe departe, aceeaşi şansă în timpul distrugerilor celui de al doilea război mondial. În toamna lui 1944, o ladă de cărţi, cu inventare şi rarităţi – din fericire alese la întîmplare – a fost evacuată dincolo de Dunăre unde, în timpul luptelor de la Rábakovácsi, în apropiere de Vasvár, au fost împrăştiate sau distruse. Lista rămasă despre materialele transportate acolo enumeră 50–60 de volume în 42 de poziţii[149]. Pe lîngă mai multe inventare ale bibliotecii, printre acestea figurează cronicile lui J. Thuróczi (1488) şi Heltai Gáspár (1575), *Herbarium*-ul lui Méliusz Juhász Péter (1578), enciclopedia lui Apáczai Csere János (1653), mai multe cărţi maghiare vechi, elzevire şi alte publicaţii rare, respectiv cîteva manuscrise.

Pagube serioase a suferit şi fondul bibliotecii rămas acasă, decimîndu-se mai ales partea lui mai nouă, ştiinţifică şi beletristică şi destrămîndu-se întreaga ordine a colecţiei. O mare parte din cartonaşele cu cotele topo-

grafice a căzut din volume, ordinea alfabetică a fişierului s-a amestecat, multe din fişe s-au pierdut. Dificultăţile au fost agravate în continuare prin faptul că această colecţie, rămasă în dezordine şi fără evidenţe, n-a avut ani de zile nici un proprietar care s-o protejeze, nici un custode calificat. Din această cauză munca de restabilire n-a putut începe multă vreme. În vara lui 1959 – cu sprijinul înţelegător al autorităţilor locale – cîte opt studenţi ai facultăţii de istorie a fostei universităţi Bolyai, conduşi de autorul acestui volum, au separat materialele amestecate, iar partea veche a bibliotecii au aşezat-o după ordinea iniţială indicată în inventarul din 1797, au prevăzut volumele cu cote topografice, au repus fişele rămase în ordine alfabetică şi le-au confruntat cu cărţile. În 1961 biblioteca a obţinut un custode calificat în persoana profesoarei Éva Hubbes Molnár. De atunci decurge, fără întrerupere, reinventarierea cărţilor, completarea fişelor pierdute, sistematizarea materialelor mai noi. Prin mărirea numărului de rafturi metalice, între anii 1961 şi 1967 Biblioteca documentară a putut să facă loc între zidurile sale şi vechilor fonduri ale fostului gimnaziu catolic şi ale gimnaziului real de stat din Odorhei, salvînd de la împrăştiere patrimoniul valoros al celorlalte două biblioteci şcolare din oraş. Actualul fond al bibliotecii depăşeşte 50 000 de volume. Din 1970, colecţia funcţionează ca secţie documentară a Bibliotecii orăşeneşti din Odorhei.

Biblioteca documentară din Odorheiul Secuiesc cu un trecut de mare faimă este astăzi un însemnat muzeu al cărţii din ţară şi un obiectiv turistic al oraşului, admirat de mulţi vizitatori. Biblioteca în care sînt acumulate rezultatele activităţii de colecţionare de-aproape trei secole este predestinată de-a dreptul să rămînă şi pe mai departe centrul ştiinţific şi informatic al ţinutului care i-a dat fiinţă şi, cu cea mai mare dragoste, a făurit din ea o colecţie însemnată pentru întreaga ţară.

ISTORICUL BIBLIOTECII LUI TIMOTEI CIPARIU

Într-o lucrare anterioară am încercat să lămurim cînd, cum şi în slujba căror scopuri s-a constituit sfera specifică a bibliofiliei lui Cipariu Am reuşit, poate, să fixăm atunci şi locul ce i se cuvine activităţii bibliofilice a savantului blăjean în cadrul colecţionării româneşti de cărţi. Vom încerca acum să prezentăm în ce fel şi-a realizat Cipariu programul său bibliotecăresc schiţat de noi în lucrarea amintită. Ne vom strădui să stabilim cu exactitate cînd şi prin înglobarea căror colecţii, sau fragmente de colecţii, a depăşit biblioteca lui Cipariu modestele preocupări blăjene, cu ajutorul cui a lucrat, ce metode a urmat, de ce mijloace materiale s-a folosit pentru crearea bibliotecii sale, cum şi-a sistematizat cărţile, care a fost soarta colecţiei în 1848–1849 şi mai tîrziu, după moartea lui. Prin clarificarea celor de mai sus dorim pe de o parte să contribuim la valorificarea moştenirii cipariene din punctul de vedere al istoriei ştiinţei, iar pe de altă parte să sprijinim reorganizarea ei, atît de actuală, după cerinţele bibliologiei moderne.

Dificultăţile începutului

Cele mai vechi informaţii, care atestă dorinţa conştientă a lui Cipariu de a-şi constitui o bibliotecă, datează din anii lui de şcoală. S-a păstrat pînă azi cartea pe care – după mărturia testamentului său din 1886 – a considerat-o el însuşi ca pe una dintre primele piese ale bibliotecii sale (Nr. 6723). Acest volum, deteriorat încă de la achiziţionare, este o ediţie din Lipsca a *Iliadei* lui Homer, cu adăugirile autografe ale lui Cipariu. Pe coperta din spate se poate citi următoarea notă: „Ex libris Timothei Czipár rhetoris Nr. 5". Întrucît se pare că Cipariu a fost elevul clasei de retorică a şcolii din Blaj în 1818/1819, putem data cu acest an şcolar primele începuturi ale colecţiei sale de cărţi, iar însemnarea de mai sus trebuie să o considerăm ca fiind actul de naştere al bibliotecii cipariene.

În alcătuirea colecţiei sale însă, pe vremea cînd tînărul Cipariu începuse să-i pună temeliile, el a avut de înfruntat greutăţi cu totul deosebite de cele cu care sîntem deprinşi. Viaţa culturală din Transilvania, încătuşată de manifestările feudalismului tîrziu şi ale absolutismului habsburgic, nu dispunea de librării care ar fi putut satisface un interes mai exigent faţă de cărţile vechi sau chiar mai noi[2]. Tipografii librari din Sibiu, Braşov şi Cluj îşi puneau în vînzare, în primul rînd, propriile lor tipărituri, avînd legături comerciale mai strînse cel mult cu Pesta şi Viena. Cenzura cîrmuirii, care se temea de pătrunderea noilor idei, veghea cu străşnicie ca librarii din ţările şi provinciile imperiului să nu primească tipărituri noi „primejdioase" provenite din părţile Europei de dincolo de graniţele imperiului habsburgic. Desigur că la Viena se puteau procura multe dintre noutăţile franceze, engleze, italiene, iar autorităţile vamale mai închideau ochii în cazul cînd persoanele cu înaltă poziţie socială, revenind din călătoriile

lor occidentale, aduceau în ţară cantităţi mai mari de cărţi noi pentru uzul propriu[3]. De toate aceste posibilităţi puteau profita însă numai privilegiaţii, bogătaşii, beneficiarii puterii.

Înainte ca Burián Pál, cunoscutul librar din Buda, să-şi fi deschis anticariatul din Cluj, în jurul anului 1825, colecţionarii care se interesau de cărţi vechi nu aveau la dispoziţie în întreaga Transilvanie nici o sursă de achiziţie cu asemenea profil[4]. În împrejurări ca acestea un bibliofil din Transilvania nu putea să-şi îmbogăţească colecţia decît după metodele tradiţionale învechite. Istoria bibliotecilor transilvănene din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea arată că pe atunci în această provincie moştenirea şi donaţiile erau mijloace tot atît de importante de îmbogăţire a fondurilor bibliotecilor, ca şi cumpărarea. Cărţile se moşteneau din tată în fiu sau de la rudă la rudă, împreună cu alte valori mobile, pînă cînd, cu adăugarea exemplarelor cumpărate, în sînul unor familii, s-au constituit biblioteci particulare importante. Tot în acest fel elevii recunoscători, ajunşi prin ţări străine, înzestrau cu noutăţi de peste hotare bibliotecile fostei lor *alma mater* şi pe cele ale profesorilor sau patronilor lor. În schimb, spre sfîrşitul vieţii, aceştia din urmă întregeau bibliotecile discipolilor favoriţi, consideraţi de ei ca moştenitorii lor spirituali care le continuă opera, dăruindu-le publicaţii ale generaţiilor ce le-au premers. Se puteau de asemenea cumpăra cantităţi mai mari de cărţi vechi din moştenirile lăsate de generaţiile precedente, la aşa zisele *aucţii* (licitaţii). Aceste licitaţii de cărţi luaseră forme mai organizate în decursul secolului al XVIII-lea, fapt ce se datora nu atît librarilor, cît mai curînd unor colegii sau şcoli mai importante. Publicul interesat în rîndul căruia se găseau cel mai uşor cumpărători pentru cărţile vechi se constituia, de fapt, din corpul profesoral şi mulţimea numeroasă a elevilor. Printre licitaţiile din Transilvania – după cum atestă şi colecţia

lui Cipariu – erau deosebit de importante cele organizate în colegiul din Aiud.

O schimbare esenţială în această situaţie a survenit numai spre sfîrşitul celui de al treilea deceniu al secolului al XIX-lea, cînd relaţiile librarilor cu piaţa de cărţi din Viena şi din imperiul german au fost oarecum uşurate. Prin această breşă valorile de anticariat şi noutăţile librăriilor din Europa occidentală puteau să pătrundă într-o cantitate din ce în ce mai mare şi la preţuri acceptabile spre colecţionarii din Transilvania. Tot în aceşti ani s-a produs oarecari atenuări în ce priveşte interdicţia importului de cărţi româneşti, tipărite în afara graniţelor imperiului habsburgic, decretată încă din 1786. Pe la sfîrşitul anului 1844 şi începutul lui 1845 curtea şi guberniul Transilvaniei s-au ocupat de problema suspendării interdicţiei de import privitoare la Moldova şi Ţara Românească[5]. Aşadar, este neîndoios că, începînd cu anul 1830, condiţiile ca Cipariu să-şi poată constitui o bibliotecă de amploare considerabilă s-au ameliorat treptat în raport cu perioada anterioară; totuşi tînărul profesor blăjean avea nevoie de voinţă, hotărîre şi spirit de sacrificiu neobişnuite pentru a-şi putea realiza scopul propus.

De la bun început, moştenirea, donaţiile sau schimbul, aceste trei forme ale colecţionării de cărţi, considerate tradiţionale în Transilvania, nu puteau constitui surse de acumulare în cazul lui Cipariu. Profesorii, prietenii şi rudele lui nu posedau colecţii atît de însemnate, încît Cipariu să poată spera obţinerea unor materiale de seamă pentru domeniul bine delimitat al colecţionării sale. În biblioteca lui găsim numai un singur volum care atestă că foştii săi profesori au încurajat totuşi – după modestele lor posibilităţi – începuturile talentatului lor elev pe calea constituirii unei biblioteci. În martie 1825, el a primit în dar de la fostul lui profesor de filozofie, Szakáts Gergely, ediţia din 1782 apărută la Lipsca a versurilor lui Anacreon (Nr. 6438). A

păstrat de asemenea cu pietate pînă la sfîrşitul vieţii acel *Liturghier* tipărit la Bucureşti în 1708, pe care îl moştenise de la un strămoş preot, care a trăit în secolul al XVIII-lea.

Ca o consecinţă a condiţiilor specifice, de la bun început, Cipariu era mai dependent de piaţa de cărţi decît contemporanii săi saşi şi maghiari. Acest lucru însă a avut şi o urmare favorabilă, şi anume, că de la început el îşi putea dezvolta biblioteca cu mult mai sistematic decît acei colecţionari transilvăneni mai vechi, care şi-au creat arsenalul intelectual din materiale furnizate în majoritatea lor de biblioteci autohtone, formate prin străduinţa generaţiilor precedente. Primul librar cu care el a intrat în relaţii stabile, poate încă din 1834, era cunoscutul anticar din Bucureşti, Iosif Romanov[6]. La început, Cipariu s-a străduit ca prin ajutorul acestuia să-şi înzestreze biblioteca, atît cu noutăţile de librărie moldovene şi muntene, cît şi cu manuscrise orientale. Avem unele indicaţii că pînă la o vreme Cipariu spera să poată achiziţiona prin Romanov noutăţile occidentale şi operele de anticariat pe care nu putea să le obţină din cauza sărăciei pieţii de cărţi din Transilvania şi a rigorii cenzurii imperiale. După cîţiva ani însă el a fost nevoit să recunoască faptul că această cale nu corespundea scopurilor sale, deoarece achizitorii greci şi turci ai lui Romanov nu erau parteneri punctuali, iar preţurile lor de anticariat depăşeau cu mult pe cele din Occident[7]. Tocmai din această cauză, în jurul anului 1841, relaţiile lui Cipariu cu Romanov începură să se mărginească, în esenţă, la achiziţionarea noilor cărţi româneşti.

Dar chiar realizarea acestui singur obiectiv necesita eforturi deosebite mai ales în deceniul al treilea. Ştim de la G. Bariţiu, deci de la persoana cea mai competentă, că între 1834–1838 în toată Transilvania pătrundeau numai cinci-şase exemplare ale ziarelor din Moldova şi Ţara Românească[8]. Chiar şi acestea ajungeau la cititori

cu o întîrziere de şapte-opt luni, deoarece cenzura centrală, care funcţiona pe lîngă guberniu, la Cluj, le reţinea atîta vreme. Cipariu, care trăia în inima Transilvaniei, la Blaj, oraş urmărit de autorităţi cu deosebită vigilenţă, era şi mai izolat de viaţa spirituală şi evenimentele politice moldovene şi muntene decît cărturarii din Braşov sau Sibiu. De aceea apelează atît de des la ajutorul lui Bariţiu, mai agil decît el, pentru achiziţionarea de cărţi sau întreţinerea relaţiilor cu prietenii din Bucureşti. De ex., la 12 februarie 1841, îi scrie lui Bariţiu astfel: „De Bucureşti... aci nu poţi să ştii nimic. D-ta care ai mai dese, sigure corespondenţii de acolo decît mine, mai lesne te vei fi orientat...”[9]. Iar altă dată scrie: „Io din Ţara Românească nu am nici o corespondenţă, luînd afară pre Romanov, carele însă nu e cufundat în politică, să-mi poate scrie ce se întîmplă în clasele cele mai înalte...”[10].

În asemenea împrejurări, sînt uşor de înţeles izbucnirile sale amare pricinuite de greutăţile întîmpinate la achiziţionarea cărţilor româneşti. „Dreptu că e bine a se cumpăra cărţi, dar trebuie şi grijite, altmintrile e lucru pierdutu. Şi apoi cărţile româneşti de unde şi prein cine să le capete? Vedi D-ta numai pentru o bieta de Pravilă scriseiu acum de 2 ani în 3 ex. şi totu nu ni-o poţi trimite, dar apoi alte multe mii mărunte etc.” se plînge din nou lui Bariţiu[11]. „Io... numai cu multe greutăţi pociu să-mi cîştig cînd şi cînd cîte o carte mai interesantă din Bucureşti, uneor foarte tîrziu. ...D-ta ai mijloc bun de a primi din Principate cîte un product interesant; nu ai putea D-ta cîştige şi mie cînd şi cînd cîte ceva?” – se adresează din nou lui Bariţiu pentru ajutor[12]. Fireşte, Bariţiu, împreună cu Ion Maiorescu – care se mutase în Principate – îl sprijineau pe Cipariu în procurarea cărţilor de dincolo de Carpaţi[13]. Între altele, chiar prin expedierea la Blaj, în plicul *Gazetei Transilvaniei,* a ziarelor bucureştene şi ieşene, ajunse la Braşov prin contrabandă[14]. În jurul

lui 1840, în corespondenţa sa cu Bariţiu, Cipariu a trecut la folosirea scrisului chirilic, mai puţin cunoscut de autorităţi, tocmai pentru a se apăra împotriva controlului intern, fiind obligat să folosească un limbaj metaforic pentru confirmarea primirii pachetelor de cărţi sosite de dincolo de Carpaţi sau pentru anunţarea publicaţiilor expediate de el. De exemplu, în 1842, în corespondenţa sa cu Bariţiu este adesea amintit „tutunul” primit de el de la Bucureşti sau trimis acolo, prin care, evident, trebuie să înţelegem produse de tipar[15]. Pentru atmosfera apăsătoare de neîncredere şi suspiciuni în care, înainte de 1848, Cipariu aduna produsele literaturii române în curs de dezvoltare este caracteristic că în anumite perioade, din cauza dificultăţilor făcute de autorităţile vamale imperiale, nici *Gazeta Transilvaniei* şi *Foaie pentru minte,* autorizate de cîrmuire, nu puteau ajunge la cititorii din principate decît fiind expediate de Bariţiu – cu aprobarea tacită a vameşilor de naţionalitate română – sub eticheta „Siebenbürger Wochenblatt”[16].

Cipariu nu-şi putea asigura achiziţionarea sistematică a cărţilor noi din Bucureşti nici prin călătorii întreprinse la faţa locului. El ar fi obţinut paşaportul cu uşurinţă, dar autorităţile nu ar fi privit cu ochi buni vizitele lui mai frecvente în principate. Dacă în prealabil cerea aprobare, putea să ducă cu el chiar şi cantităţi mai mari de cărţi, pentru a primi de la Romanov contravaloarea acestora în publicaţii româneşti[17]. Ştim, de pildă, din paşaportul lui, că în 1841, cu prilejul călătoriei la Bucureşti, a luat cu sine 53 de cărţi, probabil din produsele tipografiei blăjene aflate sub conducerea sa[18]. Revenind însă în Transilvania nu putea să-şi aducă în mod legal cărţile cumpărate sau primite în dar la Bucureşti, decît pe baza unei aprobări a preşedintelui tezaurariatului. De pildă, la întoarcerea sa din călătoria susmenţionată, oficiul vamal de la Turnu Roşu i-a sechestrat 37 de cărţi româneşti, care i-au fost restituite nu-

mai peste o jumătate de an, după obţinerea ulterioară a autorizaţiei de import[19]. Deci nici lui nu i-a rămas altă cale decît să-şi asigure primirea publicaţiilor româneşti pentru bibliotecă prin contrabandă, trecute prin „vama cucului”. În aceasta, el era ajutat atît de negustorii şi intelectualii români care circulau trecînd adesea prin Braşov şi Sibiu, cît şi de cărăuşii prahoveni care vizitau regulat Braşovul la interval de cîte o lună-două[20]. Acestor soluţii găsite de nevoie li se datorează faptul că, în ciuda isteriei autorităţilor, publicaţiile cele mai importante, mai degrabă sau mai tîrziu, au ajuns totuşi la Cipariu. Prin urmare, nici el, nici cercul de intelectuali format în jurul lui n-au putut să fie izolaţi de mişcarea spirituală românească ce progresa în ritm rapid. Tot pe baza corespondenţei sale cu Bariţiu putem afirma că atît ziarele din Bucureşti şi Iaşi, cît şi lucrările lui Kogălniceanu, Heliade, A. Florian, Laurian, Maiorescu etc. ajungeau în biblioteca lui Cipariu nu mult după apariţia lor, pentru ca aici să fie puse şi la dispoziţia altora[21].

Aşezarea temeliilor

În mijlocul dificultăţilor arătate mai sus, luptînd cu condiţiile nefavorabile aproape pentru fiecare volum în parte, Cipariu nu şi-ar fi putut forma niciodată biblioteca, unică printre cele ale contemporanilor săi, dacă nu şi-ar fi transferat grabnic centrul de greutate al achiziţiilor sale pe piaţa din Transilvania, iar mai apoi pe aceea austro-germană. Cipariu şi-a creat relaţiile necesare în cercul librarilor şi a dispus de venituri suficiente pentru efectuarea unor cumpărături mai substanţiale în vederea sporirii, într-un ritm mai rapid, a colecţiei sale, desigur modeste, din timpul anilor de şcoală, abia după

anul 1835, cînd a devenit prefectul tipografiei de la Blaj[22]. După ce, în urma impresiilor primei sale călătorii la Bucureşti[23], şi-a definitivat programul de colecţionare, s-a apucat de realizarea planurilor pe care şi le-a propus fructificîndu-şi relaţiile de la Aiud. În articolul care descrie soarta bibliotecii sale notează el însuşi că a cumpărat la Aiud de la Lőcsei Spielenberg Lajos, compactor şi comerciant de cărţi, circa 1 000 de volume, în valoare de 300 fl., provenite din colecţia lui Bodola János, fost episcop reformat al Transilvaniei[24]. Întrucît episcopul Bodola murise în ianuarie 1836[25], iar cărţile lui – vîndute probabil la licitaţie – ajunseseră de la moştenitori, mai întîi, la Lőcsei Spielenberg, această primă cumpărătură de bibliotecă a lui Cipariu nu putea să fi avut loc înainte de sfîrşitul acestui an, sau începutul lui 1837. Considerabila colecţie, impunătoare prin legăturile sale în piele cafenie, bogat aurite, sau în pergament alb, neornamentat, a însemnat primul pas serios spre realizarea viselor bibliotecăreşti ale lui Cipariu.

Se pare că biblioteca episcopului Bodola nu a ajuns în întregime în colecţia lui Cipariu. Există indicii că din cărţile rămase de la el au mai cumpărat şi alţii, ca, de pildă, dr. Baritz János, profesorul colegiului din Aiud (Nr. 4019, 6486). Totuşi cantitatea considerabilă de cărţi care a ajuns la Cipariu e suficientă, pentru a ne putea da seama de caracterul, compoziţia şi antecedentele bibliotecii Bodola. Se poate stabili că în componenţa ei aceasta este întru totul asemănătoare bibliotecilor preoţilor profesori protestanţi din Transilvania secolului al XVIII-lea. Fondul ei se compunea, în parte, din cărţile moştenite – unele încă de prin secolul al XVII-lea – de la intelectualitatea mai de demult de pe lîngă colegiul din Aiud, în parte, din cărţile mai noi procurate în călătoriile de studii făcute peste hotare de proprietarul său, episcopul de mai tîrziu. În fondul Bodola din biblioteca Cipariu sînt cuprinse, de exemplu, fragmente

din bibliotecile unor profesori înaintaşi de la Aiud, între care Borosnyai Nagy Zsigmond şi fiul sau Pál (Nr. 4886, 4904), apoi Ajtay Abod Mihály, (Nr. 3846, 3911, 4665), şi fragmente din biblioteca episcopului reformat Abats János, care, la rîndul ei, conţine materiale de la alţi colecţionari transilvăneni anteriori (Nr. 4077, 4355)2[26]. Prin achiziţionarea acestora, biblioteca lui Cipariu devine continuatoarea organică a tradiţiei bibliofile transilvănene din secolele XVII şi XVIII. Cumpărăturile din străinătate ale lui Bodola provin în cea mai mare parte din timpul studiilor sale universitare de la Leida, din anii 1782/4, respectiv din călătoria sa la Londra în 1799. În colecţia Bodola cea mai bogat reprezentată este, desigur, teologia protestantă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, dar se găsesc aici şi numeroase lucrări de istorie şi istorie bisericească, tratate de filologie şi de politică, în majoritatea lor în limba latină sau franceză şi germană.

Considerabilul fond de cărţi cumpărat de Cipariu, probabil nu cu mult după biblioteca Bodola, de la profesorul Baritz János tot de la Aiud[27], avea şi el un conţinut asemănător cu cel al bibliotecii de mai sus. Baritz, care avea pregătire de medic, după ce fusese numit protomedic al Transilvaniei, a renunţat, după cît se pare, la cărţile de teologie moştenite de la tatăl său, respectiv la lucrările din domeniul ştiinţelor sociale, achiziţionate în vremea cît a fost profesor. Dintre acestea Cipariu a cumpărat pentru biblioteca sa, probabil în primăvara sau vara anului 1838, un număr însemnat de volume. Prin această achiziţie a ajuns să fie inclusă în biblioteca lui Cipariu o nouă colecţie particulară transilvăneană din secolul al XVIII-lea. Aceasta, fiindcă în pragul secolului al XIX-lea biblioteca Baritz a înglobat colecţia lui Gidófalvi Jancsó József fondată la Leida în jurul anului 1780 (Nr. 3825, 3845), precum şi moştenirea lui Gotz Kovásznai József (Nr. 6273, 6461, 6493, 26298), care la rîndul ei conţinea

fragmente din biblioteca lui Maksai Bálint (Nr. 3011, 4507) şi cea a profesorului Szabó Sámuel, constituite în jumătatea a doua a secolului al XVIII-lea (Nr. 2824 – 5,6306)[28].

Cumpărăturile făcute au mărit biblioteca lui Cipariu în aşa măsură, încît a fost nevoit să se ocupe acum de problemele inventarierii şi evidenţei fondului. Presupunem că el s-a apucat de acest lucru în primăvara sau vara anului 1838, în orice caz după cumpărarea fondului Bodola şi Baritz, şi înaintea primei sale călătorii la Viena (august-septembrie 1838). Singurele urme ale acestei încercări de sistematizare sînt cotele autografe ale lui Cipariu înscrise în anumite cărţi, care constau din numele proprietarului sau din iniţialele sale şi un număr de ordine. În cazul seriilor, Cipariu deosebea volumele unitare prin litere adăugate numărului de ordine. Din această sistematizare nu s-a păstrat un inventar sau vreo listă oarecare. După părerea noastră, cu acest prilej nici nu a fost realizat un asemenea instrument, Cipariu se pare că abia începuse lucrarea înaintea plecării sale la Viena, iar după întoarcere, sub influenţa impresiilor acumulate în bibliotecile de acolo, nu a mai continuat-o, propunîndu-şi ca sarcină primordială dezvoltarea rapidă a bibliotecii sale. Presupunerea noastră este confirmată şi de faptul că printre cărţile numerotate cu acest prilej şi care s-au păstrat pînă azi cea notată 83 poartă cel mai mare număr de ordine. Nu pare verosimil ca numerotarea să se fi extins asupra unui număr cu mult mai mare de lucrări. Totuşi, această încercare de sistematizare a bibliotecii, chiar şi neterminată, oferă singurul punct de reper sigur în stabilirea atestabilă a operelor care constituie cel mai vechi strat din colecţia cipariană. Tocmai de aceea, considerăm ca fiind utilă enumerarea cotelor actuale ale acestor cărţi în ordinea vechii sistematizări[29].

Azi putem considera ca elucidată problema influenţei multilaterale şi puternice pe care au exercitat-o asupra

lui Cipariu impresiile din Viena şi Pesta în cursul primei sale călătorii de studii în Occident[30]. Efervescenta viaţă spirituală a strălucitului oraş imperial, primele contacte personale cu specialiştii orientalişti din Viena şi din Germania, bogăţia de neînchipuit a numeroaselor librării vieneze în privinţa rarităţilor de anticariat şi a celor mai proaspete noutăţi ale literaturii şi ştiinţei europene l-au extaziat pe bibliofilul Cipariu. Această călătorie i-a dezvăluit surse ce păreau inepuizabile, prin care putea să obţină tot ce-i era necesar propriilor cercetări şi realizării proiectelor sale bibliotecăreşti. În corespondenţa cu Bariţiu se poate urmări în ce fel Cipariu, extrem de receptiv la problemele culturii, a prelucrat mental, timp de luni de zile, experienţa cîştigată în această călătorie, punînd-o în concordanţă cu propriile sale proiecte anterioare[31]. Ca rezultat al acestui temeinic bilanţ, Cipariu a depăşit cadrul tradiţional al bibliofiliei transilvănene, ridicîndu-şi colecţia la nivel european, ajutat fiind de relaţiile sale cu piaţa de cărţi din străinătate, pe care şi le-a creat prin intermediul Vienei.

Odată cu anul 1839 începe o perioadă net deosebită în viaţa bibliotecii lui Cipariu, care, pe lîngă menţinerea vechilor relaţii din Transilvania, era caracterizată acum prin preponderenţa achiziţiilor străine. Totuşi, în această perioadă Cipariu încă nu realizase legături directe şi permanente cu librarii străini, fără îndoială, din cauza controlului oficial care mai paraliza circulaţia cărţilor în Transilvania. Prin firma Steinhausen (înainte de 1843, Hochmeister) de la Sibiu, care întreţinea excelente relaţii cu Germania, Cipariu putea să-şi procure orice, chiar şi din Anglia, pe căi mult mai sigure decît dacă ar fi încercat să intre în relaţii directe cu anticariatele din Europa occidentală. În timp ce, pe de o parte, în urma fiecărei călătorii a lui Cipariu la Viena, în anii 1838, 1845, 1847, 1848[32], pe rafturile bibliotecii din Blaj s-a revărsat ca un torent mulţimea valorilor de antica-

riat şi noutăţile filologice, alese cu competenţă, pe de altă parte, şi prin intermediul lui Steinhausen s-au adunat acolo, într-un curent continuu şi constant, cele mai variate achiziţii de peste hotare.

Înainte însă de a încerca să ne formăm o imagine despre schimbarea substanţială intervenită anterior anului 1848 în dezvoltarea bibliotecii lui Cipariu, ca urmare a deschiderii pieţii de cărţi externe, trebuie să mai vorbim despre cele mai importante achiziţii autohtone ale sale. Cipariu a menţinut în continuare legătura cu Romanov, ba în 1840, în interesul colecţiei sale orientale[33], a realizat chiar relaţii nemijlocite cu comisionarul acestuia la Constantinopol, Simion Petroviciu. Nici pentru cărţile româneşti, Bucureştii nu mai rămîneau singura sursă de achiziţie. *Magazinu istoric pentru Dacia* a lui Laurian şi Bălcescu a fost comandat bunăoară tot prin Steinhausen, deoarece pe această cale primirea revistei era mai sigură şi mai rapidă[34].

În această perioadă, cea mai importantă achiziţie din ţară a fost, fără îndoială, colecţia doctorului Vasilie Pop[35], cumpărată probabil încă în 1842 sau în anul următor. Întrucît acest fond dinainte cunoscut şi mult apreciat de el l-a achiziţionat de la moştenitori imediat după deces[36], este verosimil ca biblioteca lui Pop să fi trecut în întregime în posesia lui Cipariu. Cu toate că moştenirea rămasă după acest pionier al bibliografiei româneşti, împărtăşind soarta cărţilor lui Cipariu, a avut de suferit pagube în 1849, totuşi din însemnările păstrate se poate stabili cu oarecare precizie componenţa ei iniţială. Pe lîngă numeroasele tipărituri vechi româneşti, cele mai bine de 200 de hrisoave domneşti originale din Moldova şi Ţara Românească, cumpărate de Pop de la boierii refugiaţi la Braşov în 1821 de frica revoluţiei lui Tudor Vladimirescu, constituiau o valoare deosebită, ca şi colecţia textelor latine, ungureşti şi germane privitoare la istoria românilor din Transilvania[37]. Asupra acestor valori ne putem forma o imagine pe

baza articolelor despre anumite piese ale colecţiei publicate mai tîrziu de Cipariu în coloanele *Archivu*-lui. Tot atunci a achiziţionat Cipariu notele ştiinţifice ale doctorului Vasilie Pop, precum şi manuscrisele lucrărilor sale încă nepublicate. Între acestea se găsea şi traducerea *Eglogelor* lui Vergiliu pe care, în 1853, a publicat-o cu ajutorul lui I. Mureşianu, în *Gazeta Transilvaniei*[38].

Dacă achiziţionarea moştenirii arhivistice a lui V. Pop s-ar putea explica prin interesul ştiinţific comun şi relaţiile de colaborare care au existat între ei, cumpărarea moştenirii literare a poetului de inspiraţie populară Vasile Aaron, cuprinzînd şi traducerea românească a *Eneidei* lui Vergiliu, vădeşte la Cipariu simţul răspunderii faţă de creaţiile înaintaşilor literaturii naţionale, străduinţa sa conştientă de a strînge şi păstra monumentele literaturii româneşti. Aceste manuscrise au ajuns în posesia lui Cipariu prin ruda sa, Dimitrie Aron[39].

Ultima cumpărătură mai masivă de cărţi a lui Cipariu la Aiud a avut loc în 1845. În acest an văduva lui Szathmári Pap Zsigmond pusese în vînzare biblioteca socrului ei, Szathmári Pap Mihály. Această colecţie de cărţi greceşti, latine, germane, franceze şi de manuscrise preţioase, cunoscută în toată Transilvania, Cipariu a împărţit-o şi cu alţi bibliofili pasionaţi, cum era Kemény József[40]. Prin cumpărarea acestor cărţi, biblioteca lui Cipariu a beneficiat şi de valorile unor celebre colecţii vechi transilvănene, cum fuseseră, de pildă, biblioteca profesorului Kaposi Sámuel de la Alba Iulia, cunoscut şi prin studiile sale orientalistice, a profesorului clujean Csepreghi Turkovics Ferenc, a episcopului reformat Verestói György, a marelui bibliofil Sófalvi József profesor la Cluj, sau a memorialistului Halmágyi István, biblioteci de o deosebită importanţă pe vremea lor. (Nr. 4103, 4632, 6427, 7982, Mss. lat. Nr. 110, 119)[41]. O achiziţie deosebit de valoroasă pentru colec-

ţia lui Cipariu au constituit-o notele universitare manuscrise din secolul al XVIII-lea ale membrilor familiei Szatmári Pap care studiaseră pe vremuri în străinătate. (Mss. lat. Nr. 34, 38–57, 195, 225, 243).

Dintr-un fragment al jurnalului lui Cipariu reiese că[42], cel puţin din august 1838, el avea relaţii comerciale permanente cu anticarul clujean Burián Pál care, pentru acea vreme, avea o pregătire profesională unică în Transilvania. Pe baza facturilor şi scrisorilor, începînd cu 1846, se poate afirma că Cipariu cumpăra de la Burián mai ales material referitor la istoria Transilvaniei, literatură clasică şi antichităţi bibliofile[43]. Manuscrisele şi tipăriturile cumpărate în 1846, provenite din colecţia consilierului gubernial şi asesor al Tablei regeşti, Cserey Miklós, decedat în 1844, pot fi considerate ca fiind cele mai importante achiziţii din această sursă. Tipăriturile erau publicaţii referitoare la istoria Transilvaniei, la instituţii juridice şi politice, diete, administraţie, statistică, descrierea ţării, care puteau fi admirabil folosite de Cipariu pentru sprijinirea punctului de vedere al românilor în luptele politice duse în dietă şi presă în jurul concetăţeniei pe Pămîntul crăiesc şi a problemelor de limbă (Nr. 3080, 3971, 5476, 5760, 6082, 8155, 8166). Întrucît Cserey fusese mare iubitor de literatură, avînd relaţii cu scriitorii şi conducătorii vieţii culturale (cum era de exemplu Kazinczy Ferenc), colecţia lui de manuscrise oferă date valoroase pentru istoria mişcărilor culturale transilvănene de la începutul secolului al XIX-lea, dar mai ales pentru istoria teatrului clujean (Mss. lat. Nr. 91, 98, 106, 148, 179, 188; Mss. ung. Nr. 11). Aceleaşi scopuri politice care au dus la achiziţionarea fondului Cserey au fost urmărite şi prin copierea documentelor medievale din colecţia lui Kemény József cu colaborarea tînărului Ştefan Moldovan, a episcopului Lemeni şi mai ales a lui Burián[45].

Reconstituirea colecţiei dinainte de 1848

Din cele de mai sus reiese cel puţin atît că în deceniul premergător anului 1849 colecţia lui Cipariu se alimenta din cele mai bune surse străine şi autohtone. Dar, chiar dacă distrugerea suferită de bibliotecă în timpul revoluţiei îngreunează în mare măsură cercetarea, se poate mulţumi oare bibliologia noastră cu o constatare atît de generală? Nu trebuie oare să ne străduim – chiar şi în scopul stabilirii gradului distrugerii din 1849 – să oferim cît mai multe date concrete asupra componenţei bibliotecii înainte de 1849? Cu toate că, de la început, literatura publicată pînă acum nu promitea prea multe rezultate în această direcţie, cercetarea arhivei cipariene, bucată cu bucată, ne-a oferit mai multe izvoare preţioase. Aceste însemnări, aparent foarte neînsemnate şi neluate în seamă pînă acum, dar de o importanţă hotărîtoare, nu pot fi folosite cu succes pentru reconstituirea fondului ciparian dinainte de 1849 decît după determinarea lor, stabilirea cu exactitate a valorii lor informaţionale şi – la nevoie – încercarea datării lor.

Sursa noastră, probabil, cea mai importantă în privinţa cumpărăturilor făcute de eruditul profesor blăjean înainte de revoluţie, este un borderou compus din şase file în folio, parţial deteriorate în marginea de sus, întocmit în limba germană de un librar necunoscut. El enumera comenzile efectuate între noiembrie 1842 şi octombrie 1847 de către o persoană de asemenea anonimă[46]. Natura cărţilor înşiruite (manuscrise orientale, lucrări de specialitate, pomenirea moştenirii Gesenius etc.) şi faptul că documentul a ieşit la iveală din arhiva personală a lui Cipariu face verosimil de la bun început ca borderoul să conţină material cumpărat de bibliofilul din Blaj. Pe de altă parte, librăria care a livrat aceste comenzi trebuie să fie căutată în Transil-

vania şi anume la Sibiu, pentru următoarele motive: 1) Publicaţiile autorilor maghiari şi saşi din Transilvania şi ale săsescului *Verein für siebenbürgische Landeskunde* sau periodicele ca *Siebenbürgische Provinzialblätter, Siebenbürgische Quartalschrift* şi *Magazinu istoric pentru Dacia* al lui Bălcescu, care sînt înscrise în borderou, au fost, fără îndoială, achiziţionate în ţară şi nu în străinătate; 2) În borderou mai figurează şi taxa de membru al bibliotecii de împrumut, iar o asemenea bibliotecă germană mai importantă şi mai apropiată de Blaj funcţiona numai la Sibiu; 3) Pentru Sibiu pledează şi faptul că plăţile în contul curent erau efectuate prin ruda lui Cipariu, avocatul sibian, Nicolae (Micloş) Penciu[47]. Din corespondenţa lui Cipariu cu Bariţiu reiese că înainte de 1848 el întreţinea legături cu librăria Steinhausen de la Sibiu[48]. În arhiva lui Cipariu s-au păstrat scripte chiar şi din anul 1862 despre pretenţiile acestei firme pentru livrările efectuate încă înainte de revoluţie[49]. Pe baza acestor considerente am socotit acest document incomplet drept borderoul cărţilor livrate înainte de 1848 de firma Steinhausen pentru Cipariu.

Foarte utile ne sînt şi acele notiţe ale lui Cipariu de pe trei pagini, rămase albe, ale unei scrisori adresate lui la 5 martie 1845[50], făcute pe baza diferitelor cataloage de anticariat, cu privire la cărţile alese de el pentru a fi comandate. Informaţii şi mai precise se pot obţine din nouă liste mai ample, fără titlu, dar scrise de asemenea de mîna lui, privitoare la pagubele suferite de biblioteca sa în timpul revoluţiei[51]. Pe una dintre acestea Cipariu a notat ulterior cu creionul data anuală 1849, cealaltă purtînd datarea contemporană „Cibinii, 11/23 nov. 849”. Pe aceste două liste figurează mai multe opere despre care se poate dovedi, după alte surse, că au fost cumpărate de Cipariu pentru biblioteca sa, încă înainte de revoluţie. Dintre acestea fac parte diferitele codice orientale, manuscrisele provenite de la

V. Pop, manuscrisul traducerii *Eneidei* de V. Aaron, *Transilvania specialis* a lui Benkő József, care fusese cumpărat din biblioteca Cserey, copiile după documentele colecţiei lui Kemény, ediţia din 1499 a lexiconului lui Suidas şi mai multe lucrări de orientalistică.

Pentru reconstituirea fondului bibliotecii dinaintea anului 1849 putem, în sfîrşit, să ne folosim de acel catalog nedatat, neterminat şi lipsit de titlu, scris de mîna lui Cipariu, care, pe 107 pagini dintr-un caiet cu 206 pagini, enumeră anumite lucrări ştiinţifice în ordinea alfabetică a autorilor[52]. După o studiere minuţioasă a acestui catalog, trebuie să-l acceptăm ca fiind o listă a cărţilor din biblioteca lui Cipariu întocmită în anul 1845 sau la începutul lui 1846, pe baza următoarelor motive: 1) În el figurează (p. 55) exemplarul ediţiei din Leida, 1640, al lucrării intitulate *Cebetis tabula*, care, după nota din catalog şi mărturia ex librisului de pe volumul păstrat pînă azi (Nr. 6425), provine din biblioteca celebrului orientalist Gesenius. În acelaşi timp, din borderoul lui Steinhausen, analizat mai sus, se poate stabili cu precizie că volumele cumpărate de Cipariu din succesiunea lui Gesenius au ajuns la Blaj în iulie 1844. 2) În catalog figurează (p. 13) opera lui H. Putschius *Grammaticae latinae auctores antiqui* (Hannoviae, 1605), care, în notele de pe versoul scrisorii din 5 martie 1845 amintite mai sus, apare doar ca titlu ce urma să fie comandat. 3) Cărţile, în mare parte noi, enumerate în borderoul lui Steinhausen, lipsesc cu desăvîrşire din listă. Acest lucru ar mai putea fi explicat prin ipoteza că în ea ar fi enumerate aproape exclusiv numai ediţiile vechi de texte. Din catalog lipsesc însă şi acele opere de natură similară despre care facturile păstrate pînă astăzi dovedesc că au fost cumpărate de Cipariu de la Burián în 1846/47. Absenţa acestora nu mai poate fi explicată decît prin presupunerea că în 1846 Cipariu nu a mai continuat catalogul, care, după mărturia filelor numerotate, ar fi trebuit

să devină mult mai amplu decît acest fragment păstrat. De aceea nu au ajuns să fie înregistrate nici ediţiile de texte cumpărate de la Burián. (Acest catalog conţine, în afară de cele 135 pagini numerotate de Cipariu, încă 71 de pagini nescrise şi nenumerotate.) Pentru datarea întocmirii acestui catalog înainte de mijlocul anului 1846 pledează şi faptul că nu figurează în el importantele ediţii de texte enumerate în listele de pierderi menţionate, nici volumele atît de preţuite de Cipariu ale lucrării *Corpus scriptorum historiae Byzantinae,* cumpărate, după cum ştim, în 1847, şi nici cele aproape 100 de volume ale lucrării lui Katona *Historia critica* şi a *Codex*-ului lui Fejér, cumpărate cu mari sacrificii, tot în anul 1847[53].

Cu ajutorul izvoarelor noi, enumerate mai sus, se poate atesta, chiar şi în amănunte, că între 1838 şi 1848 colecţia lui Cipariu a evoluat, devenind o bibliotecă modernă de specialitatea filologico-istorică, alcătuită potrivit cerinţelor specifice ale realităţii româneşti. Pe cînd în achiziţiile precedente dominase materialul de anticariat, acum el îşi îmbogăţea biblioteca, în primul rînd, cu publicaţiile noi, sau cele mai noi, şi cele mai bune. Această cotitură s-a realizat treptat, pe măsura dezvoltării relaţiilor sale cu piaţa de cărţi vieneză. Pe tărîmul ediţiilor de texte clasice şi al filologiei, de pildă, după cum reiese din fragmentul de catalog menţionat, pînă în 1845 Cipariu se străduia să umple sistematic golurile colecţiei sale cu ediţii mai vechi (din sec. al XVII-lea–XVIII-lea). După această dată însă, el achiziţionează, în serii complete, corpusurile cele mai moderne din acele timpuri. Desigur, acest lucru îşi avea şi motivaţia materială. La 3 decembrie 1845 Cipariu a fost numit de rege canonic cancelar, cu un salariu anual de 700 florini renani[54]. Această însemnată creştere a veniturilor sale îi permitea acum achiziţionarea unor corpusuri cu mult mai scumpe decît cele vechi şi, în general, efectuarea unor comenzi mai însemnate în

străinătate. Numai valoarea cărţilor (în mare parte străine) comandate în aceşti ani prin firma Steinhausen a atins, de exemplu, suma de 1695 florini[55].

Credem că fericita cotitură în istoria strădaniilor bibliofile ale lui Cipariu poate fi cel mai bine ilustrată prin enumerarea unor titluri de cărţi. Între ediţiile de texte şi prelucrările mai vechi înşirate în amintitul fragment de catalog găsim opere importante pentru istoria ştiinţei, cum sînt, de pildă: J. A. Fabricius, *Bibliotheca graeca,* (Hamburg 1725–1728, 14 tom.), D. Gothofredus, *Auctores latinae linguae* (S. Gervasii, 1602), C. Capperonnierius, *Antiqui rhetores latini* (Argentorati, 1756), G. Cave, *Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria* (Genevae, 1693), G. Beveregius, *Synodicon sive Pandectae canonum* (Oxonii, 1672), *Historiae augustae scriptores sex* (Argentorati, 1677), *Historiae ecclesiasticae scriptores graeci* (Amstelodami, 1695), F. Sylburgius, *Historiae Romanae scriptores latini minores* (Francofurti, 1588), T. Munekerus, *Mythographi latini* (Amstelodami, 1681), F. Lindenbrogius, *Diversarum gentium historiae antiquae scriptores* (Hamburgi, 1611).

În cele două liste întocmite în toamna anului 1849 între ediţii de izvoare şi prelucrări filologice clasice apărute între anii 1830 şi 1847, pe lîngă multe altele, figurează în schimb opere moderne, cum sînt: *Oratores attici* (ed. Bekker, 1823), *Rhetores graeci* (ed. Walz, 1832), *Poetae lyrici graeci* (ed. Bergk, 1843), *Biographi graeci* (ed. Westermann), *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn, 1828–, 33 volume), corpusurile noi ale gramaticienilor, poeţilor şi ale incripţiilor latine, cele mai noi lucrări de specialitate despre Homer sau monumentele literaturii dramatice greceşti. Din aceste din urmă amintim, ca exemple: Kaltschmidt, *Sprachvergleichendes und etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache* (Leipzig, 1839–1841), Wachsmuth, *Hellenische Altertumskunde* (Halle, 1826–1830), Ritschl, *Die alexandrische Bibliotheken* (1838), Bode, *Geschichte*

der hellensichen Dichtkunst (Leipzig, 1838–1840), Drieberg, *Wörterbuch der griechischen Musik* (Berlin, 1835), Franz, *De musicis graecis* (Berlin, 1840), Köster, *De cantilenis popularibus veterum graecorum* (Berlin, 1831), Ellendt, *Lexicon Sophocleum* Königsberg, 1834–5), Dindorf, *Poetae scenici graeci* (Lispiae, 1830), Böckh, *Corpus inscriptionum graecarum* (Berolini, 1828–1843).

Dacă întocmim apoi lista nominală a autorilor – filologi care figurează cu mai multe lucrări – putem să afirmăm că în deceniul premergător revoluţiei, Cipariu a adunat în biblioteca sa cele mai reprezentative lucrări ale filologilor germani din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aceste cărţi constituiau arsenalul modern al cercetărilor sale filologice. Tocmai din aceste motive, în timpul revoluţiei Cipariu şi-a adăpostit la Sibiu mai multe opere ale următorilor filologi: Ahrens, Bachmann, Bamberger, Bekker, Bergk, Bode, Bossler, Böckh, Buttmann, Creuzer, Curtius, Dankowsky, Dindorff, Drieberg, Ebert, Ellendt, Elmsey, Fähse, Franz, Göttling, Graefenhahn, Haupt, Heilmaier, Heimsveth, Heinrich, Hermann, Heyne, Höpfner, Kaltschmidt, Kayser, Keil, Kind, Knoche, Köster, Krause, Krüger, Kuhn, Lachmann, Leake, Lehr, Lehner, Lobeck, Marek, Matthaei, Müller, Nitsch, Orelli, Osann, Parthey, Pegron, Reisig, Ritsehl, Ross, Schäfer, Scheffel, Schneider, Schneidewin, Schoemann, Schönemann, Schütz, Schwenck, Seyffarth, Seidler, Siebenkees, Spohn, Stallbaum, Struve, Sturz, Vollbehr, Wachsmuth, Wagner, Walz, Wenrich, Westermann, Wex, Wolf, Wunder[56]. În această perioadă Cipariu se abonase la revistele de specialitate *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum* şi *Archiv für Studium der neueren Sprache* din care se informa asupra situaţiei internaţionale a cercetărilor de filologie şi a cărţilor nou apărute.

Parcurgerea scrierilor şi tratatelor de mai sus au contribuit în mod esenţial la lărgirea interesului şi orizontului filologic şi de literatură universală ale lui Cipariu.

Pesemne că aceste interese şi dorinţa unei interpretări analoage a poeziei vechi româneşti poate explica achiziţionarea seriei *Dichtungen des deutschen Mittelalters,* lucrarea lui Geyder despre Reinhart Fuchs, cartea lui Limburg despre Frithjhof-Saga, poemele lui Ossian sau sinteza lui Miczkiewicz despre literatura slavilor, respectiv a lui Schnabel despre istoria literaturii franceze. Şi literatura contemporană se revărsa acum în mari cantităţi în colecţia blăjană, devenită din ce în ce mai variată. Prin Steinhausen, Cipariu primea în mod regulat volumele noi din *Collection of British Authors* apărute la editura Tauchnitz şi cele mai recente opere ale lui Lamartine, Musset, Béranger, George Sand, Walter Scott. Achiziţionarea imediată a pieselor lui Beaumarchais, ale celebrelor cărţi scrise de Madame de Staël despre Germania (*De l'Allemagne*) şi Italia (*Corinne ou l'Italie*), a romanelor de aventuri ale lui Féval, D'Arlincourt şi a celor istorice ale lui Bulwer, a *Jidovului rătăcitor (Le Juif errant)* de Eugen Sue[57], şi chiar traducerea acestuia din urmă în limba română[58], arată, de asemenea, că Cipariu aprecia mult literatura romantică a epocii sale. În această perioadă au ajuns pe rafturile bibliotecii sale cele mai reprezentative creaţii ale literaturii universale, începînd cu Byron şi Thomas Moore, cu *Lusiadele* lui Camoes şi *Don Quijote* a lui Cervantes, prin clasicii francezi, pînă la Goethe şi Schiller.

Cărţile de filologie şi literatură din biblioteca lui Cipariu anterioară anului 1848 nu cuprindeau numai opere reprezentative ale popoarelor europene, începînd cu epoca greco-romană pînă în secolul al XIX-lea, ci asigurau proprietarului o largă perspectivă şi asupra literaturii Orientului apropiat şi îndepărtat. Colecţia orientală a lui Cipariu se îmbogăţeşte în aceşti ani cu cele mai frumoase şi mai valoroase manuscrise şi tratate mai ales din magazinul londonez al firmei W. H. Allen, specializată în importul european al operelor orientale, respectiv de pe piaţa germană[59]. Din aceste surse, prin

mijlocirea lui Steinhausen[60], şi-au găsit calea spre colecţia cipariană numeroase manuscrise arabe, persane, turceşti, siriene şi ebraice, cum şi cele mai noi produse ale literaturii contemporane de specialitate în domeniul orientalisticii apărute în limba germană. În aceşti ani au ajuns la Blaj, de pildă, manuscrisele orientale provenite din colecţia Gesenius sau William Morley. Din dările de seamă periodice ale revistei asociaţiei *Deutsch-Morgenländische Gesellschaft* sau din *Journal Asiatique,* el se informa asupra noilor lucrări de specialitate şi cu mari sacrificii se străduia să-şi înzestreze biblioteca cu ele. În legătură cu limba, literatura, istoria, geografia și etnografia popoarelor orientale, înainte de 1848, în biblioteca lui Cipariu se găseau cele mai noi lucrări de analiză sau sinteză şi dicţionarele următorilor autori: Adler, Biesenthal, Blücher, Boethling, Bohlen, Bopp, Caspari, Corve, Delitsch, Dombay, Endlicher, Ewald, Fleischer, Flügel, Freytag, Fürst, Gesenius, Goldenthal, Flabicht, Hammer-Purgstall, Hartmann, Henzius, Hindoglu, Hoffmann, Jahn, Jost, Kaltschmidt, Kosegarten, Kraft, Lassen, Leberecht, Lengerke, Lippmann, Luzzato, Mager, Martinets, Meninski, Metz, Moser, Möller, Müller, Naumann, Nauwerck, Norks, Parthey, Paulus, Peiper, Pott, Rappaport, Redslob, Reinaud, Reinsch, Rosen, Rosenzweig, De Rossi, Rödiger, Rückert, De Sacy, Schott, Schubert, Scheger, Stern, Tischendorf, Uhlemann, Ullmann, Vuller, Wahl, Weil, Wenrich, Westergaard, Wetzer, Winer, White, Wolf, Wüstenfeld, Zunz[61]. Chiar o astfel de enumerare seacă ne ajută să ne dăm seama că Cipariu a reuşit, încă din deceniul anterior revoluţiei, să ridice şi fondul oriental al colecţiei sale la nivelul vremii.

Tot în această perioadă se dezvoltă şi partea istorică, politică, filozofică a bibliotecii sale, care putea să ofere cel mai mult sprijin nemijlocit mişcării naţionale române. Faptul că el a achiziţionat în mari cantităţi sintezele, studiile şi ediţiile de izvoare istorice mai vechi (de

ex. W. Bethlen) şi mai noi (de ex. Bedeus, Kemény) privitoare la istoria Transilvaniei şi relaţiile juridice de aici era o urmare firească a programului său bibliofilic, prezentat mai înainte[62]. Situaţia era aceeaşi şi în privinţa achiziţionării grabnice a lucrărilor nou apărute, cum erau cele ale lui Schott despre basmul popular românesc, a lui De Gerando despre Transilvania, a unui autor anonim despre istoria Ungariei, sau aceea, în limba franceză, a altui anonim despre situaţia din Muntenia, respectiv poeziile lui M. Opitz, conţinînd şi informaţii relativ la români. Interesul pentru problemele vitale ale propriului său popor l-a făcut pe Cipariu să cumpere lucrări actuale tratînd despre situaţia din Rusia şi Turcia, cum erau: *La Russie en 1844,* Golowin, *La Russie, Anklagen der Juden in Russland,* Georgii, *Europäisches Russland,* Roth, *Zustände der Türkei* etc.

Un aspect nou în activitatea sa de colecţionar şi totodată important pentru aprecierea concepţiei mişcării naţionale româneşti din Transilvania este relevat de achiziţionarea celei mai noi literaturi istorice şi social-filozofice care urmărea dezlegarea marilor probleme sociale ale epocii. Analiza lecturilor de teorie socială şi filozofică ale lui Cipariu nu intră în domeniul cercetărilor noastre. Totuşi, trebuie să tragem atenţia de pe acum că nici această analiză, deosebit de importantă pentru aprecierea reală a concepţiilor sale ştiinţifice şi politice, nu poate fi amînată. Legăturile sale strînse cu curentul romantismului sînt marcate de prezenţa în bibliotecă a operelor istorice, politice şi teoretice ale lui Chateaubriand. Scrierile istorice procurate în pragul anului 1848 au fost alese aproape exclusiv din creaţiile istoriografilor francezi romantico-liberali. Lucrările de mare influenţă ale lui Guizot, Michelet, Thiers inspirau cititorului deopotrivă ideea de libertate burgheză, forţa maselor în făurirea istoriei, rolul pozitiv al revoluţiilor în înfăptuirea progresului, importanţa hotărîtoare a individualităţii naţionale a „spiritului” naţional, înţele-

gerea mai profunda a factorilor materiali în istorie. Din punctul de vedere al evoluţiei ideologice, anterioare anului 1848, a lui Cipariu şi a intelectualilor români grupaţi în jurul lui, trebuie să considerăm ca importantă achiziţionarea tuturor lucrărilor apărute ale filozofului materialist L. Feuerbach şi descoperirea ideilor născînde ale socialismului prin interpretarea lui Lamennais, respectiv prin lucrarea lui L. Blanc despre revoluţia franceză[63].

După sintetizarea tuturor aspectelor se poate afirma că rezultatul activităţii de colecţionare a lui Cipariu din deceniul premergător revoluţiei din 1848 a fost realizarea unei biblioteci de perspectivă europeană, cu un profil bine definit, care a devenit o colecţie ştiinţifică de dimensiuni impresionante, asigurînd totodată informarea posesorului său la un nivel european, atît în domeniul ştiinţelor sale de specialitate – filologia şi istoria – cît şi în legătură cu cele mai recente aspiraţii ce caracterizau viaţa literară, socială şi politică a acestei ere zămislitoare de mari schimbări.

Ritmul rapid de creştere din anii care au urmat după 1838 aproape îl obligă pe Cipariu ca, la sfîrşitul anului 1843 sau începutul lui 1846, să facă noi încercări pentru pregătirea unei evidenţe a fondului de cărţi mult crescut. Din catalogul amintit mai sus[64] – în pofida caracterului său fragmentar – putem să ne dăm seama cu aproximaţie cît de mare putea să fie în acea vreme colecţia lui Cipariu şi în ce măsură o considera el ca pe un instrument de muncă ştiinţifică. Cipariu şi-a compactat amintitul caiet de 206 pagini cu scopul de a cataloga acele cărţi. Socotind 20 de descrieri de titluri pentru o pagină, lista ar fi putut cuprinde 4000 de opere. Probabil că făcînd acest calcul, el a mai luat în considerare şi creşterile anilor următori şi a cerut să fie compactate mai multe pagini decît îi erau necesare pentru catalogarea fondului existent în acel moment. După aprecierea noastră, bazată şi pe alte informaţii, la sfîr-

şitul anului 1845 biblioteca lui Cipariu trebuia să fi ajuns la 3000 de volume. Acest catalog a avut în primul rînd menirea de a uşura munca lui de filolog prin luarea în evidenţă a ediţiilor de texte existente în bibliotecă. El nu s-a mărginit să înregistreze separat doar componentele coligatelor, ci şi fiecare creaţie literară sau text (de izvor narativ) apărute în diferite serii sau corpusuri. Cu toate că a reînceput de trei ori ordinea alfabetică, a trebuit să-şi dea repede seama că, folosind aceste metode, în condiţiile prestabilite, nu poate să-şi ducă munca la bun sfîrşit. Probabil aceste motive şi, începînd din anul 1846, ritmul aproape furtunos al creşterii l-au determinat pe Cipariu să întrerupă catalogarea[65]. Anii plini de animaţie ce au urmat, cum şi grija redactării *Organului Luminării,* l-au împiedicat să realizeze cel puţin o listă completă a colecţiei sale sau măcar să-şi numeroteze volumele. În această stare se afla biblioteca lui Cipariu în momentul cînd furtuna revoluţiei s-a abătut asupra ei. Acest simplu motiv face imposibilă, odată pentru totdeauna, stabilirea exactă a pagubelor suferite în 1848–1849 de cea mai importantă creaţie a bibliofiliei româneşti din Transilvania. Cu toate acestea, cercetarea bibliologică nu trebuie să renunţe la încercările de a aduce măcar lămuriri aproximative în această problemă.

Soarta colecţiei în timpul revoluţiei

S-a scris mult despre distrugerea suferită de biblioteca cipariană, dar problema nu a fost adîncită, autorii mulţumindu-se doar cu informaţiile tipărite, uşor accesibile[66]. Noi vom încerca să înaintăm în această problemă prin cercetări minuţioase, folosind ca punct de plecare arhiva personală a lui Cipariu şi însuşi materialul bibliotecii. În scrisorile şi articolele sale, Cipariu a po-

menit în repetate rînduri despre pagubele suferite de biblioteca sa în 1848–1849. Mai mult chiar, la sfîrşitul vieţii el a lăsat posterităţii o recapitulare amănunţită a acestui eveniment atît de dureros din viaţa lui[67]. Articolul care o cuprinde, publicat de Cipariu în *Archivu,* a şi fost valorificat de cercetătorii din trecut. În loc să repetăm datele cunoscute din literatura de pînă acum, în expunerea de mai jos dorim să punem accentul pe cele cîteva informaţii noi, ieşite acum la iveală, în urma cercetării actelor contemporane ale lui Cipariu. Cu ajutorul acestora ne vom strădui mai ales să oferim o imagine concretă, cantitativă despre pierderile suferite de bibliotecă.

La 4 noiembrie 1848, refugiindu-se la Sibiu, Cipariu a luat cu el, într-o singură ladă, cam 20–30 de manuscrise preţioase şi numai cîteva tipărituri[68]. În cursul lunilor noiembrie şi decembrie a reuşit să mai transporte la Sibiu, în două căruţe, încă vreo 1000 de volume din tipăriturile sale cele mai valoaroase. Numai ploile neîntrerupte au împiedicat mutarea completă a bibliotecii sale. De aici putem deduce că pînă la sfîrşitul anului 1848 partea rămasă la Blaj nu a avut de suferit pagube însemnate, cu toate că Iosif Many, redactorul adjunct al *Organului Luminării,* căruia i s-au încredinţat cărţile, a fost arestat la 6 noiembrie de autorităţile imperiale fiind acuzat de legături cu ungurii şi închis în cetatea de la Alba Iulia.

Jefuirea colecţiei va fi început numai la 19 ianuarie 1849, cînd honvezii lui Czecz János au ocupat Blajul, deoarece este neîndoios că numai cu acest prilej locuinţa părăsită de Cipariu a fost rechiziţionată pentru armată. Devastarea bibliotecii, începută de soldaţii unguri încartiruiţi acolo, a fost continuată în lunile următoare de trupele care au stăpînit cu schimbul orăşelul, de vecini şi chiar de locuitorii satelor din împrejurimi, pînă în septembrie 1849. Pe atunci Cipariu tocmai se întorsese de la Bucureşti, fiind însă nevoit să

mai locuiască aproape o jumătate de an la Sibiu, deoarece locuinţa sa de la Blaj a fost eliberată de soldaţii austrieci încartiruiţi acolo abia la începutul lui februarie 1850[69]. Vicisitudinile bibliotecii sale, începute odată cu ocuparea Blajului de către unguri, sînt relatate de către Cipariu în felul următor: „Acesta fu întînia catastrofă, dein carea ce a mai scăpatu în Blasiu, succesive deveni preda chiaru şi amiciloru, nu aru fi mai fostu. Căci după unguri urmară români şi soldaţi austriaci, cari dein casele părăsite duseră şi stricară totu, ce le veni a mînă"[70]. Din biblioteca odată descompletată, orişicine s-a perindat pe acolo a luat şi a cărat tot ce i-a plăcut. Oamenii îşi linişteau conştiinţa zicîndu-şi că dacă nu ei, atunci alţii vor duce valorile rămase fără stăpîn. Cei care au trăit zilele ultimului război cunosc din propria lor experienţă această psihoză. Nu ne va mira deci nici faptul că în timp ce, în lunile în care rămăsese fără stăpîn, au fost duse din locuinţa lui Cipariu aproape 3 000 de volume – cele cca 1 000 volume de cărţi vechi păstrate în podul casei au rămas neatinse,[71] numai pentru că jefuitorii nu şi-au luat osteneala să urce în pod sau să le coboare de acolo. După cum se întîmplă de obicei în asemenea cazuri, interesul a fost trezit în general mai ales de lucrările de beletristică mai recente, iar dintre operele ştiinţifice, de cele teologice. În recapitularea menţionată mai sus Cipariu aminteşte, de exemplu, de o biblie ebraică în cinci volume şi de 25 de cărţi ebraice, pe care un comerciant evreu le-a răscumpărat de la ţăranii satelor vecine, restituindu-le după întoarcerea sa.

Cu toată amploarea deosebită a distrugerii, ar fi greşit să credem că biblioteca lui Cipariu, rămasă la Blaj, ar fi fost total nimicită. Această părere se bazează pe următoarele cuvinte din amintirile lui Cipariu: „După întoarcerea mea acasă în toate tecele şi armariale amintite nu aflai nece măcaru una folia."[72] Această relatare însă nu trebuie nicidecum interpretată în sensul

că în locuinţă nu ar mai fi rămas nici măcar un volum din cele 4000, ea referindu-se cu siguranţă numai la dulapurile de cărţi. Cu cîteva rînduri mai încolo, chiar Cipariu ne relatează că, intrând în cea de-a doua cameră, pe masa locotenentului austriac care se afla acolo el a găsit un liturghier manuscris greco-sîrbo-român, ornamentat cu miniaturi, volumul lui Hammer-Purgstall *Redekünste Persiens* şi încă o carte. Tot el ne povesteşte că după întoarcerea sa vecinii şi cei din împrejurimi i-au restituit numeroase cărţi. Alţii însă, în ciuda martorilor oculari, au negat că ar fi luat ceva din biblioteca sa, ba chiar vindeau mai departe cărţile căutate la ei. Cipariu a publicat anunţuri în ziare, promiţînd recompense celor care ar restitui cărţile pierdute în timpul revoluţiei sau l-ar îndrepta pe urmele lor. Nu atît în urma anunţurilor, cît prin cunoştinţele sale, el a reuşit să recîştige multe valori, paguba definitivă rămînînd totuşi importantă. Chiar după cîteva decenii, din colecţia blăjeană risipită în timpul revoluţiei mai apăreau volume în cele mai diferite părţi ale ţării. În 1857 la Cluj şi la Deva, în 1870 la Blaj şi Bucerdea învecinată, iar în 1872 la Bucureşti au mai ieşit la iveală cărţi rătăcite din colecţia lui Cipariu[73].

Pentru a stabili cu aproximaţie pagubele definitive suferite de partea blăjeană a colecţiei, am comparat fragmentul de catalog din 1845/1846 cu fondul păstrat pînă azi din această bibliotecă[74]. În decursul acestei operaţii am ajuns la surprinzătorul rezultat că din cele 174 opere enumerate acolo (lucrînd chiar cu ajutorul fişierului actual, recunoscut ca fiind incomplet), se poate constata că în fondul Bibliotecii Centrale de la Blaj există 126 opere. Cu toate că această proporţie poate fi considerată ca valabilă numai pentru cărţile ştiinţifice lăsate la Blaj şi nicidecum pentru materialul mai nou de literatură universală, totuşi ea ne atrage atenţia asupra unui fapt important şi anume, că partea cea mai valoroasă pentru noi din biblioteca lui Cipariu anterioară

anului 1849, adică partea ei ştiinţifică, ne stă la dispoziţie într-o măsură cu mult mai mare decît se credea pînă acum.

Distrugerile războiului nu au cruţat însă nici piesele cele mai apreciate de Cipariu, anume cele mutate la Sibiu. Astăzi ştim cu oarecare exactitate la care anume dintre cărţile sale ţinea Cipariu cel mai mult şi care au fost considerate de el ca fiind indispensabile pentru munca sa ştiinţifică. Dintre piesele speciale ale colecţiei sale Cipariu a luat cu dînsul la Sibiu, în afară de manuscrisele româneşti provenite din moştenirea lui Vasilie Pop şi Vasile Aaron, materialul pe care l-a strîns cu referire la istoria Transilvaniei, notele sale orientale, preţioasele sale codice orientale, două incunabule, cîteva tipărituri vechi de valoare. Majoritatea fondului mutat de el la Sibiu şi apreciat mai tîrziu la circa 1000 de volume era formată din cele mai noi cărţi, dicţionare scumpe, publicaţii de texte şi monografii necesare pentru cercetările sale de orientalistică şi de filologie clasică, deci acele cărţi pe care le putem considera ca cele mai importante instrumente pentru munca sa ştiinţifică. Cipariu, eruditul, chiar ajuns în centrul luptelor politice, n-a vrut să-şi întrerupă preocupările sale ştiinţifice, care pentru el reprezentau un element vital. Gîndurile care-l preocupau în zilele revoluţiei pe Cipariu, politicianul, şi gusturile literare ale savantului, considerat drept un filolog arid, ne sînt dezvăluite şi de prezenţa, printre cărţile lui duse la Sibiu ca variată hrană spirituală, a operelor lui Rousseau, Voltaire, Feuerbach, Louis Blanc, Lamenais şi, pe lîngă acestea, a povestirilor romantice ale lui G. Sand, E. Sue, W. Scott, a poeziilor lui Goethe, Schiller şi Lamartine, a clasicilor francezi, ba chiar şi a lui *Don Quijote* de Cervantes şi *Lusiadas* de Camoes[75].

La Sibiu, Cipariu a închiriat o cameră la etajul întîi al casei din Reispergasse nr. 386 a meşterului brutar Johann von Böbel, situată lîngă zidul oraşului, depo-

zitîndu-şi acolo respectabila bibliotecă[76]. La vestea înfrîngerii de la Găneşti, din 18 ianuarie 1849, el şi-a transportat cărţile, împreună cu arhiva Comitetului românesc, la Cîineni în Muntenia[77]. De acolo însă, după ce, la 4 februarie, armata lui Bem a suferit la Ocna Sibiului o înfrîngere, aparent decisivă, în lupta cu forţele imperiale, Cipariu s-a mutat înapoi în locuinţa sa din Sibiu. După victoria de la Simeria, Bem dezlănţuie însă o nouă ofensivă asupra Ardealului de Sud şi, la 11 martie, oastea lui se apropie de Sibiu cu o viteză atît de surprinzătoare, încît Cipariu a putut să-şi salveze doar viaţa, mergînd pe jos pînă la Răşinari. Pe atunci mai spera că la Răşinari va putea angaja o căruţă, pentru ca a doua zi să se întoarcă la Sibiu după cărţi. Trupele maghiare însă au ocupat Sibiul încă în aceeaşi seară la cîteva ore după plecarea lui şi, împreună cu oraşul, au căzut în mîna lor şi cele mai scumpe scripte şi cărţi din colecţia lui Cipariu.

În zilele imediat următoare ocupării oraşului, autorităţile maghiare au trimis o comisie care, sub conducerea şefului poliţiei Dobokai József, a răscolit locuinţele membrilor refugiaţi ai Comitetului românesc, cercetîndu-le scriptele şi sechestrînd piesele de însemnătate politică. Aşa i-a venit rîndul şi locuinţei lui Cipariu, care a fost percheziţionată în prezenţa lui Johann von Böbel[78], dar cu această ocazie – după cum reiese din amintirile lui Cipariu – se pare că nici cărţile tipărite, nici manuscrisele nu au avut de suferit pierderi prea însemnate. Au fost însă sechestrate multe dintre hîrtiile sale, iar altele, considerate ca neinteresante pentru ei, cum erau socotelile tipografiei şi ale banilor fundaţiei de la Blaj, au fost arse la faţa locului.

Dezastrul bibliotecii părăsite de la Sibiu a urmat ceva mai tîrziu şi încă din direcţia cea mai puţin aşteptată. Pe cînd Cipariu, împreună cu alţi membrii ai Comitetului, tînjea la Rîmnic în captivitatea trupelor ruse[79], trimiţînd de acolo scrisori îngrijorătoare cunoştinţelor

din Răşinari în interesul salvării bibliotecii sale, la sfîrşitul lui martie a apărut la locuinţa lui din Sibiu un căpitan de honvezi necunoscut care, ameninţînd, cerea predarea cărţilor. În timp ce ofiţerul plecase după lăzi, stăpînul casei a reuşit să ascundă circa 200 volume de cărţi şi o ladă conţinînd manuscrisele cele mai preţioase, întorcîndu-se ofiţerul a împachetat în patru lăzi cărţile rămase în cameră, transportîndu-le la el acasă. Cipariu a aflat despre soarta cărţilor şi documentelor sale de la Sibiu şi Blaj numai din scrisoarea lui Andrei Liviu Pop, datată la 26 iulie 1849[80]. Din răspunsul adresat lui Pop, la 1 august, din Bucureşti ne putem da seama despre impresia covîrşitoare ce a avut-o asupra lui Cipariu prima veste despre pierderea cărţilor sale[81]. Adînca lui mîhnire a fost oarecum uşurată numai cînd, întorcîndu-se la Sibiu, la 3 septembrie, Böbel i-a restituit nevătămate cele 200 de volume şi manuscrisele sale cele mai preţioase. După descrierea lui Böbel el a reuşit să identifice chiar pe ofiţerul de honvezi care a luat cărţile, în persoana preotului Ion Munteanu din Sarcău (comitatul Bihor).

Munteanu, în calitate de preot militar încorporat în armata lui Bem, a căzut în captivitate imperială la începutul lui 1849, fiind însă lăsat liber la Sibiu. În felul acesta, el avusese ocazia să treacă de mai multe ori pe la locuinţa lui Cipariu. Pe bună dreptate deci, spera acesta să-şi redobîndească în scurtă vreme cărţile de la cunoştinţa sa. După sfîrşitul revoluţiei însă, Munteanu continua să afirme că acele cărţi au fost cumpărate de el pe bani de la cetăţeni din Sibiu şi de la honvezi şi ani de-a rîndul nici n-a răspuns măcar la rugăminţile lui Cipariu[82]. Întrucît de la jumătatea lunii februarie 1850 şi pînă la mijlocul lui octombrie 1851 Cipariu s-a aflat la Viena, el a fost nevoit să ducă o întinsă corespondenţă cu cunoştinţele sale din Bihor în interesul recîştigării cărţilor. Din această corespondenţă, păstrată în bună parte pînă astăzi, se poate reconstitui în

cele mai mici amănunte soarta cărţilor sale de la Sibiu[83]. După îndelungate tergiversări, în urma presiunii exercitate atît din partea episcopului greco-catolic din Oradea cît şi a autorităţilor de stat, la 10 februarie 1852 Munteanu a luat legătura, în sfîrşit, cu Cipariu, comunicîndu-i într-o scrisoare titlul a 29 opere, pentru a stabili dacă ele provin într-adevăr din colecţia lui[84]. După ce toate s-au dovedit a fi proprietatea lui Cipariu, Munteanu a predat aceste opere în 112 volume canonicului din Oradea, Iosif Sălăgeanu[85]. Între volumele reîntoarse, în octombrie 1853, după această lungă odisee la Blaj, se găseau: un incunabul al lui Cipariu (lexiconul lui Suidas), exemplarul manuscris al operei lui Benkő József, *Transsilvania specialis,* dicţionarul latin al lui Forcellini, volumele valorosului *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae,* mai multe lucrări preţioase de orientalistică şi filologie clasică.

Potrivit memoriilor sale de mai tîrziu, Cipariu lăsase la 11 martie 1849 în locuinţa sa de la Sibiu circa 1000 volume de cărţi. Din acestea au fost restituite de către Böbel circa 200, iar de Munteanu 112. Chiar dacă mai adăugăm şi cele 30 de volume găsite în cameră, încă în vara anului 1849, de către A. L. Pop, reiese totuşi că din cărţile transportate la Sibiu au rămas doar 342 volume, deci cam o treime[86]. Cipariu a rămas convins pînă la sfîrşitul vieţii sale că Munteanu nu i-a restituit vreo 700 de volume, lăsîndu-le după moarte liceului greco-catolic de la Beiuş. El îşi întemeia această bănuială pe comunicarea din 20 aprilie 1853 a canonicului I. Sălăgianu, care susţinea că la Munteanu, chiar după predarea celor 112 volume, a mai rămas o bibliotecă de circa 700 de volume[87]. Este cu totul de neînţeles de ce, după restabilirea ordinii, Cipariu nu a încercat să-şi recîştige pe cale judecătorească acest fond de cărţi care reprezenta totuşi o însemnată valoare materială. Prin restituirea celor 112 volume, Munteanu recunoscuse doar că la el au ajuns cărţi din locuinţa sibiană a lui Cipariu.

De ce nu a insistat colecţionarul, ca Munteanu să-i trimită măcar o listă despre restul cărţilor rămase în posesiunea sa? De ce, după moartea lui Munteanu, nu a cerut o asemenea listă de la liceul din Beiuş şi de ce nu a reglementat soarta acestor cărţi fie şi sub forma donării lor tot liceului din Beiuş? I-ar fi fost uşor să-şi dovedească dreptul de proprietate, deoarece avea lista cărţilor pierdute, majoritatea acestora fiind lucrări pe care un preot de la ţară nu le-ar fi cumpărat niciodată. Asemenea întrebări apar vrînd-nevrînd în mintea cercetătorului care urmăreşte soarta bibliotecii, dar, pe baza surselor existente, el nu poate să dea decît un răspuns ipotetic.

Trebuie să ne gîndim, în primul rînd, la posibilitatea ca înaintea lui Munteanu să fi luat şi alţii din cărţile rămase la Sibiu ale lui Cipariu. Afirmaţia lui Munteanu că ar fi cumpărat cărţi şi de la soldaţi nu pare cu toul neverosimilă[88]. Probabil că în momentul în care Munteanu a dispus transportarea cărţilor, acolo se va fi aflat numai o parte din fondul original. Dar după cum el nu ar fi avut nevoie de patru lăzi pentru a transporta cele 112 volume, în mare parte de format mic, tot astfel, cu greu ar fi putut împacheta în patru lăzi circa 800 de cărţi[89]. Este deci posibil ca Munteanu să nu fi luat un număr cu mult mai mare de cărţi din locuinţa sibiană a lui Cipariu, decît acela restituit în 1852[90]. Dacă biblioteca liceului de la Beiuş nu s-ar fi împrăştiat între timp, ar fi uşor de stabilit, chiar ulterior, dacă, într-adevăr, celelalte opere căutate de Cipariu au fost sau nu între cărţile donate de Munteanu. În această privinţă studierea bucată cu bucată a cărţilor provenite de la Beiuş şi aflate în prezent la Biblioteca Centrală de Stat din Bucureşti ar putea să ne ofere oarecare indicii. În momentul de faţă putem stabili numai că Munteanu a donat Beiuşului 1282 de volume, 1344 de caiete şi 15 hărţi[91].

Pe baza anumitor contradicţii existente între date, putem să ne gîndim însă şi la posibilitatea ca, înaintea dezastrului, în locuinţa de la Sibiu a lui Cipariu să nu se fi găsit 1000 de volume, respectiv ca după atîtea decenii nici Cipariu să nu-şi mai aducă aminte cu precizie de numărul cărţilor transportate la Sibiu. În această presupunere ne bazăm, pe de o parte, pe cele două liste de pierderi, aşternute pe hîrtie de mîna lui Cipariu în noiembrie 1849, pe de altă parte, pe aprecierile privitoare la fondurile bibliotecii din perioada anterioară revoluţiei. Din cele două liste de pierderi, prima enumără circa 320, iar cealaltă circa 400 de volume[92]. Trebuie însă menţionat că mai multe opere figurează în ambele liste şi că, după toate aparenţele, listele conţin şi lucrările restituite de Böbel. Aşadar, fondul transportat la Sibiu putea să numere iniţial cel mult 700 de volume din care s-au păstrat aproximativ jumătate. Fireşte, nu este exclus ca Cipariu să fi întocmit şi alte liste de pierderi, care însă, după moartea lui, au fost nimicite odată cu decimarea scriptelor sale. În acest caz şi valoarea calculelor noastre, bazate pe listele cunoscute în prezent, devine discutabilă.

În asemenea împrejurări, pentru stabilirea cantitativă a pierderilor produse în partea sibiană a bibliotecii, este de deosebită importanţă să se clarifice cît de mare era fondul complet al colecţiei cipariene în ianuarie 1849. Am văzut mai sus că înainte de 1848 Cipariu nu dispunea de o evidenţă exactă asupra fondului complet al bibliotecii sale, care creştea vertiginos. După memoriile sale din 1870, colecţia număra în jurul a 6000 de volume, din care au rămas la Blaj circa 5000[93]. Studiul amănunţit al formării şi creşterii bibliotecii arată însă că această apreciere ulterioară era cam exagerată. După mărturia fragmentelor de cataloage menţionate mai sus, la răscrucea dintre anii 1845 şi 1846, colecţia lui Cipariu va fi cuprins vreo 3000 de volume. Acest fond nu s-a putut dubla în numai doi ani sau doi ani şi jumătate, nici

chiar prin adăugarea substanţialelor cumpărături vieneze, căci ele au fost oarecum limitate de posibilităţile materiale ale lui Cipariu.

Din borderoul, amintit în repetate rînduri, care cuprindea comenzile efectuate prin firma Steinhausen[94], se poate stabili ritmul normal al cumpărăturilor lui Cipariu în această perioadă, precum şi suma de care ar fi avut nevoie pentru dublarea colecţiei de la 3 000 la 6 000 de volume. Pentru cele aproximativ 440 de volume care figurează pe această listă foarte deteriorată, Cipariu a plătit între 1842–1847 în total 1695 de florini. Întrucît, după cum am văzut, salariul lui abia din 1846 a crescut la 700 fl. anual, chiar dacă se ţine seama de veniturile lui secundare, e greu de imaginat că pînă în vara anului 1848 să-şi fi putut permite o cheltuială de vreo 10 000 fl. pentru înzestrarea bibliotecii sale. Se cunoaşte, mai ales din propriile sale afirmaţii, că Cipariu a folosit în aceşti ani pentru cumpărături de cărţi cam jumătate din veniturile sale[95]. Pe baza borderoului firmei Steinhausen, suma cheltuită anual pentru înzestrarea bibliotecii în anii premergători revoluţiei se poate de asemenea aprecia în medie la circa 400–500 de florini. Această sumă ajungea aproximativ pentru cumpărarea a 150–200 de volume. Putem deci să apreciem că între anii 1846 şi 1848 colecţia a crescut cu vreo 600–1000 de volume, iar fondul ei complet a ajuns în timpul revoluţiei cam la 4 000 de volume.

Rectificarea evaluării cantitative care figurează în memoriile lui Cipariu este necesară şi din cauza altor considerente şi anume: dacă acceptăm că în 1849 colecţia avea 6000 de volume, atunci vor apare probleme şi în ceea ce priveşte dezvoltarea ei ulterioară. În scrisoarea adresată la 9/21 noiembrie 1862 lui Ion Maiorescu, Cipariu apreciază că propria sa bibliotecă are, împreună cu manuscrisele, 4000–5000 de volume[96]. Din cercetările noastre amănunţite de mai sus rezultă că numai o treime sau cel mult jumătate din fond a căzut

jertfă distrugerilor revoluţiei. Chiar în cel de al doilea caz, din 6000 de volume trebuie să se fi păstrat cel puţin 3000. Dar tocmai în perioada 1850–1860 Cipariu şi-a sporit colecţia într-o măsură care depăşea cu mult creşterile precedente. Ritmul intensificat al acestor cumpărături se poate dovedi prin mulţimea facturilor de librărie care se găsesc pînă azi în arhiva sa personală. De ce, în ciuda creşterilor, care în acest deceniu au ajuns într-adevăr la mai multe mii de volume, în 1862 Cipariu îşi apreciază totuşi colecţia ca fiind abia de 4000–5000 de volume? Chiar şi în stadiul actual al cercetărilor putem deci presupune că fondul real al bibliotecii în timpul dezastrului era mai degrabă de 4000, decît de 6000 de volume, iar din acestea se vor fi pierdut cam 1500–2000.

După toate acestea nu se poate evita întrebarea: ce anume l-a îndemnat pe Cipariu să exagereze în acest fel numărul cărţilor sale dinainte de 1849? Cifrele din amintirile lui tîrzii se datorează oare numai lipsei unei evidenţe exacte, sau vanităţii, dorinţei de a mări importanţa colecţiei sale? Acest lucru ar fi greu de imaginat. Datele surprinzător de exacte ale listelor de pierderi, întocmite la sfîrşitul anului 1849, ne dovedesc că Cipariu îşi cunoştea perfect biblioteca, chiar în lipsa oricărei evidenţe. El cunoştea prea bine şi locul proeminent ce-l ocupa colecţia sa în viaţa culturală românească, decît să fi încercat a-i dovedi importanţa prin simple date cifrice. Explicaţia, după mărturia arhivei personale a lui Cipariu, trebuie căutată în altă parte, şi anume, în împrejurările care au urmat revoluţiei.

Devastarea casei sale din Blaj şi dezmembrarea bibliotecii în timpul revoluţiei i-au produs lui Cipariu şi importante pagube materiale. Situaţia i-a fost agravată şi din cauza că librarii îi pretindeau sume considerabile pentru cărţi ce i-au sosit cu puţin înaintea revoluţiei, dar în scurt timp s-au pierdut. Sînt semnificative pentru situaţia sa strîmtorată următoarele rînduri scrise la 19/

31 iulie 1850 de la Viena, în care urgentează trimiterea banilor: „...mă superă că nu pociu plăti librariului, cu toate că chiaru cărţile cele mai multe neplătite au fost transmise în zilele începutului revoluţiei, precum *Corpus historiae Byzantinae* şi chiaru acelea au peritu mai vîrtosu. D. Munteanu dein Oradie care mi-au dusu cărţile dein Sabiu, nu vrea să scrie nemica de a mi le reîntorce şi aşia sunt cu paguba curata, ca io trebue să plătescu şi altu mi ţiene cărţile furate sau negate."[97] Evident, era nedrept ca pagubele cauzate de revoluţie să fie suportate exclusiv de Cipariu, chiar şi în cazurile citate mai la urmă. Autorităţile i-au promis o despăgubire parţială pentru pierderile avute[98]. El era interesat, aşadar, să prezinte daunele suferite de biblioteca sa la dimensiuni mai mari decît cele reale, pentru a face să sporească suma compensaţiei, care, oricum, era numai parţială. Despăgubirea oficială a rămas totuşi numai o promisiune şi, pe la sfîrşitul deceniului al şaselea, librarii au început să-l hărţuiască pe Cipariu cu somaţii pentru achitarea datoriilor făcute cu achiziţiile dinainte de 1849 şi rămase în suspensie. În arhiva lui Cipariu s-au păstrat asemenea somaţii primite în 1858 de la Burián Pál (Cluj) şi în 1862 de la Stein János (Cluj) precum şi de la firma Steinhausen. În tratativele duse cu aceşti comercianţi, Cipariu a majorat, în mod explicabil, pagubele suferite de biblioteca sa şi a reuşit chiar să impună luarea lor în considerare la aranjamentele care au luat fiinţă. Datele numerice exagerate publicate în *Archivu* – după părerea noastră – au fost introduse în textul evocărilor lui Cipariu pentru a potoli pretenţiile tot mai crescute ale librarilor, respectiv, pentru a sprijini punctul său de vedere în decursul tratativelor.

Sublinierea distrugerii actelor sale personale se explică, la rîndul ei, prin neplăcerile cauzate de autorităţi în urma activităţii lui ca prefect al tipografiei[100]. De fapt, din notele sale ştiinţifice anterioare anului 1848 şi actele sale personale s-a păstrat pînă azi o parte nu chiar

lipsită de însemnătate. Numai valoroasa sa corespondenţă din anii tinereţii, de o importanţă inestimabila pentru istoria desfăşurării mişcării naţionale române, a fost distrusă în întegime în timpul revoluţiei.

Restabilirea colecţiei

Chiar dacă astăzi pare neîndoios că opiniile mai vechi referitoare la nimicirea bibliotecii lui Cipariu trebuie revizuite, este totuşi incontestabil că ea a avut de suferit în timpul revoluţiei pierderi atît de importante, încît a fost nevoie de sacrificii considerabile pentru a o face aptă să slujească din nou marilor aspiraţii naţionale. Cipariu nu a ezitat nici o clipă să facă sacrificiile cerute. În 1853, el îi scrie în acest sens lui I. Mureşianu, într-un context referitor la cercetările sale de lingvistică: „Spre acest scop nu lipsii încă înainte de 1848 a-mi aduna toate documentele, pe cît îmi era în putinţă, cîte mi-ar putea fi de ajutor... Însă durere, atît o parte din documentele cîştigate cu atîta nevoie şi spese, cît şi materialul cules întreg fu prada întîmplărilor de la 1848/49. Nu disperai însă, ci şi după aceea mă nevoii a restaura şi a reîntregi ce era pierdut, pentru ca cunoscui necesitatea ce o simţim cu toţii de a începe oarecînd a ne tracta limba şi apoi istoria după o critică cum se cere în zilele noastre..."[101] După revoluţie, şi împrejurările vieţii lui Cipariu au luat o întorsătură favorabilă, care în scurt timp i-au permis nu numai să acopere pagubele suferite de bibliotecă, dar să aducă şi un spor considerabil fondului ei.

În anii ce au urmat după 1850 el făcea adesea călătorii în străinătate, petrecînd timp mai îndelungat cu deosebire la Viena şi fructificîndu-şi legăturile create încă înainte de revoluţie cu librarii de acolo. În timpul şederii sale la Viena de la 16 februarie 1850 pînă la

18 octombrie 1851[102], el a vizitat Berlinul, Halle şi Gotha, între 9 mai şi 15 august 1850. După mărturia jurnalului său, în toate aceste oraşe a făcut cercetări în biblioteci şi a realizat legături cu librarii[103]. În august 1852 a călătorit, trecînd prin Viena, în partea Italiei aflată sub dominaţie austriacă. Întorcîndu-se apoi la Viena, a rămas acolo pînă la mijlocul lui noiembrie[104]. În primăvara, sau poate şi în toamna anului 1854 s-a dus din nou la Viena, întorcîndu-se acasă numai la începutul anului 1855[105]. În primăvara lui 1856 a petrecut încă trei luni în capitala Monarhiei[106]. După o pauză mai lungă, a revăzut Viena la sfîrşitul lui 1863[107]. A renunţat însă la călătoria plănuită pentru toamna anului următor[108], iar după această dată nu a mai ajuns să revadă metropola de pe Dunăre, care însemna atît de mult pentru el.

Acestor îndelungate şederi vieneze trebuie să le atribuim un rol important atît în formarea lui Cipariu, cît şi în dezvoltarea bibliotecii sale. Acolo el a avut ocazia să ia contact în acelaşi timp cu conducătorii românilor din toate provinciile habsburgice, cu viaţa ştiinţifică europeană şi cu piaţa de cărţi occidentală. Rîndurile de mai jos, care datează din 17/29 septembrie 1850, sînt o mărturie că el a înţeles imediat ce rol important deţine Viena şi, în mod conştient, a fructificat situaţia în folosul poporului român, al său propriu şi al bibliotecii sale: „...Viena, capulu unui imperiu ce cuprinde giumătate românimea Daciei Traiane, este suptu totu aspectulu un loc ca făcutu pentru ori ce înlesnire a literaturei române. Midilocele de a ave în mînă ori ce fîntîne pentru cercetările literaria în bibliotecele publice şi private, în colecţiunile de arte şi antichităţi, în relaţiunea neîntreruptă cu naţiunile Europei şi cele mai literate şi cele mai înfrăţite cu naţiunea română, înlesnirea şi eftinătatea tiparului, comunicaţiunea de aproape cu provincie române şi preste totu şi în specie cu cele dein imperiulu

Austriacu, facu de doritu, ca şi românimea să se folosească de dînsele şi să nu le trece cu vederea."[109]

În ceea ce-l priveşte pe Cipariu personal, bazîndu-se pe acest discernămînt, se străduia să folosească din plin tot ceea ce îi oferea Viena pentru a-şi menţine documentarea ştiinţifică la un nivel contemporan. Viena deceniului al şaselea îi oferea posibilităţi deosebit de avantajoase pentru sporirea colecţiei. Această perioadă era, de fapt, o adevărată „vîrstă de aur" în istoria bibliofiliei din Europa Centrală[110]. Piaţa de cărţi austriacă şi germană oferea spre cumpărare, în cantităţi care depăşeau orice precedent şi la un preţ relativ scăzut, cel mai variat material bibliofil. Codice latine medievale, incunabule, produse ale vechilor tipografii celebre, ediţii de lux bogat ilustrate, diferite *rariora* şi *curiosa* îşi schimbau în această perioadă stăpînul pe un preţ modest, care reprezenta numai o fracţiune a preţului de mai tîrziu[111]. Piaţa oferea în cea mai mare cantitate tocmai materialul de valoare muzeală, şi din domeniul istoriei ştiinţelor, respectiv acele lucrări ştiinţifice care erau cu precădere colecţionate de Cipariu. Ritmul şi conţinutul achiziţiilor sale depindea numai de posibilităţile sale materiale. Acum piedicile care, după cum am văzut, la început au frînat considerabil realizarea planurilor bibliotecăreşti ale lui Cipariu au dispărut cu desăvîrşire. Totuşi, continuarea activităţii lui de colecţionar pe vechile făgaşe, lărgite doar cu interesul pentru codicele latine medievale[112], constituie o dovadă că principiile sale în domeniul bibliofiliei s-au format definitiv încă înaintea anului 1848.

Cu toate acestea, se vădeşte o deosebire esenţială între cumpărăturile sale făcute înainte şi după revoluţie, colecţia blăjeană fiind îmbogăţită de acum încolo aproape exclusiv cu piese provenite din ţări străine. Din rămăşiţele, împrăştiate prin anticariatele austriece şi germane, ale unor colecţii din străinătate, interesul, priceperea şi spiritul de sacrificiu ale lui Cipariu au reu-

şit să construiască o nouă unitate organică. Pentru ilustrarea provenienţei acestui material variat, amintim de pildă valoroasele cărţi de arhivistică şi bibliologie din biblioteca cunoscutului istoric militar din Berlin, Emil Gottlieb Friedländer (Nr. 4113, 4431, 4981, 5000, 5642, 5743, 5986), cărţile lui August Leopold Crelle, fondatorul revistei centrale a matematicienilor germani (*Journal*) sau ale lui Franz Oberthür, dogmaticianul universităţii din Würzburg[113] (Nr. 4698, 6694, 4997), apoi volumele provenite din biblioteca regală din München (Nr. 4316, 4556, 4438, 4915), biblioteca electorilor saxoni (Nr. 5942), bibliotecile colegiilor iezuiţilor din Praga (Nr. 6981), Liegnic (Nr. 4546), Viena (Nr. 5026) şi München (Nr. 4316), bibliotecile universităţilor din Viena (Nr. 4458), Lipsca (Nr. 6376), Wittenberg (Nr. 4501), biblioteca amiralităţii din Rusia ţaristă (Nr. 4330), precum şi din fosta bibliotecă a cunoscutului politician austriac contele Stadion. Aceste cumpărături din străinătate au îmbogăţit într-adevăr colecţia lui Cipariu cu cărţi vechi, minunate exemplare bibliofile. Dintre cărţile pierdute în timpul revoluţiei el a achiziţionat din nou, cu mari sacrificii, pe acelea care erau importante pentru munca sa. În 1856, de exemplu, a plătit 78 de florini pentru cele două volume pierdute ale *Synodicon*-ului lui Beveregius[114]. Totuşi, el s-a străduit să achiziţioneze cîte un nou exemplar al fiecărei cărţi pierdute din vechea lui bibliotecă. Pe cît era posibil, îşi procura lucrări mai noi şi mai bune din acelaşi domeniu. Se pare că pînă în 1855 a reuşit să-şi completeze pierderile, depăşind chiar fondul dinainte de revoluţie. Aşa se explică faptul că în acest an el a putut dona bibliotecii liceului de la Blaj, reorganizată sub conducerea sa, 300 de volume mai vechi şi mai noi, în limba latină, greacă, germană, franceză, italiană, română şi maghiară[115].

Cipariu şi-a continuat şi după revoluţie activitatea de colecţionar cu sprijinul unei largi reţele de librari

străini. El nu şi-a întrerupt nici legăturile transilvănene existente înainte de 1848, dar în această perioadă importanţa lor a scăzut la surse de rangul trei. Numai anticariatul lui Burián Pál din Cluj a mai jucat un oarecare rol în viaţa colecţiei cipariene, pînă la moartea proprietarului acestei firme, survenită în 1860[116]. Chiar şi acest anticariat furniza Blajului mai curînd tipărituri vechi şi rare de provenienţă străină. Din deceniul al şaselea însă şi pînă la moartea sa, Cipariu îşi efectua majoritatea cumpărăturilor prin intermediul firmelor străine ce vor fi menţionate mai jos. Această listă va dovedi cu prisosinţă că bibliofilia lui Cipariu a depăşit definitiv cadrul pieţii de cărţi ardelene. Listele de preţuri tipărite ale acestor firme – din păcate foarte mult descompletate între timp – existente în biblioteca lui Cipariu, cît şi arhivele lor comerciale, dacă s-au păstrat, vor mai aduce, probabil, multe informaţii valoroase despre cumpărăturile de cărţi făcute de Cipariu după 1850. Cercetătorii de mai tîrziu vor trebui să încerce această cale, inaccesibilă în prezent pentru noi. Facturile librăriilor care s-au păstrat din aceste timpuri în arhiva lui Cipariu, în ciuda numărului lor mare, oferă doar o imagine fragmentară a acestei perioade importante, atît de bogată în rezultate, din istoria colecţiei.

La începutul deceniului al şaselea, cel mai serios furnizor al lui Cipariu era librăria Academiei de ştiinţe imperiale, firma Carol Gerold's Sohn. Cu mijlocirea acesteia şi-a rezolvat Cipariu pînă la o vreme şi celelalte comenzi din Viena, Breslau şi Lipsca. Pe lîngă Gerold, în această perioadă, el a achiziţionat cele mai multe cărţi de la anticarii vienezi Carl Greif şi Johann Schratt. Mai tîrziu a mai efectuat livrări pentru Cipariu şi librăria universităţii din Viena, firma Wilhelm Braumüller und Sohn. De la Wallishauser'sche Buchhandlung (Josef Klemm) tot din Viena el a comandat mai ales materiale de orientalistică. A doua localitate importantă

de achiziţie pentru Cipariu este, în aceşti ani, Lipsca. Aici, el avea legături cu firmele Kirchhoff & Wigand, K. F. Koehler's Antiquarium, F. A. Brockhaus, de la care cumpăra, cu precădere, tot lucrări de orientalistică. Interesul pentru orientalistică l-a îndemnat pe Cipariu să caute legături în cel de al optulea deceniu şi cu Friedrich Andreas Perthes, cunoscut librar din Gotha. Deşi rolul pe care l-a avut în creşterea colecţiei firma Schletter'sche Buchhandlung – H. Skutsch din Wroclaw este mai mic decît a celor precedente, el îşi are totuşi importanţa lui. Noutăţile din Ungaria, erau comandate în primul rînd prin firma Hartleben de la Pesta[117].

Din cauza decimării arhivei sale personale, azi nu mai putem stabili, nici măcar cu aproximaţie, suma cheltuită de Cipariu pentru înzestrarea bibliotecii sale. Ştim de la el însuşi – după cum am văzut – că, cel puţin pînă la mijlocul deceniului al şaselea, cheltuia pe cărţi mai mult de jumătate din veniturile sale, ceea ce, oricum, se ridica la o sumă considerabilă. În afară de salariul lui de canonic şi profesor, el mai avea venituri şi de pe urma postului de prefect al tipografiei, din comisionul vînzării cărţilor româneşti[118], din vînzarea propriilor sale lucrări şi de la moşiile sale mai mici sau mai mari, cumpărate sau luate în zălog încă de la începutul deceniului al cincilea[119]. Relativa sa independenţă materială a fost unul din motivele pentru care, în 1841, a refuzat propunerea lui Bariţiu de a se stabili la Bucureşti, zicînd: „aici-s domn, nimeni nu-mi porunceşte, nimeni nu-mi poate lua pîinea..."[120]. Situaţia sa materială s-a îmbunătăţit neîncetat şi după aceea. Cînd în anul 1862 împăratul l-a numit canonic-cantor, salariul lui a crescut, de la cei 700 fl. pe care îi primea începînd din 1845, la 1680 fl. Avansarea lui din 1869 în postul de canonic-lector i-a adus probabil o nouă mărire de salariu. În 1871, după ce a primit numirea de prepozit, drepturile sale au crescut la 2250 de florini anual, sumă echivalentă cu salariul unui înalt

funcţionar de stat[121]. Începînd cu deceniul al cincilea, Cipariu dispunea deci de veniturile necesare pentru realizarea planurilor sale bibliotecăreşti, iar suma pe care el – spre deosebire de confraţii lui canonici care-şi plasau banii în moşii şi hîrtii de valoare – o investea pentru colecţia sa creată pentru a sluji cauzei naţionale române se ridică la multe mii de florini.

Destinul colecţiei

Cipariu zăcea pe catafalc, dar poşta mai continua să aducă volumele comandate de el din ţări străine. Nu renunţase deci nici în cea din urmă perioadă a vieţii la îmbogăţirea bibliotecii sale. Cu toate acestea, din cea de a doua jumătate a deceniului al şaselea, se poate observa că nu-şi mai sporeşte biblioteca în măsura şi ritmul de mai înainte. Viitorul biograf al lui Cipariu va trebui să dezvăluie cauzele acestei blazări a colecţionarului, care a avut repercusiuni asupra dezvoltării bibliotecii. În afară de apăsătoarea atmosferă politică, neglijarea lui pe linie ecleziastică, izolarea treptată de viaţa ştiinţifică de peste hotare după moartea lui Hammer-Purgstall, începuturile bolii sale, toate, toate au avut o influenţă paralizantă asupra întregii sale activităţi. Din această cauză l-a încîntat atît de mult în vara anului 1855 planul lui Bariţiu de a veni ca profesor la Blaj, sperînd că vechiul său prieten va fi capabil „aţi mai stîrni spiritul în aceste trupuri moarte”[122]. Pasiunea sa de colecţionar a fost diminuată şi de recunoaşterea faptului că, în urma dezvoltării vertiginoase a producţiei de cărţi, o singură persoană particulară nu-şi putea asuma răspunderea să îndeplinească prin biblioteca sa sarcinile de documentare ce se ridicau în faţa mişcării naţionale române în condiţiile unei politici schimbate[123]. Probabil că el şi-a dat seama

atunci că e mai rezonabil să lase în seama unei instituţii publice grija adunării moştenirii culturale a naţiunii sale, deoarece – spre deosebire de o persoană izolată cu viaţa limitată în timp – numai instituţiile pot asigura continuitatea unei astfel de munci. În sfîrşit, evenimentele din 1849 îl vor fi convins că bibliotecile publice – chiar şi în împrejurări deosebite – se bucură de mai multă grijă din partea societăţii decît colecţiile particulare.

Aceste considerente l-au determinat pe Cipariu să încerce pe alte căi realizarea uriaşei sarcini a creării unei biblioteci naţionale pe care, în elanul său tineresc, şi-o asumase odinioară el însuşi. În toamna anului 1858 s-a apucat deci de reorganizarea bibliotecii diecezane de la Blaj, în scopul ca aceasta să poată prelua activitatea de colecţionare a cărţilor şi manuscriselor vechi româneşti. La 1 februarie 1859 el îl roagă pe Bariţiu, care tocmai pleca în Moldova şi în Ţara Românească, ca să-i adune acolo asemenea material, adăugînd: „Aceste voi să le adun pre seama Bibliotecii diecezane, de care... m-am apucat încă în toamna trecută să o ordinez şi să o întemeiez...”[124]. Totuşi, în curînd a trebuit să vadă că înaltele feţe bisericeşti nu aveau simţul necesar pentru îndeplinirea acestei sarcini şi nu erau dispuse să facă sacrificii materiale în această direcţie. Cîţiva ani mai tîrziu, la înfiinţarea Astrei, i-au apărut posibilităţi noi şi mai bune. El credea că în cazul cînd biblioteca Astrei ar fi transformată într-un centru naţional de documentare, succesul colecţionării nu ar fi împiedicat de contradicţiile nefaste existente între bisericile ortodoxă şi greco-catolică. Imediat după înfiinţarea Astrei, la 28 iulie 1862, a făcut deci propuneri pentru crearea unei biblioteci şi a unui comitet de bibliotecă, fixîndu-le ca sarcină principală colecţionarea şi prelucrarea cărţilor vechi româneşti[125]. Făcînd unele donaţii de cărţi, a ajutat el însuşi să se pună bazele acestei biblioteci[126].

Dar aspiraţiile lui nu au găsit răsunet nici aici. Lipsa de interes şi mijloacele materiale insuficiente au făcut ca nici sub această formă realizarea visurilor sale să nu aibă nici o perspectivă.

Văzînd toate acestea, în sufletul lui Cipariu au izbucnit cu forţă chinuitoarele griji pentru viitorul bibliotecii sale. Avea sentimentul că cele mai concrete servicii pe care le-a adus poporului său au fost zadarnice fiindcă lipsea înţelegerea şi spiritul de sacrificiu necesare pentru continuarea şi încheierea operei începute de el: crearea bibliotecii naţionale româneşti. Cuvintele scrise cu amărăciune în jurnalul său cu cîţiva ani înainte, luminează cele mai ascunse tainiţe ale sufletului său, explicînd totodată de ce a lîncezit munca sa de colecţionar după 1856: „Care român privat (particular) cu mijloacele aşa puţine ş-a adunat biblioteca cum a fost cea pierită a mea şi cum este cea de acum? Cine a sacrificat atîţia bani spre scopul literar din puţina sa avere? Cine ş-a stricat ochii, cine ş-a dărăpinat sănătatea ca mine, studiind ziua-noaptea, scriind şi copiind? Cît m-am făcut schelet nu om, de nu mi-a tignit nici de mîncare, nici de beutură, nici de somn, ş-am îmbătrînit înainte de timp mai mult decît cei de o etate cu mine, cît astăzi sunt umbra nu om, de nu-mi suferă nici mîncare, nici beutură, nici nu pot dormi, nici pot umbla şi mi-am scurtat viaţa studiind, scriind şi copiind, tot întru interesul literaturii româneşti... Aşa încît ne vine uneori furia să ne ardem chiar şi biblioteca, sau cel puţin să o vindem. La ce atîta mulţime de bani prădaţi pe cărţi, cari nu ştiu cui vor rămînea, sau nu ştiu cum vor fi îngrijite? Ce va să fie de manuscrisele mele după mine? De rarităţile ce le-am adunat cu atîta zel şi cu atîta necruţare? Şi în urmă să mai păţească, ce au păţit în 1848/49, sau şi mai rău? Nebunie...”[127].

Văzînd eşecul încercărilor sale în Transilvania i-a venit ideia să asigure păstrarea la Bucureşti a colecţiei

sale, adunată cu atîta migală, pentru folosul ştiinţei româneşti. Într-o scrisoare din 9/21 noiembrie 1862 se interesează la Ion Maiorescu dacă nu i s-ar putea cumpăra colecţia pentru viitoarea Bibliotecă Naţională din capitală: „Io încă am una bibliotecă ca de 4–5000 volumi (între care la vre-una 200 mse, mai alesu orientali şi latine), care o aşi vende, decă se ar afla cumparatoriu. Clasici greci şi latini, toţi în mai multe ediţiuni vechi şi noue, patres graeci et latini, celi mai aleşi scrietori itali, gali, ispani, angli, germani, latini recentiori, hangarica etc. etc. Multe ediţiuni scumpe şi rare. Nu aţ ave trebuinţia pentru biblioteca vostră naţionale de acolo? Decă vei veni la Blasiu la veră, o vei vede! Er decă nu va vă trebui voue, o sa vendu la vreunu nemţiu seau anglezu, spre care scopu mai antaniu am de cugetu se publicu catalogulu msteloru şi cărţilor orientali, apoi pre alu celoru alalte. Vedi şi-mi scrie"[128]. Maiorescu, care cunoştea bine importanţa naţională a colecţiei prietenului şi rudei sale, s-a grăbit să răspundă la oferta lui Cipariu încă la 8 decembrie: „Am vorbit şi de biblioteca D-tale. De ce însă voieşti a o vinde? Strîmtorat nu eşti. Ori voeşti a mai cumpăra latifundii? (quae civitatem perdiderunt). Să ne mai înţelegem despre aceasta. Cînd va fi, şi va fi, vom pîndi ocaziunea şi bani în tezaur. Cam la cît sue valoarea?"[129].

Nu cunoaştem mai departe soarta acestor planuri, dar credem că pînă la urmă Cipariu a renunţat la vînzarea colecţiei la Bucureşti, deoarece a recunoscut că nu poate deposeda românii din Transilvania de unica lor bază documentară, de biblioteca lor reprezentativă, în care fiecare intelectual român vedea simbolul progresului cultural al poporului său[130]. Înviorarea treptată a vieţii politice după 1860 a trezit noi speranţe în conducătorii românilor din Transilvania, iar Cipariu a continuat să-şi dezvolte biblioteca. El nu s-a mai gîndit la vînzarea sau nimicirea cărţilor sale. „Din fericire sau

nefericire, nu ştiu, asemeni paroxism nu ţin mult. Biblioteca încă tot mai stă, şi nu e nici arsă, nici vîndută, ci încă tot mai creşte" – scrie el în 1868[131]. Cu toate că rezultatele eforturilor vieţii sale pe linie politică păreau zădărnicite de noua situaţie creată în urma înţelegerii austro-ungare, iar pe tărîm ştiinţific de părerile opuse concepţiei sale lingvistice ce se conturau la Bucureşti, el va continua totuşi să-şi îmbogăţească biblioteca pînă la moarte. În cursul ultimilor 15 ani ai vieţii, trăind complet retras, colecţionarea, într-un ritm din ce în ce mai lent, şi studierea cărţilor sale au rămas pentru el aproape singura formă a activităţii.

La moartea lui, survenită la 3 septembrie 1887, fondul bibliotecii cuprindea circa 6–7000 volume. Potrivit testamentului său din 18 aprilie 1886, Cipariu a lăsat această colecţie de unică valoare culturală pentru românii din Transilvania – împreună cu fundaţii în sume considerabile – capitlului greco-catolic de la Blaj[132]. El a formulat însă o condiţie, şi anume, ca biblioteca să fie pusă la dispoziţia publicului într-un local potrivit şi să fie păstrată cu grijă ca o unitate aparte. Depozitarea adecvată a cărţilor a suferit însă o îndelungată amînare – probabil din cauza interminabilelor procese purtate în jurul succesiunii. La un deceniu după moartea lui Cipariu cărţile sale mai zăceau în încăperile oficiale ale capitlului, fără de nici o evidenţă[133]. Colecţia de mare valoare a fost strămutată în localul nou construit pentru Biblioteca Centrală numai în vara anului 1916, după vicisitudini de un sfert de veac[134]. Strămutarea încă nu se terminase de-a binelea cînd, la vestea apropierii frontului, fondul a trebuit să fie mutat cu grabă în pivniţă, respectiv, transportat la Oradea. În cursul acestor operaţii pripite, cărţile lui Cipariu s-au amestecat cu moştenirea lui A. Bunea şi Ion Micu Moldovan, precum şi cu alte fonduri ale Bibliotecii Centrale. Cu toate că în 1917 bi-

bliotecarul Z. Pîclişianu a depus tot efortul pentru separarea diferitelor fonduri, acest lucru s-a realizat numai în linii mari, deoarece majoritatea cărţilor lui Cipariu nu purtau nici un semn de proprietate. În acest fel, multe cărţi din colecţia sa au fost incluse şi numerotate în alte fonduri.

Arhiva personală, scrisorile şi însemnările ştiinţifice ale lui Cipariu au avut o soartă şi mai vitregă. Deosebita lor importanţă ştiinţifică nefiind cunoscută, ele au fost depozitate după 1918 în podul bibliotecii şi, în lipsă de înţelegere şi bani, timp îndelungat nimeni nu s-a ocupat de organizarea lor[135]. Ele s-au degradat în pod, complet dezorganizate pînă în 1938, cînd Şt. Manciulea a adunat la un loc sigur resturile lor, aranjîndu-le oarecum şi publicînd din ele multe piese valoroase. După ce în 1949 Biblioteca Centrală de la Blaj a trecut în grija Academiei, colecţia lui Cipariu a fost transportată la Cluj, la biblioteca înfiinţată pe lîngă filiala Academiei. Tot acolo se găseşte şi astăzi, în mare parte încă în aceeaşi ordine, care i s-a stabilit între cela două războaie la Blaj.

Prin cele expuse mai sus, credem că am reuşit să elucidăm următoarele: 1) Biblioteca lui Cipariu constituie una dintre cele mai însemnate produse ale procesului de dezvoltare a bibliotecilor româneşti din secolul al XIX-lea. 2) Colecţia aceasta nu a fost complet distrusă în 1849, suferind doar pagube importante. 3) Din cele de mai sus reiese de asemenea că această colecţie este poate cea mai veche bibliotecă românească ştiinţifică de specialitate, provenită în mare parte dinainte de 1848 şi conservată într-o stare destul de bună. 4) De aceea în viitor ea va trebui îngrijită şi valorificată ca unul dintre cele mai importante monumente ale istoriei ştiinţei româneşti din secolul al XIX-lea.

După cum, neprecupeţind osteneală şi cheltuială, monumentele istorice sînt restaurate azi de către specialişti competenţi, tot aşa este nevoie înainte de toate de re-

constituirea cît se poate de completă a colecţiei Cipariu. Nu ne gîndim aici numai la reintegrarea volumelor rătăcite în alte fonduri ale Bibliotecii Centrale de la Blaj. Este nevoie să se depisteze şi să se readucă în sînul vechii unităţi cărţile lui Cipariu, care, prin moştenirea lui I. Munteanu, au ajuns, eventual, la Beiuş, iar de acolo, în jurul lui 1954, la Bucureşti, la Biblioteca Centrală de Stat. Abia după aceasta poate să urmeze regruparea întregului material pe discipline, îndreptarea vechilor greşeli, întocmirea unor noi şi corecte fişe de catalog. Vizitatorul sau cercetătorul de azi îşi va putea forma numai astfel o imagine rapidă şi sigură despre arsenalul ştiinţific complet al părintelui filologiei ştiinţifice româneşti. Urmează apoi ca o sarcină aparte desăvîrşirea, potrivit tuturor exigenţelor ştiinţifice, a catalogului colecţiei de orientalistică, care a fost început mai de mult[136].

În legătură cu acest punct, reorganizarea are tangenţe şi cu problemele fondului de manuscrise ale colecţiei. Pare că tot materialul manuscris va trebui recercetat spre a stabili, potrivit celor mai noi criterii ale arhivisticii şi bibliologiei, care din piese vor fi repartizate colecţiei de manuscrise şi care vor rămîne în arhiva personală a lui Cipariu. Aceasta este condiţia preliminară pentru realizarea unor mijloace moderne de cercetare pentru studierea moştenirii spirituale – manuscrise trecute prin multe vicisitudini – a marelui erudit blăjan. Va putea urma apoi munca specialiştilor noştri în istoria ştiinţei, spre a se achita de datoria faţă de acest – în ciuda erorilor sale – mare pionier al ştiinţei româneşti.

Lungă şi ostenitoare cale mai are de străbătut generaţia de astăzi pînă cînd va putea valorifica îndeajuns aceste bunuri culturale adunate de cel mai mare bibliofil român al secolului trecut cu atîta dragoste, competenţă şi sacrificiu material. Totuşi, astăzi sînt asigurate atît condiţiile personale, cît şi cele materiale pentru înde-

plinirea acestor sarcini. Nu lipseşte nici înţelegerea, odată ce moştenirea lui Cipariu se află în mîinile celui mai înalt for al ştiinţei româneşti, Academia Republicii Socialiste România.

Această lucrare doreşte să fie o modestă contribuţie la o mai bună îndeplinire a sarcinilor bibliotecăreşti şi a celor din domeniul istoriei ştiinţei, enumerate mai sus. Este în acelaşi timp, împreună cu alte studii ale sale referitoare la acest subiect[137], şi un omagiu personal adus de autor. Un omagiu pe care se va simţi obligat să-l aducă fiecare admirator al ştiinţelor, dacă în cursul cercetărilor sale se va apropia vreodată omeneşte de acest mare savant ce a trăit pentru poporul său, pentru ştiinţă şi carte şi nu este nici astăzi apreciat după meritele lui: Timotei Cipariu.

(Traducere de A. Kiss)

CARTEA ŞI BIBLIOTECA
ÎN CULTURA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

– Biblioteconomia socialistă şi moştenirea de cărţi a naţionalităţilor conlocuitoare

Reaşezarea raporturilor dintre carte şi societate este o sarcină importantă şi urgentă pentru întreaga lume modernă. Nu fac excepţie nici ţările care construiesc socialismul, deşi în sfera lor problemele ridicate de răspîndirea tehnicii audio-vizuale se prezintă sub alt aspect. Din punctul de vedere al educaţiei maselor – de relativ puţină vreme apropiate de izvoarele culturii – este o adevărată chestiune vitală ce rol i se atribuie cărţii în aprofundarea culturii noi, socialiste. Fără o largă cultură a cărţii care să se poată asimila, muncitorii manuali s-ar putea integra cu greu – ca elemente componente cu valoare plenară – în naţiunea socialistă formată, în continuă consolidare. Însăşi unitatea culturii socialiste ar deveni problematică dacă masele largi ale societăţii ar dispune mai ales de o tele-cultură şi nu ar putea să-şi însuşească şi valorile create pînă acum de înaintaşii lor, valori care au devenit accesibile tuturor prin intermediul cărţilor.

Sistemul bibliotecilor ce tinde să cuprindă întreaga societate este o dovadă a rolului important pe care politica culturală socialistă i-l rezervă cărţii în edu-

caţia societăţii din ţara noastră. Eventualele obiecţii s-ar putea aduce mai curînd în privinţa unei mai judicioase valorificări a tradiţiilor. Puţini sînt şi astăzi aceia care, în una sau alta din vechile biblioteci, văd întruchipată istoria culturală a oraşului, regiunii sau ţării lor, iar în volumele înşirate în rafturi, pe martorii cei mai autentici ai sferelor de gîndire şi ai moştenirilor rămase din trecutul mai apropiat sau mai îndepărtat. Şi nu pentru toată lumea este de la sine înţeles că şi bibliotecile pot fi monumente întocmai ca vechile mănăstiri, biserici sau cetăţi şi că li se cuvine şi lor toată ocrotirea şi preţuirea de care se bucură, pe bună dreptate, monumentele istorice devenite locuri de pelerinaj pentru turişti. Chiar şi între bibliotecarii noştri se întîlnesc unii care nu percep că nici aceste biblioteci-monument nu au o valoare deplină pentru ştiinţă decît în cazul cînd fondul lor se conservă neschimbat, fără a i se adăuga sau lua ceva. Căci tot ceea ce, insuficient documentaţi şi cu o concepţie neistorică, considerăm astăzi cu uşurinţă dublet este sigur că a ajuns în actualul loc de conservare ca element component a două părţi de provenienţă ale colecţiei. Îndepărtînd unul din exemplare vom sărăci, aşadar, cu o informaţie trecutul bibliotecii noastre, iar pe cercetători îi vom lipsi de posibilitatea descoperirii unor legături din sfera istoriei culturii. Nici în cercurile noastre intelectuale nu este îndeobşte cunoscut faptul că în Europa de sud-est ţara noastră este unul din statele cele mai bogate în vestigiile vechii culturi a cărţii. Bibliotecile noastre, cu o activitate neîntreruptă de mai multe veacuri, conservă monumentele culturii scrise europene, începînd cu cele din secolul al IX-lea. Codice medievale, incunabule, rarităţi tipografice afirmă integrarea organică a culturii noastre în tradiţiile Europei. Puterea de educare a tuturor acestora este indiscutabilă. De aceste fapte trebuie să ţină seama fără încetare şi aceia ce sînt chemaţi să se îngrijească de modul în care această bogată moşte-

nire s-ar putea cel mai bine valorifica în construirea viitorului.

Biblioteca a fost pretutindeni şi întotdeauna un produs social. Pentru crearea ei sînt necesare anumite cerinţe şi condiţii culturale şi sociale. Iar după ce o bibliotecă a ieşit din cadrul strîmt al colecţiei particulare, unităţile vii ale structurii sociale din toate timpurile au hrănit-o, au crescut-o, au apărat-o, ca pe o realizare proprie în urma acestor legături, conţinutul bibliotecii, componenţa fondului ei au fost determinate întotdeauna de viaţa culturală a comunităţii sociale care a creat-o. Aşadar, bibliotecile dezvoltate în mod organic sînt produse istorice din care – dacă n-au fost răscolite – specialiştii pot descifra, pot analiza cu veridicitate, – aşa cum fac geologii în structura stratelor –, dezvoltarea spirituală a comunităţii care le-a dat fiinţă. Un asemenea factor, nu lipsit de importanţă, al creării bibliotecilor a fost în Transilvania veacurilor precedente viaţa culturală a populaţiei maghiare ce trăia acolo.

Toate valorile spirituale create la noi în ţară sînt rezultatul eforturilor conjugate ale naţionalităţilor de aici şi, împreună, ele constituie temelia culturii socialiste. Moştenirea culturală a României socialiste cuprinde şi ceea ce populaţiile maghiară şi germană din Transilvania au creat de-a lungul veacurilor în domeniul culturii cărţii şi al tradiţiilor bibliotecare, în scopul propriei lor culturi. Manuscrisele româneşti ale străvechii mănăstiri a Neamţului, inepuizabilul tezaur al Bibliotecii Academiei din Bucureşti, codicele Batthyaneumului din Alba Iulia sau incunabulele bibliotecii Brukenthal din Sibiu trebuie să constituie deopotrivă obiectul dragostei şi mîndriei fiecărui cetăţean. Din partea naţionalităţilor conlocuitoare, la baza tuturor acestora stă convingerea că sistemul nostru bibliotecar conservă cu aceeaşi grijă şi face accesibile pentru toţi valorile de origine diferită ale ţării, preţuind şi tradiţiile lor bi-

bliotecăreşti. Este motivat deci interesul manifestat pentru a cunoaşte cînd şi în ce împrejurări specifice s-au constituit aceste colecţii folosite şi admirate de multă lume. Astăzi este firesc şi faptul că cei ce le-au alcătuit sînt respectaţi nu numai de fiii naţionalităţii respective, ci şi de fiecare locuitor al ţării noastre devenit într-un fel sau altul uzufructuarul sacrificiilor făcute de ei odinioară pentru cultură. Aceste vechi colecţii ştiinţifice care formează tezaurul nostru comun se oferă ca excelente cîmpuri de activitate pentru frumosul program al cunoaşterii şi preţuirii reciproce a valorilor. Datorită originii ei, partea de moştenire bibliotecară a ţării noastre rămasă de la naţionalităţile conlocuitoare prezintă anumite particularităţi. Ca o consecinţă a lor, atît în munca de bibliotecă, cît şi în cercetarea ştiinţifică se ridică unele probleme de a căror bună rezolvare depinde în mare măsură eficienţa valorificării acestei moşteniri. Pentru a putea aprecia importanţa problemelor ce se pun trebuie, înainte de toate, să clarificăm din ce constă şi de ce natură este partea adusă de naţionalităţi în patrimoniul bibliotecar comun al ţării. Prin urmare, încercînd să schiţăm în cele de mai jos drumul cărţii şi al culturii cărţii maghiare de la începuturile ei şi pînă în zilele noastre, dorim să îndeplinim o sarcină actuală de interes general.

Epoca scrisului de mînă

Cartea şi biblioteca nu pot îndeplini un rol decît într-o societate în care s-a înrădăcinat modul de comunicare bazat pe scris şi citit. Cuvintele „ír” (scrie) şi „betü” (literă) din limba maghiară, ca şi originea türkă a scrierii vechi maghiare („rovásírás” – „scriere pe răboj”) dovedesc că strămoşii maghiarilor făcuseră

cunoştinţă cu modul de comunicare în scris încă în stepele din sudul Rusiei[1]. Dar pe vremea aceea el nu putea să aibă o utilitate socială. Greoaie, scrierea veche ar fi fost oricum nepotrivită pentru consemnarea unor texte mai lungi. Din această pricină, maghiarii păgîni vor fi avut cel mult inscripţii, dar cărţi nu. A fost necesar ca ei să se integreze în sfera culturii creştine de origine greco-romană pentru ca scrisul şi cartea să-şi poată îndeplini rolul şi în cultura maghiară.

Ca urmare a relaţiilor medievale specifice, multă vreme numai preoţimea a avut legături cu scrisul şi cartea. Din rîndul ei proveneau atît autorii cît şi cititorii. Cultura notabilităţilor din societatea laică a rămas şi pe mai departe orală, întocmai ca şi cea a maselor lucrătoare. Iar în acele secole, în sînul societăţii maghiare, cartea era una cu textele bisericeşti în limba latină. Ca urmare, cele dintîi scriptorii şi colecţii de cărţi au luat naştere în mănăstirile catolice şi reşedinţele episcopale. Unul dintre cele mai timpurii centre medievale ale scrierilor ecleziastice maghiare s-a format în curtea din Morisena a episcopului de Cenad, Gellért. În acelaşi timp, datorită operei sale intitulate *Deliberatio,* el poate fi considerat şi cel mai vechi autor ştiinţific din sfera culturii cărţii maghiare[2]. Încă de la sfîrşitul secolului al XI-lea, şi la Oradea, Alba Iulia şi Cluj-Mănăştur s-au pus temeliile atît ale unor scriptorii, cît şi ale unor biblioteci. Cum dotarea cu cărţi cădea în grija episcopilor, bisericile săteşti primeau cărţi de cult din aceste centre.

În primele secole, bibliotecile mănăstireşti cele mai importante trebuie să fi fost cea a călugărilor benedictini din Cluj-Mănăştiur şi cea a călugărilor premonstratenşi din Dealul Orăzii. Prima, ce-i drept, căzuse jertfă războiului feudal intern, dar a fost reînfiinţată. Fondul ei ne este precis cunoscut din inventarul colecţiei întocmit în 1427 şi conservat pînă astăzi[3]. Dovada im-

portanţei acestei biblioteci ne-o dă faptul că, în anul 1461, medicul de curte al lui Matei Corvin a cerut să i se împrumute de aici, la Buda, mai multe codice, printre care o astronomie. Scriptoriul din Dealul Orăzii, în schimb, aproviziona cu cărţi mai ales celelalte mănăstiri premonstratenşe. În 1234, de exemplu, premonstratenşii orădeni trimiseseră un delegat special la abaţia matcă din Franţa ca să aducă de acolo exemplare model pentru scriptoriul lor[4]. Unele cărţi manuscrise din Franţa ajungeau în mănăstirile de aici şi prin intermediul ordinului cistercian, tot de origine franceză. În preajma anului 1200, de pildă, mănăstirea cisterciană din Igriş a împrumutat de la abaţia ei din Franţa, desigur pentru a le copia, între altele, codexurile ce conţineau operele lui Cicero, Seneca şi Quintillianus[5].

Călugării dominicani şi franciscani s-au situat la loc de frunte în cultura cărţii maghiare începînd din secolul al XIV-lea, cu prilejul luptei împotriva mişcărilor eretice. Cel mai remarcabil dintre autorii lor este franciscanul Pelbartus de Themeswar, cunoscut şi în străinătate, iar dintre biblioteci cea mai însemnată este aceea a mănăstirii dominicane înfiinţate la Cluj în 1455, de către Ioan de Hunedoara. Localul acesteia, construit în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a ajuns astăzi cel mai vechi şi unicul interior de bibliotecă medievală din ţară, conservat în stare originală. Monahii mendianţi şi-au înzestrat mănăstirile cu cărţi, – de la Sălardul bihorean, pînă la Bacăul moldovean –, tocmai în interesul luptei ce o duceau cu erezia[6].

Totuşi, cele mai însemnate colecţii maghiare din epoca scrisului de mînă nu s-au constituit în mănăstiri, ci la reşedinţele episcopale. Ele erau sporite, în parte, de canonicii culţi, absolvenţi ai universităţilor străine, în parte de episcopii adepţi ai umanismului şi fastului renascentist, antrenaţi de obicei de veleităţi laice. Din

achiziţiile şi moştenirile acestora s-a născut, atît în Oradea, cît şi în Alba-Iulia, biblioteca catedrală des menţionată în izvoare. Cu toate că prima bibliotecă din Oradea a fost distrusă în 1241 cu prilejul invaziei tătarilor, iar cea din Alba Iulia s-a risipit în 1277, pe la începutul secolului al XV-lea s-a strîns din nou, în ambele locuri, o cantitate însemnată de codexuri. Cea din Oradea, mai ales, trebuie să fi fost bogată, deoarece – în 1419 – a fost instituit un beneficiu special pentru administrarea bibliotecii instalate în capela Sf. Ecaterina[7]. Această *rectoria armarii librorum* (direcţie de bibliotecă) se poate considera cel mai vechi post de bibliotecar din ţara noastră, cunoscut pînă astăzi. Dar se poate considera că adevărata epocă de glorie a bibliotecii catedrale din Oradea începe în 1441 cînd Vitéz János şi ceilalţi episcopi umanişti care l-au urmat au făcut din această colecţie cu faimă în trecut cea mai modernă şi cea mai bogată bibliotecă a vremii. În secolul al XV-lea ea n-a fost întrecută decît de Corviniana lui Matei Corvin, dar şi pentru constituirea acesteia monarhul se va fi inspirat tot din biblioteca lui Vitéz János, preceptorul său. Neprecupeţind cheltuielile, Vitéz şi urmaşii săi îşi comandau codicele în cele mai bune scriptorii ale Italiei, într-o somptuoasă execuţie renascentistă. Manuscrisele orădene, bogat miniate, sînt conservate şi astăzi printre valorile de seamă ale celor mai celebre biblioteci din străinătate, ca nişte capodopere ale miniaturisticii evului mediu tîrziu. Dintre cei care au făcut să crească ulterior colecţia orădeană amintim aici doar pe episcopul Farkas Bálint şi pe Thurzó Zsigmond. Primul a lăsat bibliotecii, prin testament, 203 volume manuscrise, pe cînd cel de al doilea, ca urmare a prieteniei sale cu Aldus Manutius, vestitul tipograf veneţian, a putut să îmbogăţească şi cu cărţi tipărite această instituţie, căreia i s-a consacrat un capitol aparte în volumul de faţă. Pentru a înfăţişa dimensiunile bibliotecii din Alba

Iulia menţionăm că partea destinată uzului personal al episcopului umanist Várday Ferenc număra, de exemplu, 101 codice[8].

Fireşte, bibliotecile, alcătuite din codice latine, ale ordinelor călugăreşti şi ale reşedinţelor episcopale serveau, în primul rînd, cultura clerului şi cercul – relativ strîmt – al utilizării lor se limita la intelectualitatea ecleziastică. Importanţa lor socială a rămas, bineînţeles, restrînsă[9]. Manuscrisele de cea mai mare importanţă pentru progres aflate în fondurile acestor biblioteci pot fi considerate cele din domeniul filozofiei, dreptului canonic şi teologiei scolastice. Din punct de vedere al necesităţilor societăţii laice era mai favorabilă componenţa colecţiilor personale ale prelaţilor-politicieni umanişti. Pe lîngă literatura clasică latină şi greacă, în ele erau reprezentate în număr mai mare şi creaţiile din domeniul geografiei, astronomiei, istoriei, dreptului, retoricii etc. Adevărata semnificaţie a bibliotecilor ecleziastice constituite din codexuri o relevă mai cu seamă faptul că ele au servit drept ateliere de creaţie pentru activitatea ştiinţifică şi literară a societăţii clericale şi au stat la temelia culturii cărţii maghiare, educînd societatea în spiritul preţuirii cărţilor.

În cursul celui de al XV-lea secol, în umbra scrierilor latineşti, s-a înfiripat şi scrierea în limba maghiară şi au început să apară şi în bibliotecile mănăstireşti primele creaţii literare în această limbă[10]. La început, textele maghiare marginale, mai lungi sau mai scurte, au apărut tot în codexurile latine. Astfel sînt, de exemplu, cel mai vechi monument de limbă maghiară conservat pe teritoriul ţării noastre, aşa-numitele *Rînduri din Alba Iulia* datate între 1310–1320 sau *Rîndurile şi glossele de la Tîrgu Mureş,* provenind din preajma anilor 1410, nu de mult descoperite[11]. Din 1416 husitismul a dat impuls traducerii integrale în limba maghiară a unor cărţi. Pentru contracararea efectului acestora asu-

pra mulţimilor, în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea a apărut un număr sporit de traduceri oficiale ecleziastice. Dintre cărţile maghiare de origine husită care ni s-au păstrat menţionăm codicele copiat în 1466 la Tatroş, în Moldova, şi conservat astăzi la München, iar din rîndul cărţilor manuscrise alcătuite pentru călugăriţele maghiare şi credincioşii maghiari care nu ştiau latineşte, atragem atenţia asupra *codicelui Teleki* (1525–1531), provenit din Tîrgu Mureş, ca şi asupra *codicelui din Odorhei* (1526–1528), tradus în mănăstirea din Teiuş[12].

Răspîndirea codicelor de limbă maghiară arată că, pînă la răspîntia veacurilor XV–XVI, şi în sînul societăţii maghiare se consumase momentul cel mai hotărîtor din istoria culturii medievale: cunoaşterea şi utilizarea scrisului a ieşit din exclusivitatea preoţimii şi, paralel cu aceasta, s-a destrămat şi unitatea de pînă atunci dintre literă şi limba latină. Prima etapă a fost formarea unei pături laice ştiutoare de carte. Ce-i drept şi aceşti mireni de meserie condeieri, denumiţi „dieci", la început scriau tot latineşte, dar în urma lor s-a aliniat foarte curînd noua pătură – ce sporea vertiginos – constituită, în primul rînd, din orăşeni şi tîrgoveţi cu o şcolarizare mai superficială, care nu mai urmărea să-şi asigure existenţa de pe urma studiilor sau a cunoaşterii scrisului. La negustori, meşteşugari, specialişti ai vieţii economice, scrisul şi cunoaşterea adecvată a limbii latine nu mai erau împreunate şi de aceea ei voiau să se folosească de avantajele scrisului în limba maternă[15]. Între timp, a păşit pe drumul său triumfal şi inovaţia tehnică cea mai însemnată din punctul de vedere al culturii umane: tiparul. Educarea publicului cititor laic şi pregătirea întîlnirii sale cu noua tehnică s-a dovedit a fi rodul cel mai durabil al epocii scrisului de mînă din istoria cărţii maghiare, căci pe la mijlocul secolului al XVI-lea bogatele biblioteci ale mă-

năstirilor şi strălucitele colecţii ale prelaţilor umanişti au fost risipite şi în bună parte nimicite de vîntul vremurilor noi. Dar pînă atunci cartea şi utilizarea ei multilaterală se înrădăcinase adînc şi în viaţa societăţii laice.

Editarea şi circulaţia cărţilor în epoca tiparului

Politica culturală a reformei n-a făcut decît să generalizeze în sînul populaţiei maghiare procesul ale cărui baze fuseseră puse în epoca premergătoare. Prin răspîndirea şcolarizării, prin propaganda făcută în limba maternă cu ajutorul tiparului, reforma a creat un nou public cititor şi colecţionar de cărţi. Între concepţia culturală veche a catolicilor şi cea nouă a protestanţilor erau deosebiri esenţiale şi acest lucru a avut consecinţe importante asupra dezvoltării ulterioare. După convingerea bisericii de mai înainte (catolice), scrisul şi cititul, respectiv întreaga activitate ecleziastică şi religioasă bazată pe ele, era un lucru care ţinea exclusiv de preoţi şi călugări. Faţă de acestea, bisericile protestante – influenţate de umanism – pretindeau şi credincioşilor mireni o activitate spirituală, pentru ca, citind biblia şi alte cărţi de evlavie, individul să-şi adînceaşcă viaţa religioasă şi să-şi poată realiza înnobilarea morală. Datorită muncii desfăşurate de reformatori, cartea a devenit în acelaşi timp cel mai important instrument al dobîndirii evlaviei şi ştiinţei, factorul indispensabil şi dezirabil al vieţii pentru toate păturile sociale de deasupra maselor ţărăneşti. Consecinţa necesară a acestei concepţii schimbate a fost, pe de o parte răspîndirea tiparului, iar pe de altă parte angrenarea unor noi pături sociale în activitatea de colecţionare a cărţii[14].

Într-adevăr, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în rîndul populaţiei maghiare din Transilvania s-a produs un salt în ceea ce priveşte numărul celor ce învăţaseră carte. Cunoaşterea scrisului devenise în această vreme un deziderat social şi în rîndul nobilimii. Aceeaşi, dar şi mai accentuată era situaţia în rîndul locuitorilor meşteşugari din oraşe şi tîrguri. Dar tot în această perioadă, şî în mediul sătesc a sporit numărul aşa-numiţilor dieci-ţărani, adică al unor persoane care cunoşteau scrisul, dar numai în limba maternă. Grabnica răspîndire la sate a utilizării scrisului în limba maternă poate fi observată mai cu seamă în societatea liberă din secuime[15]. Cerinţele acestui nou public cititor laic, subit lărgit, au dezvoltat, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, literatura laică de limbă maghiară al cărui gen preferat a devenit naraţiunea versificată. Aceste publicaţii ieftine se vindeau prin tîrguri, pe poloage întinse pe pămînt, şi le puteau cumpăra chiar şi cei mai săraci ştiutori de carte. Limba maternă şi tiparul au fost, prin urmare, factorii care au dat capacitatea cărţii ca, începînd de la mijlocul veacului al XVII-lea, să-şi poată extinde opera de educare socială asupra unor sfere din ce în ce mai largi.

Cîtă vreme fiecare codice era o piesă unicat, în cele mai multe cazuri copiată la comandă, nu s-a putut dezvolta un comerţ de carte după concepţiile noastre de astăzi. Cartea tipărită însă este un produs industrial, chiar în variantele ei cele mai pretenţioase, deci un articol comercial care putea să ajungă concomitent în cele mai diferite ţări ale Europei. Pentru prima oară apar acum cu marfa lor, şi în Transilvania, agenţii unor editori de peste hotare, cu deosebire din Germania. De la ei, sau de la împuterniciţii lor locali, cititorul putea să cumpere, acasă la el, ultimele noutăţi ştiinţifice. De exemplu, Gheorghe Hoffgreff, care înfiinţase tiparniţa din Cluj, a funcţionat între 1550–1559 şi în calitate de comisionar pentru Transilvania al editurii wittenbergheze

Schram[16]. Prin aceste fire pătrundeau fără piedici spre iubitorii de cărţi de aici mai ales rezultatele ştiinţei europene din epoca reformei şi a umanismului tîrziu[17]. Înaintarea treptată şi instalarea turcilor în Ungaria, ca şi frecventele războaie, i-au îndepărtat curînd de Transilvania pe neguţătorii de cărţi străini. Cu toate că, ocazional, unii dintre ei mai îndrăzneau să-şi aducă mărfurile pînă în această ţară aflată în imediata apropiere a turcilor, totuşi, timp de două secole, singurul mijloc sigur de procurare a noutăţilor editoriale străine a rămas utilizarea în acest scop a studenţilor ce frecventau universităţile europene. E drept că prin intermediul lor au pătruns în ţară cantităţi considerabile de cărţi, dar acest mijloc patriarhal de a le procura nu putea să înlocuiască pe deplin ruperea de comerţul de carte euporean. Tinerii calvinişti care învăţau la universităţile din Ţările de Jos sau din Anglia, ţări situate în fruntea progresului, alegeau, uneori cu o competenţă surprinzătoare, noutăţile ştiinţifice şi politice, şi le făceau să ajungă în ţară la cei ce-i însărcinaseră să le cumpere, cu o rapiditate care ar fi apreciată şi astăzi. Pe această cale vor fi ajuns, de exemplu, tipăriturile din Anglia şi Olanda, privitoare la puritanismul englez şi la revoluţia engleză, în colecţia episcopului reformat din Transilvania, Geleji Katona István, numai în cîteva luni de la apariţia lor[18]. Fondurile bibliotecilor din Transilvania atestă şi astăzi că, pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, acest mod rudimentar de procurare a cărţilor din străinătate a asigurat, cu destul de bune rezultate, legăturile cu dezvoltarea generală europeană.

Dezavantajele lipsei unui comerţ de carte organizat s-au dezvăluit în chipul cel mai izbitor pe vremea cenzurii şi a dispoziţiilor vamale stricte din epoca habsburgică (1690–1848)[19]. În faţa acestora, bibliotecile publice nu se mai puteau menţine la nivelul vremii numai cu ajutorul studenţilor sau al nobililor care călătoreau în alte ţări. Singura cale rămînea procurarea cărţilor de la

Viena. În felul acesta cultura cărţii transilvănene a devenit o anexă a comerţului de carte vienez şi s-a văzut constrînsă la o unilaterală orientare germană, într-o epocă în care pregătirea transformării economice burgheze se desfăşură cu preponderenţă în aria engleză şi franceză. Fireşte, măsurile autorităţilor nu puteau să împiedice cu totul pătrunderea ideilor revoluţiei franceze sau ale liberalismului englez. Dar dispoziţiile ce urmăreau să le izoleze de progresul european, au produs grave tulburări în evoluţia cărţii şi culturii maghiare. Cartea de peste hotare a rămas, în toată epoca feudalismului, un articol de import relativ scump, care circula mai curînd printre membrii claselor dominante şi ai intelectualităţii. O atenuare substanţială a controlului circulaţiei cărţii s-a produs abia după 1848, în urma prefacerilor burgheze.

În aceste împrejurări, acţiunea de editare a cărţilor în ţară a îndeplinit un rol deosebit de important în creşterea misiunii sociale a cărţii. Cu toate că şi tiparniţele săseşti înfiinţate în 1528 la Sibiu şi în 1538 la Braşov au dat la lumină cărţi în limba maghiară, cererea din ce în ce mai crescută a convins în scurtă vreme pe mai mulţi tipografi să-şi înzestreze atelierele în scopul servirii prioritare a publicului cititor maghiar. Această politică editorială a fost urmată, chiar de la început, de tiparniţa înfiinţată la Cluj în 1549–1550 a Heltaieştilor şi de cea a Hoffhaltereştilor care, între 1564 şi 1574, a funcţionat la Oradea şi la Alba Iulia[20].

Din datele de producţie a acestor trei ateliere putem trage concluzia unei adînciri şi înviorări a legăturilor dintre literă şi societate. Din totalul producţiei tiparniţelor transilvănene din secolul al XVI-lea, numărînd 400 de cărţi, 242, adică aproape două treimi, au apărut în cele trei ateliere menţionate mai sus. Chiar dacă am socoti o medie de 300 de exemplare pentru fiecare tipăritură reiese că, într-o jumătate de secol, consumul intern de cărţi al cititorilor maghiari din Transilvania poate să

fie apreciat la aproape 75 000 de exemplare. Prin urmare, cu ajutorul tiparului şi datorită folosirii din ce în ce mai largi a limbii materne a crescut brusc rolul cărţii în educaţia societăţii. Prin diferenţierea genurilor de cărţi, litera tipărită a ajuns şi la păturile în care nu pătrunsese influenţa cărţii manuscrise.

Pe baza condiţiilor tipografice, precis cunoscute astăzi, din secolul al XVI-lea, ne putem imagina întrucîtva care era situaţia folosirii limbii latine şi a celei materne în procesul de editare a cărţilor maghiare din ţară, la cîteva decenii după reformă. Din cele 242 de tipărituri amintite mai sus, 134 erau maghiare şi numai 103 latine (pe cînd 5 au apărut în limbile germană şi respectiv, română). Aşadar, aproape două treimi din întregul material de citit era deja în limba maternă. Un tablou şi mai favorabil oferă publicaţiile cu subiect laic care constituiau hrana spirituală a marelui public. Între ele, doar sporadic apare cîte una în altă limbă decît cea maghiară. Coeficientul încă relativ mare al tipăriturilor în limba latină este dat de manuale şi de produsele literaturii teologice, înfloritoare în epoca reformei.

Dintre cele trei tiparniţe din secolul al XVI-lea, instalate în scopul de a servi cultura cărţii maghiare din Transilvania, ar trebui ca – pe baza nivelului artistic al tipăriturilor produse de ele – să fie puse pe locul întîi atelierele Hoffhaltereştilor, izgoniţi din Viena din cauza credinţei protestante. Totuşi, datorită strădaniilor sale deosebite depuse în direcţia creşterii rolului social al cărţii, a educării cititorilor şi chiar în domeniul culturii scrisului în limba maghiară, adevărata personalitate conducătoare din epoca eroică a tiparului maghiar este considerat Heltai Gáspár[23]. Cu un viu simţ comercial şi cu un hotărît talent literar, acest preot de origine săsească al oraşului Cluj a făcut din atelierul său cel mai productiv centru editorial de limbă maghiară din secolul al XVI-lea. 208 din totalul de 242 de tipărituri produse de cele trei tiparniţe menţionate şi

115 din cele 134 de cărţi în limba maghiară au ieşit din tipografia Heltai. Dar rolul conducător al Clujului nu se vădeşte numai în numărul tipăriturilor, ci şi în formarea limbii literare maghiare. Centrul din secolul al XVI-lea al unificării limbii maghiare scrise a fost Clujul şi chiar atelierul lui Heltai. Practica acestei oficine a devenit modelul ortografic după care se orientau ceilalţi tipografi transilvăneni şi, într-o măsură mai mare sau mai mică, toţi cei care scriau ungureşte.

Pe temeliile solide aşezate în secolul al XVI-lea s-a constituit ulterior activitatea de editare a cărţilor maghiare din Transilvania. Evenimentele furtunoase de la sfîrşitul veacului au adus însă importante schimbări în situaţia tiparului maghiar. După zguduirile produse de reforma religioasă, spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, forţele feudalismului şi-au reorganizat rîndurile şi au inclus şi bisericile protestante printre stîlpii susţinători ai orînduirii lor, disciplinînd şi presa, care se dovedise a fi o armă periculoasă. Controlul presei a fost generalizat în 1571 de principele Ştefan Báthori în spiritul dispoziţiilor din 1570 date separat de predecesorul său, Ioan Sigismund şi respectiv împăratul Maximilian. El a interzis tipărirea – fără încuviinţarea lui prealabilă – a oricărui text şi vînzarea pe teritoriul ţării a cărţilor apărute în străinătate[24]. În virtutea comunităţii de interese dintre puterea princiară şi suportul ei ideologic, calvinismul, în cursul secolului al XVII-lea editarea cărţilor maghiare a ajuns cu desăvîrşire în mîna bisericii. Pînă cînd în epoca umanismului şi a reformei tiparniţele erau întreprinderi particulare ale burghezilor, în condiţiile feudalismului tîrziu ele s-au transformat în instituţii oficiale întreţinute de principe. În acelaşi timp, misiunea lor a devenit servirea intereselor bisericii calviniste şi a politicii culturale a principelui, identificată cu ea. Corespunzător acestor schimbări, şi centrul de greutate al tiparului maghiar din ţară s-a transferat la Alba Iulia, reşe-

dinţa princiară, respectiv la Oradea, considerată ca un al doilea centru.

În primul oraş, tipografia pusă în slujba colegiului academic a fost înfiinţată în 1622 de Gabriel Bethlen, iar în capitala Partiumului, Ştefan Bethlen a fost acela care, în 1640, a înzestrat biserica şi şcoala reformată de acolo cu bogate şi frumoase materiale tipografice aduse din Olanda[25]. Atelierul din Oradea, condus de Szenczi Kertész Ábrahám, care învăţase la Elzeviri, ajunsese sa fie socotit cea mai bună tipografie din principat cînd, prin ocuparea oraşului de către turci, în 1660, a trebuit să ia calea pribegiei. După ce a circulat prin Sibiu şi Criş, în 1668, instalaţia orădeană descompletată a fost dusă de principele Apafi la Cluj. Unificînd-o cu rămăşiţele tipografiei din Alba Iulia care în 1658 fusese distrusă, în anul 1672 le-a dăruit pe amîndouă – în proprietate comună – colegiului din Cluj şi colegiului Bethlen, mutat între timp la Aiud. Aşa a ajuns Clujul să fie din nou centrul activităţii editoriale maghiare[26].

Între 1690–1693 şi-a instalat atelierul la Cluj cel mai mare meşter al vechiului tipar maghiar din Transilvania, Misztótfalusi Kis Miklós despre care tratează şi un capitol separat al volumului nostru *(Fenixul transilvan,* p. 147). În istoria veche a cărţii maghiare nu există altă figură care să se fi luptat cu mai multă conştiinţă pentru dezvoltarea culturii cărţii. „Eu aş vrea, şi pentru asta nu mi-aş precupeţi silinţele şi munca, să nu rămînă naţiunea noastră în marea neştiinţă de carte în care a fost pînă acum, să înflorească şcolile maghiare ca toţi copiii, femeile, orăşenii, ţăranii de la sate să ştie să citească”[27]. Lupta lui Kis Miklós este o continuare organică a programului cultural al puritanismului maghiar şi al lui Apáczai Csere János, program care nu mai era destinat doar păturilor conducătoare maghiare, ci viza şi ridicarea restului societăţii. Dar ea aduce şi ceva nou şi anume că, alături de şcoală, tipograful Kis Miklós pune

şi cartea, considerîndu-le mijloace de acelaşi nivel al culturalizării poporului, şi cu puterea literei tipărite vrea să dea impuls culturalizării generale în aceste locuri. E drept că după moartea lui, survenită în 1702, tiparul clujean nu s-a mai ridicat, în măsura de mai înainte, deasupra nivelului general al imprimeriei, dar a rămas şi pe mai departe centrul editării de cărţi maghiare. Din producţia totală a celor 14 centre tipografice existente în Transilvania în secolul al XVIII-lea, 45 la sută a revenit tipografiilor clujene[28].

În cursul acestui secol, activitatea tiparniţelor protestante, continuatoare ale tradiţiilor locale transilvănene, a fost împiedicată de recatolicizare şi de severa cenzură pusă în slujba acesteia. În schimb, o bună bucată de vreme, societatea maghiară a profitat prea puţin de pe urma dotării moderne a atelierelor noi înfiinţate de biserica catolică şi a bunei calificări a celor care le arendau şi a tipografilor, în majoritate străini, deoarece practica lor editorială era total subordonată principiilor recatolicizării şi avantajau limba latină în raport cu cea maternă. Abia în perioada pregătirii prefacerilor burgheze aceste tiparniţe au depăşit barierele confesionale şi s-au integrat eforturilor depuse pentru ridicarea culturii maghiare. O excepţie în această privinţă o constituie teascul franciscanilor, modest de altfel, din Şumuleu-Ciuc, care încă de la crearea lui (1675) s-a înrădăcinat adînc în viaţa culturală a secuimii catolice[29].

Dintre tiparniţele înfiinţate în timpul recatolicizării, cea dintîi care şi-a început activitatea a fost oficina academiei clujene a iezuiţilor care a funcţionat din 1727 pînă la dizolvarea ordinului (1774). Aspectul cel mai important al activtăţii ei constă în difuzarea semioficială a cunoştinţelor agricole şi sanitare răspîndite de absolutismul habsburgic[30]. Acelaşi profil şi aceleaşi dimensiuni le-a avut şi activitatea editorială a tipografiei seminarului catolic din Oradea, înfiinţată în 1745[31]. În schimb, activitatea editorială a presei instalate în 1756

la Carei de către familia Károlyi – pentru a sprijini recatolicizarea şi greco-catolicismul – a rămas neînsemnată[32]. Cu totul altul a fost scopul pentru care Batthyány Ignác a întemeiat o tipografie la Alba Iulia în anul 1785. Cumpărînd instalaţia vechii tipografii a iezuiţilor din Cluj, savantul episcop catolic din Transilvania urmărea să creeze posibilităţi de publicare pentru membrii Societăţii Savante (*Societas Assiduorum Litteraria*) organizate pe lîngă biblioteca sa. Dar, după publicarea cîtorva volume de surse istorice, indispensabile pînă în zilele noastre, moartea prematură a lui Batthyány a pus capăt foarte curînd acestei importante iniţiative[33].

În secolul al XVIII-lea şi tiparul maghiar a devenit o filială provincială îndepărtată a tiparului vienez şi în cadrul lui nu mai aveau loc aspiraţii asemănătoare cu cele ale lui Kis Miklós. Năzuinţele creatorilor de litere Páldi Székely István sau Kapronczai Nyerges Ádám, primul format în Olanda, al doilea la Viena, pentru a moderniza activitatea editorială maghiară au eşuat pe rînd din cauza lipsei de bani şi a spiritului conservator al cercurilor ecleziastice care întreţineau tipografiile[34]. Dar nici în această, aparent infructuoasă, perioadă cartea n-a încetat să cucerească teren în rîndurile populaţiei maghiare, căci iluminismul a subminat putreda orînduire feudală tocmai prin puterea literei. În această epocă liniştită s-au născut primele ziare în limba maghiară (*Erdélyi Magyar Hírvivő, 1790*) [Curierul maghiar din Transilvania] şi mai apoi revistele *Erdélyi Múzeum*, 1814) [Muzeul Ardelean], factori decisivi în relaţiile ulterioare dintre carte şi societate, – precum şi *Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság* (1791) [Societatea maghiară transilvăneană pentru cultivarea limbii][35] care constituia cadrul activităţii ştiinţifice.

Numai odată cu triumful orînduirii capitaliste editarea cărţilor maghiare s-a eliberat definitiv din cadrul învechit al bisericii şi şcolii. În timpul marilor transformări, rolul conducător al Clujului a rămas neschimbat[36].

El a ajuns şi centru al editării ziarelor de limbă maghiară. *Erdélyi Híradó* (1828) [Vestitorul transilvănean] al lui Méhes Sámuel, care apărea la Cluj, dispunea deja de o tipografie proprie. În acţiunea de salvgardare a marilor tradiţii tipografice ale oraşului a avut un rol însemnat vechiul teasc al Colegiului reformat care s-a transformat în editură capitalistă, sub conducerea lui Barra Gábor şi după aceea a lui Stein János. În epoca burgheză tipografiile au răsărit ca ciupercile şi în orăşelele de provincie, anunţînd că literatura a pătruns victorioasă în cercurile populaţiei maghiare. Deşi proprietarii capitalişti vedeau în acţiunea de editare mai curînd o întreprindere comercială decît un instrument al culturalizării poporului, torentul de litere ce-l revărsau asupra societăţii educa masele şi le lărgea orizontul, independent de intenţiile lor. Facilitarea tipăririi a favorizat, în ultimul sfert al veacului trecut, apariţia presei muncitoreşti în limba maghiară şi răspîndirea largă a publicaţiilor care popularizau ideea socialismului[37].

Editarea de cărţi maghiare, pusă în slujba socialismului după cel de al doilea război mondial, îşi are rădăcinile în tradiţiile progresiste ale tiparului transilvănean. Tradiţii seculare au format acel tipar modern pe care l-a realizat Tóth Sámuel, decedat prematur, cu competenţă dezvoltat astăzi mai departe de specialiştii editurii Kriterion. În activitatea de editare a cărţilor, poate cel mai sănătos domeniu al culturii maghiare din România socialistă, conlucrează, ca o putere creatoare de societate nouă şi conştiinţă nouă, tot ceea ce – din moştenirea lăsată de lungul şir al tipografilor maghiari de la Heltai încoace – merită să fie păstrat şi cinstit sub aspectul influenţei cărţii asupra formării oamenilor. Socialismul a făcut din cartea maghiară un bun cu adevărat al întregii societăţii, iar din problemele editării şi răspîndirii ei o chestiune publică, o chestiune care interesează pe fiecare. Marele vis al lui Kis Miklós despre poporul cititor devine realitate sub ochii noştri-

Bibliotecile particulare

Răspîndirea tiparului a împins dezvoltarea bibliotecilor maghiare pe căi cu desăvîrşire noi. Caracteristica perioadei care începe cu secolul al XVI-lea o constituie, în general, democratizarea şi laicizarea, fireşte, în limitele posibile în orînduirea feudală. Faţă de codicele scris de mînă şi ornamentat cu miniaturi, cartea tipărită nu mai este o creaţie individuală, un obiect de artă aristocratic, ci un instrument al muncii intelectuale. Teoretic, oricine poate să şi-l procure căci apare în multe exemplare identic realizate şi se poate obţine la preţuri relativ ieftine. În realitate însă, majoritatea intelectualilor maghiari nu puteau să le plătească, sau îşi procurau cu greu cărţile, chiar şi la aceste preţuri relativ scăzute. În general, numai membrii păturii conducătoare intelectuale şi politice se puteau mîndri în continuare cu colecţii de dimensiunile unor biblioteci.

Dar şi aşa, diferenţa faţă de epoca scrisului de mînă era substanţială. În perioada statului transilvănean autonom, proprietarii celor mai importante biblioteci particulare nu mai erau persoane ecleziastice, ci laice – conducători ai vieţii publice – avînd în frunte chiar pe principii ţării. Datorită posibilităţilor ei materiale mai modeste, preoţimea protestantă nu s-ar fi putut angaja să îndeplinească în activitatea de colecţionare a cărţilor un rol asemănător celui îndeplinit de clerul medieval catolic dar, în urma schimbării situaţiei sale sociale, nici nu mai nutrea asemenea ambiţii. Este caracteristic şi faptul că după reformă bibliotecile publice n-au mai fost puse în slujba vieţii ecleziastice, ci a învăţămîntului şcolar[38]. Dintre bibliotecile ecleziastice catolice din evul mediu, numai cea din Şumuleu-Ciuc a supravieţuit reformei religioase. Această bibliotecă, împreună cu cea din Călugăreni, întemeiată în 1635, a devenit, în timpul

principatului protestant, un adevărat adăpost pentru zestrea de cărţi, atît a catolicilor transilvăneni, cît şi a ceangăilor din Moldova. Aceste monumente bibliotecare, astăzi cele mai vechi şi mai caracteristice pentru cultura cărţii din Secuime, sînt cu grijă conservate în muzeul din Miercurea Ciuc, respectiv în Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş.

Dăunătoarele inegalităţi, caracteristice structurii sociale feudale, şi-au pus pecetea şi asupra dezvoltării bibliotecilor maghiare din epoca mai nouă. Aservirea iobăgească a majorităţii ţăranilor maghiari, slăbiciunea burgheziei, indiferenţa mulţimii nobililor faţă de problemele culturii au însemnat o uriaşă piedică în drumul culturii cărţii. În schimb, poziţia conducătoare în politică şi importantele surse materiale de care dispuneau au asigurat elementelor culte din nobilime avantaje de care alţii nu s-ar fi putut bucura în condiţiile feudalismului.

Avînd cultura cea mai modernă, şi ocupînd cele mai înalte poziţii ale puterii ei puteau să aibă şi cea mai cuprinzătoare perspectivă. Colecţiile de cărţi ale acestor elemente cultivate – puţine la număr – erau singurele scutite de mărginirile şi meschinăriile provinciale care, de exemplu, caracterizează şi colecţiile burgheze din Transilvania, anterioare veacului al XIX-lea, deşi, în faţa puterilor feudale, mai ales ele ar fi trebuit să mijlocească ideile progresului social. Dar pentru aceste performanţe excepţionale, cultura feudală maghiară a trebuit să plătească un preţ extrem de mare, sub aspectul degenerării culturii burgheze orăşeneşti şi a înapoierii nivelului ţărănimii care constituia majoritatea populaţiei[39].

Principii transilvăneni se considerau moştenitori ai tradiţiilor renascentiste ale suveranului bibliofil Matei Corvin. Din această moştenire făcea parte inseparabilă biblioteca ce-l ajuta pe rege în hotărîrile politice şi-i mărea strălucirea curţii. De o asemenea colecţie – se ştie – dispunea şi Ioan Zápolya şi fiul său, Ioan Sigis-

mund care a participat cu trup şi suflet la luptele spirituale ale reformei. Dar dintre bibliotecile principilor transilvăneni nu cunoaştem mai de aproape decît pe cea a lui Andrei Báthori, a lui Gheorghe Rákóczi I şi a fiului acestuia Sigismund, ca şi pe cea a lui Mihai Apafi. Şi fondul acestora s-a risipit, dar ne putem forma o idee asupra componenţei lui din vechile fragmente de inventare, iar asupra nivelului lor bibliofilic, din volumele ce ni s-au păstrat. Colecţia lui Andrei Báthori este cea care păstrează mai hotărît influenţa unei bibliofilii umaniste. Proprietarul ei îşi procurase chiar şi manuscrise pe pergament, iar legăturile cărţilor le ornamenta cu *supralibrosuri* care erau la modă atunci în străinătate. Gheorghe Rákóczi I îşi împodobea cărţile preferate cu ferecături în argint. În biblioteca principelui Apafi, legăturile franceze cu motivul evantaiului mărturisesc relaţii cu arta europeană a cărţii[41]. În tustrele bibliotecile, materialele din domeniul juridic, politic, geografic şi al ştiinţelor naturale marchează schimbarea produsă în sfera lecturii celor mai înalţi conducători ai Transilvaniei.

O pierdere deosebit de dureroasă o constituie faptul că biblioteca lui Gabriel Bethlen, cea mai însemnată colecţie princiară, s-a risipit în cea mai mare măsură. În alt loc din acest volum am arătat că, făcînd uriaşe sacrificii materiale, principele – susţinător al ştiinţelor – a înfiinţat o bibliotecă modernă, sistematic dezvoltată, pe care, după 1622, a pus-o la dispoziţia colegiului academic din Alba Iulia. Colecţia era administrată de un bibliotecar aparte, iar pentru ornamentarea artistică unitară a volumelor şi-a instalat un atelier propriu de legătorie. Bethlen a încercat ca prin procurarea rămăşiţelor Corvinianei să accentueze şi mai mult importanţa centrală a bibliotecii sale. Încercarea lui însă a eşuat datorită incomprehensiunii autorităţilor turceşti de la Buda. Aşa cum, timp de o jumătate de secol, curtea princiară imprimase direcţia culturii maghiare din Transilvania, tot astfel biblioteca principelui a fost baza documentară

primordială a acestei politici culturale, centrul vieţii spirituale a curţii.

Alături de ea, colecţiile înalţilor funcţionari cultivaţi de la curte constituiau focarele cele mai importante ale culturii noi, laice. Dintre acestea, în secolele XVI şi XVIIII, se relevau prin materialele lor moderne bibliotecile umanistului Gyulai Pál, a istoriografului diplomat Gyulaffi Lestár sau a celor doi cancelari Kovacsóczy Farkas şi István, şi a iubitorului de istorie Bethlen Elek[42]. În secolul ai XVIII-lea, colecţiile înalţilor demnitari culţi au preluat în mod necesar rolul de mijlocitor şi modelator ai culturii, deţinut înainte vreme de biblioteca princiară. S-ar putea enumera un lung şir de colecţii particulare însemnate pe care proprietarii lor le-au alcătuit din cele mai moderne publicaţii, în timpul cît au ocupat diferite demnităţi la Viena. Ne vom referi însă numai la exemple îndeobşte cunoscute şi anume la bibliotecile consilierului cancelariei aulice Cserei Farkas, a episcopului şi consilierului gubernial Batthyány Ignác, a cancelarului Teleki Sámuel şi la colecţiile constituite tot în secolul al XVIII-lea, a lui Csáki István şi a familiei Orczy, fiecare de mai multe mii de volume. Aceste biblioteci răspîndeau mai ales iluminismul, economia rurală progresistă, ca şi metodele moderne şi cele mai noi rezultate ale ştiinţelor, fireşte, numai în cercul restrîns al păturii intelectuale nobiliare. Mai tîrziu, după moartea proprietarilor lor, transformîndu-se în biblioteci publice, ele au devenit importante puncte de sprijin ale cercetării ştiinţifice în curs de formare.

Vestita bibliotecă din Crasna a lui Cserei Farkas nu mai este cunoscută astăzi; ea s-a contopit, în anii şaptezeci ai secolului trecut, în biblioteca Uniunii Muzeului Ardelean. Fondul ei valoros a trecut în zestrea Bibliotecii Universitare din Cluj. Colecţiile, bogate în literatură iluministă franceză, a lui Csáki István şi a familiei Orczy sînt conservate la Palatul Culturii din Arad[43]. În schimb, bibliotecile Batthyaneum şi Teleki sînt cunoscute

de toată lumea ca produsele cele mai reprezentative ale evoluţiei bibliotecilor maghiare. Într-adevăr, amîndouă ocupă un loc cu totul deosebit între bibliotecile României socialiste. Batthyaneumul este, în genul lui, unic în ţara noastră, iar bibliotecii Teleki nu-i ţine tovărăşie decît colecţia guvernatorului Samuel Brukenthal, conservată la Sibiu.

Batthyaneumul din Alba Iulia este cel mai măreţ reprezentant al culturii cărţii şi ştiinţei din epoca barocă[44]. În timpul învăţăturii sale la Roma, Batthyány Ignác s-a legat pentru toată viaţa de studiile istorico-filologice, subordonîndu-şi acestora şi activitatea de colecţionare. Valorificarea ştiinţifică a patrimoniului de texte literare medievale în Transilvania începe de la Batthyány. În persoana lui trebuie să cinstim şi pe fondatorul codicologiei şi textologiei metodice maghiare. Factorul hotărîtor care a determinat componenţa Battyaneumului a fost cultivarea creatoare a ştiinţelor. Vizitatorul de azi al bibliotecii poate să vadă în ea atelierul ştiinţific aristocratic al unui prelat savant din secolul al XVIII-lea. Dragostea de ştiinţă şi spiritul de sacrificiu ale lui Batthyány au dat naştere, aşadar, primului centru de cercetare modern din Transilvania. El dorea ca prin institutul său astronomic şi prin biblioteca lui să asigure un cadru pentru activitatea cercetătorilor organizaţi în *Societatea Savantă* născută din străduinţele sale. Colecţia lui este un muzeu grandios al culturii cărţii creştine de limbă latină din evul mediu. De o neasemuită bogăţie, fondul lui prezintă evoluţia ştiinţelor în Europa apuseană şi a editării cărţilor în această parte a continentului nostru, de la secolul al IX-lea pînă la sfîrşitul celui de-al XVIII-lea. Nu există nici o tipografie din secolele XV–XVIII care să nu fie reprezentată în fondul Batthyaneumului cu piese excepţional executate. În privinţa bogăţiei sale în cărţi rare este suficient să amintim că, din totalul tipăriturilor anterioare anului 1500 aflate în ţara noastră, aproximativ 60–70 la sută se

conservă la Alba Iulia. Renumele internaţional al Batthyaneumului se datoreşte însă manuscriselor sale medievale. Şirul acestora începe în secolul al IX-lea cu aşa numitul *Codex aureus,* iar din totalul manuscriselor latine, anterioare anului 1550, aflate în ţară, circa 80 la sută se găseşte aici. Nobila pasiune a episcopului savant a dăruit ţării o colecţie de izvoare ştiinţifice cum nu s-ar mai fi putut aduna nici în secolul al XIX-lea. În spiritul proiectelor menţionate mai sus, în 1798, Batthyány şi-a lăsat întreaga colecţie bisericii romano-catolice din Transilvania, cu clauza ca ea să fie dezvoltată în continuare, ca bibliotecă publică deschisă, din veniturile aşezămîntului instituit de el în acest scop.

Biblioteca din Tîrgu Mureş a cancelarului aulic transilvănean Teleki Sámuel a fost concepută în spiritul bibliofiliei iluministe şi este cel mai proeminent exemplu de bibliotecă particulară constituită în cercul aristocraţiei dregătoare amintit mai sus[45].

Ea a luat fiinţă datorită nu numai celei mai rafinate pasiuni de bibliofil, ci şi surprinzătorului simţ de răspundere pe care, chiar în atmosfera izolantă a strălucitului oraş imperial, acest luminat şi clarvăzător bărbat de stat l-a nutrit fără încetare pentru destinul cultural al patriei sale. El îşi instalase biblioteca în vecinătatea camerei de dormit, iar cărţile şi le cataloga cu mîna lui. Catagrafia colecţiei sale, publicată între anii 1796 şi 1819, în patru volume, este primul catalog de bibliotecă tipărit, ştiinţific sistematizat din ţara noastră. Cu toate că îşi considera biblioteca o comoară „decît care nu am altceva mai scump în afară de viaţă, soţie şi copii”, totuşi s-a despărţit de ea încă în viaţă fiind, „în folosul patriei care suferă de lipsa cărţilor”. În anul 1799 el a construit un edificiu anume proiectat în acest scop, primul de acest fel din ţara noastră şi, începînd din 1803, îşi mută în patrie, la Tîrgu Mureş, colecţia de 60 000 de volume de la Viena, „pentru propăşirea

ştiinţelor în sînul naţiunii şi patriei mele". Cei peste 800 000 de forinţi cheltuiţi pentru biblioteca sa şi pentru şcolile din Transilvania, într-o vreme cînd statul abia se angaja să suporte unele din cheltuielile culturii publice, sînt o dovadă concretă că pentru Teleki cele spuse mai sus nu erau cuvinte goale, ci aveau semnificaţia unui adevărat program de viaţă.

La Viena Teleki Sámuel a devenit bibliofilul cel mai competent şi cu cel mai rafinat gust din întreaga cultură a cărţii maghiare din Transilvania. Capitala imperiului şi înalta sa demnitate publică, precum şi averea sa îi ofereau posibilităţi de care nu dispunea nici un alt bibliofil transilvănean. Întreaga viaţă a cărţii din Europa îi era deschisă, putea să-şi procure capodoperele tipografice ale lui Bodoni, vestitul tipograf din Parma, putea să-şi cumpere codicele corvinian descoperit la Strassburg, iar copoii cenzurii imperiale nu puteau să-l împiedice să-şi înzestreze biblioteca şi cu publicaţiile prigonite ale iluminismului şi revoluţiei franceze. De aceea, astăzi Biblioteca Teleki poate fi considerată cel mai bogat tezaur al publicaţiilor contemporane iluminismului şi revoluţiei franceze. Legăturile exemplarelor sale bibliofile de o frumuseţe deosebită erau executate de cei mai buni meşteri vienezi. Biblioteca Teleki, – din 1802 bibliotecă publică deschisă în Tîrgu Mureş –, fiind incontestabil cea mai însemnată colecţie a capodoperelor vechii arte a cărţii de peste hotare şi din Transilvania, are rol de educator al societăţii noastre şi, ca bază de documentare, stă de atunci în slujba aspiraţiilor ştiinţifice transilvănene.

Deşi colecţiile bibliofililor intelectuali invederaţi nu puteau concura, nici sub aspectul dimensiunii, nici sub acel al varietăţii şi bogăţiei fondurilor, cu bibliotecile aristocraţilor demnitari, importanţa lor în ceea ce priveşte formarea raporturilor dintre populaţia maghiară a epocii şi carte trebuie apreciată ca fiind mai mare ca a acestora din urmă. Bogatele biblioteci enciclopedice mo-

derne ale aristocraţilor demnitari nu sînt rodul evoluţiei locale, fiind fenomene cu totul excepţionale, pe cînd celelalte – ale intelectualilor – sînt produsele cele mai specifice ale procesului de formare a bibliotecilor transilvănene şi au un caracter general în societatea maghiară a noii epoci. Partea modernă, alcătuită din cărţi de specialitate actuale, pe care posesorii o adunau mai ales în timpul studiilor urmate în străinătate se construia, de obicei, pe temelia clădită din moştenirea de cărţi a două-trei generaţii. Pe măsură ce ne apropiem de răscrucea veacurilor XVIII–XIX, aceste colecţii îmbracă un caracter de specialitate din ce în ce mai hotărît[46]. Dacă bibliotecile aristocratice de tip apusean, amintite mai înainte, aveau un rol important în formarea culturii generale transilvănene, cestelalte îndeplineau acelaşi rol în sfera culturii profesionale. Totodată, în cadrul structurii sociale şi culturale maghiare din epoca feudală, pe această linie se puteau valorifica într-o măsură oarecare tradiţiile bibliofile cu caracter burghez abandonate în pragul secolului al XVII-lea.

Din vestigiile bibliofiliei orăşeneşti, – considerabilă încă pe la mijlocul secolului al XVI-lea –, credem că merită să fie relevate colecţia judelui-primar clujean Wolphard István şi cea a diacului Bódog Jozsa. În cea dintîi se cuprindeau cărţile moştenite de la Wolphard Adorján paroh umanist al Clujului, şi volumele pe care judele-primar de mai tîrziu şi le-a cumpărat în timpul studiilor urmate în străinătate. Colecţia celor doi Wolphard a fost sporită mai departe de Kakas István, cel de al doilea soţ al văduvei judelui-primar. Şi Kakas provenea dintr-o familie de negustori clujeni şi învăţase la universităţile din Viena şi Padova. Deşi moştenise cărţi de la tatăl tău, fiind şi acesta om învăţat, cea mai mare parte a colecţiei şi-a cumpărat-o el însuşi." I s-au ivit destule ocazii să facă acest lucru, deoarece, cunoscînd limbi străine, a fost trimis şi mai tîrziu, – în mai multe rînduri, peste hotare, ca ambasador al principelui.

călătorind din Anglia pînă în Persia[47]. Destinul colecţiei Wolphard-Kakas este un exemplu pentru soarta bibliofiliei orăşeneşti, răsărită în sînul populaţiei maghiare în epoca umanismului: odată cu feudalizarea familiilor colecţionarilor burghezi proeminenţi, cărţile treceau asupra rudelor nobile ale acestora. Colecţia particulară a diacului Bódog Józsa, numărînd 140 de opere selecţionate, s-a „feudalizat" şi mai repede. Cărţile acestui secretar, căzut în hiclenie împreună cu domnul său, au fost confiscate în 1563 de Ioan Sigismund care le-a încorporat în biblioteca princiară[48].

Datele referitoare la colecţiile de cărţi ale intelectualităţii clericalo-profesorale din secolele XVII–XVIII ar putea fi enumerate la nesfîrşit, începînd de la Geleii Katona István, cel care a conceput principiile de bază ale ortografiei etimologice maghiare din epoca modernă, şi pînă la savantul Benkö Józsa sau pînă la Szatmári Pap, ambele din Cluj[49]. Învăţămintele trase ar fi însă aceleaşi: aceste biblioteci de dimensiuni mai modeste, care se divizau şi se integrau odată cu generaţiile, constituiau reţeaua de vase capilare prin care valorile din domeniul culturii cărţii, produse în patrie sau aduse din străinătate, au ajuns în păturile alfabetizate ale societăţii maghiare din Transilvania. Colecţiile particulare în cauză, numărînd – cele mai multe dintre ele – doar cîteva sute de volume, au conservat o însemnată parte a moştenirii de cărţi care circula în societate, întregind mereu cu publicaţiile propriei lor epoci patrimoniul preluat de la generaţiile anterioare pe calea tradiţionalelor licitaţii din colegii sau aceea a moştenirilor.

În grupul de biblioteci create de intelectuali pot fi incluse fondurile de cărţi lăsate de mulţi creatori ai vieţii spirituale maghiare transilvănene. Ca un exemplu caracteristic, menţionăm aici colecţia medicului polihistor Köleséri Sámuel. În vremea ei, biblioteca de peste 4 000 de volume a lui Köleséri era considerată cea mai mare colecţie particulară din Transilvania. Pe rafturile

ei se înşiruiau, pe lîngă modernele publicaţii medicale şi de ştiinţele naturii, şi cele mai noi produse ale iluminismului german, cum şi operele de bază ale şcolii istorice de ştiinţe despre state [Staatskunde]. Întregul fond al acestei biblioteci de specialitate este o dovadă grăitoare că rolul cel mai important în mijlocirea bunurilor culturale din străinătate le revenea în această epocă bibliotecilor particulare[50]. Chiar exemplul lui Köleséri, amintit deja în acest volum, atestă că uneori prin intermediul bibliofililor transilvăneni se îmbogăţeau cu cărţi din apusul Europei şi ţinuturile de dincolo de Carpaţi.

Bibliotecile publice

Dacă am considerat bibliotecile particulare ca un sistem de vase capilare al culturii maghiare, rolul bibliotecilor din principalele şcoli trebuie să-l comparăm cu activitatea inimii. Căci cea mai valoroasă parte a fondului de cărţi aflat în folosinţă socială după un timp oarecare a ajuns, în mare parte, în colecţia vreunui colegiu, sub titlul de donaţii, moşteniri, eventual cumpărări. De aici apoi, ideile cuprinse în ele s-au răspîndit iar în societate pe calea păturilor şcolarizate. De la reforma religioasă încoace, locul curţilor episcopale ca centre ale vieţii culturale şi ale bibliofiliei instituţionalizate a fost luat de şcolile superioare[51]. Acest rol al colegiilor a crescut treptat după căderea principatului şi în timpul reprimării protestantismului. Aici se instruiau împreună elementele tinere ale intelectualităţii clericale şi laice; colegiile erau considerate citadelele din patrie ale ştiinţei. Populaţia protestantă le-a întreţinut timp de patru secole ca pe cele mai specifice forumuri ale realizării de sine, făcînd cu bucurie sacrificii pentru dezvoltarea lor, pentru sporirea bibliotecilor acestora.

Ca urmare a relaţiilor vii cu *alma mater* şi a coeziunii interne din pătura instruită, atît indivizii, cît şi comunitatea socoteau că o persoană intelectuală poate lăsa în urma ei cea mai demnă amintire dacă îşi transmite instrumentele muncii intelectuale colegiului în care a învăţat, pentru ca generaţiile mai noi ce se instruiesc din cărţile lui să-i perpetueze numele. Pînă la mijlocul secolului trecut, potrivit acestei mentalităţi, bibliotecile colegiilor erau principalele locuri de acumulare ale culturii cărţii maghiare, după cum o atestă şi istoricul – cuprins în acest volum – al bibliotecii şcolare din Odorhei. Prin ele am moştenit ansamblul întregii culturi a cărţii, nu numai a unei şcoli ci a întregii colectivităţi care o întreţinea. De aceea importanţa lor este neasemuit de mare pentru cercetătorii culturii maghiare din Transilvania.

Timp de secole întregi, vechile biblioteci ale colegiilor îşi sporeau fondurile pe trei căi. Fiecare şcoală dispunea de un „fundus" al bibliotecii provenit din aşezămintele constituite în scopul achiziţionării cărţilor. Din dobînzile acestuia s-a cumpărat cam o treime din fondul total al colecţiilor. „Legile" colegiilor obligau pe fiecare student plecat la universităţi străine să aducă, pentru sporirea bibliotecii *almei mater,* un număr de cărţi în limitele unei anumite sume prestabilite[52]. Dar legile nescrise ale comunităţii mai cereau ca fiecare elev care părăseşte definitiv colegiul să dăruiască bibliotecii şcolii unul-două volume pentru perpetuarea memoriei sale. De-a lungul secolelor au pătruns în colecţii, şi pe această cale, mai multe mii de volume. Sînt cărţi citite, răscitite şi uzate, care reprezintă vestigii ale istoriei învăţămîntului şi ale culturii de mase din ţară şi care merită să fie conservate; chiar dacă viziunea bibliotecară birocratică nu le-ar califica drept exemplare demne de a fi păstrate în colecţii remarcabile din punct de vedere bibliofilic. Aproximativ două treimi din vechiul fond al acestor colecţii s-a adunat din volume izolate şi din donaţiile – de dimensiunile unor biblioteci – făcute de studenţi sau de mecenaţi

de odinioară. Cel care vrea să cunoască în toată realitatea lui trecutul culturii bibliotecare transilvănene nici nu are la dispoziţie un material mai potrivit decît cărţile din colecţiile fostelor colegii, căci, cu excepţia cîtorva – a celor mai mari –, bibliotecile particulare de demult, care nu s-au contopit în bibliotecile colegiilor, s-au risipit toate pînă în zilele noastre. Aşa cum casele se construiesc din cărămizi, şi marile biblioteci ale colegiilor s-au ridicat din moştenirea de cărţi personale lăsată de puternicii şi săracii păturii sociale ştiutoare de carte. O mînă pricepută poate să extragă din ele şi astăzi tot ce-i este necesar pentru clarificarea raporturilor dintre carte şi populaţia maghiară, respectiv a biografiei culturii maghiare din Transilvania.

Cea mai bine organizată şi cea mai mare bibliotecă şcolară transilvăneană din cursul secolului al XVI-lea a fost aceea a Universităţii iezuite din Cluj. La înfiinţarea ei (1581), principele Ştefan Báthori a strîns acolo întregul fond care s-a mai putut găsi din bibliotecile catolice medievale. În schimb, profesorii iezuiţi au adus cu ei cărţile ştiinţifice moderne, aşa cum le pretindeau prescripţiile didactice şi bibliotecare, precis elaborate, ale ordinului lor. Deşi în 1603 biblioteca a fost devastată, ea nu a fost cu totul distrusă, ci s-a împrăştiat numai[53]. Cantităţile apreciabile ale fragmentelor ei, depistate prin cele mai diferite colecţii din Transilvania, atestă şi astăzi bogăţia primei biblioteci universitare din ţară. După o latenţă de o sută de ani, această colecţie s-a dezvoltat mai departe în cadrul liceului iezuit şi mai apoi piarist, pînă în 1773, iar actualmente funcţionează, cu un fond de peste 50 000 de volume, ca secţie a Bibliotecii Academiei.

Organizarea primelor colegii protestante în clădirile din Cluj şi Oradea a mănăstirii dominicanilor, ca şi în cea din Tîrgu Mureş a mănăstirii franciscanilor, a fost ordonată de către dietă în anii 1556 şi 1557[54]. Unele

piese din bogatele biblioteci ale acestor mănăstiri vor fi constituit baza colecţiei de mai tîrziu a colegiului unitarian din Cluj, ca şi a colegiilor reformate din Oradea şi din Tîrgu Mureş. Dintre aceste trei – cele mai vechi – biblioteci şcolare maghiare, cea din Oradea a fost distrusă în anul 1660, cînd oraşul a ajuns sub stăpînirea turcilor. Celelalte două funcţionează şi astăzi, dar fondurile lor, datînd dinaintea mijlocului celui de al XVII-lea secol, au fost decimate de jafurile din timpul războaielor şi de incendii. Cea mai mare parte a cărţilor anterioare acestui moment, aflate astăzi în zestrea lor, provin din donaţii mai tîrzii. De pe la sfîrşitul perioadei princiare însă, aceste două biblioteci s-au dezvoltat continuu şi, în 1948, au trecut în proprietatea statului cu un fond de peste 60 000 de volume fiecare. În prezent, colecţia colegiului unitarian din Cluj-Napoca stă la dispoziţia publicului ca secţie a Bibliotecii Academiei, iar cea din Tîrgu Mureş constituie fondul Bolyai din cadrul Bibliotecii Teleki[55].

Dintre bibliotecile create în secolul al XVII-lea, cea mai importantă este cea a colegiului din Alba Iulia–Aiud, întemeiat în 1622 de Gabriel Bethlen, odrăslită – după cum am văzut – din biblioteca particulară a principelui. Pînă la mijlocul secolului trecut, ea a fost cea mai mare şi mai bogată colecţie ştiinţifică a reformaţilor maghiari. În catalogul alfabetic alcătuit în 1752 figurează aproape 5 000 de lucrări[56]. În trecutul său plin de vicisitudini, biblioteca a fost distrusă, aproape în întregime, în anii 1658, 1704 şi 1849, dar devotamentul societăţii a refăcut-o mereu. Actualul său fond coboară pînă în secolul al XV-lea, datorită valoroaselor biblioteci particulare dăruite colegiului, în primul rînd aceea a lui Mikó Imre, deopotrivă de bogată în rarităţi bibliofile şi opere moderne. Incunabulele şi manuscrisele ei preţioase îi asigură Bibliotecii Bethlen – care, cu cele peste 65 000 de volume ale sale, funcţionează ca o

secţie închisă a Bibliotecii Universitare din Cluj – un loc de frunte printre colecţiile noastre[57].

Dezvoltarea bibliotecii şcolii reformate din Cluj a fost mai constantă de cînd, la mijlocul secolului al XVII-lea, prin străduinţele lui Apáczai, s-a ridicat la rangul de colegiu. Sporirea colecţiilor acestuia poate fi urmărită cu precizie, începînd din anul 1660. De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, datorită unor importante donaţii şi cumpărături, s-a apropiat într-un ritm accelerat de nivelul bibliotecii din Aiud şi a dobîndit un rol important în viaţa culturală maghiară din Transilvania care convergea din ce în ce mai mult spre Cluj. Cele 600 de opere ce figurau în inventarul ei din anii începutului au sporit în 1827 la 6 600, iar în 1851 la 15 000[58]. Ea este deosebit de bogată în tipărituri vechi maghiare. În prezent funcţionează ca secţie a Bibliotecii Academiei, cu un fond de peste 65 000 de volume.

Începuturile bibliotecii fostei şcoli reformate din Satu Mare coboară pînă în cei dintîi ani ai secolului al XVII-lea. La temelia ei au stat cele 134 de opere cumpărate din moştenirea principelui Gabriel Bethlen în anii 1632 şi 1633. Pe la 1674, în inventarul bibliotecii figurau deja 1 050 de lucrări[59]. Din păcate, valorosul material documentar a ieşit de ani de zile din circuitul cercetării, iar viitorul lui, în urma încercărilor de organizare făcute în ultima perioadă, a devenit de-a dreptul problematic.

Dintre colecţiile de dimensiuni mai modeste, dar totuşi bogate, – adunate cu începere din secolul al XVII-lea –, ale şcolilor reformate din Sighetul Marmaţiei, Zalău şi Orăştie, cea din Zalău a ajuns pînă în zilele noastre. Este regretabil însă că nici astăzi ea nu se bucură de grija plină de răspundere pe care ar merita-o o bibliotecă-monument atît de preţioasă. Valoarea, – deosebită pentru istoria ştiinţei –, cunoscută şi în străinătate, a acestei biblioteci care număra înainte de război 20 – 22 000 de volume constă în colecţia de cărţi a lui Gyarmathy Sámuel, – considerat unul din pio-

nierii lingvisticii comparate[60]. Remarcabilele biblioteci de 35 000, respectiv 18–20 000 de volume ale colegiilor din Sighet şi Orăştie s-au distrus în timpul celui de al doilea război mondial[61]. O rămăşiţă, lipsită de importanţă, a celei dintîi, şi-a găsit adăpost în biblioteca documentară locală şi în biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş, iar a celei de a doua, în Biblioteca Universitară din Cluj-Napoca şi în biblioteca fostului colegiu reformat, cum şi în aceea a teologiei reformate. Odată cu fondul colegiului din Orăştie, viaţa ştiinţifică a ţării a pierdut, – pe lîngă altele –, întreaga bibliotecă a lui Mihail Halici, atît de apreciată în istoria culturii şi literaturii române. Faţă de aceste dureroase pierderi, ne-a rămas în perfectă integritate şi funcţionează exemplar biblioteca, înfiinţată în 1682, a colegiului reformat din Odorhei, ca secţie documentară a bibliotecii orăşeneşti. Această bibliotecă de aproape 50 000 de volume, cu o dotare modernă, este un adevărat exemplu clasic de modul în care ar trebui valorificată moştenirea noastră de cărţi pentru actualitate şi viitorime. Pentru istoria culturii cărţii noastre din secolele XVII–XX, în toată ţara nu s-ar putea găsi un exemplu mai potrivit ca acesta.

În cel de al XVIII-lea secol nu s-au mai creat noi biblioteci publice protestante. În schimb, bibliotecile şcolare catolice înfiinţate atunci şi-au păstrat, în primul rînd, caracterul monahal. După 1773, în urma dizolvării ordinelor călugăreşti, ele au suferit pierderi mari. Doar bibliotecile liceelor catolice din Odorhei şi Miercurea Ciuc au ajuns, într-o stare mai mult sau mai puţin bună, pînă în zilele noastre. Dintre colecţiile distruse este de regretat în mod deosebit biblioteca minoriţilor din Arad şi aceea a fostului gimnaziu premonstratens din Oradea care şi-a moştenit bogatul fond de la şcoala şi casa ordinului iezuit de acolo[62]. O serioasă pierdere a suferit patrimoniul bibliotecar din ţara noastră prin ri-

sipirea colecţiei de cărţi a seminarului catolic din Oradea, sporită din 1780, în care a fost înglobată şi moştenirea de cărţi rămasă de la istoriograful Pray György, precum şi biblioteca de 30 000 de volume a episcopiei catolice înfiinţată la sfîrşitul celui de al XVIII-lea secol[63]. Este de sperat că biblioteca capitlului catedral, existentă în 1766, n-a suferit cu prilejul transferării ei pripite, decît destrămarea ordinii vechi a fondului său. Nucleul bibliotecii episcopale din Satu Mare, fondată în 1874 de episcopul Schlauch Lőrinc, era formată din colecţia – bogată în valori bibliofile – a lui Török János[64]. Unele vestigii cel puţin ale fondului ei de aproximativ 20–25 000 de volume şi-au găsit adăpostire în biblioteca din Cluj-Napoca a Academiei.

Cu toate că biblioteca fostului Colegiu Secuiesc Mikó din Sfîntu Gheorghe s-a constituit în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin fondurile donate din colecţia lui Mikó Imre familiei Teleki de la Gorneşti şi din alte colecţii mai timpurii, ea îşi întinde rădăcinile pînă în secolul al XVII-lea[65]. Nici situaţia şi viitorul acestei valoroase biblioteci nu sînt încă soluţionate în mod mulţumitor. Biblioteca şcolară a unitarienilor din Cristurul Secuiesc a căpătat o importanţă ştiinţifică prin anii şaptezeci ai secolului trecut, odată cu înglobarea bogatei colecţii a istoricului Jakab Elek[66]. Din păcate, acum două decenii, acest preţios fond a fost transportat în mod iraţional la Tîrgu Mureş unde s-a deşertat, pur şi simplu, în depozite, astfel că în parte nici astăzi nu poate fi utilizat.

Pe linia bibliotecilor publice, ultimul mare aşezămînt al maghiarilor din Transilvania a fost Biblioteca Uniunii Muzeului Ardelean, datînd din anul 1859. Baza documentară a organismului central al ştiinţei maghiare s-a constituit din unificarea unui întreg şir de biblioteci particulare. Dintre ele menţionăm pe cea a istoriografului Kemény József, cea a lui Mikó Imre şi cea din Crasna a familiei Cserei. Decenii întregi, Universitatea

din Cluj, întemeiată în 1872, şi-a desfăşurat activitatea sprijinindu-se pe colecţiile Uniunii Muzeului. Biblioteca Universitară, înfiinţată relativ tîrziu îşi datorează bogăţia excepţională în vechi monumente ale culturii cărţii transilvănene, colecţiei Uniunii Muzeului, ajunsă la peste un sfert de milion de volume pînă la naţionalizarea înfăptuită în anul 1949. La tipărituri se mai adaugă şi cîteva mii de manuscrsie şi peste două milioane de foi de materiale de arhivă, începînd din secolul al XIII-lea[61].

Prefacerile burgheze însă au pus pe ordinea de zi, încă din anii 30 ai secolului trecut, alături de organizarea vieţii ştiintifice, şi acţiunea de înfiinţare a unor biblioteci în slujba educaţiei publice. În întreaga perioadă a feudalismului, biblioteca a însemnat colecţie de studiu şi efectul ei n-a trecut dincolo de pătura instruită. Cartea nu şi-a putut împlini adevăratul rol de educare a societăţii decît prin bibliotecile destinate educaţiei publice. Şi acest nou tip de bibliotecă a apărut mai întîi în sînul păturilor intelectuale. Încă înainte de 1848, nobilii şi burghezii liberali care se organizau în sprijinul mişcării reformiste au creat cazinouri şi cercuri de lectură şi în rîndul studenţimii din colegii[68]. Activitatea acestora şi achiziţiile de cărţi erau orientate spre problemele culturale şi politice de actualitate, spre literatura contemporană şi presa cotidiană ce se dezvolta vertiginos. Merită să se dea o atenţie deosebită şi activităţii de lectură ce se desfăşura chiar în rîndul femeilor pe la mijlocul veacului[69]. La masele muncitoare cartea în formă instituţionalizată a ajuns abia începînd din anii 60 ai secolului trecut, datorită mişcării muncitoreşti în curs de dezvoltare.

În epoca dualismului, de altfel, activitatea spontană în domeniul culturalizării lîncezise, iar spiritul de sacrificiu era scăzut. Societatea maghiară se străduia să treacă asupra statului sarcinile culturale de actualitate[70]. Sfera

de activitate a cercurilor de lectură şi a bibliotecilor ţărăneşti create ici-colo din iniţiativa spontană a populaţiei a fost astfel preluată, treptat, de către stat. Ca urmare, mişcarea pentru biblioteci populare, care iniţial avea un program progresist, a fost orientată spre slujirea, în primul rînd, a ordinii sociale existente. De la începutul veacului nostru, ministerele instrucţiunii publice şi agriculturii au înfiinţat sute de biblioteci săteşti, dar activitatea multora dintre ele era numai formală. Privite în totalitatea lor însă, chiar şi acestea au avut o influenţă favorabilă asupra dezvoltării legăturilor dintre ţărănime şi carte. Acest lucru s-a relevat mai ales în perioada dintre cele două războaie mondiale, cînd Societatea Agricolă Maghiară din Transilvania a reorganizat bibliotecile cercurilor agricole care au trecut la o activitate de răspîndire a metodelor moderne de cultivare a pămîntului şi la educarea eficientă a ţărănimii. Acelaşi rol era îndeplinit printre muncitorii de la oraş de bibliotecile uniunilor de meşteşugari. Dar numai bibliotecile create în cadrul mişcării muncitoreşti socialiste au luptat consecvent pentru lămurirea politică a lucrătorilor, educarea lor în spiritul luptei de clasă, dezvoltarea culturii lor specifice. Asociaţiile profesionale, sindicatele, organizaţiile muncitorilor agricoli înfiinţau cercuri de lectură şi biblioteci care erau puse în slujba creşterii gradului de conştiinţă politică şi ideologică a muncitorimii, a organizării ei de clasă. În regiunile unde muncitorii erau în majoritate maghiari, aceste colecţii constituite în spirit internaţionalist, care răspîndeau o cultură socialistă, se alcătuiau mai ales – dar nu exclusiv – din publicaţii în limba maghiară. În comparaţie cu marile biblioteci ale claselor stăpînitoare, ele erau colecţii de dimensiuni modeste, expuse multor prigoniri şi distruse în repetate rînduri. Totuşi, cadrul lor a fost acela în care s-au format noile principii de politică bibliotecară pe baza cărora, după 1945, cultura

cărţii moştenită din perioadele anterioare a fost pusă de clasa muncitoare victorioasă în slujba construirii socialismului.

Problemele prezentului

În zilele noastre cartea a ajuns să fie a tuturor, iar politica culturală socialistă nu precupeţeşte nici un sacrificiu ca să facă din biblioteci instrumente cît mai eficiente ale formării conştiinţei şi răspîndirii cunoştinţelor. Bibliotecile – după cum am văzut – au fost de veacuri farurile, vizibile de departe, ale culturii, iar flacăra lor arde, sau cel puţin pîlpîie, şi astăzi, chiar în cele mai ascunse comune. A trecut un sfert de secol de cînd drumul, schiţat mai sus, al culturii cărţii maghiare din Transilvania a făcut joncţiunea cu sistemul naţional unitar de biblioteci. Tradiţiile specifice aduse de-a lungul acestui drum acţionează astăzi alături de alte tradiţii progresiste care luptă pentru o cultură socialistă unitară. Şi masele maghiare eliberate de sub oprimarea socială doresc să ia în posesiune bunurile culturale umane şi ele văd în carte şi bibliotecă principalii susţinători ai strădainţelor lor în acest sens.

Trei decenii sînt un timp suficient de lung ca, pe lîngă avantajele lui, sistemul nostru de biblioteci să-şi dezvăluie şi elementele care funcţionează defectuos, prin urmare se cer îmbunătăţite. Astăzi avem destulă experienţă ca să putem susţine cu hotărîre că gradul de eficienţă a muncii educative a bibliotecilor, desfăşurate în rîndurile naţionalităţilor conlocuitoare, depinde de următorii factori: 1. asigurarea unei coordonări în activitatea de editare a cărţilor în limba maternă şi exigenţele culturale ale respectivei naţionalităţi; 2. asigurarea ajungerii publicaţiilor în limba maternă la unităţile bibliotecare ce funcţionează în localităţile de domiciliu

ale naţionalităţii în cauză: 3. formarea unor bibliotecari care trăiesc în mijlocul problemelor culturale ale naţionalităţilor conlocuitoare din România.

Statul nostru socialist se străduieşte în mod remarcabil să asigure naţionalităţilor conlocuitoare accesul la lectura în limba maternă, indispensabilă pentru ridicarea lor culturală. Interesul întregii producţii este ca ţara să aibă muncitori cît mai bine pregătiţi, fără deosebire de naţionalitate, în toate domeniile vieţii. Dezvoltarea vertiginoasă a industriei din patria noastră, transformarea socialistă şi mecanizarea agriculturii, fac necesară o neîntîrziată autoinstruire permanentă şi multilaterală o înlesnire a realizării acesteia şi în rîndurile muncitorilor manuali.

Ridicarea generală a nivelului cultural al ţării aduce noi şi noi cerinţe şi în domeniul editării cărţilor pentru naţionalităţile conlocuitoare, cerinţe pe care se străduieşte să le îndeplinească cu succes editura *Kriterion,* devenită centrul acestei activităţi. Dacă şi celelalte edituri îşi vor îndeplini sarcinile ce le revin în domeniul activităţii editoriale pentru naţionalităţile conlocuitoare, se vor putea rezolva problemele de interes general ale literaturii pentru copii şi tineret şi a celei ştiinţifice. Mai ales în privinţa acesteia din urmă sînt încă destule de făcut pentru ca popularizarea culturii şi educaţia socială desfăşurată în rîndul naţionalităţilor conlocuitoare să fie mai eficiente. Activitatea editorială ce decurge de două decenii pe tărîmul naţionalităţilor nu este caracterizată însă de sarcinile încă nerezolvate, ci mai ales de faptul că ea a educat masele în spiritul lecturii. Cărţile ce apar în limbile naţionalităţilor conlocuitoare se epuizează extrem de repede. Faptul că publicul caută nu numai lecturi distractive, ci şi lucrări ştiinţifice şi de popularizare a ştiinţei exprimă o exigenţă socială şi are o semnificaţie adîncă. Nici nu se poate imagina un calificativ social mai strălucit ca acela de care se bucură din partea ce-

lor interesaţi activitatea de editare a cărţilor în limbile materne ale naţionalităţilor.

În pofida acestora, rezultatele demne de toată aprecierea ale acestei activităţi editoriale nu aduc politicii culturale socialiste din ţara noastră un sprijin atît de eficient pe cît s-ar putea aştepta în mod justificat. Bibliotecile – în unele cazuri îndeplinesc numai parţial sarcina culturalizării populaţiei din rîndul naţionalităţilor conlocuitoare. Scăderile cunoscute ale sistemului de aprovizionare cu carte împiedică nu odată ca tipăriturile editate în limbile naţionalităţilor conlocuitoare să ajungă într-un număr suficient de exemplare la aceia pentru care s-au editat. Centrele judeţene comandă şi distribuie cărţile mecanic, fără a ţine seama de exigenţele specifice. Li se reproşează de peste tot că ele nu iau în considerare cererile bibliotecarilor cunoscători ai necesităţilor locale, ci trimit ceea ce cred de bine. Ca urmare, bibliotecile publice se umplu în multe locuri cu cărţi care nu sînt citite deloc, sau numai foarte rar. Mergînd pe acest drum, ne ameninţă primejdia ca populaţia să se dezobişnuiască de biblioteca înstrăinată de dînsa, iar aceasta va înceta să fie un mijloc eficient al educaţiei publice şi politice.

Lipsurile observate în aprovizionarea bibliotecilor, dar şi în sistemul de biblioteci, provin din faptul că nu peste tot sînt specialişti care s-au familiarizat cu problemele naţionalităţilor conlocuitoare şi care cunosc temeinic implicaţiile acestora. Şi doar aceasta este o condiţie preliminară pentru o rodnică muncă bibliotecară în rîndul naţionalităţilor conlocuitoare, căci bibliotecarul trebuie să desfăşoare o activitate de îndrumător cultural al celor mari şi mici,.– uneori de limbi diferite –, dintr-o circumscripţie orăşenească sau dintr-o comună. Ataşamentul cetăţeanului din rîndul naţionalităţilor conlocuitoare de particularităţile şi valorile sale proprii nu este decît o atitudine umană firească. Aşadar, nu e nimic de mirare nici în faptul că şi bibliotecile vor fi

apreciate de fiecare după cum va găsi în ele ceea ce-i este necesar pentru a se putea realiza.

Cîtă vreme pregătirea corespunzătoare a bibliotecarilor din bibliotecile publice este în esenţă o problemă importantă pentru educaţia publică, valorificarea vechiului patrimoniu bibliotecar creat ca urmare a vieţii deosebite a naţionalităţilor este o problemă care atinge sfera cercetării ştiinţifice. Pentru punerea în valoare a marilor biblioteci de demult prezentate mai sus nu este nevoie numai de cunoaşterea chestiunilor actuale ale culturii naţionalităţilor care le-au dat fiinţă, ci şi de o orientare în întreaga lor problematică de odinioară. Iar acest lucru cere cunoştinţe specifice de istorie, literatură, istoria culturii şi bisericii, care nici nu pot să figureze în învăţămîntul general bibliotecar. Deoarece bibliotecile – după cum am văzut – sînt de secole întregi adevărate depozite ale vieţii spirituale a naţionalităţii care le-a întemeiat, valorificarea acestora presupune ca acei care le mînuiesc să aibă deplină competenţă pentru a se ocupa la cel mai înalt nivel de materialele încredinţate lor. În urma convieţuirii de multe secole, numeroşi cercetători ştiinţifici români din Transilvania au absolută nevoie în munca lor să consulte aceste colecţii vechi. Dacă de la aceşti cercetători nu se poate cere să cunoască tot ce este indispensabil pentru valorificarea ştiinţifică a materialelor în cauză, cu atît mai justificat este să li se pretindă aceasta mînuitorilor colecţiilor. Astăzi este cu totul limpede că nici cea mai preţioasă colecţie de cărţi nu se poate valorifica ştiinţific şi devine doar un obiectiv turistic, dacă mînuitorii ei nu sînt capabili să pătrundă problemele puse de înseşi materialele ce le conţin. Experienţa din ultimele două decenii relevă că la munca – neapărat de sacrificiu – din aceste biblioteci se angajează mai uşor cercetătorii al căror interes îi leagă şi altminteri de problemele trecutului cultural al naţionalităţii respective. Este justificată deci, sub toate raporturile, cerinţa ca la munca grea pe care

o reprezintă – pentru întreaga viaţă ştiinţifică a ţării – dezvăluirea moştenirii bibliotecare a naţionalităţilor conlocuitoare să ia parte într-o măsură mai mare şi specialiştii naţionalităţilor care au creat aceste fonduri, fiind cei mai competenţi în materie.

Este drept că aceste biblioteci au luat fiinţă ca roade ale culturii naţionalităţilor respective, dar astăzi trebuie să se folosească de ele întreaga viaţă ştiinţifică a ţării. Dar, după cum au relevat cele două decenii, datorită componenţei fondului bibliotecilor în cauză, acest lucru nu este posibil fără a-l lega de cercetări în domeniul cunoaşterii naţionalităţilor şi fără formarea unor bibliotecari – cercetători versaţi în problematica specifică a acestora. Fără specialiştii corespunzători, bogata moştenire bibliotecară a ţării noastre poate deveni foarte uşor o curiozitate de anticariat, mută pentru ştiinţă.

Cartea şi biblioteca în cultura noastră nu are numai un trecut mare, ci şi un viitor. Pregătirea acestuia este o sarcină a tuturor celor ce au simţul răspunderii faţă de marea cauză a culturii umane pe acest pămînt, pe care oamenii păstrători ai tradiţiilor diferite şi comune, oameni ce vorbesc limbi diferite dar tind deopotrivă spre progres, îl consideră patria lor.

NOTE

Oradea în istoria bibliotecilor noastre medievale

1. Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt.* /Comitatul Bihor înainte de pustiirea turcească/. Bp., 1940, p. 379–380.

2. Marczali Henrik: *Enchiridion fontium historiae Hungarorum.* Bp., 1902, p. 77, 78.

3. Tomescu, Mircea: *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918.* Buc., 1968, p. 20.

4. Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története.* II. /Istoricul episcopiei de la Oradea/. Oradea, 1883, p. 388–411, 418–422, 436–443, 460–471, 483–497, 499–502.

5. Oszvald Ferenc: *Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez.* /Date privind istoricul premonstratensilor din Ungaria în perioada arpadiană/. În: *Művészettörténeti Értesítő* VI (1957), p. 251.

6. Oszvald: *op. cit., p.* 234, 237, 239.

7. Oszvald: *op. cit.,* p. 235.

8. „Secum tulit ad ecclesiam suam pro habenda uniformitate ecclesiae Praemonstratensis lectionariura, integrum antiphonarium, graduale, missale cum nota, collectaneum, martirologium, Kalendarium, librum consuetudinum.” Oszvald: *op. cit.,* p. 235. Versiunea maghiară împreună cu explicaţiile necesare în: Kovács Maté (red.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében.* I. /Cartea şi bibliotecile în viaţa societăţii maghiare/. Bp., 1963, p. 72–73.

9. Kovács: *op. cit.,* p. 48.

10. *Magyar Könyvszemle* (mai departe: *MKSz)* II (1894), p. 303 (Kőszeghy Sándor).

11. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* /Societatea clericală în Ungaria medievală/. Bp., 1971, p. 335.

12. Mályusz: *op. cit.,* p. 249–252.

13. Jakó, Sigismund – Manolescu, Radu: *Scrierea latină în evul mediu.* Bucureşti, 1971, p. 129–130. – Vătăşianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Ţările Române.* I. Buc., 1959, p. 98–116.

14. Constantinescu, Radu – Lazea, Emil: O *bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200.* În: *Studii* XXII (1969), nr. 6, p. 1145–1153.

15. Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 401–403.

16. Osvald Arisztid: *Fegyverneky Ferenc, sági prepost, rendi vizitátor, 1506–1535.* /F. F., preposit de Ság, inspector al ordinului premonstratens, 1506–1535/. În: *Emlékkönyv Szt. Norbert halálának 800 éves jubileumára* /Volum comemorativ la împlinirea a 800 de ani de la moartea Sf. Norbert/, Gödöllő, 1934, p. 51–108. Mályusz: *op. cit.,* p. 228–234.

17. Analiza spirituală şi modernă a factorilor care au contribuit la întemeierea mănăstirilor la: Fügedi, Erik: *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie.* În: *Annales* 1970, *p. 966–987.* – Idem: *Koldulórendek és városfejlődés Magyarország* /Ordinele mendiante şi dezvoltarea oraşelor în Ungaria/. În: *Századok* CVI (1972), p. 69–95.

18. Mályusz: *op. cit.,* p. 274–290.

19. Mályusz: *op. cit.,* p. 284.

20. Karácsonyi János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I. /Istoricul ordinului franciscan în Ungaria pînă în 1711/. Bp., 1923, p. 292–294. – Bunyitay, *op. cit.,* II, p. 438–443.

21. *Történelmi Tár* 1895, p. 753.

22. Karácsonyi: *op. cit.,* I, p. 329; II. p. 204–205.

23. Mályusz: *op. cit.,* p. 285. – Karácsonyi: *op. cit.,* II. p. 205–206. – Kollányi Ferenc: *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében.* [Franciscani maghiari în prima jumătate a secolului al XVI-lea] În: *Századok* 1898, p. 724.

24. Zsák J. Adolf: *Nagyvárad ostroma 1556/7-ben.* /Asediul Oradiei în 1556/7./ În: *Biharvármegyei és nagyáradi Régészeti és Történelmi Egylet 1896/7-i évkönyve.* Oradea, 1897, p. 16–30.

25. Géresi Kálmán: *Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* III. Bp., 1885, p. 290–291, 298–299.

26. Karácsonyi: *op. cit.,* II, p. 206.

27. Karácsonyi: *op. cit.,* II, p. 612.

28. Kollányi: *op. cit., p.* 409, 930. – Soltész Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők kötettei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében.* /Exemplarele bibliofililor din secolul al XVI-lea în colecţia de anticva a bibliotecii monument din Gyöngyös/. În: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve,* 1965–1966, Bp., 1967, p. 116–123. (Mai departe: Soltész, *XVI. századi könyvgyűjtők).*

29. Kollányi: *op. cit.,* p. 917–918. – Mályusz: *op. cit.,* p. 293.

30. Berkovits Ilona: *Kolostori kódex-festészetünk a XVI. században.* [Miniaturistica noastră mănăstirească în secolul al XVI-lea]. În: *MKSz LXVII* (1943), p. 360–361.

31. Kollányi: *op. cit.,* p. 922.

32. Karácsonyi: *op. cit.,* II, p. 612.

33. Mályusz: *op. cit.,* p. 355–357.

34. Szűcs Jenő: *A ferences obszervancia és az 1514 évi parasztháború* /Observanţia franciscană şi războiul ţărănesc din 1514/. În: *Levéltári Közlemények* XLIII (1972), p. 235–236, 243, 246–257. – Idem: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháboru és reformáció hátterében.* /Curentul opoziţionist franciscan în culisele războiului ţărănesc şi a reformei religioase maghiare/. În: *Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe: *ItK,* LXXVIII (1974), p. 409–435.

35. Karácsonyi: *op. cit.,* II, p. 539–541. – Mályusz: *op. cit.,* p. 298. – Kollányi: *op. cit.,* p. 912–916.

36. Bunyitay: *op. cit., II,* p. 485–498. – Karácsonyi: op. *cit.,* II, p. 473–482, 555.

37. Mezey László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén.* /Începuturile limbii literare (maghiare) la sfîrşitul perioadei arpadiene/. Bp., 1955, p. 32–35, 87–92.

38. Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek.* /Monumentele de limbă maghiare/. Bp., 1939, p. 34–50. – Mályusz: *op. cit.,* p. 298–303.

39. Bunyitai: *op. cit.,* II, p. 493–494. – Karácsonyi: *op. cit.,* II, p. 482.

40. Bunyitai: *op. cit., II,* p. 483–484. – La sfîrşitul secolului ordinul avea deja aici o casă renumită care-şi cîştigase o faimă europeană prin călugărul Váradi Vid, provenit din acest loc. Cf. Bánfi Florio: *Joannes Pannonius – Giovanni Unghero: Váradi János.* În: *ItK* LXXII (1968), p. 197.

41. Lukcsics Pál: *Diplomata pontificum saec. XV. Monumenta Hungariae Italica,* II, Bp., 1938, p. 267.

42. Mályusz Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon.* /Ordinul augustinilor în Ungaria medievală/. În: *Egyháztörténet,* I, (1943), p. 432–433.

43. Mályusz: *Egyházi társadalom...,* p. 285–287. În: *MKSz* LXXXIX (1973), p. 230.

44. Mályusz: *op. cit.,* p. 286, 288.

45. Textul latin în *MKSz* 1891, p. 33 (Csontosi János?). – *MKSz* LXVII (1943), p. 348 (Berkovits Ilona). – Radó, Polycarpus: *Libri liturgici bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp., 1973, p. 503–504.

46. Schier, Xystus: *Memoria provinciae Hungaricae Augustiniahae antiquae.* Graciae, 1778, p. 11. – *Györi történeti és régészeti füzetek* II (1862), p. 219. – Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 158.

47. Csontosi János: *A müncbeni könyvtár* /Biblioteca din München/. În: *MKSz* 1882, p. 219.

48. Mályusz: *op. cit.,* p. 357. Pentru datele de mai jos vezi: Bánfi: *op. cit.,* p. 194–200.

49. Mályusz: *op. cit.,* În: *Egyháztörténet* I (1943), p. 432.

50. Jenei Ferenc: *Napragi Demeter győri püspök könyvtára.* /Biblioteca lui N. D., episcop de Györ/. În: *Győri Szemle,* 1936, p. 25–28. Cf. cu p . . . . a prezentului volum.

51. Mályusz: *Egyházi társadalom...,* p. 280.

52. Mályusz: *op. cit.,* p. 280–283.

53. Mályusz: *op. cit.,* p. 281.

54. Fügedi: *op. cit.,* p. 84–85, 94.

55. Lukcsics: *op. cit.,* II, 267. – Harsányi András: *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt.* /Ordinul dominicanilor în Ungaria înainte de reforma religioasă/. Debreţin, 1938, p. 90–91. Nu pare suficient de confirmată presupunerea lui Nikolaus Pfeiffer */Die ungarische Dominikanenordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwustung 1241–1242,* Zürich, 1913, p. 86/ că în legătură cu misiunea cumană, dominicanii au avut mănăstire la Oradea încă înainte de 1235. Chiar dacă ar fi avut, ea a fost distrusă de tătari în 1241 şi este sigur că pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea n-a mai funcţionat. Aşadar, în privinţa constituirii unei biblioteci la Oradea, nu se poate ţine seamă decît de la această dată din urmă.

56. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae,* II. Bp., 1876, p. 79.

57. Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 436; III, p. 121–122.

58. Kovács: *op. cit.,* I, p. 79–81.

59. Harsányi: *op. cit.,* p. 294–296.

60. Harsányi: *op. cit.,* p. 294.

61. Mályusz: *op. cit.,* p. 338–339.

62. Harsányi: *op. cit.,* p. 288, 290–291.

63. Harsányi: *op. cit.,* p. 289, 298.

64. Harsányi: *op. cit.,* p. 288.

65. Göllner, Carol: *Din istoricul unor biblioteci feudale ale saşilor din Sibiu.* În: *Studii şi cercetări de bibliologie* V (1963), p. 221–229. – Dankanits Ádám: *Az 1575-ös brassói katalógus.* /Catalogul braşovean din 1575/. În: *Könyvtári Szemle* XIV (1970), p. 177–179.

66. Harsányi: *op. cit.,* p. 282–288. – Mályusz: *op. cit.,* p. 336–338.

67. Mályusz: *op. cit.,* p. 282: – Harsányi: *op. cit.,* p. 161–178.

68. Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 418–422, 499–502.

69. Bunyitay: *op. cit.,* p. 460–471.

70. Mályusz: *op. cit.,* p. 271–273.

71. *MKSz* 1881, p. 212 /Csontosi J/.

72. Mályusz: *op. cit.,* p. 274.

73. Mályusz: *op. cit.* p. 241.

74. Berlász Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliotheks-kultur im 16–17. Jahrhundert.* În: *MKSz* XC (1974), p. 15–17.

75. Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 3–16, 191–195, 204–206, 208–217; III, p. 41–44, 122–131.

76. Jakubovich Emil: *A váradi püspökség XIII. századi tized-jegyzéke.* /Lista dijmelor din secolul al XIII-lea a episcopiei din Oradea/. În: *Magyar Nyelv* XXII (1926), p. 220–221, 360.

77. Mályusz: *op. cit.,* p. 349. – Textul discursurilor în: Lukcsics Fál: *Szent László király ismeretlen legendája.* /Legenda necunoscută a regelui sfînt Ladislau/. Bp., 1930, p. 30–35.

78. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 155–158. – Knauz, Ferdinandus: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* II. Strigonii, 1882, p. 419–421. – Makkai László – Mezey László: *Arpád-kori és Anjou-kori levelek.* /Scrisori din epocile arpadiană şi angevină/. Bp., 1960, p. 181–184, 200.

79. Bitay Árpád: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori /latin/ oklevelében.* /Un citat din Horaţiu într-un document medieval (latin) al capitlului din Oradea/. În: *Erdély Múzeum* XXXIX (1934), p. 373–374.

80. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 222.

81. Bunyitay: *A váradi káptalan legrégibb statutumai.* /Cele mai vechi statute ale capitlului din Oradea/. Oradea, 1886, p. 74–75.

82. Bunyitay: *Püspökség...* I, p. 232–243.

83. Balogh Jolán: *Andrea Scolari váradi püspök mecenási tevékenysége.* /Activitatea de mecenat a episcopului orădean A. Sc/. În: *Archeológiai Értesítő* XL (1923–26), p. 173–188.

84. Balogh, *op. cit.,* p. 184.

85. Lukcsics: *Diplomata pontificum...* I, p. 85 (nr. 201): „Supplicatio Andree episcopi Varadiensis in persona Antonii Nicolai de Nagmihal, presbyteri Varadiensis diocesis, familiaris et sigilliferi sui de provisione de canonicatu sub expectatione prebendatus et beneficii cum vel sine cura in ecclesia Varadiensi, non obstante officio prebendatus seu rectorie armarii librorum seu Capelle beate Catherine virginis in prefata ecclesia /25 fl./. Datum ut supra."

86. Jakó: *Bihar megye...,* p. 302.

87. Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 124.

88. Lukcsics: *op. cit.,* I, p. 116 (nr. 413).

89. Pray, Georgius: *Specimen hierarchie Hungaricae.* II. Poscnii – Cassoviae, 1779, p. 180 în notă).

90. Lukcsics: *op. cit., I,* p. 194 (nr. 939). – Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 128. – Zimmermann, Franz – Gundisch, Gustav: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* IV. Hermannstadt, 1937, p. 379.

91. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 244–247, 257–268. Cf. Fügedi Erik: *A XV századi magyar püspökök.* /Episcopii maghiari din secolul al XV-lea/. În: *Történelmi Szemle,* VIII (1965), p. 477–491.

92. Pentru biografia lui vezi: Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 269–293. Pentru rolul lui în istoria culturii vezi: Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora.* /Epoca umanismului maghiar/. Bp., 1955, p. 106–122. – *A magyar irodalom története.* I. /Istoria literaturii maghiare/. Bp., 1964, p. 219–224 (Gerézdi Rabán).

93. Huszti József: *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei.* /P.P.V. şi începuturile umanismului maghiar/. În: *Filológiai Közlöny,* I (1955), p. 530–533.

94. Pentru originalul italian vezi: Abel Jenő: *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon.* /Contribuţii la istoria umanismului în Ungaria/. Bp., 1880, p. 221–222. Versiunea maghiară: Kovács: *op. cit.,* I, p. 102.

95. Balogh József: *Janus Pannonius legszebb versei.* /Cele mai frumoase poezii ale lui J.P./ Buc., 1972, p. 35.

96. Cf. Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp., 1973, p. 153–134, 191–192, 203, 225, 244–245. 258, 261–262. 270, 277–278, 282, 321–322, 338, 363–366, 377, 464.

97. Csapodi – Gárdonyi, Klara: *Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz.* În: *Gutenberg-Jahrbuch* 1973, p. 441–442.

98. În codicele de mai jos, prezenţa blazonului sau a altor mărci fac incontestabilă posesiunea lui Vitéz. Anii menţionaţi în paranteze arată datele la care au fost copiate manuscrisele sau la care au ajuns în proprietatea lui Vitéz:

1. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Apologeticus* (1453). Salzburg, Stiftsbibliothek St. Peter.

2. Plinius, Cecilius Secundus minor: *Epistolae* (1464). Viena, Österreichische Nationalbibliothek (mai departe ŐNB).

3. Plautus, Titus Maccius: *Comoediae* XX (c. 1465). Viena, ÖNB.

4. Manilius, Marcus: *Astronomicon* (1469). Roma, Biblioteca Vaticana (mai departe BV).

5. *Epistolae ad viros destinatae et epistolae aliorum ad Hieronymus* (1470). Viena, ÖNB.

6. Trapezuntius, Georgius: *Comparatio Platonis et Aristotelis* (1470). Roma, BV.

7. Livius, Titus: *Historiae ab urbe condita* (între 1465 şi 1470). München, Bayerische Staatsbibliothek (mai departe BStB) (în trei volume).

8. Theoria nova realem sperarum habitudinem atque motum cum terminis tabularum declarans (în jurul anilor 1455–1458). Cracovia, Bibl. Jagiellonska.

9. Tribrachus, Casparus Mutinensis: *Ad Johannem Vitéz eclogae Septem* (între 1465 şi 1471). Viena, ÖNB.

10. Cicero, Marcus Tullius: *Orationes* (c. 1470), Viena, ÖNB.

11. Basilius Magnus: *De divinitate filii et spiritus sancti contra Eunomium, a Georgio Trapezuntio latine versus* (ante 1472) Budapesta, Országos Széchényi Könyvtár (mai departe OSzK).

12. Codex. Ptolemaios Roma, BV (Cod. lat. 274).

13. Cicero, Marcus Tullius: *Opera philosophica.* New Haven, Biblioteca Universităţii Yale.

14. Augustinus, Aurelius: *De civitate dei.* Londra, British Museum (Ms. Harl. 4902).

Despre operele de mai jos susţinem că au făcut parte odinioară din colecţia lui Vitéz János pentru motivul că volumele sînt adnotate şi glosate de mîna lui:

15. Liber sermonum S. Leonis papae (1457). În biblioteca fostei mănăstiri franciscane din Bačfa, (R. S. Cehoslovacă).

16. Demosthenes: *Orationes Olynthiacae III contra Philippum regem Macedonum de pace servanda* (1460–1470). München, BStB.

17. Victorinus, Caius Marius: *Commentarii in Ciceronis librum de inventione* (1462). Budapesta, OSzK.

18. De Maironis, Franciscus: *Questiones super primo libro Sententiarum* (1463). Viena, ÖNB.

19. Cicero, Marcus Tullius: *Liber de fato* (1464) Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek (mai departe NLB).

20. Timaeus Locrensis: *De principiis rerum* (1464) Hannover, NLB..

21. Regiomontanus, Johannes: *Tabulae directionum et profectionum Johanni archiepiscopo Strigoniensi dedicatae* (1465–1472). Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.

22. Tacitus, Publius Cornelius: *Annalium libri XI–XVII. Historiarum libri I–V* (1467). Budapesta, Egyetemi Könyvtár (mai departe EK).

23. Apollinaris, Sidonius Caius Sollius: *Carmina* (1468). Roma, BV.

24. Serenus Sammoniacus, Quintus: *Praecepta de medicina* (1468) Roma, BV.

25. Benedictus Crispus, Mediolanensis: *Liber medicinalis* (1468). Roma, BV.

26. Tertullianus, Quintus Septimius Florens: *Adversus Marcionem Stoicum libri V* (1468) Budapesta, EK.

27. Johannes Scholasticus /Climachus/: *Spiritualis gradatio, seu Scala Paradisi* (1470). Budapesta, OSzK.

28. /Pseudo-/ Clemens Romanus: *Recognitionum libri X, alias Itinerarium per Rufinum presbyterum Aquilegiensem traductum* (ante 1472). Budapesta, EK.

29. Macrobius, Ambrosius Theodosius: *Satumalium libri V* (sec. XV). Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana.

30. Curtius Rufus, Quintus: *De gestis Alexandri Magni libri III–X* (sec. XV). München, BStB.

Din diverse motive şi volumele de mai jos pot fi considerate ipotetic că făceau parte din colecţia lui Ioan Vitéz:

31. Codez Lapus de Casiglionchio. Viena, ÖNB (Cod. lat. 4229)

32. Codex Livius. Viena, ŐNB (Cod. lat. 3099).

33. Codex Livius. Roma, BV (Barb. lat. 168).

34. Codex Lucanus. Viena, ÖNB (Cod. lat. 100).

35. Codex Ovidius. Viena, ÖNB (Cod. lat. 173).

36. Ptolemaios, Klaudios: *Geographiae libri VIII in latinum traducti.* Istanbul, Biblioteca Top Kapu Sarai.

37. Ptolemaios, Klaudios: *Magnae compositionis libri (seu Almagest) a Georgia Trapezuntio traducti* (1467). Viena, ÖNB (Cod. lat. 24).

38. Suetonius Tranquillus, Caius: *Vitae Caesarum.* Budapesta, F-K (Cod. lat. 13).

39. *Summa theologica* (sec. XIV). Viena, ÖNB (Cod. lat. 1C62).

Pe baza unor menţiuni contemporane sau ca urmare a faptului că autorii au dedicat aceste opere lui Vitéz, trebuie să se adauge la fondul bibliotecii şi creaţiile de mai jos, deşi încă n-au ieşit la iveală exemplarele care au fost în proprietatea lui Vitéz:

40. Codex Livius. În 1449 arhiepiscopul de Cracovia, Sbignew Olesnicky şi canonicul istoriograf Jan Dlugosz i-au cerut lui Vitéz codicele Livius pentru a-l copia. *(MKSz* 1880, p. 14–15. – Ábel: *op. cit.,* p. 166–167). El însă nu poate fi identic cu exemplarul menţionat sub nr. 7, căci acela a fost copiat între anii 1465 şi 1472. Nici datele de copiere ale exemplarelor menţionate sub nr. 32 şi 33 n-au fost elucidate de cercetători.

41. Cicero, Marcus Tullius: *Epistolae familiares.* În 1461 Consiliul Ragusei i-a făcut dar lui Vitéz acest manuscris pentru serviciile aduse oraşului. *(MKSz* 1887, p. 342).

42. Argyropilos, Johannes: *De libris de caelo Aristotelis.* Autorul i-a dedicat lui Vitéz cea de a şasea carte din traducerea făcută de el din limba greacă.

43. Galeotto, Marzio: *De homine libri II.* Pe baza dedicaţiei făcută lui Vitéz.

44. Nicolaus Modrusiensis: *Dialogus de felicitate humana.* Pe baza dedicaţiei.

45. Peuerbach, Georgius: *Tabulae Waradienses.* Pe baza dedicaţiei.

46. Piccolomini, Aeneas Sylvius: *Historia de Ratisponensi dieta.* Pe baza dedicaţiei şi a scrisorii autorului (Csapodi-Gárdonyi: *op. cit.,* p. 446).

47. Regiomontanus, Johannes: *Super torqueto astronomico instrumento ad Johannem archiepiscopus Strigoniensem problemata XXI.* Fe baza dedicaţiei.

48. Epistolae Johannis Vitéz de Zredna collectae per Paulum de Iwanich.

49. Orationes Johannis Vitéz de Zredna... Item Aeneas Sylvii Piccolomini epistolae ad eundem exaratae, 1453–1457.

N-am inclus nici între manuscrisele care provin ipotetic de la Vitéz datele bibliografice ale însemnării în care – după Fraknói – acesta ar fi trecut cîteva cărţi împrumutate sau lăsate de el în Buda. Nu considerăm că este bine dovedit faptul că această listă ar conţine într-adevăr cărţi ale lui Vitéz. În ea figurează opere ale autorilor de mai jos: Lucretius, Vergilius, Albertus Magnus, Jeromos, Tibullus, Poggio Bracciolini, Sallustius, Aeneas Sylvius Piccolomini, Cicero şi Isidorus. (Fraknói Vilmos: *Egy érdekes zágrábi kézirat* /Un interesant manuscris din Zagreb/. În: *MKSz* 1S81, p. 30).

La fel, n-am inclus nici titlurile operelor descoperite în urma studierii scrisorilor lui Janus Pannonius şi Vitéz, deşi Paul Ivanics arată clar că citatele textuale din autorii clasici, fie că au fost căutate de el în cărţi, fie că le-a cerut episcopului (V. Kovács Sándor: *Magyar humanisták levelei.* /Scrisori ale umaniştilor maghiari/. Bp., 1971, p. 56). Despre aceste texte se poate deci presupune că trebuie să fi existat în posesia episcopului Vitéz care le citează, ori în cercul lui orădean.

99. Csapodi-Gárdonyi: *op. cit., p.* 442–444. – Hoffmann Edith: *Régi magyar bibliofilek* /Bibliofili maghiari de demult/. Bp., 1929, p. 58–59.

100. Abel: *op. cit.,* p. 176–177.

101. Abel: *op. cit.,* p. 174.

102. Császár Mihály: *Academia Istropolitana.* Pozsony, 1914.

103. Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása.* /Scindarea culturii literare/. Bp., 1935, p. 69.

104. Hoffmann: *op. cit.,* p. 62–63.

103. Csapodi-Gárdonyi: *op. cit.,* p. 444.

106. Hoffmann: *op. cit.,* p. 59–67.

107. Reprodusă în: Hunyady József: *A magyar könyvkötés müvészete a mohácsi vészig.* /Arta legătoriei de cărţi în Ungaria pînă la dezastrul de la Mohács/. Bp., 1937, tab. nr. XIII, şi Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések* /Legături de cărţi maghiare în stil renascentist/. Bp., 1973, tab. nr. 1. Cercetătorii consideră că şi copertele manuscriselor care figurează în nota noastră 98 sub nr. *8, 15* şi *39* sînt legături executate în ţară pentru Vitéz. (Hunyady: *op. cit.,* p. 39–40).

108. V. Kovács: *op. cit.,* p. 8–9.

109. Bunytay: *op. cit.,* II, p. 23–24, 124–126, 141–142.

110. *MKSz* 1883, p. 110–111 (Fejérpataky L.). – Mályusz; *op. cit.,* p. 326.

111. Karácsonyi János: *Imre gyulai plébános kódexe.* /Codicele lui Imre, parohul din Gyula). În: *MKSz* IV (1896). p. 8–15. Cf. *MKSz* LXXX (1964), p. 136. – Radó: *op. cit.,* p. 424–426. – Reprodus în: Karácsonyi János: *Békésvármegye története.* I. /Istoricul judeţului Békés/. Gyula, 1896, p. 196–197.

112. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* XV (1880), p. 60–62 (Müller Fr.). – *MKSz* XXXVII (1930), p. 387 (Jakubovich E.). – Csapodi Csaba: *A „Magyar codexek" elnevezésü zyüjtemény.* [Colecţia denumită „Codice maghiare"/. Bp., 1973, p. 8–10.

113. *MKSz* 1879, p. 302 (Csontosi J.). – Mezey László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis.* Ep., 1961, p. 121–122. Facsimilul la p. 289.

114. Domanovszky Sándor: *A dubniczi krónika kódexe.* /Codicele cronicii de la Dubnic/. În: *MKSz* VII (1899), p. 64–72 (cu facsimil). – *MKSz* XXXIV (1927), p. 24–25 (Hoffmann E.).

115. Fraknói Vilmos: *Vitéz János könyvtára.* /Biblioteca lui Vitéz János/. În: *MKSz* 1880, p. 244–247 (cu facsimil). – *Könyvkiállítási emlék* /Expoziţie de cărţi. Catalog/. Bp., 1882, p. 50. – Hunyady: *op. cit.,* p. 39–40.

116. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 285–287; II, p. 142, 145.

117. Facsimilul în: Jakó – Manolescu: *op. cit.,* Album, pl. 26/a.

118. Facsimilul în: Fraknói: *Vitéz János által emendált Corvincodex.* /Un codice corvinian îndreptat de V. J./. În: *MKSz* 1886, p. 1–7 şi Berkovits Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században.* /Codice maghiare din secolele XI–XVI/. Bp., 1965, p. 55. – Kalmár Lajos: *A Victorinus-corvina madár ábrázolásainak intellektualis háttere.* /Fondul intelectual al reprezentărilor de păsări în codicele corvinian Victorinus/. În: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* VI (1972), p. 171–203. – Boronkai Iván: *Vitéz János retorikai iskolázottsága.* /Formaţia retorică a lui V. J./ În: *ItK* LXXIX (1975), p. 129–144.

119. Hoffmann Edith: *A Nemzeti Múzeum Széchényi-Könyvtárának Magyarországon illuminált kéziratai.* /Manuscrisele iluminate în Ungaria din Biblioteca Széchényi a Muzeului Naţional/. În: *MKSz* XXXIV (1927), p. 24. Nu putem fi de acord cu opinia acelora care consideră şi codicele Victorinus ca operă a lui Polánkai şi ca o creaţie cu totul gotică.

120. Hoffmann: *Bibliofilek...,* p. 125. Despre somptuosul codice pontificale care i-a fost atribuit cîndva, s-a descoperit mai tîrziu că aparţinuse bibliotecii lui Ioan Filipec. Cf. *MKSz* 1879, p. 86–88 (Fraknói). – *Századok* (1898, p. 875 (Fraknói).

121. Fraknói Vilmos: *Mátyás Király magyar diplomatái.* /Diplomaţii maghiari ai lui Matei Corvin/. În: *Századok* 1898, p. 870– 875.

122. Hoffmann: *op. cit.,* p. 131–134. – Jakó: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott.* /Un fragment al bibliotecii lui V. P. în Cluj/. În: *MKSz* LXXIV (1958), p. 345–350.

123. *MKSz* 1880, p. 247 (Fraknói). – Hoffmann: *op. cit.,* p. 169. – Bunyitay: *op. cit.,* II, p. 166, 209.

124. Bunyitai: *op. cit.,* I, p. 308–322.

125. Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance.* /Stilul renascentist în Transilvania/. I, Cluj, 1943, p. 180–182. – „Sacram, cuius est antistes, aedem ditavit pretiosis tum sacerdotum vestibus, tum argenteis vasis, libris praeterea magnis, quos vocant graduarios et antiphonarios, omni ex parte adeo mire exornatos, ut magni ac ditissimi alicuius regis dicata deo dona possint non immerito judicari." Ranzanus, Fetrus: *Epitome rerum Ungaricarum.* În: Schwandtner, Joannes, Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum,* I. Tyrnaviae, 1765, p. 551–552.

126. Reproducerea în culori a foii de titlu în: Berkovits Ilona: *op. cit.,* tab. XXXII. Descrierea amănunţită cu reproduceri: Genthon István: *Esztergom műemlékei* /Monumentele Esztergomului/ În: *Magyarország műemléki topográfiája,* I, /Topografia monumentelor istorice din Ungaria/ Bp., 1948, p. 298–306. – Fraknói: *Pruisz János váradi püspök pontificaléja.* /Codicele pontificale al lui I. P., episcopul Oradiei/. În: *MKSz* 1884, p. 1–4; 1886, p. 112–114.

127. Csapodi Csaba: *Filipec (Pruis) János nagyváradi és ölmützi püspök könyvei.* /Cărţile lui F. P. I., episcop de Oradea şi Olmütz/. În: *MKSz* LXXXIII (1967), p. 248.

128. „...se exhibuit tenacissimum, solertissimum pense agens librorum choralium conscriptorem; inde hodiedum extant in hoc conventu magni laboris libri, quos propria eiusdem manu conscriptos fuisse, traditio perhibet." Gánóczy, Antonius: *Episcopi Varadicnses,* I, Viennae, 1776, p. 449. – Cf. Csapodi, *op. cit.,* p. 249.

129. În legătură cu activitatea sa de copiere vezi: *MKSz* LXIX (1945), p. 36 (Berkovits I.).

130. Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* I. /Istoricul tiparului, editurii şi comerţului de carte în Ungaria/. Bp., 1959, p. 148–150. – Mályusz Elemér: *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* /Cronica lui Thuróczy János şi Corvina/. În: *Filologiai Közlöny* XII (1966), p. 301. – Idem: *A Thuróczy-krónika és forrásai.* /Cronica lui T. şi sursele ei/. Bp., 1967, p. 157.

131. „...ducentos et tres libros diversarum materiarum propriis sumptibus comparatos et dispositos...” Kereszturi, Josephus Aloysius: *Compendiaria descriptio fundationis ac vicisitudinum episcopatus et capitali M. Varadiensis.* Magno-Varadini, 1806, p. 258.

132. Bunyitai: *op. cit.,* I, p. 325–331. – Balogh: *op. cit.,* I. p. 180.

133. Despre biografia lui în: Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 332–343. – Hoffmann: *op. cit.,* 111.

134. Hoffraann: *op. cit.,* p. 111–119. Idem: *Franciscus de Kestello Ithalico de Mediolano.* În: *Magyar Művészet,* 1933, p. 42–46.

135. Hoffman Edith: *Középkori könyvkulturánk néhány fontos emlékéről.* /Despre cîteva importante monumente ale culturii cărţii maghiare/. În: *MKSz* XXXII (1925), p. 32–34. – Joó Tibor: *A Kálmáncsehi-breviarium utja.* /Drumul breviarului Kalmancsehi/. În: *MKSz* LXIII (1939), p. 183–185. Facsimile în: Berkovits: *op. cit.,* fig. nr. 29–31 şi pl. XXIV–XXXI.

136. Kniewald Károly: *Kálmáncsehi Domokos zágrábi misekönyve.* /Liturghierul din Zagreb al lui Kálmáncsehi Domokos/. În: *MKSz* LXVII (1943), p. 1–15 (cu facsimil).

137. Szabó György: *Codices of Dominicus Kálmáncsehi in the United States.* New York, 1960. – Csapodi Csabáné: *Magyar eredetű és magyar vonatkozású kódexek Amerikában.* /Codice de origine maghiară şi cu referinţe maghiare aflate în America/. În: *MKSz* LXXXI (1965), p. 363, 365.

138. Biografia lui în: Tóth-Szabó Pál: *Szathmári György prímás.* /Primatul G. Sz./. Bp., 1906.

139. Horváth: *op. cit.,* p. 192–195.

140. Gerézdi Rabán: *Aldus Manutius magyar barátai.* /Prietenii maghiari ai lui Aldus Manutius/. În: *MKSz* LXIX (1945), p. 32.

141. Hoffmann: *Bibliofilek...,* p. 186–187.

142. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 354–366. – Balogh, *op. cit.,* p. 200–201.

143. Balogh: *op. cit.,* p. 201. – Horváth: *op. cit.,* p. 207. – Gerézdi: *op. cit.,* p .51–53.

144. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 357.

145. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 365.

146. Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* /Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia/. In: *MKSz* VII (1899), p. 337, 340, 344.

147. Hegedűs, Stephanus: *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria literarum spectantia.* Bp., 1906, p. 125–236 (cu facsimil).

148. Balogh: *op. cit.,* p. 196.

149. Horváth: *op. cit.,* p. 212–213.

150. Bunyitay: *op. cit.,* I, p. 370. – Hoffmann: *op. cit.,* p. 187–188. – Trencsényi-Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai* ./Erasmus şi prietenii lui maghiari/. Bp., 1941, p. 56–57.

151. Hoffmann: *op. cit.,* p. 188–189. – Facsimil colorat în: Berkovits: *op. cit.,* pl. XLIII–XLIV.

152. Cu privire la viaţa lui vezi: Franki Vilmos: *Henckel János, Mária királyné udvari papja.* /H. J., preotul de curte al reginei Maria/. În: *Értekezések a történeti tudományok köréből,* II, Bp., 1872, p. 4. – Bauch, Gustav: *Johann Henckel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn.* În: *Ungarische Revue* IV (1884), p. 599–627. – Hudak, A.: *Der Hofprediger Johannes Henckel und seine Beziehungen zu Erasmus von Rotterdam.* În: *Kirche im Osten,* II (1959).

153. Varjú: *op. cit.,* p. 217.

154. Varjú: *op. cit.,* p. 334–345. Cf. Kulcsár, Petrus: *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae.* Szeged, 1965.

155. Catalogul cărţilor lui Henckel intenţionăm să-l publicăm, în studiul mai amplu amintit mai înainte.

156. Trencsényi-Waidapfel: *op. cit.,* p. 53, 76–77, 85, 87. – Allen, P.S.: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterdami.* Oxonii, 1929, VIII, p. 56 (nr. 2100), p. 427 (nr. 2313).

157. Varjú: *op. cit., p.* 338, 344. – Kulcsár: *op. cit.,* p. 43 (nr. 178), 63 (nr. 312).

158. Végh János: *Das ikonographische Programm des Johannesaltars von Levoča.* În: *Acta Historiae Artium* XIII (1967), p. 235–241.

159. Mezey László: *Die Devotio Moderna des Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn.* În: *Acta Litteraria* XII (1970), p. 37–51.

160. Kemény József: *Történelmi és irodalmi kalászatok.* /Spicuiri istorice şi literare/. Festa, 1861, p. 89–90. – Teutsch, Friedrich: *Die zwei altesten sächsischen Humanisten.* În: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbiirgische Landeskunde* IV (1881), p. 18–19. – Abel, Eugenius – Hegedűs, Stephanus: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Bp, 1903, p. 207.

161. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* V. /Geografia istorică a Ungariei în epoca Huniazilor/. Bp., 1913, p. 120, 398–399, 499.

162. Gall, Franz: *Die Matrikel der Universität Wien.* II/1. Wien, 1959, p. 437.

163. Arhiva familiei Bánffi. În: Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România, 1538, XII. 2.

164. Pray: *op. cit.,* II, p. 187 (în notă).

165. *Loc. cit.*

166. Hoffmann: *op. cit.,* p. 169–170. – Hermann, Hermann Julius: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich.* Neue Folge VI/3. Wien, 1929, p. 19–21 (nr. 11).

167. Csapodi: *The Corvinian Library...,* p. 336–337.

168. Lista completă şi descrierea lor le vom publica într-un studiu separat.

169. Cf. Soltész Zoltánné: *XVI. századi könyvgyűjtők...,* p. 135.

170. Variantele acestuia: „Martini Haczii sum." – „Martini Haczy sum et suorum". – „Martini Haczaky praepositi sum". – „Martini Haczy praepositi minoris sum et suorum".

171. Lukács, Ladislaus: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis.* III. Romae, 1967, p. 536.

172. Lukács – Polgár, Ladislaus: *op. cit.,* II, Romae, 1965, p. 476, 500.

Transilvania şi Corviniana

1. „...Bibliothecam Caesaream Vindobonensem... magna parte librorum serenissimi regis Hungariae Matthiae Corvini... locupletatam..." Lambecius, Petrus: *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber primus.* Vindobonae, 1665, p. 73 (pe foaie separată).

2. Franknói Vilmos – Fógel József: *Mátyás Király budai könyvtára.* /Biblioteca *din Buda a lui Matei Corvin/.* Bp., 1927, p. 28–34.

3. Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára – Szántó Tibor: *Bibliotheca Corviniana.* Bp., 1967, p. 25–26. – Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp., 1973, p. 17–29.

4. Csapodi – Csapodiné – Szántó: *op. cit.,* p. 30. – Csapodi: *op. cit.,* p. 466–468.

5. *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának, viselt dolgairól íratott históriája.* /Istoria despre întîmplările lui Alexandru cel Mare, regele macedonenilor, scrisă de Quintus Curtius/. Debreţin, 1619, f. 12^r.

6. Zolnai Klára – Fitz József: *Bibliographia Bibliothecae regn Mathiae Corvini.* Bp., 1942. – Cu privire la literatura mai nouă vezi: Csapodi: *op. cit.,* p. 497–510.

Pentru datele bibliografice ale studiilor referitoare la Corviniana vezi: Csapodi: *op. cit.,* p. 499–501.

8. Csapodi: *op. cit.,* p. 109–465.

9. Csapodi: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára.* /Cînd a fost distrusă biblioteca lui Matei Corvin/. În: *Magyar Könyvszemle* (mai departe *MKSz),* LXXVII (1961), p. 414.

10. *Idem,* p. 409, 414.

11. „Inter opes reliquas hic bibliotheca videtur
Munifici impensis studioque extructa senatus,
Innumeris fulgere libris, quos barbarus igne
E medio rapuit miles, dum nobilis arsit
Matthiae illa domus, Musis celeberrima, regis
Pannoniorum in sede ducum, variasque per orbis
Distraxit partes, quorum pars magna propinquis
Finibus ex Scythiae huc multo convecta labore est.
Thrax Byzantina veniens mercator ab urbe
Armeniusque vafer vicinaque regna Valachus
Servans, quotidie huc onerati mercibus intrant
Gazaque emporium celebratum divite complent".

Eder, Josephus Carolus (ed.): *Christiani Schaesae Ruinae Pannonicae libri quattuor.* Cibinii, 1797, p. 26–27.

12. „Conditur illius (sc. Honteri/ consilio somptuosissima bibliotheca et ex variis vastatae Graeciae immani furore Turcarum bibliothecis conquiruntur et coacervantur libri utilissimi". Teutsch, Georg Daniel: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1883. II, p. 235. – Cf. Pokoly Josef: *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birthalm.* În: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* (mai departe: *Korrespondenzblatt),* XXXVII (1914), p. 96–101. – Duldner; Julius: *Die Rede des Christian Schesaeus auf der Synode in Birthälm.* În: *Korrespondenzblatt,* XXXVIII (1915) p. 44–55.

13. „...Ad quod amplo extrueto aedificio libros hinc inde non sine sumptu conquisiverunt et praesertim ex Budensi bibliotheca Isabeliae Ungariae reginae et a Solymanno in Trasylvaniam, ut ei praeesset, missae consensu magno numero transportari curarunt. Sicut et a Constantinopolitano patriarcha Graecorum patrum co-

piam impetrarunt, nec non ex Germania D. Lutheri et aliorum sanorum doctorum opera acquisiverunt”. Grosz, Julius: *Zur altesten Geschichte der Kronstadter Gymnasialbibliothek.* În: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* XXI (1887), p. 596.

14. Szilády Áron: *Jelentése bolognai utjáról.* /Raport asupra călătoriei sale la Bologna/. În: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesitöje,* II (1868), p. 135. – Fără îndoială, cel pe care Marsigli l-a denumit „vir eruditus ex domo Bethleniana, qui historiam moliebatur principum Transylvanorum” n-a fost Nicolae Bethlen – după cum crede Csapodi – ci B. Elek. – Cf. Csapodi, *op. cit., MKSz* LXXVII (1961), p. 414. – Csapodi: *The Corvinian Library,* p. 83. – Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története.* /Istoricul familiei conţilor Bethlen de Bethlen/. Bp., 1927, p. 354, 361.

15. „Bibliotheca nostra ex bibliothecis urbis Constantinopolitanae per Turcas antea dirutis ac dissipatis suum accepit ortum, rarissimis patrum manuscriptis a Benkneriana, Czakiana, aliisque familiis Coronensium, apud quos specialium vigore privilegiorum a regibus datorum mercium Asiaticarum habebatur depositio, partim in Valachia, partim in Moldova coemtis, atque in usum docentium et discentium post reformationem in Gymnasio Coronensi oblatis, Quibus gazis sufficientissime haec Coronensium bibliotheca instructa omnibus per Transilvaniam et Hungariam existentibus praeripuit palmam, excepta Budensium bibliotheca a Mathia Corvino instructa, cui raritate codicum similis reddita fuit Coronensium...” Grosz: *op. cit.,* p. 597.

16. Grosz: *op. cit-,* p. 597. – *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* (mai departe: *Quellen),* VI. Kronstadt, 1915, p. 323, 571.

17. Lampe, Friedericus Adolphus: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728, p. 681.

18. *Breve Chronicon Daciae.* În: *Quellen,* IV, 1903, p. 6: „bibliotheca Matthiae regis incenditur...”

19. Republicat în: Duck, Joseph: *Geschichte des Kronstädter Gymnasium.* Kronstadt, 1845, Anhang, p. 18.

20. *Quellen,* 1889, II, p. 654.

21. Textul publicat integral în: Grosz: *op. cit.,* p. 603–708.

22. Grosz: *op. cit.,* p. 616, 637. – Cf. Dankanits Ádám: *Az 1575-ös brassói katalógus* /Catalogul braşovean din 1575/. În: *Könyvtári szemle,* XIV (1970), p. 177–179.

23. „...Corona... civitas mercibus Turcicis celebris... ibi nuper constructa bibliotheca, qua nulla in Pannonia post dissipatam Budensem Matthiae Corvini bibliothecam, cultior usquam fuit”. Bon-

garsius, Johannes (ed.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii.* Francofurti, 1600, p. 574.

24. Szekfü Gyula: *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Muzeumban* /Un manuscris Schesaeus la Muzeul Naţional/. În: *MKSz,* XIV (1906), p. 334.

25. „...emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis..." Honterus: *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae.* 1543. – Dück, *op. cit.,* Angang, p. 4. – Teutsch: *op. cit.,* II, p. 237.

26. Rolul proeminent al bibliotecii din Braşov în epoca umanismului tîrziu transilvan este reflectat în faptul că şi umaniştii de la curtea princiară i-au dăruit cărţi. De exemplu, Gyulay Pál, prin testamentul său datat cu anul 1592 îşi lasă cărţile latine şi greceşti bibliotecii oraşului Braşov. În: *Történelmi Tár,* 1900, p. 146. – Szabó György: *Abafájai Gyulay Pál.* Bp., 1974, p. 111.

27. Klein, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter.* Hermannstadt, 1935, p. 23. – Gündisch, Gustav: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest.* În: *MKSz,* LXXXII (1965), p. 1–13.

28. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos: *Régi magyarországi nyomtatványok,* 1473–1600. /Tipărituri vechi din Ungaria, 1473–1600./ Bp., 1971, nr. 40. Borsa Gedeon: *Kisérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására /O* încercare de stabilire a ordinei apariţiei tipăriturilor braşovene din anul 1539/. În: *MKSz,* LXXIX (1963), p. 266.

29. Klein: *op. cit.,* p. 74–75. – Trausch, Josef: *Schriftsteller-Lexikon... der siebenbiirger Deutschen.* Kronstadt, 1870, II, p. 208.

30. Manolescu, Radu: *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (Secolele XIV–XVI).* Bucureşti, 1965, p. 18–81. – Panaitescu, P. P.: *Începuturile scrisului în limba română.* În.: *Studii şi materiale de istorie medie,* IV (1960), p. 152–155. Cf. Panaitescu: *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română:.* Buc., 1965.

31. Cf. *MKSz* XXXVIII – IX (1932 – 4), p. 40–41 (Iványi B.). – Panaitescu: *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuţii.* În: *Studii şi cercetări de bibliologie,* V (1963), p. 121 –122. – Hurmuzachi, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor.* XI; Buc., 1900, p. 656.

32. Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* /Istoricul Universităţii Báthori din Cluj pînă la distrugerea ei în 1603/. În: *Erdély Múzeum,* XXIII (1906), p. 256–263.

33. „...In iis Flavii Proculi Iustini de origine regum et regnorum epitomen, in membrana elegantibus characteribus manuscriptam ex Mathiae regis bibliotheca Budensi casu quopiam ad me delatam, totius meae librariae supellectilis principem, quem ante hano bellorum voraginem non contemnendam habebam, eadem intemperie stolidae multitudinis amisi. Hunc librum paucis ante mensibus quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato, utendum accomodaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, intercepto solo cognomine residuo ex omnibus, opinor, typographiis acephalus hactenus prodiit. De quo quid eruditi censeant, viderint, mihi satis fuerit ex fide haec referenti fidem haberi. Taceo multa alia quae in tot huius libri corpore aliter quam in vulgari legebantur". Szamosközy István: *Történeti maradványai* /Fragmente istorice/. În: *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores* (mai departe: *MHHScr*), XXIX. Bp., 1877, p. 105–106. Traducerea lui în maghiară: Szamosközy: *Erdély története* /Istoria Transilvaniei/. În: *Monumenta Hungarica,* VII. Bp., 1963, p. 274 (Borzsák István).

34. Szamosközy: *op. cit., MHHScr,* XXVIII. Bp., 1877, p. 47–48.

35. *Győri történelmi és régészeti füzetek* /Caiete istorice şi arheologice din Győr/, III (1865), p. 144–145, 148. – Zalka László: *A győri püspöki papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke* /Lista de titluri a cărţilor din biblioteca seminarului episcopal din Győr/. Győr, 1893, p. VI. – Jenei Ferenc: *Az utolsó magyar humanista főpap: Napragi Demeter.* /Ultimul prelat umanist maghiar: N. *D./.* În*: Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe *ItK),* 1965, p. 137–151.

36. Kisfaludi Á. Béla: *A győri püspöki nagyobb seminarium könyvtáráról* /Despre biblioteca mai mare a seminarului episcopal din Győr/. În: *MKSz* 1884, p. 30. – *Századok* 1876, p. 508. – Horváth János: *A reformació jegyében* /Sub semnul Reformei/. Bp., 1953, p. 97, 500. Afirmaţia întîlnită în literatură că volumul provine dintre cărţile lui Ioan Zapolya trebuie corectată în sensul că titlul de „electus rex Hungariae" nu l-a purtat el, ci fiul său Ioan Sigismund.

37. Csapodi: *The Corvinian Library,* p. 176 (nr. 157). – Facsimilul lui în: Csapodi – Csapodiné – Szántó: *op. cit.,* tab. CVI.

38. *Cserei Mihály historiája* /Istoria lui Cserei Mihály/. În: *Ujabb Nemzeti Könyvtár.* Pesta, 1852, p. 11.

39. Thallóczi Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára* /Biblioteca lui M. A. senior/. În: *MKSz,* 1881, p. 131–132. Cf. Jakab Elek: *H. Apafi Mihályné, Bethlen Kata, hagyatéka* /Legatul Doamnei lui Mihai Apafi ai II-lea, Bethlen Kata/. În: *Századok,* 1883, p. 684.

40. Jakab: *op. cit.,* p. 678–682.

41. Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus* /Democritus din Aiud/. În: *Magyar Könyvtár,* Bp., 1960, p. 247. (În ediţia scoasă de György Lajos la Cluj în anul 1943: II, p. 50). – Pentru data licitaţiei vezi însemnarea autografă a lui Nádudvari în cartea cu cota RMK 321 conservată în Biblioteca Academiei F.. S. România, Filiala Cluj, sectorul nr. II (fosta bibliotecă a colegiului reformat).

42. Hermányi Dienes: *op. cit.,* p. 247. – Teleki Sámuel i-a scris lui Saxius următoarele: „Codex Ms. Tibullo-Corvinianus, quo usus est Samuel Köleserius, ex reliquiis celeberrimae bibliothecae, quam Mathias Corvinus rex, literarum non minus cultura, quam bellica fortitudine et rerum praeclare gestarum laude maiorum nostroroum memoria clarissimus in regia sua Budensi circa annum 1476 instruxerat, fato nescio quo in Transilvaniam delatus, cum tota supellex principis Apafi II. Viennae demortui anno 1726 Cibinii sub hasta venderetur, vili admodum pretio, ut merces talis apud rerum imperitos venire solent, a studioso quodam Enyediensi, Samuele Nadudvario, emtus fuit. Quod ubi principi Lichtensteinio, tunc in statione sua Küküllővár degenti, innotuit, egit cum Köleserio sibi admodum familiari ut hune thesaurum quocumque tandem pretio ipsi redimeret. Köleserius vero, ut erat vir magnae apud suos auetoritatis facile a profesoribus Enyedinis impetravit, ut Nadudvarium vel invitum in gratiam ipsius codice privarent; quem mox ipse, gratiam apud principem initurus suo nomine dono principi obtulit, et hodie etiam in Bibliotheca Lichtensteiniana extare existimo. Membranaceus aut chartaceus sit, nescio". Concept autograf din volumul manuscris intitulat *Epistolae variorum* aflat în Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş, p. 96. Vezi şi p. 19–20, 34–35, 107–108, 115. – Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei* /Scrisorile lui Bod Péter/. În: *Erdély Múzeum,* 1907, p. 390.

43. Köleséri Sámuel: *Protocollum expeditionum gubernialium.* p. 307. Biblioteca Teleki, Mss. fol. 1155.

44. *Tibullus Corvinianus.* Claudiopoli, 1727.

45. Csapodi: *The Corvinian Library,* p. 176 (nr. 157). – Cf. Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel irodalmi levelezése* (Kéziratban). /Corespondenţa literară a lui Köleséri Sámuel (în manuscris)/.

46. Informaţia din literatura mai veche (Fraknói-Fógel: *op. cil.,* p. 69), că acest codice a fost cumpărat de Teleki cu prilejul

călătoriei sale de studii din 1759/60 în Germania, a fost deja corectată de Borzsák István (*Die Tacitus-Handschrift der Bibliotheca Corviniana.* În: *Annales Bibliothecae Universitatis de R. Eötvös nominatae.* Bp., 1962, p. 142–143). Data procurării dedusă de el poate fi precis dovedită prin scrisoarea din 25 ianuarie 1805 adresată de Teleki lui Aranka György. Vezi: Csüri Bálint: *Aranka Györgyhöz irt ismeretlen levelek* /Scrisori necunoscute adresate lui A. Gy./. În: *ItK,* XLV (1935), p. 49–50.

Tot din Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş provine şi codicele Piccolomini care s-a găsit recent la Harvard University Library din Cambridge (SUA), şi ar părea să fie o corviniană. După părerea noastră însă şi acest exemplar poate fi omis, deoarece el a ajuns în colecţia lui Teleki Sámuel abia între 1800 şi 1811, probabil tot de pe piaţa de cărţi a Europei apusene. Cf. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Egy újabb ismeretlen Corvin-kódex feltünése az amerikai könyvpiacon.* /Apariţia a încă unui codice corvinian necunoscut pe piaţa de cărţi americană/. În: *MKSz,* LXXVII (1961), p. 105–107, – Bustya Endre: *A marosvásárhelyi Teleki-téka eltűnt piccolomini-kódexe s egy Amerikában felbukkant Piccolomini-korvina.* /Codicele Piccolomini dispărut din Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş şi o corviniană Piccolomini apărută în America/. În: *MKSz,* LXXXI (1965) p. 331–332. – Csapodi: *The Corvinian Library,* p. 115 (nr. 7).

47. Csapodi: *op. cit.,* p. 271 (nr. 390). – Fraknói – Fógel, *op. cit.,* p. 72. – Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek* /Vechi bibliofili maghiari/. Bp., 1929, p. 124, 203.

48. Facsimilul în: Csapodi – Csapodiné – Szántó: *op. cit.,* tab. LIV.

49. Csapodi: *Filipec (Pruisz) János nagyváradi és ölmutzi püspök könyvei.* /Cărţile lui F. (P.) J, episcop de Oradea şi Olomouc/. În: *MKSz,* LXXXIII (1967), p. 246–248.

50. Csapodi: *op. cit.,* p. 161 (nr. 118). – Kisfaludy: *op. cit.,* p. 29.

51. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Mátyás király könyvtárának scriptorai. Petrus Cenninius.* /Copiştii bibliotecii lui Matei Corvin. Petrus Cenninius/. În: *MKSz,* LXXIV (1958), p. 338.

52. Studiul scurt al lui Jenei Ferenc: *Napragi Demeter győri püspök könyvtára* /Biblioteca lui N. D., episcop de Győr/, în: *Győri Szemle,* 1936, p. 25–28, nu poate fi considerat nicidecum o încercare satisfăcătoare.

53. Kisfaludy: *op. cit.,* p. 30. – Századok 1876, p. 508. – Pirnát Antal: *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok (Gerendi János*

és a kolosvári iskola). /Aristotelieni şi antitrinitari (Gerendi János şi şcoala clujeană)/. În: *Helikon,* XVII *(1971),* p. 373. – Sz. Koroknai Eva: *Magyar reneszánsz könyvkötések* /Legături de cărţi maghiare în stil renascentist/. În: *Művészettörténeti Füzetek,* nr. 6, Bp., 1973, p. 89 (nr. 242).

54. Comunicarea amabilă a lui Ritoókné Szalay Agnes (Budapesta) pe baza comparaţiei dintre inventarul din anul 1563 şi catalogul citat al bibliotecii din Györ întocmit de Zalka. – Belu, Sabin: *Bodog Józsa.* În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* IV (1960) p. 143–148.

55. Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez.* /Contribuţii la istoricul Corvinianei/. În: *MKSz,* 1882, p. 336–340. – Fraknói – Fógel: *op. cit.,* p. 29–30. – Csapodi: *The Corvinian Library,* p. 73–74.

56. *Siralmas magyar krónika* /Jalnică cronică maghiară/. În: *Ujabb Nemzeti Könyvtár.* Pesta, 1853, p. 33.

57. Szilágyi Sándor: *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez.* /Scrisori şi documente pentru istoria relaţiilor orientale ale lui Gheorghe Rakoczi I/. Bp., 1883, p. 35. – *Történelmi Tár,* 1883, p. 450–451, 674–675. – *MKSz,* 1882, p. 337.

58. *MKSz.* 1882, p. 338–339. – Szilády Áron – Szilágyi Sándor (red.): *Török-magyarkori állam-okmánytár* /Colecţia documentelor de stat din epoca turco-maghiară/. II, Pesta, p. 185–186. – Kovács Máté (red.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I.* /Cartea şi biblioteca în viaţa societăţii maghiare/. Bp., 1963, p. 121–122.

59. Szilágyi: *Levelek és okiratok,* p. 116. *MKSz,* 1882, p. 339.

60. Szilágyi: *op. cit.,* p. 175. – *MKSz,* 1882, p. 339.

61. „...besitzen sie /die Türken/ zwei der ältesten und schönsten Bibliotheken in Constantinopel und Buda; und könnten E.K.Mt. wohl von ihnen einige geschriebene Sachen bekommen, da sie keiner unter ihnen besonders achtete”. *Centralblatt für Bibliothekswesen,* VIII (1891), p. 230. – Cf. Fraknói – Fógel: *op. cit., p.* 30, 93.

62. *De itinere Budensi, quod clementissimo S. Caesareae Maiestatis jussu peregi anno 1666 a die* 25 *Februarii usque ad diem 24 Martii propter reliquais celeberrimae istius bibliothecae regis Matthiae Corvini, cujus interitu et dissipatione jam superiori seculo Augusussima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis amplissimo incremento aucta est.* Lambecius: *Commentariorum... liber secundus.* Vindobonae, 1669, p. 989–996. – Traducerea maghiară în: Kovács: *op. cit.,* p. 122–126.

1. Expunerea acestei opinii tradiţionale, considerată timp de aproape un secol incontestabilă, în: Trausch, Joseph: *Wo und wann die erste Buchdruckerei in Siebenbürgen errichtet wurde?* În: *Kurz's Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens,* II (1846), p. 340–356.

2. Teutsch, Friedrich: *Neue Beiträge zur Hermannstädter Buchdruckergeschichte.* În: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (mai* departe: *Korrespondenzblatt),* VIII (1885), p. 121–123. Cf. Wittstock, Oskar: *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator. Der Mann. Das Werk. Die Zeit.* Göttingen, 1970, p. 116.

3. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* /Tiparul maghiar în secolele XV. şi XVI/. Bp., 1931, p. 47–48. – Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* II. /Istoricul tiparului, editurii şi comerţului de carte din Ungaria/. Bp., 1967, p. 108–111. – Borsa Gedeon: *Die erste Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen, 1528–1530.* În: *Bibliothek und Wissenschaft,* III (1966), p. 1–12.

4. Seivert, Johann: *Nachrichten von siebenbürgische Gelehrten und ihren Schriften.* Pressburg, 1785, p. 115, 325. – Révész Béla: *Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch- sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts.* În: *Archiv zur Geschichte der Medizin* IV (1911), p. 282–300. – Borsa Gedeon: *Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái* /S. P., autorul primei scrieri medicale apărută în Ungaria şi operele sale tipărite,/. În: *Orvostudományi Közlemények – Communicationes ex Bibliotheca historiae Medicae Hungarica,* XXVII (1963), p. 257–271.

5. Trausch: *op. cit.,* p. 340–345. – Partea din discursul menţionat care se referă la aceasta este următoarea: „Anno 1529 12 Februarii monachi intra octiduum exire jussi sunt, etcetera. Insuper et relicta artium studia florerere ceperunt eodem tempore. Testis est libellus grammaticus eruditissimi viri Thomae Gemmasi [!] didascali hujus scholae Cibiniensis excusus anno Christi 1529, dedicatusque generoso et nobili Joanni Pemfflinger, filio Marci Pemfflingerjudicis regii civitatis nostrae Cibiniensis. Testis etiam est libellus de peste absolutissimus doctoris Sebastiani Pauschneri medici ordinarii Cibiniensis. Testes sunt libri dialectici aliorum authorum juridici, qui asservantur in bibliotheca scholarum". Ultima frază a citatului s-ar putea referi eventual şi la alte tipărituri sibiene. Din cîte cunoaştem pînă acum însă pare mai pro-

babil ca autorul să facă aluzie la manualele tipărite de Honterus. Manuscrisul acestui discurs în: Netoliczka, Oskar: *J. F. Trausch's Handschriften-Katalog.* I. Kronstadt, 1898, p. 34 (nr. 497). – Textul latin de mai sus poate fi găsit şi în: Borsa: *Buchdruckerei,* p. 2.

6. Teutsch: *op. cit.,* În: *Korrespondenzblatt,* VIII (1885), p. 121–123. – Facsimilul paginii de titlu a copiei manuscrise este conservat în Arhivele Statului Sibiu: Huttmann, Arnold – Barbu, G.: *Medicina în Oraşul Stalin ieri şi astăzi.* Braşov, 1959, p. 21 şi Jakó Zsigmond: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung fur die rumänische Kulturgeschichte.* În: *Forschungen Zur Volks- und Landeskunde* (mai departe: *FVL),* IX (1966) nr. 1, p. 55. Textul complet al operei comunicat literal de: Révész: *op. cit.,* p. 286–300.

7. *Archiv des Vereins fur siebenbürgische Landeskunde* (mai departe: *VerArch)* X (1872), p. 338, 342.

8. Borsa: *Buchdruckerei,* p. 5–6.

9. Vezi expunerea mai pe larg a celor ce urmează, în: Jakó Zsigmond: *A szebeni nyomda XVI. századi történetéhez* /Contribuţii la istoricul tiparului sibian din secolul al XVI-lea/. În: *Magyar Könyvszemle* (mai departe *MKSz),* LXXXI (1965), p. 48 –56. Acelaşi: *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea.* În: *Anuarul Institutului de istorie Cluj* (mai departe: *AIIClj),* VII (1964) p. 97–112. – Acelaşi: *Die Hermannstädter Drukerei.* În: *FVL,* IX (1966), nr. 1, p. 31–58. – Cf. Borsa: *Buchdruckerei,* p. 11–12.

10. Gulyás: *op. cit.,* p. 47–48. – Teutsch: *op. cit.,* În: *Korrespondenzblatt,* VIII (1885), p. 121–122.

11. „1533 die 22 Januarii kombt aus Deutschland zurück der gelehrte Magister Johannes Honterus, und bringet die wahre Lehre in viel Schriften und Bucher mit sich, wie auch den Wohlweisen Magistrum Theobaldum Griffium Medicinae Doctorem et Artis Typographicae Licentiatum, der ihm dann in arte Typographica redlich beygestanden." Trauschenfels, Eugen von: *Album Oltardinum.* Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. Kronstadt, 1860, p. 9. – Cf. Huttmann: *op. cit.,* în: *FVL,* V (1961), p. 170.

12. Fabritius, Karl: *Honterus auf der Rückreise in die Heimat.* În: *VerArch.,* XI (1873), p. 452–453. – Netoliczka, Oskar: *Johannes Honterus' ausgewählte Scriften.* Wien – Hermannstadt, 1898, p. 209.

13. Fabritius: *op. cit.,* p. 451. – Klein, Karl Kurt: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter.* Hermannstadt, 1935, p. 15.

14. Documentele în cauză sînt publicate în: Trausch: *op. cit.*. p. 345–350. – Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen,* (mai departe: Teutsch: *Buchhandel)* În: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels,* VI (1881), p. 50. – Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* I. /Documente de istorie a bisericii din perioada reformei în Ungaria/. Bp., 1902, p. 108, 429–430. – Fabritius Károly: *Pemfflinger Márk szász gróf élete, különös tekintettel a reformatio elterjedésére az erdélyi szászok között.* /Viaţa comitelui sas Pemfflinger Mark, cu privire specială la răspîndirea reformei printre saşii transilvăneni/. În: *Értekezések a tört. tud. köréből,* Bp., IV (1875) p. 126–129. – Herbert, Heinrich: *Die Reformation in Hermannstädter und dem Hermannstädter Capitel.* Hermannstadt, 1883, p. 8. – În: *Régi Magyar Nyomtatványok* /Vechi tipărituri maghiare/ I, App. 7, aceste pamflete nu sînt considerate tipărituri.

15. Borsa: *Buchdruckerei,* p. 10–12.

16. Borsa: *Pauschner,* p. 266.

17. Jakó Zsigmond: *Az erdélyi papirmalmok feudálizmuskori történetének vázlata (XVI–XVII, század).* /Scurt istoric al morilor de hîrtie din Transilvania în epoca feudală (sec. XVI–XVII)/. În: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series Historia,* 1962, fasc. II, p. 68–71. – Acelaşi: *începuturile fabricării hîrtiei în ţara noastră. II. Moara de hîrtie din Sibiu şi problema fabricării hîrtie în Moldova în sec. al XVI-lea.* În: *Revista bibliotecilor,* XXIII (1970), nr. 6, p. 369–371.

18. *VerArch.,* XIX (1884), p. 533–534, XVII (1882) nr. 3, p. 19, 126.

19. Borsa: *Pauschner,* p. 266.

20. Klein: *op. cit.,* p. 106–122.

21. Roth, Erik: *Die Reformation in Siebenburgen,* I. Köln – Graz, 1962, p. 24–31, 117–173.

22. Jakó Zsigmond: *Editarea cărţilor româneşti la Sibiu în secolul al XVI-lea.* În: *AIIClj,* VIII (1965), p. 116–118. – Demény, Ludovic: – Petrovici, Emil: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551–1553.* Bucureşti, 1971, p. 70.

23. Jakó: *Papirmalmok,* p. 68–71. – Goldenberg, Samuil: *Moara de hîrtie din Sibiu în secolul al XVI-lea.* În: *Studii,* XIII (1960) nr. 1, p. 113–118.

24. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* /Istoricul tiparului clujean/. Cluj, 1896, p. 6–20. – Gulyás: *op. cit.,* p. 60. – Borsa Gedeon: *Die Buchdrucker des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn.* În: *Bibliothek und Wissenschaft,* III (1965), p. 6.

25. Gulyás: *op. cit.,* p. 95.

26. Jakó Zsigmond: *Ismeretlen magyar drámai emlék a XVI. századból.* /O operă dramaturgică maghiară necunoscută din secolul al XVI-lea/. În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* IX (1965), p. 36–37.

27. Borsa Gedeon: *Hoffhalter-problémák* /Probleme în legătură cu Hoffhalterii/. În: *MKSz,* LXXXVI (1970), p. 372.

28. Pentru datele referitoare la cea de a doua perioadă a activităţii tipografiei vezi: Borsa Gedeon: *A szebeni nyomda a XVI. század utolsó negyedében.* /Tiparul sibian în ultimul sfert al veacului al XVI-lea/. În: *MKSz,* LXXXI (1965), p. 56–61.

29. Pentru datele referitoare la tipografi vezi: Borsa: *Buchdrucker,* p. 4–5.

30. *Korrespondenzblatt,* XXXV (1912), p. 119.

31. Teutsch: *Buchhandel,* p. 60–61.

32. Teutsch: *op. cit.,* p. 61, 63. – Feneşan, Costin – Gundisch, Konrad Gustav: *Informaţii privind istoria Transilvaniei (sec. XVI–XVIIj în calendarele lui Paul Eber.* În: *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie,* Cluj-Napoca, XVII (1974), p. 92.

33. Borsa: *A szebeni nyomda,* p. 58.

34. Jakó: *Drámai emlék,* p. 32. – Tiparniţa şi Iegătoria de cărţi funcţionau, în general, sub conducerea aceluiaşi meşter. În testamentul lui Gübesch, de exemplu, ambele ateliere figurează la un loc. În: *Korrespondenzblatt,* XXXV (1912), p. 119.

33. Arhivele Statului Sibiu. Arhiva oraşului Sibiu, Nova colectio posterior, nr. 2141, J. 84 (1580. aug. 31).

36. Borsa: *A szebeni nyomda,* p. 58–59.

37. Vezi dedicaţia lui Mathias Fronius la începutul versiunii germane. – Teutsch: *Buchhandel,* p. 56 (nota nr. 61). – Teutsch, Friedrich: *Zur Entstehung des Eigenlandrechtes.* În: *Korrespondenzblatt,* III (1880), p. 38.

40. Teutsch, Friedrich: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen.* I. Hermannstadt, 1921, p. 370–371. – Teutsch, Georg Daniel: *Geschichte der siebenbiirger Sachsen,* I. Hermann-Stadt, 1925, p. 294. 295.

41. Teutsch: *Buchhandel,* p. 61.

42. Teutsch, Friedrich: *Die Hermannstädter Buchdrucker und Buchhändler.* În: *Korrespondenzblatt,* V (1882), p. 65.

43. Borsa: *A szebeni nyomda,* p. 59–60.

44. Schuller, Hermann: *Georg Deidrich und sein Hodoeporicon.* În: *Deutsche Forschung im Südosten,* II (1943), p. 79–99. – Cf. *Régi Magyar Könyvtár,* III, p. 788–791.

45. Jakó Zsigmond: *Nyomtatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből* /Un fragment dintr-o piesă de teatru cu subiect biblic tipărită în Transilvania secolului al XVI-lea/. În: *MKSz,* LXXXI (1965), 313–328.

46. Pirnát Antal: *A magyar reneszánsz dráma poétikája.* /Poetica pieselor de teatru renascentiste maghiare/. În: ItK, LXX (1966), p. 534–536.

47. *A magyar irodalom története.* I. /Istoria literaturii maghiare/. Bp., 1964, p. 434–435 (Varjas Béla). – Kurcz Agnes: *Baranyai Décsi János magyar Sallustiusa* /Versiunea maghiară a lui Sallustius de Baranyai Decsi János/. În: ItK, LXX (1966), p. 180–181.

48. Nussbächer, Gernot: *Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”.* În: *MKSz,* LXXXVI (1970), p. 387–394. – Cf. *Régi Magyar Költök Tára,* XVII/1. Bp. 1959, p. 86–102, 524–527.

49. Holl Béla: *Az újkori természettudományos világszemlélet kialakitásának erdélyi történetéhez* /Contribuţii la istoria transilvăneană a formării concepţiei naturaliste/. În: *Korunk,* XXVIII (1969), p. 774–779.

50. Cu privire la importul masiv de cărţi din Germania – în afara fondurilor contemporane ale bibliotecilor transilvănene – se pot găsi multe date şi la: Teutsch: *Buchhandel,* p. 30–34, 59–60. – Cf. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok* /Lectura secolului al XVI-lea/. Bucureşti, 1974, p. 21–32.

Pe urmele catehismului românesc din anul 1544

1. Titlul acestei foi volante: *Warhafftige Newe Zeitung aus dem Ungerlandt und Türkey ins Deutsch Landt geschrieben aus dem latein in deudsche Sprach verdolmescht. MDXLVI.* Cf. Göllner, Carl: *Turcica. Die europäische Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts,* I. Buc.–Berlin, 1961, nr. 869. Exemplarul lui Jancsó văzut de Cipariu este conservat în prezent în Biblioteca Széchényi din Budapesta. Cf. Kertbeny Károly, *Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke, 1454–1600.* Bp., 1880, p. 150, nr. 605 şi Schullerus, Adolf: *Luthers Katechismus und Agende in romänischer Sprache.* În: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde,* XLIV (1921), p. 57–61. Informaţia în legătură cu catehismul s-a răspîndit în literatură, nu în varianta germană văzută de Cipariu şi publicată de Schullerus, ci în varianta latină, pe baza comunicării lui Heinrich Wittstock *(Beiträge zur Refor-*

mationsgeschichte des Nösnergaues. Wien, 1858, p. 57–60). Sursa originală a acesteia n-am putut-o stabili.

2. Vezi literatura referitoare la aceasta în: Jakó S. *Tipografia de la Sibiu şi locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea.* În: *Anuarul Institutului de istorie din Cluj,* VII (1964), p. 98. – Acelaşi: *Die Hermannstädter Druckerei im 16. Jahrhundert und ihre Bedeutung fur die rumänische Kulturgeschichte.* În: *Forschungen zur Volks – und Landeskunde,* IX (1966) nr. 1, p. 31–58.

3. Din recolta bogată vezi: Jakó: *Könyvtörténet – művelődéstörténet (A legrégibb román nyomtatvány 1544).* /Istoria cărţii – istoria culturii (Cea mai veche tipăritură românească 1544)/. În: *Korunk,* XXIII (1964), p. 1530–1536. – Hervay Ferenc: *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben et les Premiers livres en langue roumaine.* În: *Magyar Könyvszemle,* LXXXI (1965), p. 119–127. – Demény, Ludovic – Petrovici, Emil: *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu. 1551–1553.* Buc., 1971. – Demény, Ludovic: *O tipăritură slavo-română precoresiană.* În: *Studii,* XVIII (1965), p. 1001–1038. – Idem: *Typographische Kennzeichen der kyrillischen Druckerpresse in Hermannstadt im 16. Jahrhundert.* În: *Forschungen zur Volks – und Landeskunde,* XII (1969), nr. 2, p. 25–36. – Demény, Ludovic şi Simonescu, Dan: *Un capitol important din vechea cultură românească, Tetraevanghelul, Sibiu, 1564.* În: *Studii, şi cercetări de documentare şi bibliologie,* VII (1965), supl. la nr. 1. – Huttmann, Arnold şi Binder, Pavel: *Prima carte tipărită în limba română.* În: *Călăuza bibliotecarului,* XVIII (1965) nr. 2, p. 94–96.

4. Jakó, S.: *Die Hermannstädter Druckerei.* În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde,* IX (1966), nr. 1, p. 56.

5. De ex.: Crăciun, Ioachim: *Catehismul românesc din 1544.* Sibiu–Cluj, 1945–1946, p. 15. – Tomescu, Mircea: *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918.* Buc., 1968, p. 45.

6. *Bibliografia românească veche,* I., Buc., 1903, p. 22.

7. *Organul luminării,* nr. 54–55 (7 şi 14 ianuarie 1848), p. 301, 308.

8. *Arhiva familiei Bánffi,* fasc. 58, nr. 146, în: Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România.

9. Cu privire la Bánffi Dénes, vezi: Biró József. *A bonczhidai Bánffi kastély* /Castelul Bánffi din Bonţida/. În: *Erdély Múzeum,* XI, (1935), p. 135–137.

10. Singurul exemplar cunoscut din catalogul tipărit pentru licitaţie se păstrează în Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş, sub nr. 2618.

11. *Arhiva familiei Bánffi,* Consignatio 46.

12. *Idem,* fasc. I, nr. 44.

13. *Idem,* Consignatio 46.

14. *Idem.*

15. Îi datorăm mulţumiri prof. R. Todoran pentru datele biografice ale lui Filip Gherman şi pentru caracterizarea conţinutului lucrării sale. Prezentarea amănunţită a problemelor legate de viaţa şi activitatea literară a lui Filip Gherman ne va fi oferită de studiul introductiv al profesorului Todoran la vasta sa culegere de texte care va intra curînd sub tipar. Cf. Todoran, R.: *Observaţii asupra grafiei chirilice a unui manuscris românesc din Transilvania de la începutul sec. al XVIII-lea.* În: *Studii şi cercetări lingvistice,* XI (1960), p. 755–760 (Omagiu lui Al. Graur).

16. *Monumenta Hungariae Historica, Scriptores,* XXXVIII, Bp., 1906, p. 173 (Szádeczky Lajos).

17. *Arhiva familiei Bánffi.* Consignatio 50/b (scrisoarea din 10 sept. 1763 a avocatului Simon János).

18. Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok* /Lucruri memorabile/. Buc., 1970, 410 p. (ed. S. Jakó).

19. *Arhiva familiei Bánffi.* Consignatio 38/a, fasc. III. C (Sibiu, 15 sept. 1755).

20. *Arhiva familiei Bánffi,* fasc. I, nr. 44.

Biblioteca Colegiului Bethlen din Aiud

1. Referitor la istoricul Bibliotecii Bethlen şi la valorile ei vezi: Nagy Géza sen.: *A Bethlen-kollégium tudományos gyüjteményeinek története* /Istoricul colecţiilor ştiinţifice ale colegiului Bethlen/. Cluj, 1947, şi Turnowsky, Alexandru – Vita, Sigismund: *Biblioteca Bethlen din Aiud.* Buc., 1957.

2. Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik, 1608–1665.* Wien 1862, p. 354. – Jakó Zsigmond: *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól* /Despre rarităţile manuscrise ale vechii biblioteci diu Aiud/. În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* VIII (1964), p. 220–222.

3. Szentimrei Mihály: *Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon /O* carte din biblioteca princiară a lui Gabriel Bethlen aflată la Sárospatak/. În: *Magyar Könyvszemle* (mai departe: *MKSz),* XC (1974), p. 30–33. – *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, macedonok királyának viselt dolgairól íratott*

históriája /Istoria despre întîmplările lui Alexandru cel Mare, regele macedonenilor scrisă de Quintus Curtius/. Debreţin, 1619, *f.* 12r.

4. Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* I. /Date privitoare la istoria mişcărilor spirituale maghiare în secolul al XVII-lea/. Bp.-Seghedin, 1965, p. 241, 251.

5. Szilágyi Sándor (red.): *Monumenta Comitialia Regni Transsylvaniae,* VIII, Bp., 1882, p. 96.

6. Este caracteristic faptul că bine informatul Szenczi Molnár Albert, în dedicaţia adresată însuşi principelui, chiar în 1624 enumeră astfel meritele culturale ale lui Bethlen: „Construirea şi dezvoltarea gimnaziului din Alba Iulia, constituirea bibliotecii princiare şi chemarea acolo a unor învăţaţi chiar din academiile din Germania”. (Dézsí Lajos: *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* /Jurnalul, corespondenţa şi scriptele lui Sz. M. A./. Bp.., 1898, p. 83–84. (Nu se poate imagina ca Molnár Albert să nu fi amintit în suita sa de idei menţionată mai sus despre o bibliotecă separată a colegiului dacă Bethlen ar fi întemeiat sau ar fi intenţionat să întemeieze o astfel de bibliotecă.

7. Cu privire la începuturile bibliotecii, cele mai însemnate cercetări sînt ale lui Vita Zsigmond: *Bethlen Gábor könyvtára* /Biblioteca lui G. B./. În: *MKSz,* LXXXI (1965), p. 221–227, şi *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu ştiinţa şi cu fapta/. Buc., 1968, p. 11–22. (Identitatea iniţială a bibliotecilor princiară şi colegială a fost sesizată pentru prima oară tot de Vita, dar în prezentarea sa el nu şi-a pus destul de bine în valoare această descoperire, n-a tras concluziile ce decurgeau din ele. Cum el a perseverat în interpretarea tradiţională a datelor, n-a reuşit să risipească confuzia şi obscuritatea în problema începuturilor bibliotecii colegiale.

8. *Történelmi Tár* (mai departe: *T.Tár*), 1879, p. 797–805; 1884, p. 199–201.

9. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika* /Jalnica cronică maghiară/. În: *Újabb Nemzeti Könyvtár,* Pesta, 1852, p. 33.

10. În Arhiva Capitlului Transilvănean (mai departe ACT) conservată în biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia, sub cota B. 1256. Cf. Beke Antal: *Az erdély káptalan levéltára Gyulafehérvárt.* /Arhiva Capitlului Transilvănean aflată la Alba Iulia/. Budapesta, 1895, p. 252 (nr. 1256).

11. In ACT B. 553.

12. Szilágyi Sándor: *A Corvina történetéhez* /Contribuţii la istoricul Corvinianei/. În: *MKSz,* 1882, p. 337–339. – Sziládi Áron – Szilágyi Sándor (red.): *Török-magyarkori állam-okmánytár.* II. /Colecţia documentelor de stat din epoca turco-maghiară/. Pesta, 1869, p. 185–187. Cf. p. 89–91 din acest volum.

13. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (mai departe: PEIL), XVIII (1975), p. 618–619.

14. *Ibid.,* p. 650, 749, 1349, 1385. Cf. *Irodalomtörténeti közlemények,* XVII (1907), p. 246

15. *PEIL,* XVIII (1875), p. 775.

16. În ACT, B 1290. – Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România (mai departe): AICljAc), Colecţia generală, 23 martie 1646. – La 24 mai 1648 custodele bibliotecii princiare era deja rechizitorul Bárdi István. (Arhiva Naţională Maghiară Budapesta, lymbus din Alba Iulia, pachetul 5. Ordinele administrative ale lui Gheorghe Rákóczi I, f. 79^{r}–80^{v}. Cf. Arhiva oraşului Bistriţa în Arhivele Statului Cluj, nr. 253/1648.

17. *PEIL,* XVIII (1875), p. 618–619. Cf. Evans, Robert: *Alsted és Erdély* /Alsted şi Transilvania/. În: *Korunk,* XXXII (1973), p. 1908–1916.

18. Török Pál: *II. Rákóczi György ismeretlen iskolai törvénye.* /Un regulament şcolar necunoscut al lui Gheorghe Rákoczi II/. În: *Erdély Irodalmi Szemle,* IV (1927), p. 118–124.

19. AICljAc – Colecţia Kemény József, 23 iulie 1662; 24 aug. 1665; Kemény Sámuel, Chartophylacium Transsvlvanicum, XXIX, nr. 20 (5 mart. 1651). – Cf. *Bethlen Miklós önéletírása.* I. /Autobiografia lui Nicolae Bethlen/ (edit. de V. Windisch Éva). Bp., 1955, p. 145.

20. Herepei János: *Miképen kerülte el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatár pusztitást?* /Cum a scăpat o parte a bibliotecii din Alba Iulia de pustiirea tătară din anul 1658/. În: *MKSz,* LXXVII (1961), p. 171–172.

21. Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusai.* /Biblioteca Rákoczi şi cataloagele ei/. În: *MKSz,* XXI (1913), p. 17–28, 136–137.

22. Szalárdi: *op. cit.,* p. 390–391.

23. Kropf Lajos: *Basirius Izsák kézirataïnak történetéhez.* /Contribuţii la istoricul manuscriselor lui B. I./. În: *MKSz,* 18S6, p. 71.

24. Manuscrisul lui Pápai Páriz Ferenc, intitulat *Collegii Bethleniani origo et progressus,* caracterizează astfel biblioteca colegiului în preajma anilor 1670–1680: „Bibliotheca satis instructa continens librorum codices hoc tempore plus minus miile sexcentos”. Originalul autograf în colecţia lui Iosif Kemény (mai departe: *ColKJ)* Collectio maior mss. historicorum, tom. XVII, nr. 3, fol. 2.

25. *ColKJ,* 14 febr. 1667. – Operaţiunea de salvare a decurs pînă la sosirea tătarilor, astfel că ei au şi ajuns din urmă ulti-

mul transport şi l-au prădat, după cum reiese din declaraţia făcută la 12 martie 1693 la Sibiu de către Csicsói György şi Illyei László rechizitori: „...urmînd după aceea foarte repede venirea tătarilor, arderea cu totul şi jefuirea oraşului Alba Iulia şi ajungerea din urmă a *instrumentum*-urilor (documentelor) capitlului, ca şi umplerea cu acte a cîmpiei Morgo pînă aproape de Uieşdea (după cum despre toate acestea nu numai de la predecesorii noştri, ci şi de la martori din afară îndestul am aflat)...” (Copie făcută la 6 dec. 1927 de Ludovic Kelemen după originalul ce se afla în proprietatea lui N. Rapolti, locuitor din Panticeu, jud. Cluj).

26. *TTár,* 1886, p. 204. – Nagy Gyula: *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához* /Contribuţii la biblioteca din sec. al XVII-lea lui Basirius Izsák, profesor din Alba Iulia/. În: *MKSz,* 1883, p. 264–266.

27. *MKSz,* 1883, p. 265. Culegerea de date istorice a lui Pápai Páriz (nota 24) menţionează acest manuscris după cum urmează (fol. 1^v): „Extat liber Arabicus Mss. in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse litteris Graecis Basirium memini me vidisse.” – Din legatul lui Bisterfeld, Biblioteca Bethlen conservă şi azi două volume: Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu ştiinţa şi cu fapta/, p. 283–284. Cf. *T. Tár,* 1893, p. 174.

28. *ColKJ,* Sibiu, 24 august 1665. – Poate că s-ar clarifica unele amănunte prin cercetarea cererilor adresate principelui Apafi de către Samarjai Lökös Péter, care nu-mi sînt accesibile, respectiv a documentului din 1662 privitor la despăgubirea lui Cf. *Századok,* 1908, p. 315.

29. *ColKJ,* Alba Iulia, 14 febr. 1667.

30. *Idem,* Sibiu, 24 august 1665.

31. *Magyar Történelmi Tár,* XX (1875), p. 102–116.

32. În completările manuscrise legate cu publicaţia oficială a colegiului intitulată *Schema primum generale* ce se afla în posesia lui Basirius. Cf. Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története* [Istoricul colegiului ev. ref. din Tîrgu Mureş], Tîrgu Mureş, 1896, p. 561. Facsimilul i se poate vedea în Biblioteca Bethlen. Cf. Vita: *op. cit.,* În: *MKSz,* LXXXI (1965), p. 224, notele nr. 1 şi 17.

33. Harsányi: *op. cit.,* În: *MKSz,* XXI (1913), p. 141–142.

34. Nagy Géza sen.: *Geleji Katona István személysége levelei alapián.* [Personalitatea lui G. K. I. pe baza scrisorilor sale]. În: *Erdélyi Múzeum,* XLV (1940), p. 43.

35. Vita: *Tudománnyal és cselekedettel* /Cu ştiinţa şi cu fapta/, p. 17–18.

36. În Biblioteca Universităţii din Cluj se conservă printre rarităţi, sub nr. 246, exemplarul fără foaie de titlu al operei lui Guevara intitulată *Horologium principum,* iar între atlase (opere de artă, sub nr. 64), excelenta colecţie de hărţi a lui Ortelius intitulată: *Theatrum Orbis terrarum* (Antverpen, 1592), care aparţinuse odinioară Bibliotecii Bethlen. Cf. *Történelmi Tár,* 1882, p. 207, şi Vita: *op. cit.,* p. 283. În schimb Biblioteca Academiei Maghiare de Ştiinţe (Budapesta) are în păstrare volumul ornat al lui Petru Alvinczi intitulat *Itinerarium catholicum* (1616) din colecţia principelui. Cf. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: *Bethlen Gábor könyvtárának ujabban előkerült darabja* /O carte recent descoperită din biblioteca lui G. B./. În: *MKSz,* LXXXV (1969), p. 376–377. – Biblioteca Universităţii din Budapesta conservă exemplarul dăruit de autor principelui din lucrarea lui Caspar Dornavius. *MKSz,* 1879, p. 286–287. – În biblioteca fostului colegiu din Sárospatak a ajuns şi volumul ornat care conţine discursurile funebre rostite la înmormîntarea primei soţii a principelui. Cf. Szentimrei: *op. cit.* În: *MKSz,* XC (1974), p. 29–39.

37. Frumuseţea exemplarelor din bibliotecă a fost admirată şi de vizitatorii competenţi din străinătate. Cf. Babinger, Franz: *Conrad Jacob Hiltebrandts dreifache schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürken, der Ukraine und Constantinopel* (1656–1658). Leiden, 1937, p. 53.

38. Referitor la aceste legături vezi: Siklóssy László: *Gyorskocsin Erdélyben* /Cu diligenţa prin Transilvania/. Cluj, 1927, p. 10–91. – Szentimrei: *op. cit.* În: *MKSz,* XC (1974), p. 31–34. – Legătură executată pentru principesa Ecaterina de Brandenburg: *MKSz,* XXX (1923), p. 25. – B. Koroknay Éva: *Brandenburgi Katalin könyvtáblája* /Coperta de carte a Ecaterinei de Brandenburg/. În: *Az Iparművészeti Múzeum Evkönyvei,* II (1955), p. 106–121. – Cf. Sz. Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések* /Legături de cărţi maghiare în stil renascentist/. În: *Művészettörténeti Füzetek,* nr. 6, Bp., 1973.

Fenixul transilvan

1. Ediţia critică, cu tendinţe de integralitate, a acestora: Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* /Fenizul transilvan. Moştenirea lui M. K. M./ Buc., 1974, 547 p.

2. Bibliografia completă privitoare la Kis Miklós este cuprinsă în Jakó: *op. cit.,* p. 426–438. Aici nu cităm decît studiile mai

importante care sprijină unele afirmaţii şi sînt mai accesibile cititorilor români.

3. Carter Harry, – Buday György: *The Origin of the Janson Types: with a Note on Nicholas Kis.* În: *Linotype Matrix,* 1954, p. 7. – Carter – Buday: *Nicholas Kis and the Janson Types.* În: *Gutenberg Jahrbuch,* 1957, p. 207–212. – Falk, Walter: *Anton Janson och Miklós Kis.* În: *Biblis. Arsbek Utgiven av Föreningen för Bokhantverk.* Stockholm, 1957, p. 64–70. – Stauffacher, Jack Werner: *Janson, a definitive collection.* San Francisco, 1954. – Chmelová, Elena: *Type Desinger Miklós Tótfalusi Kis.* În*: Interpres Grafik,* 1969, nr. 2., p. 74–75. Björkbom, Carl: *Henrik III Keysers georgiska stilprov.* În: *Nordisk Tidskrift för Bok – och Biblioteksväsen* (Uppsala-Stockholm), 1935, p. 90–102. – Schütz, Edmund: *Nicholas Misztótfalusi Kis and the Armenian Bokk Printing.* În: *Acta Orientalia,* 1959, p. 63–73.

4. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betümüvész és a tipográfus.* (Élete müve betüinek és nyomtatványainak tükrében). /T. K. M., creatorul de litere şi tipograful. (Opera lui în lumina literelor şi tipăriturilor sale)/. (Mai departe: Haiman: *T. K. M. a betümüvész...).* Bp., 1972.

5. Biografia lui aprofundată, cea mai amănunţită pînă azi: Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században: Misztótfalusi Kis Miklós, 1650–1702.* /Scriitori şi tipografi maghiari în sec. al XVII-lea M. K. M. (1650–1702)/. Bp., 1899. Referitor la datele biografice vezi şi Jakó: *op. cit.,* p. 85–425.

6. Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye* /Comitatul Satu Mare în evul mediu/. Budapest, 1940, p. 221–222. – Borovszky Samu (red.): *Magyarország vármegyei és városai. Szatmár vármegye.* /Comitatele şi oraşele Ungariei. Comitatul Satu Mare/. Bp., f.a., p. 116. – Géresi Kálmán: *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára.* IV. /Diplomatariul familiei conţilor K./. Bp., 1887, p. 339–343.

7. Bod Péter: *Erdélyi Féniks.* /Fenixul transilvan/. 1767, p. 6, 31.

8. Jakó: *op. cit.,* p. 233, 457. vezi nota nr. 81.

9. Cf. Koltay-Kastner Jenő: *Tótfalusi Kis Miklós coccejanizmusa.* /Coccejanismul lui T. K. M./. În: *Irodalomtörténeti Közlemények* (mai departe: *ItK),* 1954, p. 284–296.

10. Bod Péter: *Magyar Athenas.* /Atena maghiară/. 1766, p. 65–67. Cf. Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesianusok* (Magyar irodalom – világirodalom), I. /Cartesieni maghiari. (Literatură maghiară – literatură universală)/. Bp., 1961, p. 173–216.

11. Koltay-Kastner: *op. cit.,* p. 286–288.

12. Herepei János: *A Tótfalusit utbainditó Horti István* (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.) /H. I., îndrumătorul lui T. (Date privitoare la istoria mişcărilor spirituale maghiare în secolul al XVII-lea)/. Bp. – Szeghedin, 1971, p. 123–134.

13. *Protestáns Közlöny,* 1888, p. 205–206. – Dézsi: *op. cit.,* p. 32–34. – Jakó: *op. cit., p.* 251. – În legătură cu planul lui Horti au avut loc tratative serioase între principele Apafi şi Joan Blaeu în cursul cărora, vestitul editor din Amsterdam a trimis principelui transilvănean şi modele de litere. Jakó: *op. cit.,* p. 451, vezi nota nr. 3.

14. Dézsi: *op. cit.,* p. 35–42.

15. Jakó: *op. cit.,* p. 220.

16. Jakó: *op. cit.,* p. 417.

17. Jakó: *op. cit.,* p. 266.

18. Jakó: *op. cit.,* p. 233.

19. Jakó: *op. cit.,* p. 285.

20. Jakó: *op. cit.,* p. 236, 283–284.

21. Jakó: *op. cit.,* p. 284–285.

22. Jakó: *op. cit.,* p. 214, 285, 287–289.

23. Jakó: *op. cit.,* p. 211.

24. Jakó: *op. cit.,* p. 290–291.

25. Jakó: *op. cit.,* p. 95, 301–302.

26. Jakó: *op. cit.,* p. 301.

27. Jakó: *op. cit.,* p. 302.

28. Jakó: *op. cit.,* p. 300.

29. Jakó: *op. cit.,* p. 266, 313.

30. Jakó: *op. cit.,* p. 165.

31. Jakó: *op. cit.,* p. 291–292.

32. Jakó: *op. cit.,* p. 298–299.

33. Jakó: *op. cit.,* p. 187.

34. Jakó: *op. cit.,* p. 298.

35. Jakó: *op. cit.,* p. 302.

36. Jakó: *op. cit.,* p. 299–315.

37. Jakó: *op. cit.,* p. 317–319.

38. Herepei: *op. cit.,* p. 132–133.

39. Jakó: *op. cit.,* p. 176.

40. Jakó: *op. cit.,* p. 90.

41. Jakó: *op. cit.,* p. 322.

42. Jakó: *op. cit.,* p. 165.

43. Jakó: *op. cit.,* p. 239–240.

44. Jakó: op. *cit.,* p. 164–165.

45. Jakó: *op. cit.,* p. 85.

46. Jakó: *op. cit.,* p. 164.

47. Jakó: *op. cit.,* p. 238–239, 325. – Cf. Simonescu, Dan: *Cărţi arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701–1747).* În: *Biserica ortodoxă română,* LXXXII (1964), nr. 5–6, p. 524–561.

48. Facsimilul în mărime naturală se găseşte, alături de reproducerile altor tipărituri, în: Jakó: *op. cit.,* anexa nr. 1.

49. Jakó: *op. cit.,* p. 293–296.

50. Jakó: *op. cit.,* p. 319–321.

51. Jakó: *op. cit.,* p. 211.

52. Jakó: *op. cit.,* p. 323, 341–343. – Schütz: *op. cit.,* p. 69–73.

53. Dézsi: *op. cit.,* p. 85–89.

54. Jakó: *op. cit.,* p. 325.

55. Jakó: *op. cit.,* p. 325–333.

56. Björkbom: *op. cit.*

57. Facsimilul publicat de Országh László: *MKSz,* LXXIV (1958), p. 35.

58. Facsimilul în mărime naturală publicat în Jakó: *op. cit.,* anexa nr. 2.

59. Bogdan, D, P.: *Legăturile ţărilor române cu Georgia.* În: *Studii* IV (1951), nr. 4, p. 132–141. – Dumitrescu, D.: *Activitatea tipografică a lui Mihai Ştefan în Gruzia.* În: *Studii,* XI (1958) nr. 4, p. 135–138. – Antim Ivireanu: *Opere* (ed. G. Strempel). Buc., 1972 (studiul introductiv). – Din punct de vedere al istoriei tiparului românesc credem că ar fi de dorit să se cerceteze în continuare, cine va fi fost gravorul de litere pe care ardelenii îl considerau armean şi cu care profesorii colegiului reformat din Cluj au tratat, în 1685, asupra reînnoirii literelor tipografiei lor. (Cf. Jakó: *op. cit.,* p. 323–324.) Este puţin probabil ca el să fi fost armean de naţionalitate fiindcă, în acest caz, episcopul armean n-ar fi făcut în acelaşi timp o comandă la Kis Miklós în Amsterdam pentru gravarea literelor singurei tiparniţe armene. Cum, tot în acei ani, principele Mihai Apafi făcea diligenţe pentru reorganizarea tipografiei româneşti din Alba Iulia (Szilágyi Sándor: *Monumenta comitialia regni Transylvaniae.* Bp., 1894. XVII, p. 298; XVII, p. 492), printre meşteşugarii de acolo se va fi întîmplat unul pe care maghiarii transilvăneni îl consi-

derau armean. Acesta s-ar fi putut să fie, eventual, chiar Antim Ivireanul despre care nu avem nici o informaţie din perioada anterioară anului 1691. Dintre tipografii români, în acea vreme numai el pare să fi fost atît de versat în gravarea literelor încît să se angajeze la reînnoirea materialului tipografic al tiparniţei clujene. Cum printre popoarele caucaziene maghiarii nu aveau legături decît cu armenii, – după locul său de baştină – clujenii l-au putut considera cu uşurinţă armean pe gruzinul Antim Ivireanul.

60. Jakó: *op. cit.,* p. 204.

61. Jakó: *op. cit.,* p. 333–334.

62. Gál István: *Tótfalusi Kis Miklós angliai összeköttetéseinek nyomában. Mezölaki János angol ismeretségei.* /Pe urmele relaţiilor din Anglia ale lui T. K. M. Cunoştinţele engleze ale lui M. J./. În: *ItK,* 1971, p. 339–341.

63. Haiman: *T. K. M. a betűművész,* p. 69–70.

64. Jakó: *op. cit.,* p. 237, 239.

65. Carter – Buday: *op. cit.* În: *Gutenberg Jahrbuch* 1957, p. 207–212. Cf. Carter – Buday: *Tótfalusi Kis Miklós és a Jansonféle betűformák* /T. K. M. şi matriţele caracterelor Janson/. În: *MKSz* LXXXV (1969), p. 136–138. – Haiman: *op. cit.,* p. 21.

66. Jakó: *op. cit.,* p. 414.

67. Jakó: *op. cit.,* p. 238.

68. Jakó: *op. cit.,* p. 167–168.

69. Jakó: *op. cit.,* p. 259.

70. Jakó: *op. cit.,* p. 334–336.

71. Jakó: *op. cit.,* p. 227.

72. Jakó: *op. cit.,* p. 277–278, 237–240.

73. Cf. *Istoria României.* III. Bucureşti, 1964, p. 225–236.

74. Jakó: *op. cit.,* p. 190–191.

75. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története* /Istoricul tiparului clujean/. Cluj, 1896, p. 39–43, 54–55. – Jakó: *op. cit.,* p. 400–406.

76. Jakó: *op. cit.,* p. 193, 197–198.

77. Gyalui Farkas: *Vita Misztótfalusi Kis Miklós ravatala fölött.* /Dezbatere la catafalcul lui M. K. M./. În: *Erdélyi Múzeum* (mai departe: *EM),* XXVI (1909), p. 294.

78. Jakó: *op. cit.,* p. 198–206.

79. Jakó: *op. cit.,* p. 213.

80. Jakó: *op. cit.,* p. 202–204, 270.

81. Jakó: *op. cit.,* p. 191.

82. Jakó: *op. cit.,* p. 176–184, 198–202, 212–213, 221–222, 241–253, 274.

83. Tordai Zádor: *M. Tótfalusi Kis Miklós.* Buc., 1954, p. 29–32.

84. Herepei János: *Tótfalusi nagytekintélyű ellenfele: Szatmári Pap János.* Adatok III, p. 189–201 /Sz. P. J., adversarul de înaltă autoritate al lui T./. – Idem: *Szatmár-Némethi Sámuel mint Tótfalusi ellensége* /Sz. S. ca inamic al lui T./. Ibidem, p. 202–207. – Idem: *Ifjabb Csepregi Turkovics Mihály* /Cs. T. M. junior/. Ibidem, p. 210–214. – Turóczi – Trostler; *op. cit.,* p. 207–208. – Koltay – Kastner: *op. cit.,* p. 295–296.

85. Jakó: *op. cit.,* p. 240.

86. Jakó: *op. cit.,* p. 216, 349, 403, 463, 481.

87. Jakó: *op. cit.,* p. 250.

88. Jakó: *op. cit.,* p. 181, 273–274.

89. Jakó: *op. cit.,* p. 223–225.

90. Textul latin în: Toldy Ferenc (edit.): *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum.* Pesta, 1866, p. 605–660. Fragmente în traducere maghiară la: Jakó: *op. cit.,* p. 89–161.

91. Textul complet, în ediţie critică, cu note explicative amănunţite, în Jakó: *op. cit.,* p. 164–280.

92. Jakó: *op. cit.,* p. 350–352.

93. Jakó: *op. cit.,* p. 353–356.

94. În lucrarea sa intitulată *Erdélyi Féniks* /Fenixul transilvan/ a publicat – pe lîngă biografia lui Kis Miklós şi mai multe scrisori ale acestuia – şi oraţia funebră compusa în versuri de Pápai Páriz Ferenc cu ocazia morţii lui Kis. Vezi textul ei la Jakó: *op. cit.,* p. 409–416.

95. Török István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomda-vezetőinek életrajzához* /Contribuţii la biografiile conducătorilor tipografiei colegiului ev. ref. din Cluj/. În: *EM.,* 1888, p. 194–214. – Kelényi B. Ottó: *A stereotypia első magyar mestere* /Primul creator maghiar al stereotipiei/. În: *Magyar Bibliofil Szemle,* 1925, p. 121–126.

96. Jakó: *op. cit.,* p. 238.

97. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós amszterdami betűmintalapja és a hollandi antikva.* În: A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére. /Probarul de litere din Amsterdam al lui Tótfalusi Kis Miklós şi anticva olandeză. În: Maestrul literelor. Evocarea operei lui T. K. M./. Bp., 1964, p. 34.

98. Provenienţa de la Kis Miklós a literelor aşa-numite anticva Janson a fost semnalată pentru prima oară de Carter şi Buday în 1954 (vezi nota nr. 3). Prezentarea sintetică a disputei îndelungate şi animate din literatura internaţională asupra originei anticvei Janson în: Haiman: *T. K. M. a betűművész,* p. 29–36.

99. Vezi nota nr. 3.

100. Jakó: *op. cit.,* p. 227–229, 460–461.

101. Haiman: *op. cit.,* p. 25–29. – Haiman: *Tótfalusi Kis Miklós nyugat-európai mestereinek és üzletfeleinek kérdéséhez* /Contribuţii la problema maeştrilor şi clienţilor din Europa apuseană ai lui T. K. M./. În: *Magyar Grafika* XVII (1973), nr. 3, p. 58–67.

102. Szántó Tibor: *Tótfalusi Kis Miklós és a tizenhetedik század betűművészete.* În: *A betű mestere. Emlékezés Tótfalusi Kis Miklós életművére) [T.* K. M. şi arta caracterelor tipografice în secolul al şaptesprezecelea. În: Maestrul literelor. Evocarea operei lui T. K. M./. Bp., 1964, p. 43.

103. Haiman: *T. K. M. a betűművész,* p. 24–27.

104. Haiman: *op. cit.,* p. 24–25.

105. Haiman: *op. cit.,* p. 15.

106. Jakó: *op. cit.,* p. 365–373, 375–384, 386–393, 397–400.

107. Haiman: *Tótfalusi Kis Miklós betűmetszői és tipografusi hagyatékához* /Contribuţii la moştenirea lăsată de T. K. M. în domeniul gravării literelor şi tipografiei/. În: *MKSz,* LXXXVII (1972), p. 201–202.

108. Jakó: *op. cit.,* p. 304–308.

109. Jakó: *op. cit.,* p. 306.

110. Geoffrey Ashall Glaister: *Glossary of the* Book. London, f.a., p. 387–388. – *Lexikon der graphischen Technik.* Leipzig, f.a., p. 506. S. H. Steinberg: *Die schwarze Kunst.* München, 1961, p. 335–336. – Fritz Funke: *Buchkunde. Ein Überblick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens.* Leipzig, f.a., p. 157–158.

111. „...het welck altijdt in de formen blijft staen ende soo een geheelen Bijbel in weijnigh daegen kan worden gedruckt, seer groote oncosten hebben gedaen...” *De Navorscher,* XX (1870), p. 593–594. – Ediţia mai nouă: M. M. Kleerkooper – W. P. van Stockum jr.: *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17e eeww.* Gravenhage, 1914–16. I, p. 691–692.

112. Jakó: *op. cit., p.* 365–373 şi anexa nr. 1.

113. Haiman: *op. cit.,* p. 200–201, 203.

114. Jakó: *op. cit.,* p. 228.

115. Szentkuty Pál: *M. Tótfalusi Kis Miklós amsterdami betűmintalapja* /Probarul de litere din Amsterdam al lui M.T. K.M./. În: *MKSz,* LXVI (1942), p. 373–374.

116. Haiman: *op. cit.,* p. 202. – Haiman: *T.K.M. a betűművész,* p. 43–56.

117. Jakó: *op. cit.,* p. 194–195.

118. Jakó: *op. cit.,* p. 212.

119. Haiman: *op. cit.,* În: *MKSz,* 1972, p. 197–199.

120. Jakó: *op. cit.,* p. 346–350, 355, 363–364.

121. Jakó: *op. cit.,* p. 224.

122. Jakó: *op. cit.,* p. 190, 192, 209, 230. – Cf. Arhivele Statului Sibiu. Konsular-Rechnungen, 29 aprilie 1697. – Haiman: *T.K.M., a betűművész,* p. 107–118.

123. Haiman: *op. cit.,* p. 38.

124. Haiman: *op. cit.,* p. 38–43

125. Haiman: *op. cit.,* p. 36–38. Idem: *op. cit.,* în: *MKSz,* 1972, p. 201–202.

126. Analiza competentă şi amănunţită a practicii tipografice a lui Kis Miklós în: Haiman: *op. cit.,* p. 93–106. Tot aici se pot găsi reproduceri după aproape toate publicaţiile sale, în dimensiunile originale. Acest corpus care conţine 240 de facsimile aduce o bogată ilustraţie la cele stabilite mai jos în legătură cu arta cărţii practicată de tipograful clujean.

127. Facsimilul în: Haiman: *op. cit.,* nr. 65, tab. 1–7.

128. Haiman: *op. cit.,* p. 78–91. Tot aici se află şi reproducerea unora dintre ornamente.

129. Facsimilul în: Haiman: *op. cit.,* nr. 93 – Jakó: *op. cit.,* reproducerea nr. 25.

130. Pataky Dénes: *A magyar rézmetszés története* /Istoricul gravurei în aramă din Ungaria/. Bp. 1951, p. 24. – Facsimilul foii de titlu al *Tripartitum*-ului în: Jakó: *op. cit.,* nr. 27. Haiman: *op. cit.,* nr. 19.

131. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon* /Destinul cărţii în Ungaria/. Bp., 1961, p. 49. – *MKSz,* LXXVII (1961), p. 481 (Gulyás P.)

132. Tipăritura intitulată *Synoptica virtutum enarratio* (1693), probabil cea mai timpurie din publicaţiile sale clujene (RMK.II. 1731) este ornată cu 16 gravuri în aramă ale artistului anonim, gravuri de un nivel artistic scăzut.

133. Haiman: *op. cit.,* p. 92.

134. Haiman: *op. cit.,* p. 121–129. – Haiman: *op. cit.,* în *MKSz,* 1972, p. 196.

135. Jakó: *op. cit.,* p. 373–374.

136. Jakó: *op. cit.,* p. 365–373, 481–482.

137. Jakó: *op. cit.,* p. 374–385, 482–483.

138. Jakó: *op. cit.,* p. 385–386.

139. Pentru datele privitoare la cele de mai jos, vezi: Jakó: *op. cit.,* p. 401–404, 486.

140. Gyalui Farkas: *A kolozsvári református kollégium egykori nyomdája Budapesten* /Vechea tipografie a colegiului reformat din Cluj la Budapesta/. În: *MKSz,* X (1902), p. 90–91.

141. Cf. Jakó: *Începuturile tipografiei de la Blaj.*

142. Cf. *Istoria României.* III. Buc., 1964, p. 305–307. – Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen* /Lupta puritanilor maghiari *împotriva,* feudalismului/. Bp., 1952. – Idem: *The Hungarian Puritans and the English Revolution.* În: *Acta Historica* 1958, p. 14–44. – Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* /Mişcări puritane în sînul bisericii reformate maghiare/. Bp. 1911.

143. Mészáros István: *Népoktatásunk 1553–1777 között.* /Învăţămîntul primar din Ungaria între 1553 şi 1777/. Bp., 1872, p. 186.

144. Mészáros: *op. cit.,* p. 82.

145. Jakó: *op. cit.,* p. 85–86, 307.

146. Jakó: *op. cit.,* p. 231.

147. Jakó: *op. cit.,* p. 166.

148. Jakó: *op. cit.,* p. 86.

149. Jakó: *op. cit.,* p. 242–253, 263.

150. Jakó: *op. cit.,* p. 162–163.

151. Jakó: *op. cit.,* p. 248.

152. Jakó: *op. cit.,* p. 239, 340, 478.

153. Tarnai Andor: *Pax aulae.* În*: ItK,* 1968, p. 273–283.

154. Increase Mather: *A napnyugati Indiában, mely Americaban az Uj Világnak is neveztetik... irott levél.* /Epistolă scrisă... În India Apuseană care în America se numeşte şi Lumea Nouă/. Cluj, 1694.

155. *Ars heraldica seu consuetudinum heraldicarum... synopsis.* Claudiopoli, 1695. – *Genealogia nobilissimae ac magnificae familiae Mikolarum.* Claudiopoli, 1702.

156. Jacob Alting: *Fundamenta punctationis linguae sanctae, sive grammatica Hebraea.* Claudiopoli, 1968.

157. *Memoriale Hebraicum.* Claudiopoli, 1968. – *Breviarium biblicum.* Claudiopoli, 1699.

158. Jakó: *op. cit.,* p. 214, 255–256.

159. *A magyar irodalom története.* /Istoria literaturii maghiare/. Bp., 1964, II, p. 252 (Tarnai A.).

160. Jakó: *op. cit.,* p. 219. – Cf. p. 189.

161. Descrierea lor bibliografică întocmită de Soltész Zoltánné. Vezi: Haiman: *T.K.M. a betűművész,* p. 300–315.

162. Multe declaraţii asupra principiilor sale editoriale se află risipite, atît în *Apologie,* cît şi în scrierea sa intitulată *Apărare.* Cf. Jakó: *op. cit.,* p. 96–107, 241–255.

163. Kniezsa István: *A magyar helyesírás története* /Istoria ortografiei maghiare/. Bp., 1952, p. 17–18.

164. Textul original latin în: Toldy: *op. cit.,* p. 605–660. Traducerea lui maghiară în: Jakó: *op. cit.,* p. 108–161.

165. Jakó: *op. cit.,* p. 180.

166. Referitor la aprecierea operei literare a lui Kis Miklós vezi: *A magyar irodalom története* /Istoria literaturii maghiare/. Bp. 1964, II, p. 250–253 (Tarnai A.).

167. Cf. nota nr. 90.

168. Jakó: *op. cit.,* p. 175, 184–185, 279.

169. Ediţia critică a textului *Apărării* în: Jakó: *op. cit.,* p. 164–280.

170. Jakó: *op. cit.,* p. 173–174.

171. *Erdélyi Féniks* /Fenixul transilvan/, 1767, în nota nr. 36.

Legăturile bibliofile şi ştiinţifice cu Ţara Românească ale lui Köleséri Sámuel (1663–1732)

1. Dima-Drăgan, Corneliu: *Biblioteca unui umanist român: Constantin Cantacuzino stolnicul.* Cuvînt înainte de Virgil Cândea. Buc., 1967, XV + 407 p.

2. Bertók Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka* /Cărţile rămase de la S. K. junior/. Debreţin, 1955. (Extras din Anuarul Bibliotecii universitare din Debreţin).

3. Jakó Zsigmond. *Köleséri Sámuel tudományos irodalmi levelezése.* /Corespondenţa ştiinţifică şi literară a lui Samuil Köleséri/. Izvorul principal al articolului de faţă este această lucrare a noastră, aflată în manuscris. În toate cazurile în care nu facem altă trimitere, sursa informaţiilor este această lucrare.

4. Bertók Lajos: *op. cit.,* p. 308–311.

5. Camariano, A.: *Traducerea greacă a „Teatrului politic”.* În: *Revista istorică română* XI–XII (1941–1942), p. 234–237.

– Dima-Drăgan, Corneliu: *op. cit.,* p. 28–29. – Marinescu-Himu, M.: *Un elenist braşovean la începutul veacului al XVIII-lea.* În: *Studii clasice,* II (1960), p. 363–372.

6. *Arhiva Naţională Maghiară.* Bp., *Arhiva gubernială* Gub. pol. 31/1733, p. 145.

7. Iorga, N.: *Scrisori de familie ale vechilor Brîncoveni.* În: *Analele Academiei Române.* Memorii istorice, Bucureşti, 1934–1935. Seria III, tom. XVI, p. 201–202.

8. Winter, Eduard: *Die Pflege der west-und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert.* Berlin, 1954, p. 151.

9. Winter, Eduard: *op. cit.,* p. 151 – Nicolescu, C.: Die *Rolle des siebenbürgischen Goldschmiede in der Entwicklung der Goldschmiedekunst der Rumänischen Länder im 16. und 17. Jahrhundert.* În: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde,* VI (1963), p. 53–54. – Nicolescu, C. Killyen, Fr. *Der Kronstädter Goldschmied Georg May II und sein Werk.* În: *Forschungen zur Volks – und Landeskunde,* IX (1966), p. 72–73.

10. Winter, Eduard: *op. cit.,* p. 256.

11. *Acta eruditorum,* 1720, p. 385–389 şi 1722, p. 330–331.

12. *Arhiva gubernială,* Gub. pol. 31/1733, p. 116.

Începuturile tipografiei de la Blaj

1. Bunea, Augustin: *Episcopii Petru Pavel Aaron şi Dionisiu Novacovici.* Blaj, 1902, p. 352–361. – Georgescu, Ioan: *Tipografia seminarului din Blaj.* În: *Boabe de* grîu, V (1934), p. 1–31. – Pap, Fr.: *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici.* În: *Acta Musti Napocensis,* V (1968), p. 539–549.

2. Tomescu Mircea: *Istoria cărţii româneşti de la începuturi pînă la 1918.* Buc., 1968, p. 99–100. – Lupeanu-Melin, Alexandru: *Xilografii de la Blaj,* 1750–1800. Blaj, 1929, p. 11–15.

3. Bunea: *op. cit.,* p. 358.

4. I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697–1792* /Primul secol al mişcării naţionale româneşti din Transilvania/. Bp., 1946, p. 199.

5. Bunea: *op. cit.,* p. 357–358.

6. Tóth: *op. cit.,* p. 187–192. – Despre rolul său în dezvoltarea tipografiei, el însuşi declară următoarele în raportul din 20 aprilie către episcop: „Quod si quidpiam emolumenti Illustritas

Vestra rei huic Typographiae mea quoque vili industria accessisse observare dignabitur, aequi bonique faciat; sin minus insufficientiae meae adscribere velit, cur nimirum conatui successus ampliores haud corresponderint ob diversa quibus distrahebar tam publica, quam domestica fatalibus praesertim horum temporum circumstantiis." Arhiva istorică a Academiei R. S. România, Cluj. Col. de docum. din Blaj, Nr. 331.

7. „Habemus hic pervetustum satque detersum jam typum, cuius ope necessaria edere neutiquam possumus, nisi renovatio adhibeatur eidem et refectio, pro cujus rei eventu nonnulis indigeremus principiis." Bunea: *op. cit.,* p. 359.

8. Török István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. kollégium nyomdavezetőinek életrajzához* /Contribuţii la biografia tipografilor colegiului reformat din Cluj/. În: *Erdélyi Múzeum,* V (1888), p. 199. – Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története* /Istoricul tiparului clujean/. Cluj. 1896, p. 84.

9. Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* /Fenixul transilvan. Moştenirea lui M. K. M./. Buc. 1974, p. 486.

10. „...qui dum viveret, Typographiam Balasfalvensem opera sua plurimum juvit..." Col. de docum. din Blaj, Nr. 511.

11. *Istentől hívattatott magyar Bésaléel* /B. maghiar, trimis de Dumnezeu/. Cluj, 1769.

12. Jakó: *op. cit.,* p. 402.

13. „Tabella Typographorum, qui ab anno 1755 laborarunt. Anno 1756. Dominus Stephanus Paldi typographus, secundum suam conventionem, que habetur apud illustrissimum dominum episcopum, pro primo labore suo, id est pro fusis literis Valachicis in nostris matricibus, ut constabit ex ipsius quietantiis, pro toto labore honeste, adaequate et cum honesta discretione, prouti ostendent protocolium rerum typographicarum de anno 1755 ex-/eunte/, contentatus est etiam quoad materialia.

Pro novo opere, id est pro literis Latinis et Valachicis, quae nunc curantur, antecipavit in parata pecunia fl. Hung. 40. Vas vini novi valens fl. Hung. 20. Fro antimonii centenario dimidio ad temperaturam materiae /fl. Hung./ 7 /den./ 56. Pro fundendis de plumbo accepit centenarios sex, id est 6.

In Aprili 1756 pro eodem labore vei pro charta, si fuerit, pro nostro usu antecipativ fl. Hung. 120, de quibus quietantia expectanda est. Tota haec summa sub sigillo missa est ad popam Toderas parochum in Kolos Monostor. Habentur praeterea apud dominum Paldi 38, id est triginta octo librae cupri flavi, florenis Hung. 15, /denariis/ 96.

Exsolutae pro fundendo novo instrumento cupreo impraessorio.

Concessi sunt ad tempus domino Paldi pro usu forcipes magni /id est sutu vulgo dicti/ cum toto apparatu, de quibus habetur quietantia. /Pro fundendis novis literis et Latinis et Valachicis missi sunt centenarii plumbi 6, id est sex/.

Item libri Moschovitici duo pro accipienda ex iisdem forma literarum. Unus est molitvennik parvum in doudecim, alter ceasoslov.

Domini Paldi habetur in Typographia nostra ad usum concessum instrumentum aliquod cupreum impraessorium." Col. de docum. din Blaj, Nr. 443.

14. „...et typo ipso ut pote pervetusto et jam admodum terso vix uti poterant. Deinceps autem, deo juvante, renovante jam typo, uberiores speramus." Bunea: *op. cit.,* p. 359.

15. Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* /Istoricul tiparului orădean/. În: *Magyar Könyvszemle,* IX (1901), p. 366–369.

16. Col. de docum. din Blaj, Nr. 433, fol. 3r.

17. Idem, Nr. 333, 341, 353. – Bianu, Ioan – Hodoş, Nerva: *Bibliografia românească veche* (mai departe: *BRV),* Nr. 317, 322.

18. „...pro ipso etiam, qui adhunc desiderabatur, hujusmodi typo recens cudendo munificentiam exhibuistis...". *BRV,* II. Bucureşti, 1910, p. 138.

19. Vezi nota nr. 13.

20. *BRV,* Nr. 303, 325, 333; IV, Nr. 144. – Haiman, György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus* /T. K. M., gravorul de litere şi tipograful/. Bp., 1972.

21. Col. de docum. din Blaj, Nr. 399, 511.

22. În legătură cu cele de mai jos vezi nota nr. 13.

23. Typographia stabilita, notabiliter erecta, aucta, ampliata". Cipariu, Timotei: *Acte şi fragmente latine româneşti,* Blaj, 1855, p. 57.

24. „...quemadmodum etiam typographiam cum recenţi, qui fit, typo, meis, si typographiae non sufficerent, sumptibus redimento..." Cipariu: *op. cit.,* p. 56.

25. Török: *op. cit.,* p. 198–199.

26. Cf. *BRV,* Nr. 322, 331, 346, 348.

27. „...ipso meliorem ad artes me nunquam vidisse...". Col. de docum. din Blaj, Nr. 399.

28. „Ipse est satis industrius, in omni arte sculptoria super lignum, chalybem, cuprum sculpendo bene proficit in dies... sculpsit tres stampas satis bene musicales. Labor hic est difficilis;

antea vero stampas Graecas, eosdem typos Illyricos, quos ipse paraveram, in multis stampis noviter paravit, juxta gustum nationis..." Col. de docum. din Blaj, Nr. 357 (30.XI.1761).

29. *BRV,* Nr. 325. – Col. de docum. din Blaj, Nr. 357. – Lupeanu-Melin: *op. cit.,* p. 15–18.

30. Col. de docum. din Blaj, Nr. 399, 489. – Cf. Tóth: *op. cit.,* p. 239.

31. În legătură cu influenţa realizărilor lui Misztótfalusi Kis Miklós asupra dezvoltării tiparului în Transilvania vezi: Jakó: *op. cit.,* p. 68–70, 80, 485–486.

32. Pataki Samuel: *Reflexiones de typographia et typographo ill. Collegii Reformatorum Claudiopolitani.* Ms. În Arhiva Colegiului reformat din Cluj (Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România).

Istoricul bibliotecii documentare din Odorheiul Secuiesc

1. Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme* /Istoria colegiului ev. ref. din Odorhei/. Odorhei, 1873, p. 14, 24. – Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollegium múltja és jelene* /Trecutul şi prezentul colegiului ev. ref. din Odorhei/. Odorhei, 1895, p. 229–231. – M. Hubbes Eva: *A Kollégiumi könyvtár története.* /Istoricul bibliotecii colegiului/. În: *A székelyudvarhelyi Pedagógiai Liceum évkönyve,* 1970, p. 117.

2. Această listă a cărţilor *coetus*-ului se află în volumul nr. 38 al bibliotecii.

3. Textul legilor din anul 1671 este publicat în Kis: *op. cit.,* anexa, iar regulamentul din anul 1682 al bibliotecii în Gönczi: *op. cit.,* p. 91–93.

4. Arhiva colegiului, fasc. VI. nr. 1 (Arhivele Statului din Miercurea Ciuc). (mai departe ArhCol).

5. Biografia lui în: Kemény József: *Collectio maior mss. historicorum,* t. XVII. (În Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România (mai departe: AICljAc).

6. Török István; *A kolozsvári ev. ref. collegium története* /Istoricul colegiului ev. ref. de la Cluj/. Cluj, 1905, III, p. 320.

7. Kis: *op. cit.,* p. 25. Gönczi: *op. cit.,* p. 10. Rectoratul lui Tolnai nu este menţionat de Cserei Mihály care, în epoca arătată, era student acolo (Gönczi, *op. cit., p.* 14–16) şi nici

de tatăl lui Hermányi Dienes József (*Erdély öröksége* /Moştenirea Transilvaniei/, VII, p. 220–224).

8. Török: *op. cit.,* I, p. 79–83. Vezi şi charta lui mortuară în biserica reformată de pe str. Kogălniceanu din Cluj.

9. Biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România (fosta bibliotecă a colegiului reformat) 81234, 82695, 83050, 83302. – Biblioteca ştiinţifică din Odorhei (mai departe: BiblŞt) nr. 44, 49, 56, 64.

11. Kemény: *op. cit.*

12. Mai multe dintre cărţile lui erau folosite de *coetus* încă din 1698. Cf. BiblŞt, nr. 38. – Cotele de astăzi ale pieselor regăsite din colecţia Tolnai: 3–7, 12, 15–17, 20–23, 32–33, 35–36, 38–40, 42–43, 46–48, 51–54, 57–58, 63–65, 681, 701, 5711, 6458, 6593. Asupra fondului ei original ne informează însemnarea din cel mai vechi protocol al colegiului de sub cota 1 din fasc. VI a ArhCol.

13. Lista ei din 1695 in ArhCol, fasc. VI, nr. 1.

14. BiblŞt, nr. 1. – Cf. nr. 62.

15. Exemplarul Cicero de odinioară al bibliotecii Apafi se conservă actualmente în biblioteca Bethlen din Aiud, sub nr. 572.

16. Biografia lui în: Lukinich Imre: *A Bethlen család története.* /Istoricul familiei Bethlen./ Bp., 1927, p. 492–493. – Cf. *Monumenta Hungariae Historica Scriptores.* XXXV, Bp., 1896, p. 247 Piesele existente şi azi ale acestei colecţii se conservă sub nr. 44, 49, 56, 64 în BiblŞt.

17. În protocolul cu cota nr. 1 din fasc. VI a ArhCol.

18. Catalogul fondului originar se găseşte în protocolul citat iar volumele existente au nr. 26–31, 272, 722, 5615, 5720, 5849, 5887, 5911, 5996, 6603. – Despre persoana donatorului, în: *Erdély öröksége* /Moştenirea Transilvaniei/, VII, p. 252.

19. Poate că în legătură cu aceasta a fost întocmită şi lista care enumeră în două „ordo”-uri 38 de cărţi, în majoritate teologice. ArhCol. fasc. XI, nr. 336.

20. *Catalogus librorum gymnasii Reformatorum Undvarhelyensis renovatus.* Anno 1720 5 Juny. ArhCol, procesul verbal cu cota nr. 1 din fasc. VI, nr. 1.

21. Kis: *op. cit.,* p. 38, 40.

22. BiblŞt, nr. 5803, 6199, 6258. – Cf. Markos András: *Árva Bethlen Kata ajándékkönyvei.* /Cărţile donate de văduva Bethlen Kata/. În: *Könyvtári Szemle* (mai departe: *KtSz)* XVI (1972), p. 23–29.

23. BiblŞt, nr. 129, 138, 5385, 5527, 5657, 5708, 5760, 5781, 5385.

24. Dankanits Ádám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa.* /Catalogul din anul 1752 al Bibliotecii Bethlen/. În: *Könyvtárosok Tájékoztatója,* III (1959) nr. 3, p. 43. – Török: *op. cit.,* III, p. 321. – Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár* /Biblioteca ştiinţifică Bolyai din Tîrgu Mureş/. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv.* /Volum omagial Kelemen Lajos/. Cluj, 1957, p. 275–276.

25. Gönczi: *op. cit.,* p. 118.

26. ArhCol., fasc. XI, nr. 1, p. 1–2.

27. Cf. Autobiografia lui Bod Péter, în: *Erdély öröksége* /Moştenirea Transilvaniei/, VIII, p. 16–43. – Markos András: *Bod Péter és árva Bethlen Kata.* /Bod Péter şi văduva Bethlen Kata. În: *Református Szemle* (mai departe: *RSz),* LXII (1969), p. 339–357.

28. Sámuel Aladár: *Felsöcsernátoni Bod Péter élete és művei./* Viaţa şi opera lui F. B. *P./* Bp., 1899, p. 26.

29. Kelemen Lajos: *Bod Péter levelei.* /Scrisorile lui B. P./. În: *Erdélyi Múzeum* (mai departe: *EM),* XXIV (1907), p. 200 –201.

30. Datele de mai sus sînt scoase din lucrarea – în manuscris – a lui Markos András despre activitatea lui Málnási László. Mulţumim şi pe această cale pentru cedarea lor.

31. Gönczi: *op. cit.,* p. 25.

32. ArhCol., fasc. XI, nr. 1, p. 48–49.

33. În: Arhiva Centrală din Cluj a Eparhiei transilvănene a Bisericii Reformate din R. S. România. Archivum supremii Consistorii Reformatorum in Transilvania (mai departe: ArhSuprCons.) Acta Malnasiana (printre socotelile colegiului din Odorhei). – ArhCol, fasc. VI, nr. 14, protocolul curatoral, în situaţia fundaţiilor pentru bibliotecă. Tot acolo şi despre fundaţiile lui Málnási.

34. ArhCol, fasc. I, nr. 29.

35. ArhCol, fasc. I, nr. 59, fasc. VI, nr. 14, însemnarea din 15 ian. 1805 din protocolul curatoral şi fasc. VI, nr. 33, protocolul curatoral, p. 46.

36. ArhCol, fasc. I, nr. 55 (1807), fasc. VIII, nr. 65 (1824), fasc. XI, nr. 9, f. 2 (1806), fasc. XI, nr. 364 (1808).

37. ArhCol, fasc. I, nr. 21.

38. ArchSuprCons., documente neorganizate (29 aug. 1764).

39. Materialul interdependent al bibliotecii Bethlen (Gyulai) se găseşte astăzi sub cotele tipografice 115–310. O stabilire precisă a fondului întreg care a rămas nici nu se poate face astăzi,

deoarece coligatele ce conţineau oraţii funebre au fost desfăcute cu ocazia aranjării de la sfîrşitul secolului trecut. Pe baza conţinutului, a dimensiunilor şi a legăturilor lor, şi volumele 7693, 7764–7767, 7834, 7842, 7844, 7854–7864, 7877 etc. pot fi considerate ca provenind din această bibliotecă.

40. ArhCol, fasc. I, nr. 36.

41. Cu privire la viaţa lui vezi: Király Pál: *Gróf Székely László élete* /Viaţa contelui Sz. L./. În: *Budapesti Szemle,* LI (1887), p. 224–258. – Cf. Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok* /Lucruri memorabile (ed. Jakó Zsigmond)/. Buc., 1970, p. 268–270.

42. Benkő András: *Székely László kótáskönyze.* /Partiturile lui Sz. L./ În: *Zenetudományi Tanulmányok,* VI, 1957, p. 345–406.

43. BiblŞt., nr. 328, 360, 362, 475, 477, 485, 585–589, 598–361, 392–517–518, 553–406–407, 482.

44. BiblŞt., nr. 343, 461, 558, 619. – 320, 322, 435. – 515, 526, 565.

45. BiblŞt., nr. 388, 423, 445, 463, 492, 505, 581.

46. Poezia *Gróf Székely László hattyúi éneke* /Cîntecul de lebădă al contelui Sz. L./ în volumul doi al culegerii lui Miksa László, p. 222. BiblŞt., nr. 3604. Cf. cu caracterizarea latină de pe p. 140–141 a volumului întîi.

47. Exemplarul original al autobiografiei sale publicată în Király: *op. cit.,* se afla la Biblioteca Naţională Széchényi din Budapesta.

48. Materialele existente din biblioteca Székely se găsesc actualmente sub nr. 316–360 şi 7865–7873.

49. Benkő, Josephus: *Transilvania.* Claudiopoli, 1833, II, p. 509.

50. Exemplarele existente din biblioteca Zágoni se află astăzi sub nr. 631–730 şi 5619, 5819, 5896, 6329.

51. Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen – Könyvtárban* /Rămăşiţele bibliotecii lui Z. G. În biblioteca Bethlen din Aiud/. În: *Könyv és könyvtár,* II (1961), p. 169–173. – De la medicul Zágoni, colegiul din Odorhei a moştenit bani. Cf. ArhCol., fasc. XI, nr. 7.

52. ArhCol., fasc. I, nr. 26; fasc. XI, nr. 7.

53. ArchSuprCons. Acta Malnasiana (listele privitoare la predarea bibliotecii).

54. Arhiva din Luna de Jos a familiei Teleki, (în păstrarea AICljAc). Missiles, Málnási către Wessenyei Daniel, 15 iul. 1792.

55. Benkő: *op. cit.,* II, p. 489.

56. BiblŞt., nr. 736, 748, 756, 796, 842.

57. BiblŞt., nr. 925, 928–929, 935, 937–940.

58. Vezi nota nr. 53.

59. Markos András: *Bod Péter és árva Bethlen Kata.* /Bod Péter şi văduva Bethlen Kata/. În: *RSz,* LXII (1969), p. 357.

60. Vezi nota nr. 53.

61. Volumele existente din biblioteca Málnási se află actualmente sub nr. 731–1017, 6247, 6887, 7228.

62. Benkő: *op. cit.,* p. 511–513.

63. Arhiva familiei Korda, (în păstrarea AICljAc) Reg. I., Nr. 184, fasc. 7, nr. 14; fasc. 48 nr. 9.

64. Rettegi; *op. cit.,* p. 153, 346, 406–407.

65. *Bethlen Kata önéletírása* /Autobiografia lui Bethlen Kata/. Bp., 1963, p. 303, 310. – *Történelmi Tár* (mai departe: *TTár),* 1895, p. 545–546. – BiblŞt. nr. 1054.

66. Benkő: *op. cit.,* II, p. 511.

67. Rettegi: *op. cit.,* p. 348

68. ArhCol., fasc. XI, nr. 4, p. 349.

69. Kővári László: *Erdély nevezetesebb családai* /Familiile mai însemnate ale Transilvaniei/. Cluj, 1854, p. 158.

70. Benkő: *op. cit.,* II, p. 511.

71. De ex. BiblŞt, nr. 1117, 1119–1120, 1126, 1145, 1159.

72. Volumele existente din biblioteca Korda-Nemes se conservă actualmente sub cotele topografice 82, 1021–1172, 2206 ale BiblŞt.

73. Török István: *A kolozsvári collegium tanulóinak névsora.* /Lista nominală a studenţilor colegiului din Cluj/. Cluj, 1906 (în anexa anuarului din 1905/1906.

74. Biografia lui Kendeffi Elek: Benkö: *op. cit.,* II, p. 482–483.

75. Bod Péter: *Magyar Athenas* /Atena maghiară/. (Sibiu), 1766, p. 159–160; Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító* /Contele L. J., traducătorul lui V./. În: *EM,* XLVII (1942), p. 388–397.

76. Benkő: *op. cit.,* II, p. 511.

77. Arhiva din Vlaha a familiei Jósika în AICljAc, Mis. Teleki Mihály către Kendeffi Elek, Cămăraşul, 7 mai 1762; Cluj, 28 febr. 1765, (în AICljAc); Arhiva din Luna de Jos a fam.

Teleki, Mis. Teleki M. către Teleki Adám, Şieu, 23 mart. 1764, 25 noembr. 1765.

78. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis. Teleki M. către Kendeffi E., Crişeni, 18 mart. 1783; Arhiva din Ciumbrud a familiei Kemény, (în păstrarea Arhivelor Statului din Cluj), Sibiu, 8 mai, 1776.

79. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Makay Dávid, 28 dec. 1754.

80. Tot acolo, Teleki M. către Kendeffi E. Sibiu, 10 oct. 1761.

81. Tot acolo, Teleki M. către Kendeffi E., Cămăraşul, 7 mai 1762, Cluj, 28 febr. 1765.

82. Arhiva din Jibou a familiei Wesselényi, Mis., Teleki M. către văduva lui Wesselényi István, Tîrgu Mureş, 25 ian. 1766, Viena, 21 mart. 4 apr., 4 iun. 1766, Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Viena, 6 iun. 1766, 12 aug. 1766, 22 dec. 1767.

83. Arhiva din Ciumbrud a fam. Kemény, Mureşenii de cîmpie, 29 oct. 1777; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki, Mis., Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 20 sept. 1782.

84. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Crişeni, 18 mart. 1783, Cluj, 24 mai; către văduva lui Kendeffi Elek, Rîu de Mori, 26 iun. 1783; Sîntămărie-Orlea, 5 iul. 1783

85. Tot acolo, Teleki M, către Kendeffi E , Clui, 18 dec. 1782.

86. Tot acolo: Viena, 10 sept. 1782; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki, Mis., Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 9 sept. 1779.

87. ArhCol, fasc. I, nr. 46.

88. Tot acolo, nr. 47.

89. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Missiles, Teleki M. către Kendeffi E. Viena, 17 mai, 7 iun., 10 sept., 11 oct. 1782; Somkuti Gabriella, *Rádai Gedeon bécsi könyvbeszerzője (Nagy Sámuel 1730–1802).* /Achizitorul de cărţi din Viena a lui R. G. (N. S. 1730–1802)/. În: *MKSz,* LXXXIV (1968), p. 147–170.

90. Arhiva din Vlaha a fam. Jósika, Mis., Teleki M. către Kendeffi E., Viena, 5 iul. 1782.

91. Ibidem, Viena, 9 apr., 5 iul., 15 oct. 1782.

92. Ibidem, 9 apr. 1782; Arhiva din Luna de Jos a fam. Teleki Missiles, Teleki M. către Teleki Adám, Viena, 9 sept. 1779.

93. Volumele existente ale bibliotecii Teleki se află sub nr. 1176 – 792, 5395, 5490, 6831, 7257, 7262, 7750, 7796–7797.

94. *Cserei Mihály históriája* /Istoria lui Cserei Mihály/. Pesta, 1852, p. 426, 473; *TTár,* 1903, p. 527, 540–546; Benkő: *op. cit.,* II, p. 444–445; BiblŞt, nr. 1931.

95. Volumele existente din biblioteca Cserei se găsesc actualmente sub nr. 1831, 1931, 1942, 1978–2005, 2039–2094, 2097–2098, 2101, 2237, 6248, 6341, 6434, 6571, 6584.

96. ArhCol, fasc. IV, nr. 14, procesul verbal.

97. Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai.* /Documentele Societăţii transilvănene pentru cultivarea limbii maghiare/. Buc., 1955, p. 221, 241, 251, 258.

98. Volumele existente din biblioteca Osváth se găsesc astăzi sub nr. 2009–2092, 2095–2096, 2099–2100, 2103–2105, 2108, 2112–2113, 2231, 2236, 6424, 6590, 7144, 7163, 7202.

99. ArhCol., fasc. I, nr. 52.

100. Török: *op. cit.,* p. 39.

101. ArchSuprCons. 227/1795, 25/1796.

102. BiblŞt, nr. 1797, 1802, 1845, 1860; Arhiva parohiei reformate din Tîrgu Mureş, 860/1805.

103. Volumele existente din biblioteca Nemes pot fi studiate sub nr. 1796–1973, 5662, 6260, 7167, 7252, 7254–7256, 7258–7261, 7268, 7270.

104. ArhCol, fasc. I, nr. 60; BiblŞt, nr. 6851 (însemnare).

105. Bibliotecara Molnár Hubbes Éva a reuşit să identifice, pînă azi, fără nici o îndoială, volumele de mai jos: 6272, 6289–6296, 6308, 6369, 6456, 6415, 6558, 6626, 6634, 6733, 6740, 6S51, 6876, 8126, 8595.

106. ArchSuprCons., 57/1780.

107. ArchSuprCons., 5/1781.

108. ArchSuprCons., 99, 100/1784, 62/1809. Portretul lui Kassai şi cel al soţiei sale sînt conservate de comunitatea bisericească reformată din Odorhei.

109. Gönczi: *op. cit.,* p. 17–39.

110. Inventarul făcut la predare: ArhCol, fasc. IV, nr. 17.

111. Arhiva familiei Bethlen de Ictar (în păstrarea AICljAc), Mis., Scrisoarea din 17 dec. 1787 a lui Bodola Sámuel.

112. ArhCol, fasc. IV, nr. 31.

113. Jurnalul de creştere a bibliotecii Kiss pînă la 1871 se găseşte în ArhCol (fasc. VI, nr. 288), iar cel de la 1872 înainte în BiblŞt.

114. Cărţile din biblioteca Kiss se află actualmente sub nr. 3471–4558.

115. Kis, *op. cit.,* p. 93. – *Kuun Géza családi levelezéséből.* /Din corespondenţa familială a lui K. G./. Cluj, 1914, p. 163, 168.

116. Inventarul bibliotecii sale este conservat la Biblioteca Universităţii din Cluj-Napoca sub cota Ms. 2893.

117. Cea mai mare parte a volumelor donate Uniunii Muzeului Ardelean se conservă în prezent la Biblioteca Universităţii din Cluj repartizate printre volumele cu cotele 92000–100000/ Majoritatea cărţilor donate Colegiului Reformat se păstrează actualmente în Biblioteca filialei din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România, între volumele cu cotele topografice 88719–90862. Materialele din biblioteca Gyulai conservate în Odorhei se află sub cotele 2370–3470.

118. Albumele manuscrise, împreună cu arhiva familiei, au fost predate de Kuun Géza Arhivei Muzeului Naţional Transilvan şi ele se găsesc astăzi în AICljAc.

119. P. Szatmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda története* /Istoricul şcolii superioare Bethlen din Alba Iulia – Aiud/. Aiud, 1868, p. 249–261. – Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez* /Contribuţii la istoricul colegiului din Aiud/. Bp. 1967.

121. ArhCol, fasc. I, nr. 81. – Kis: *op. cit.,* p. 92–93. – Cărţile din biblioteca Péterfi se găsesc sub nr. 5073, 5222, 7246, 8165, 8367.

122. Kis; *op. cit.,* p. 75–76. – Gönczi: *op. cit.,* p. 50.

123. ArhCol, fasc. I, nr. 144. – Cărţile din biblioteca Pataky se află sub nr. 2106–2107, 2110–2111, 2114, 2117–2315, 5089, 5120, 5137–5138, 5143, 5225–5241, 6393, 8338.

124. Nagy Iván: *Magyarország családai* /Familiile din Ungaria/. Pesta, 1863, X, p. 790–791.

125. Gönczi: *op. cit.,* p. 188. – Materialele din biblioteca Szolga se găsesc sub nr. 2102, 2109, 2319–2369, 6446.

126. Gönczi: *op. cit.,* p. 232. – *Értesítő, 1890–1891,* p. 57.

127. Cărţile din biblioteca Bonyhai se află sub nr. 6406–6407, 6469, 6804, 6853, 6855–6871, 7245, 7250, 8025, 8064, 8066, 8C71, 8084, 8097, 8194, 8233, 8249–8254, 8271–8276, 8284, 8342, 8357, 8359–8361, 8377, 8383–8389, 8402, 8405–8406, 8418, 8425–8427.

128. *Értesítő, 1897–1898,* p. 111. – *Értesítő, 1898–1899,* p. 140. – Volumele din biblioteca Fejérváry sînt conservate în prezent sub nr. 4559–4741, 8168, 8223, 8336, 8400 din bibliotecă.

129. *Értesítő, 1920–1921,* p. 15. Materialele din biblioteca Fülöp se conservă actualmente sub nr. 4742–5072 din bibliotecă.

130. ArhCol, fasc. VI, nr. 17, consemnarea făcută la 6 mart. 1822 în protocolul şedinţei profesorilor.

131. BiblŞt, nr. 66, 5382, 5385, 5402, 5408, 5415, 5419, 5440, 5473, 5474, 5476, 5482–5483, 5522, 5527, 5543, 5550, 5552–5553 5995, 5599, 5600, 5607, 5614, 5625, 5646, 5657, 5668, 5673, 5773, 5708, 5726, 5758, 5760–5761, 5768, 5775, 5783, 5807, 5826, 5830, 5860, 5898, 5902, 5942, 5969, 6109, 6112, 6195, 6256, 6262, 6276, 6318–6379, 6404, 6408, 6423, 6426, 6478, 6669, 6718, 6719, 6797, 6810, 6834, 6842, 6847, 6875, 6888, 6997, 7204, 7210, 7214.

132. ArhCol, fasc. XI, nr. 9, p. 121, 167.

133. BiblŞt, nr. 5401, 5409, 5465, 5475, 5486, 5488, 5547, 5575, 5578, 5605, 5672, 5705, 5779, 5904–5905 , 5944, 6081, 6435, 6495, 6679, 7182, 6377, 7441, 7504, 7804, 7823, 8656.

134. BiblŞt, nr. 2, 19, 675–676, 683, 5437, 5466, 5499, 5573, 5582, 5617, 5676, 5679, 5770, 5833, 5836, 5909, 5981, 6060, 6215, 6221, 6236, 7007, 7549, 7922.

135. BiblŞt, nr. 5422–5423, 5536, 5627, 5697, 6030, 6049, 6573, 7200, 8741.

136. BiblŞt, nr. 5406, 5414, 5530, 5907, 6033, 6321, 6567 – 5451, 5818, 6181, 6197, 7933, – 5626, 5844, 6204, 8287, – 5451, 5461–5462, 5665, 5689, 5876, 5931, 5941, 6133, 6180, 6245, 6343, 6454, 6633–6636, 6883, 7045, 8927.

137. ArhCol, fasc. VI, nr. 33, consemnarea nr. 36 făcută la 26 iun. 1836 în procesul verbal al administraţiei.

138. ArhCol, B. III, 38.

139. BiblŞt, consemnări în volumele nr. 6021, 6160, 6572.

140. ArhCol, fasc. VI, nr. 33, consemnarea nr. 4/a făcută la 11 ian. 1833 în protocolul curatoral Cf. Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok* /Societăţi literare studenţeşti/. Bp., 1963, passim.

141. Fandul, încă nenumerotat, al bibliotecii tineretului conţine aproximativ 620 de volume.

142. ArhCol, fasc. VI, nr. 7, consemnare care se poate citi cam pe la mijlocul protocolului comisiei disciplinare, după problediu anul 1791.

143. Şi aceasta, ca şi listele de cărţi ce se vor aminti mai jos, se află în prezent în colecţia de manuscrise a bibliotecii.

144. ArhCol, fasc. VI, nr. 14, consemnarea nr. 17 făcută la 31 mai 1804 în protocolul curaroratului.

145. Idem.

146. ArhCol, fasc. VI, nr. 17, consemnarea nr. 14 făcută la 6 mart. 1822 în protocolul conferinţei profesorilor.

147. În registrul inventar cu cota fasc. VI, nr. 287, conservat în colecţia de manuscrise a bibliotecii.

148. Gönczi: *op. cit.,* p. 230–231. – Gyalui Farkas: *A székelyudvarhelyi ev. ref. gimnázium könyvtára* /Biblioteca gimnaziului ev. ref. din Odorhei/. În: *MKSz,* 1895, p. 332–336.

149. În arhiva Liceului Pedagogic din Odorhei.

Istoricul bibliotecii lui Timotei Cipariu

1. Jakó, S.: *Bibliofilia lui T. Cipariu.* În: *Anuarul Institutului de istorie Cluj,* X (1967).

2. Privitor la situaţia comerţului de cărţi în Transilvania se găsesc numeroase date valoroase în: Teutsch, Fr.: *Zur, Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* În: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels,* XV (1892), p. 1–59, – Vita Zs.: *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reform korban* [Librari transilvăneni în timpul iluminismului şi ai reformei]. În: *Könyv és Könyvtár,* V (1966), p. 55–73.

3. Cf. Szarvasi, M.: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században* [Bibliotecile particulare maghiare în secolul al XVIII-lea], Bp. 1939, p. 22, 30, 59, 63–64. – Jakab E.: *A censura története Erdélyben* [Istoricul cenzurei în Transilvania]. În: *Figyelő,* X (1882), p. 161–182, 253–273, 333–356.

4. Teutsch: *Buchhandel,* XV (1892), p. 26.

5. Arhiva Eparhiei Reformate, Cluj, Archivum Supremi Consistorii Reformatorum, p. 141/1845.

6. Cf. Lupu, I.: *Un bibliofil român din prima jumătate a veacului al XIX-lea: căpitanul Constantin Oltelniceanu.* În: *Studii şi cercetări de bibliologie* (mai departe: *StCB),* III (1960), p. 131.

7. Arhiva personală a lui T. Cipariu în Arhiva istorică din Cluj a Academiei R. S. România, Nr. 2876 (5/17 martie 1841).

8. *Transilvania,* I (1868), p. 162.

9. Biblioteca Academiei R. S. România, (mai departe: B.A.R.), Bucureşti, Mss. rom. Nr. 994, Corespondenţa lui G. Bariţiu, vol. III, fol. 86.

10. *Ibidem,* fol. 100 (10/22 martie 1842).

11. *Ibidem,* fol. 196–197 (1847).

12. *Ibidem,* fol. 129 (26 ianuarie 1845). Cf. Teodor, P.: *George Bariţ şi Principatele Române pînă la 1848.* În: *Anuarul Institutului de istorie Cluj,* VI (1963), p. 85.

13. Coresp. C. Bariţiu, vol. III, fol. 42 v (8 aprilie 1838).

14. *Ibidem,* fol. 107 (4/16 febr. 1843), fol. 129 (26 ianuarie 1845).

15. *Ibidem,* fol. 102 (11/28 iunie 1842), fol. 103 (9/21 aug. 1842), fol. 125 (8/20 dec. 1844).

16. Bănescu, N. – Mihăilescu, V.: *Ion Maiorescu.* Buc. 1912; p. 470.

17. Cipariu: *Călătorie în Muntenia la 1836.* În: *Prietenii istoriei literare,* I (1931), p. 370, 377.

18. Arh. T. Cipariu, Nr. 1599.

19. Arhiva Naţională Maghiară, Budapesta, Archivum Gubernii Transsylvania in Politicis, 1841: 10384, 11387; 1842: 3249, 3251. – Arh. T. Cipariu, Nr. 1843.

20. *Transilvania,* I (1868), p. 162.

21. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 65–68 (18/30 dec. 1838), fol. 107 (4/16 febr. 1842), fol. 120 (1/13 iunie 1844), fol. 127 (19/31 ianuarie 1845), fol. 129 (26 ianuarie 1845), fol. 136 (18/30 martie 1845).

22. Pentru cele mai importante date privind activitatea sa ca prefect al tipografiei vezi: Arh. T. Cipariu, Nr. 1398, 1722, 11292.

23. Cf. Jakó: *Bibliofilia lui T. Cipariu,* p. 147–154.

24. Cipariu: *Archive şi bibliotece.* În: *Archivu pentru filologia şi istoria,* 1870, p. 669.

25. Szinnyei, J.: *Magyar írók élete és munkái* (Lexikon bibliografic al scriitorilor maghiari), Budapesta, 1890, I, p. 1146–1147.

26. Privitor la datele biografice ale colecţionarilor menţionaţi vezi: Szinnyei: *op. cit.,* I, p. 13, 1252–1254. – Szathmáry, K. P.: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* [Istoricul Colegiului Bethlen de la Alba Iulia şi Aiud], Aiud, 1868, p. 206–210, 300–303.

27. Privitor la biografia lui vezi: Szathmáry, P.: *op. cit.,* p. 300.

28. Datele biografice ale persoanelor amintite vezi: Szinnyei: *op. cit.,* III, p. 1323. – Szathmáry, P.: *op. cit.,* p. 313.

29. Aceste numere sînt următoarele: 4538, 3618, 6723, 6539, 6567, 6516, 6527, 8108, 5471, 1523, 1524, 1538, 1548, 6388, 6413, 4380, 27093, 4098, 4144, 1742, 6494, 6459, 6460, 5428, 4080, 3907, 4063, 4019, 6458, 6495, 4069, 389, 6435, 6461, 6493, 4188, 3884, 3923, 4031, 5058, 6642, 7438, 4904, 2821, 2822, 2418, 27102, 6243, 17915, 26689, 26298.

30. Cf. Jakó: *op. cit.,* p. 148–150.

31. Coresp. F. Bariţiu, vol, III, fol. 69–70 (26 sept./10 oct. 1838), fol. 65–68 (12 nov. – 30 dec. 1838).

32. *Ibidem,* fol. 61–62 (5 iulie 1838). – Arh. T. Cipariu, nr. 1597. – *Organul Luminării,* p. 304 (7 ian. 1848). – *Organul Naţional,* p. 55–56 (28 iulie 1848).

33. Arh. T. Cipariu, Nr. 2850–2862.

34. *Ibidem,* Nr. 11306.

35. Pentru date biografice vezi: Muşlea, I.: *Viaţa şi opera doctorului Vasilie Pop (1789–1842). În: Anuarul Institutului de istorie naţională,* V (1928–1930), p. 86–157. – Sulica, N.: *Doctorul Vasilie Pop, primul bibliograf român.* În *Şoimii,* V (1929), nr. 1–2, p. 59–65.

36. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 100 (10/22 martie 1842). La 4/16 februarie 1844 colecţia de manuscrise a lui Pop se afla deja în posesiunea lui Cipariu: *ibidem,* fol. 107. – Cf. *Archivu,* p. 34, 37. – Bariţiu, G.: *Dr. Vasilie Pop.* În: *Transilvania,* I (1868), 131. – Cipariu, *Acte şi fragmente latine româneşti,* Blasiu, 1855, p. 138, 272.

37. Manuscrisele pierdute din colecţia Pop au fost descrise de Cipariu în lista de pierderi întocmită în toamna anului 1849 în felul următor „Eine romanische Handschrift, mit kyrillischer Schrift, historischen Inhaltes, in farbigen Steifbande, unbeschnitten, in 4°. Original. Ein gleiches in 4°, brosch. verschiedenartigen Inhaltes, v. B. Pop. Original. Mehrere kleinere Hefte von demselben Verfasser, romanisch, ungarisch, lateinisch und deutsch, desgleichen Inhaltes, in folio und 4°".

38. Arhiva Mureşienilor, Braşov, Nr. 2063–2064.

39. *Archivu,* p. 234.

40. *Kurz's Magazin,* II (1846), 415. Cf. *Erdélyi prédikátori tár* [Magazinul preoţilor ardeleni], V (1835), p. III–XVI.

41. Pentru datele lor biografice vezi: Szinnyei: *op. cit.,* II, p. 280; V, p. 978–980; XII, p. 1203–1204; XIV, p. 1126–1128.

42. Arh. T. Cipariu, Nr. 2157.

43. *Ibidem,* Nr. 2107, 2112, 2115–2118, 2124.

44. Pentru date biografice vezi: Szinnyei: *op. cit.,* II, p. 296.

45. Arh. T. Cipariu, Nr. 2107. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 171 (dec. 1846), fol. 184–185 (28 febr. 1847), fol. 193–194 (13/25 iunie 1847). Cf. Patachi, L.: *Cărţi vechi româneşti în Ţara Haţegului de pe o listă din 1857.* În: *StCB,* III (1960), p. 283–284.

46. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

47. Privitor la legăturile lui N. Fenciu cu Cipariu vezi: Manciulea: *Timoteiu Cipariu. Început de autobiografie.* În: *Cultura creştină,* XX (1940), p. 325. Cf. Bănescu-Mihăilescu: *op. cit.,* p. 489. – Cipariu, Timotei; *Jurnal* (ed. Maria Protase). Cluj, 1972, p. 42–43

48. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 196–197 (1847).

49. Arh. T. Cipariu, Nr. 2038.

50. *Ibidem,* Nr. 11186.

51. *Ibidem,* Nr. 2307–2308.

52. Biblioteca din Cluj a Academiei R. S. România, Mss. rom. Nr. 135.

53. Arh. T. Cipariu, Nr. 2112, 2115–2118, 2124, 3433. Cf. *Archivu,* p. 57, 429.

54. Arh. T. Cipariu, Nr. 1111. – Arhiva Naţională Maghiară, Budapesta, Archivum Cancellariae Aulico-Transsyilvanicae, Acta gen. 1845: 4540, 5999, 7656. – Archivum Gubernii Transsylvanici 1S45: 5999.

55. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

56. *Ibidem,* Nr. 2307.

57. *Ibidem,* Nr. 11306.

58. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 107 (4/16 febr. 1844), fol. US (aug. 1843), fol. 124 (8/20 dec. 1844), fol. 126 (22 dec. 1844), fol. 129 (26 ianuarie 1845).

59. B.A.R. Cluj, Mss. orient. Nr. 14, 57, 67, 85, 113, 117, 205, 213., 221. Trebuie remarcat că C. Oltelniceanu şi-a achiziţionat materialul orientalistic tot din aceste surse: Lupu, I.: *Date noi privitoare la bibliofilul Constantin Oltelniceanu.* În: *StCB,* V (1963), p. 92–94.

60. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

61. *Ibidem,* Nr. 2307–2308.

62. Cf. Jakó: *Bibliofilia lui T. Cipariu,* p. 141 – 143.

63. Privitor la achiziţionarea operelor amintite aici vezi: Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

64. B.A.R. Cluj, Mss. rom. Nr. 135.

65. Din cauza înmulţirii vertiginoase a cărţilor noi Cipariu a fost nevoit încă înainte de 1848 să depoziteze cca 1000 volume dintre cărţile sale mai vechi şi mai puţin folosite (mai ales pe acelea din fondul Bodola) în patru dulapuri în podul casei sale. *Archivu,* p. 669.

66. De ex.: Lupeanu, Al.: *Biblioteca Centrală din Blaj,* Bucureşti, 1933, p. 12–13. – Manciulea, Şt.: *Biblioteca Centrală din Blaj,* Blaj, 1939, p. 19–25, 35–42. – Breazu, I.: *Timoteiu Cipariu, bibliofilul.* În: *Transilvania,* LXXIV (1943), p. 715–721. – Teodor, P.: *Biblioteca lui T. Cipariu.* În: *Tribuna.,* 1957, nr. 25, p. 5.

67. *Archivu.* 1870, p. 669–671 – Cf. *ibidem,* p. 33–35, 234.

68. Privitor la unele amănunte – în afară de articolul citat din *Archivu* – găsim date importante în declaraţia făcută de Cipariu în toamna anului 1849 în faţa autorităţilor austriece: Arh. T. Cipariu, Nr. 1216–1217.

69. Arh. T. Cipariu, Nr. 1207, 1229, 1261, 2133, 3448.

70. *Archivu,* p. 669.

71. *Ibidem.*

72. *Ibidem.*

73. Arh. T. Cipariu, Nr. 1730, 2038, 3412, 3444. – Manciulea: *T. Cipariu şi Academia Română.* Blaj, 1941, p. 37.

74. B.A.R. Cluj, Mss. rom. Nr. 135.

75. Arh. T. Cipariu, Nr. 2307–2308, 3400.

76. *Ibidem,* Nr. 3448–3449.

77. Privitor la amănuntele de mai jos vezi declaraţia citată a lui Cipariu şi notele sale de jurnal inedite, scrise în timpul refugiului şi al captivităţii: Arh. T. Cipariu, Nr. 1216–1217, 2157.

78. *Ibidem,* Nr. 1229, 3449. – Bariţ, Gh.: *Criticile „istorice" ale lui Josef Sterca Şuluţiu de Kerpenyes scarmanate.* Sibiu, 1892, p 18. – Jakab E.: *Szabadságharcunk történetéhez* [Date privitoare la revoluţia din 1848/49], Budapest, 1880, p. 349–352.

79. Arh. T. Cipariu, Nr. 1520, 2157. În legătură cu acest caz cf. Bănescu – Mihăilescu, *op. cit.,* p. 300–303, 315, 322–323.

80. Arh. T. Cipariu, Nr. 1229.

81. *Ibidem,* Nr. 1261.

82. *Ibidem,* Nr. 1228, 3415–3416.

83. *Ibidem*, Nr. 1228, 1425–1427, 2966, 3414–3419, 3433.

84. *Ibidem,* Nr. 3400, 3416.

85. *Ibidem,* Nr. 1425–1427, 3417.

86. Arh. T. Cipariu, Nr. 1229, 1261. – *Archivu,* p. 669, 671.

87. Arh. T. Cipariu, Nr. 3419. – *Archivu,* p. 671.

88. Arh. T. Cipariu, Nr. 3400.

89. Privitor la numărul lăzilor vezi: Arh. T.Cipariu, Nr. 3414. – *Archivu,* p. 670.

90. Pentru aprecierea atitudinii lui Munteanu vezi şi: Diaconovich, C: *Enciclopedia română.* Sibiu, 1904, p. 345.

91. Farkas, I. Traian: *Istoria gimnaziului greco-catolic de Beiuş (1828–1895).* Beiuş, 1896, p. 68.

92. Arh. T. Cipariu, Nr. 2307–2308.

93. *Archivu.* p. 669.

94. Arh. T. Cipariu, Nr. 11306.

95. *Archivu,* p. 669–670.

96. B.A.R., Bucureşti, Secţia mss. Coresp. I. Maiorescu, Nr. 24492.

97. Arh. T. Cipariu, Nr. 3433.

98. *Archivu,* p. 670. – Cf. *Foaia legilor provinciali şi a Gubernului pentru ţara de coroană Transilvania,* 1849–1850, p. 96.

99. Arh. T. Cipariu, Nr. 1662, 1675, 1676, 2010, 2038, 2120.

100. *Ibidem,* Nr. 1216, 1217, 11292.

101. *Ibidem,* Nr. 3393. – Manciulea: *Contribuţii noui la viaţa şi activitatea lui T. Cipariu,* Blaj, 1944, p. 6.

102. Arh. T. Cipariu, Nr. 1355, 1596, 11248.

103. *Ibidem,* Nr. 2168–2169.

104. Ibidem, Nr. 2178, 11338, 11360. Cf. Breazu, I.: *Timoteiu Cipariu şi Italia.* În; *Studii literare,* II (1943), p. 209–210. – *Gazeta Transilvaniei,* 1852, Nr. 75–76, p. 86. – Cipariu, Timotei: *Jurnal* (ed. Maria Protase). Cluj, 1972, p. 133–155.

105. Arh. T. Cipariu, Nr. 1598, 3001, 11375.

106. *Ibidem,* Nr. 11253.

107. *Ibidem,* Nr. 3437.

108. *Ibidem,* Nr. 1435.

109. *Ibidem,* Nr. 2967.

110. Makkai, L.: *Könyvek – gyűjtők – könyvtárak* [Cărţi – colecţionari – biblioteci]. În: *Magyar Könyvszemle,* LXII (1938), p. 294–296.

111. În anul 1856, de pildă, Cipariu a plătit pentru două codexuri medievale 9 fl., iar în anul următor i-a plătit anticarului său din Viena 46 fl. 26 cr. pentru 42 volume provenind în majoritate din sec. al XVI-lea şi al XVII-lea. Arh. T. Cipariu, Nr. 1917, 2053–2056.

112. Cf. Jakó: *Codicele latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu.* În: *Revista Arhivelor,* X (1967), nr. 1, p. 35–41.

113. Vezi datele lor biografice în: *Allgemeine deutsche Biographie,* Leipzig, 1876, IV, p. 589–590; XXIV, p. 107–112; XLVIII, p. 778–779.

114. Arh. T. Cipariu, Nr. 2079, 2081.

115. *Gazeta Transilvaniei,* 1855, Nr. 8, p. 29.

116. Arh. T. Cipariu, Nr. 1732, 1734–1736, 2102–2103, 2105, 2109–2110.

117. Multe dintre facturile acestor firme se găsesc pînă astăzi în arhiva personală a lui Cipariu.

118. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 158 (12/24 martie 1846).

119. Arh. T. Cipariu, Nr. 1858. Cf. Manciulea: *Contribuţii noui,* p. 75–77.

120. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 90 (25 mai 1841).

121. Arh. T. Cipariu, Nr. 1111, 1112, 11284.

122. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 223–224 (10 iunie 1858).

123. Cf. Jakó: *Bibliofilia lui T. Cipariu.*

124. Coresp. G. Bariţiu, vol. III, fol. 231. Cf. Manciulea: *Biblioteca Centrală din Blaj,* p. 37.

125. Manciulea: *T. Cipariu şi Astra.* Blaj, 1943, p. 68–71. Cf. Jakó: *Bibliofilia lui T. Cipariu.*

126. Manciulea: *op. cit.,* p. 71.

127. Manciulea: *T. Cipariu. Început de autobiografie.* În: *Cultura Creştină,* XX (1940), p. 567, 572. Cf. *Archivu,* p. 399–400.

128. B.A.R., Bucureşti, Secţia mss. Coresp. I. Maiorescu, Nr. 24492.

129. Manciulea: *I. Maiorescu şi raporturile lui cu T. Cipariu.* Sibiu,, 1942, p. 8. – Cf. Cipariu, T.: *Început de autobiografie,* p. 328.

130. Cf. Jakó: *Bibliofilia lui T. Cipariu.* p. 163–164.

131. Cipariu, T.: *Început de autobiografie,* p. 572. Cf. *Archivu,* p. 399–400.

132. Arh. T. Cipariu, Nr. 11412.

133. *Ibidem,* Nr. 11432.

134. Date privitoare la soarta bibliotecii în sec. al XX-lea şi menţionate în cele ce urmează, se găsesc în: Manciulea, *Biblioteca Centrală din Blaj,* p. 34–46.

135. Manciulea: *op. cit.,* p. 46. Cf. *Cultura Creştină,* XX (1940), p. 317.

136. Cf. Guboglu, M.: *Manuscrisele şi tipăriturile orientale din fondul „T. Cipariu" al Bibliotecii filialei din Cluj a Academiei R.P.R.* În: *Limbă şi literatură,* III (1957), p. 150–161. – Goldenberg, Y.: *Preocupările de arabistică ale lui Timotei Cipariu.* În*: Analele Universităţii Bucureşti, St. sociale – Filologie,* XI (1962), Nr. 25, p. 488–489.

137. *Bibliofilia lui T. Cipariu; Codicele latine medievale din biblioteca lui T. Cipariu* citate mai sus şi *Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól* [Despre raritățile manuscrise ale bibliotecii vechi din Aiud], În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* VIII (1964), p. 209–226.

Cartea şi biblioteca în cultura maghiară din Transilvania

1. Németh Gyula: *A magyar rovásirás.* /Scrierea maghiară pe răboj/. Bp., 1934, p. 25–31.

2. Jakó, Sigismund – Manoleseu, Radu: Scrierea *latină* în *evul mediu.* Buc., 1971, p. 78–80, 90. – Csapodi, Csaba: *Geschichte der ungarichen Bibliotheken.* În: *Biblos,* XIX (1970), nr. 4, p. 21–24. – Culegere de date în: Kovács Máté (red.): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* /Cartea şi bibliotecile în viaţa societăţii maghiare/ I–II. Bp., 1963, 1970. – Silagi, Gabriel: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád.* München, 1967.

3. *Magyar Könyvszemle* (mai departe: *MKSz)* 1888, p. 88–89; 1891, p. 35.

4. Kovács: *op. cit.,* I, p. 72–73.

5. Constantinescu, Radu – Lazea, Emil: O *bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200.* În: *Studii* XXII (1969), nr. 6, p. 1145–1153.

6. Jakó – Manolescu: *op. cit.,* p. 96.

7. Pentru toate acestea vezi p. 42 a volumului nostru.

8. Jakó – Manolescu: *op. cit.,* p. 96.

9. Berlász, Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert.* În: *MKSz,* XC (1974), p. 17. –

Soltész, Elisabeth: *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn.* În: Swierfc, Alfred (red.): *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft.* Stuttgart, 1974, p. 269–279.

10. Szabó Dénes: *A magyar nyelvemlékek* /Monumentele de limbă maghiară/. Budapesta, 1959. – *Mezey* László: *Irodalmi anyanyelvüségünk kezdetei az Árpád-kor végen* /Începuturile limbii literare (maghiare) la sfîrşitul perioadei arpadiene/. Bp., 1955.

11. Farczády Elek – Szabó T. Attila: *A Marosvásárhelyi sorok és a Marosvásárhelyi glosszák* /Rîndurile de scriere de la Tîrgu Mureş şi glosele de la Tîrgu Mureş). Buc., 1973.

12. Pentru ediţia facsimilată a codicelui de la München vezi: Farkas, Julius von: *Der Münchener Kodex.* Wiesbaden, 1958. – Ediţia de texte a celorlalte două codice menţionate, în: *Nyelvemléktár,* XII (1884) şi XV (1908).

Jakó, Sigismund: *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală.* În: *Studii şi cercetări de istorie,* Cluj, VII (1956). p. 81–99.

14. Berlász: *op. cit.,* p. 20.

15. Jakó: *op. cit.,* p. 88–91.

16. Jakó – Manolescu: *op. cit.,* p. 86.

17. Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* /Lectura secolului al XVI-lea/. Buc., 1974, p. 39–70.

18. Coligatul în cauză este conservat în biblioteca Institutului de Istorie al Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca.

19. Sashegyi Oszkár: *Az állami könyvcenzura kezdetei Magyarországon* /Începuturile cenzurii de stat a cărţilor în Ungaria/. În: *MKSz* LXXXIV (1968), p. 1–12; Idem: *Az állami könyvcenzura állandósulása Magyarországon.* /Permanentizarea cenzurii de stat a cărţilor în Ungaria/. În: *MKSz,* LXXXV (1969), p. 321–338. – Sashegyi, Oskar: *Zensur und Geistesfreiheit unter Josef II.* Bp., 1958. – Jakab Elek: *A cenzura története Erdélyben* /Istoricul cenzurii în Transilvania/. În: *Figyelő,* 1881, p. 161–182, 253–273, 333–356. – Vita Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban* /Negustori de cărţi din Transilvania în perioadele iluminismului şi reformei/. În: *Könyv és könyvtár* (mai departe: *KvKt),* V (1966) p. 55–73.

20. Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* /Tiparul din Ungaria în secolele XV şi XVI/. Bp., 1931, p. 71–111, 131 – 150. – Fitz József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története.* /Istoricul tiparului, editurii și comerţului de carte în Ungaria/. II, Bp., 1967, p. 107–129, 158–187, 209–227. – Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Sieben-*

bürgen. În: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels,* VI (1881), p. 7–37.

21. Referitor la datele cifrice arătate vezi: Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Köfer István – Kelecsényi Ákos; *Régi Magyarországi nyomtatványok, 1473–1600.* /Tipărituri vechi din Ungaria 1473–1600/. Bp., 1971, p. 757–765. Cf. Hervay Ferenc: *A XV–XVI századi magyarországi könyvnyomtatás számokban.* /Tiparul din Ungaria din secolele XV–XVI în cifre/. În: *MKS*z, LXXXII (1966), p. 63–66. – Borsa Gedeon: *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege.* /Bilanţul parţial al tiparului din Ungaria în secolul al XV-lea/. În: *MKSz,* LXXXIX (1973), p. 249–269.

22. Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdiszités a XVI. században.* /Ornamentarea cărţilor din Ungaria în secolul al XVI-lea/. Bp., 1961, p. 82–90. Borsa, Gedeon: *Die Buchdruckerfamilie Hoffhalter.* În: *Gutenberg Jahrbuch,* 1970, p. 225–229.

23. Varjas Béla: *Heltai Gáspár a könyvkiadó* /H. G., editorul/. În: *MKSz,* LXXXIX (1973), p. 290–314.

24. Teutsch: *op. cit.,* p. 63–65. – Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* /Istoria bisericii reformate din Transilvania/. I, Budapest, 1904, p. 232–233.

25. Herepei János: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda* /Tipografia domnească din Alba Iulia/. În: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* /Date referitoare la istoria mişcărilor spirituale maghiare din secolul al XVII-lea/. I, Bp., Seghedin, 1965, p. 507–528. – Naményi Lajos: *A nagyváradi nyomdászat története* /Istoricul tiparului orădean/. În: *MKSz,* IX (1901), p. 280–296.

26. Ferenczi Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története.* /Istoricul tiparului clujean/. Cluj, 1896, p. 39–49.

27. Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* /Fenixul transilvan. Moştenirea lui M.K.M./ Buc., 1974, p. 307.

28. Dankanits Ádám: *A XVIII. század helye könyvtörténetünkben* /Locul secolului al XVIII-lea în istoria cărţii de la noi/, În: *Korunk* XXXI (1972), p. 1249. – Tabel cu date în: *Bibliographia Hungariae, 1712–1800.* VI. Budapestini, 1972, p. 177–210. – Markos Béla: *Az 1712 és 1800 között magyar könyvtermelés adatai.* /Datele producţiei de carte maghiară între anii 1712 şi 1800/. În: *MKSz,* LXXXVII (1971), p. 1–11.

29. Glósz Miksa: *A csiksomlyói sz. ferencrendi szerzetesek nyomdájában... megjelent könyvek... cimtára.* /Lista... cărţilor apărute... În tiparniţa călugărilor franciscani din Şumuleu-Ciuc/. Şumuleu-Ciuc, 1884.

30. Ferenczi: *op. cit.,* p. 88–94.

31. Naményi: *op. cit.,* p. 364–386.

32. Éble Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* /*O* tipografie maghiară în secolul al XVIII-lea/. Bp., 1891.

33. Baráth Béla: *A Batthyányi Ignác-féle akadémiai tervezetek.* /Proiectele academice ale lui B. I./. În: *Erdélyi Múzeum* (mai departe: *EM)* XXXIX (1934), p. 143–148. – Ferenczi: *op. cit.,* p. 94.

34. Török István: *Adalékok a kolozsvári ev. ref. Kollegium nyomda-vezetőinek életrajzához.* /Contribuţii la biografia conducătorilor tipografiei colegiului ev. ref. din Cluj/. În: *EM* V(1888), p. 194–214. – Koncz József: *A marosváráhelyi ev. ref. Kollegium könyvnyomdájának száz éves története, 1786–1886.* /Istoricul unui secol de existenţă a tipografiei colegiului ev. reformat din Tîrgu Mureş/. Tîrgu Mureş, 1887, p. 3–5.

35. Kereszty István: *A magyar és a magyarországi sajtó időrendi áttekintése, 1705–1849.* /Privire cronologică asupra presei maghiare şi a presei din Ungaria, 1705–1849/. În: *MKSz,* XXII (1914), p. 111–130. – Urmössy Lajos: *A magyar hirlapirodalom kezdete Erdélyben* /Începuturile jurnalisticii maghiare în Transilvania/. În: *EM,* XIV (1897), p. 379–386, 457–470. – Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság iratai* /Actele Societăţii transilvănene pentru cultivarea limbii maghiare/. Buc., 1955, p. 22 –78. – Némedi Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok” szolgálatában* /Cartea de limbă maghiară în slujba „nelatiniştilor”/. În: *KvKt* IV (1964), p. 163–192.

36. Ferenczi: *op. cit.,* p. 95–118.

37. Kristóf György: *Az erdélyi magyar vidéki hirlapirodalom története a kiegyezésig* /Istoricul jurnalisticii provinciale maghiare din transilvania pînă la acordul austro-ungar/. În: *EM,* XLIV (1939), p. 249–275. – Idem: *Az abszolutizmus korának erdélyi magyar hirlapirodalma* /Jurnalistica maghiară transilvăneană din epoca absolutismului/. În: *EM,* XLVI (1941), p. 20–29. – Idem: *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől, 1867–1919.* /Presa periodică transilvană de la acordul austro-ungar înainte, 1867–1919/. În: *MKSz,* LXII (1938), p. 41–66. – Monoki István: *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt, 1919–1940.* /Presa periodică maghiară în timpul stăpînirii române, 1919–1940/. Budapesta, 1941. – Jordáky Lajos: *A romániai magyar sajtó történeti utja* /Drumul istoric al presei maghiare din România/. În: *Korunk évkönyv* 1974, Cluj, 1974, p. 13–28. – Idem: *Az első kolozsvári szocialista munkáslap* /Prima gazetă muncitorească socialistă din Cluj/. În: *MKSz,* LXXIX (1963), p. 214–

226. – Idem: *Din istoria presei democratice în oraşul Cluj (1930–1940).* În: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia,* XVII (1972), fasc. I, p. 117–123.

38. Berlász: *op. cit.,* p. 18–23, 26–28.

39. Tarnóc Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején* /Cartea maghiară la începutul secolului al XVII-lea/. În: *MKSz* LXXXIX(1973), p. 315–331. – Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII, században.* /Bibliotecile particulare maghiare în secolului al XVIII-lea/. Bp., 1939 (Bibliografie detaliată: p. 119–131). – Berlász: *op. cit.,* p. 26–28. – Idem: *Könyvtári kulturánk a XVIII, században.* /Cultura bibliotecărească maghiară în secolul al XVIII-lea/. În: Szauder József – Tarnai Andor: *Irodalom és felvilágosodás* /Literatură şi iluminism/. Bp., 1974, p. 283–332.

40. Veress Endre: *Báthory András... könyvtára* /Biblioteca lui A. B./. În: *MKSz,* XIII (1905), p. 1–26. – Harsányi István: *Rákóczi-könyvtar és katalogusa/* Biblioteca R. şi catalogul ei/. În: *MKSz* XXI (1913), p. 17–28, 136–147, 232–240, 341–344; XXII (1914), p. 68–71, 153–156, 256–259, 333–336. – Thallóczi Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára* /Biblioteca lui M. R. senior/. În: *MKSz,* 1881, p. 121–134; Herepei János: *A fejedelem-asszony radnóti könytára* / Biblioteca din Radnót a principesei. În: *EM,* XLVII (1942), p. 483–492.

41. O legătură de lux din epoca rakocziană: *Könyvkiallitási emlék* /Expoziţie de cărţi. Catalog/. Bp. 1882, p. 319. – Legături din epoca lui Apafi: Tolnai Gábor: *Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben* /Legături de cărţi cu motivul evantaiului în Transilvania/. În: *MKSz,* LXIII (1939), p. 247–265 (cu ilustr); Bacâru, Livia: *Vechi legături de cărţi româneşti.* În: *Studii şi cercetări de bibliologie,* XIII (1974), p. 60–61.

42. Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál.* Bp., 1974, p. 61–62, 111, 125. – Lukinich Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból.* /Biblioteca din 1683 a lui B. E./. În: *MKSz,* XXIX (1922), p. 171–174. – Cărţile celor doi Kovácsóczy şi ale lui Gyulaffi ni s-au păstrat dispersate In diferite colecţii transilvănene.

43. *Em,* XVII (1900), p. 9. – *Századok,* 1875, p. 622. – *MKSz,* 1883, p. 220. – Eckhardt Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei* /Cărţile franceze ale Palatului culturii din Arad/. Arad, 1917.

44. *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.* Buc., 1957. – Varju Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár* /Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia/. În: *MKSz,* 1899, p. 134–175, 209–243, 329–345; 1900, p. 17–55, 131–169, 229–249, 336–361; 1901, p. 24–52, 256–279.

45. *Biblioteca Teleki – Bolyai.* Tîrgu Mureş, 1970. – Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története* /Istoricul bibliotecii T. din Tîrgu Mureş/. În: *EM,* XXXV (1930), p. 313–324. – *Catalogus incunabulorum bibliothecae Teleki-Bolyai.* Tîrgu Mureş, 1971. – Somkuti Gabriella: *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez.* /Scrisoarea lui G. B. către T. S./. În: *MKSz* LXXV (1959), p. 200–202. – Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* /T. S. fondator de bibliotecă/. În: *Könyvtári Szemle* (mai departe: *KtSz)* XVII (1973), p. 75–79. – Idem:- *A bibliofil Teleki Sámuel* /I. S. bibliofilul/. În: *Művelődés* XXVIII (1975), nr. 9, p. 36–39. – Idem: *Bethlen Zsuzsánna tékája.* /Biblioteca B. Zs./. În: *KSz* XV (1971), p. 164–167. – F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára.* /Biblioteca lui T. J./. În: Szauder – Tarnai: *Irodalom és felvilágosodaás.* /Literatură şi iluminism/. Bp, 1974. p. 401–443.

46. Bibliotecile de odinioară ale colegiilor conservă rămăşiţele colecţiilor de cărţi ale intelectualilor din secolele XVI–XIX. Cf. Capitolul din acest volum consacrat bibliotecii documentare din Odorhei. Mai vezi: Vita Zsigmond: *Zágoni Gábor könyvtárának maradványai az enyedi Bethlen könyvtárban* /Rămăşiţele bibliotecii lui Z. G. în Biblioteca Bethlen din Aiud/. În: *KvKt* II (1961), p. 169–173. – Dankanits Ádám: *Egy mult század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása.* [O bibliotecă particulară de la începutul secolului trecut şi influenţa lui P.] În: *KvKt* IV (1964), p. 229–233.

47. Rămăşiţele bibliotecii Wolphard – Kakas sînt conservate în biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România. Cf. Veress Endre: *Zalánkeményi Kakas István.* Bp., 1905.

48. Belu, Sabin: *Bódog Józsa.* În: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemének* IV 1960), p. 143–145. – Ritoók, Agnes: *Ein ungarischer Schüler Melanchtons: Josephus Macarius.* În: *Acta Classica Univ. Debrecen,* IV (1968), p. 107–117.

49. Koncz József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma.* /Lista cărţilor lui G. K. I./. În: *MKSz,* VII (1899), p. 270–275. – Fragmentul considerabil al colecţiilor familiilor Pataki şi Szatmári Pap se păstrează la biblioteca filialei din Cluj a Academiei R. S. România. – Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái* /Viaţa şi opera lui B. J./. Pesta, 1867, p. 152–173, 197–199, 340–345.

50. Catalogul complet al bibliotecii lui în: Bertók Lajos: *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka* /Moştenirea de cărţi lăsată de K. S. junior/. În: *A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyvei,* III (1955), p. 5–330.

51. Berlász: *op. cit.,* p. 19–21.

52. De ex. lIa Tîrgu Mureş: „...nimeni să nu fie lăsat să urmeze academii pînă cînd nu se obligă să aducă colegiului cărţi în valoare de un galben”. Farczády Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár* /Biblioteca ştiinţifică Bolyai din Tîrgu Mureş/. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv* /Omagiu lui K. L./. Cluj, 1957, p. 272.

53. Lukács, Ladislau – Folgár, Ladislau: *Documenta Romana historiae Societatis Jesu in regnis olim corona Hungarica unitis.* Romae, 1965. II, p. 476, 536; III (1967), p. 536. – Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.* /Istoria universităţii Báthory din Cluj pînă la distrugerea ei în 1603/. În: *EM,* XXIII (1906), p. 169–193, 249–263. – *Századok,* 1889, p. 102–103.

54. Szilágyi Sándor: *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae.* II, Bp., 1876, p. 79.

55. Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története* (1568–1900). II. /Istoricul Colegiului unitarian din Cluj (1568–1900). Cluj, 1935, p. 187–198. – Benczédi Pál: *A volt kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kézirattárárol* /Despre colecţia de manuscrise a bibliotecii fostului Colegiu unitarian din Cluj/. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv* /Omagiu lui K. L./. Cluj, 1957, p. 33–45. – Farczády: *op. cit.,* p. 265–278. – Koncz József: *A marosvásárhelyi helvét hitvallásu főtanodai könyvtár ismertetése.* /Prezentarea bibliotecii şcolii superioare calviniste din Tîrgu Mureş/. În: *MKSz,* 1879, p. 215–233, 313–332. Farczády, Alexa: – Székely, Margareta: *Istoricul și situaţia actuală a bibliotecii documentare „Bolyai” din Tîrgu Mureş.* În: *Studii şi cercetări de bibliologie,* II (1957), p. 241–254. – Moldovan Liviu: *Colecţia documentelor feudale a bibliotecii Teleki – Bolyai dm Tîrgu Mureş.* În: *Revista arhivelor,* XXXIII (1971), p. 69–82.

56. Dankanits Adám: *A nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa* /Catalogul din 1752 al bibliotecii Bethlen din Aiud/. În: *Könyvtárosok Tájékoztatója,* III (1959), nr. 3, p. 42–43.

57. *Biblioteca Bethlen din Aiud.* Bucureşti, 1957. – Mihályi Károly: *A nagyenyedi ev. ref. Collegium könyvtára* /Biblioteca Colegiului ev. ref. din Aiud/. În: *MKSz,* 1884, p. 87–101.

58. Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története.* III. /Istoricul Colegiului ev. ref. din Cluj/. Cluj, 1905, p. 305–329.

59. În *Matricula* manuscrisă, începută în 1610, a fostului colegiu (fol. 131–137, 143–148).

60. M. Nagy Ottó: *Gyarmatin Sámuel könyvei.* /Cărţile lui Gy. *S.*/ În: *EM,* XLVIII (1943), p. 332–342. – Kincs Gyula:

A zilahi ref. kollegiumi könyvtár története /Istoricul bibliotecii colegiului reformat din Zalău/. În: *Értesítő az 1894/5 iskolai évre.* Zalău, 1895, p. 223–229.

61. Kisgyörgy János: *A máramarosszigeti ref. Liceum történetének rövid áttekintése, 1540–1940.* /Scurtă privire asupra istoricului liceului reformat din Sighet/. Sighetul Marmaţiei, 1941, p. 14. – Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kun-kollegium története.* /Istoricul colegiului ev. ref. Kun din Orăştie/. Orăştie, 1897, p. 198–202. – Görög Ferenc: *A szászvárosi ref. Kun-kollégium emlékkönyve* /Volumul comemorativ al colegiului ev. reformat Kun din Orăştie/. Cluj, 1925, p. 176.

62. Cséplő Péter: *A nagyváradi rom. kat. főgymnasium története.* /Istoricul liceului rom. cat. din Oradea/. Oradea, 1896. – Bozóky Alajos: *A nagyváradi kir. akadémia százados multja.* /Trecutul secular al academiei regale din Oradea/. Bp. 1889, p. 133–139.

63. Karácsonyi János: *Kisérletek nagyváradi nyilvános könyvtarak létesitésere,* /Încercări de constituire ale unor biblioteci publice la Oradea/. În: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő,* V (1911), p. 289–293.

64. Fraknói Vilmos: *Schlauch Lőrinc szatmári püspöknek Török János által gyüjtött könyvtára* /Biblioteca lui Sch. L„ episcopul Sătmarului, colecţionată de T. J./. În: *MKSz,* 1877, p. 5–15, 77–90.

65. Domján István: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó-Kollegium története, 1859–1895* /Istoricul colegiului Székely Mikó din Sfîntu Gheorghe, 1859–1895/. Sfíntu Gheorghe, 1898, p. 115. – Csutak Vilmos: *Mikó és a sepsiszentgyörgyi kollégium* /Mikó şi colegiul din Sfîntu Gheorghe/. În: *Emlékkönyv az Erdélyi Muzeum-Egyesület félszázados ünnepére, 1859–1909* /Volum festiv pentru sărbătorirea a 50 de ani de existenţă a Uniunii Muzeului Ardelean, 1859–1909/. Cluj, 1909–1942, p. 257–261.

66. Gál Kelemen: *Jakab Elek élet- és jellemrajza* /Biografia şi caracterizarea lui J. E./. Cluj, 1938, p. 72–76. – Sándor János: *A székelykeresztúri középtanoda könyvtára* /Biblioteca şcolii medii din Cristurul Secuiesc/. În: *Keresztény Magvető, 1877, p.* 75 –89.

67. Datele privitoare la dezvoltarea bibliotecii sînt cuprinse în rapoartele publicate anual în revista *EM.* Cf. Teodor, Pompiliu – Triteanu, Mihai – Ursuţiu, Liviu: *Arhiva istorică a bibliotecii filiale din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România.* În*: Revista Arhivelor,* X (1967), nr. 1, p. 125–136.

68. *Benkő Samu: A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben.* /Aspiraţiile

culturale ale studenţilor colegiului din Tîrgu Mureş în anii treizeci ai secolului trecut/. În: *Kelemen Lajos emlékkönyv* /Omagiu lui K. L./. Cluj, 1957, p. 46–57. – Tonk Sándor: *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen.* /Biblioteci, lectură, cititori în Tîrgu Mureş în epoca reformei/. În: *KtSz* XVI (1972), p. 118–121, 167–171. – Vita Zsigmond: *Adalékok az erdélyi ifjusági olvasótársaságok történetéhez* /Contribuţii la istoricul societăţilor de lectură pentru tineret din Transilvania/. În: *KtSz,* XVIII (1973), p. 172–176.

69. Szemző Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei* /Începuturile bibliotecilor maghiare de împrumut/. În: *MKSz,* LXIII (1939), p. 165–175. – Idem: *A kolozsvári „főasszonyságok” könyvtára 100 esztendővel ezelőtt* /Bibliotecile „înaltelor doamne” din Cluj acum o sută de ani/. În: *MKSz,* LXIV (1940), p. 171–172. – *EM,* 1878, p. 73. – Dezsányi Béla: *Még valami a vidéki kaszinók könyvtárairól* /Încă ceva despre bibliotecile casinourilor provinciale/. În: *MKSz,* LXVII (1943), p. 297–300. – Nagydiósi Gézáné: *Női olvasómozgalom a mult század közepén.* /Mişcare feministă de lectură la mijlocul secolului trecut/. În: *MKSz,* LXXIII (1957), p. 66–67.

70. Date amănunţite pentru cele de mai jos în: Kovács: A *könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* /Cartea şi bibliotecile în viaţa societăţii maghiare/. II, p. 74–285. – Erdélyi Pál: *Az erdélyi könyvtárakról* /Despre bibliotecile transilvane/, În: *EM,* XXIX (1912), p. 127–149.

INDICE DE NUME
(cu excepţia numelor de autori care figurează numai în note)

B

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

Q

R

S

Ș

T

U

V

W

Z

LISTA ABREVIAŢIILOR

ACT	– Arhiva Capitlului Transilvănean.
AICljAc	– Arhiva istorică din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România.
AIIClj	– *Anuarul Institutului de istorie Cluj.*
ArhCol	– Arhivele Statului din Miercurea-Ciuc
ArhSuprCons	– Archivum Supremii Consistorii Reformatorum in Transilvania
BAR	– Biblioteca Academiei R. S. România
BiblŞt	– Biblioteca ştiinţifică din Odorhei
Bp.	– Budapesta
BRV	– Bianu, Ioan – Hodoş, Nerva: *Bibliografia românească veche*
BStB	– Bayerische Staatsbibliothek
Buc.	– Bucureşti
BV	– Biblioteca Vaticana
ColKJ	– Colecţia Kemény József
EK	– Egyetemi Könyvtár
EM	– *Erdélyi Múzeum*
FVL	– *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*
Haiman: *T.K.M., a betűművész*	– Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus.* (Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében). Bp., 1972
ItK	– *Irodalomtörténeti Közlemények*

Korrespondenzblatt	–	*Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*
KtSz	–	*Könyvtári Szemle*
KvKt	–	*Könyv és Könyvtár*
MHHScr	–	*Monumenta Hungariae Historica Scriptores*
MKSz	–	*Magyar Könyvszemle*
NI.B	–	Niedersächsische Landesbibliothek
ÖNB	–	Österreichische Nationalbibliothek
OSzK	–	Országos Széchényi Könyvtár
PEIL	–	*Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*
Quellen	–	*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*
RSz	–	*Református Szemle*
Soltész: *XVI századi könyvgyűjtők*	–	Soltész Zoltánné: *XVI századi könyvgyűjtők kötettei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikvagyűjteményében.* In: *Az Országos Széchényi könyvtár évkönyve 1965–1966*. Bp., 1967.
StCB	–	*Studii şi cercetări de bibliologie*
Teutsch: *Buchhandel*	–	Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen.* In: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels,* VI (1881) p. 50
TTár	–	*Történelmi Tár*
VerArch	–	*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*

CUPRINS

Lector: PAUL DRUMARU
Tehnoredactor: ŞTEFAN LEPOIEV

Bun de tipar 26.VI.1977. Apărut 1977. A. 2532/5.11.1977. Format 50x80/16. Hîrtie tip A format 80x100/57,15. Planşe 1 portret. Coli ed. 30,17. Coli tipo 32. *Tiraj leg. 1/1 2000+90+20 expoz.*

Tiparul executat sub comanda
nr. 1140 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918"
str. Grigore Alexandreseu nr. 89–97
Bucureşti,
Republica Socialistă România